

MEDAN

Beeld van een stad

M.A. LODERICH'S E.A.

722431 Jenny

Bibliotheek TU Delft
Fac. Bouwkunde

C 3029031

MEDAN

Colofon

Tekst: drs. M.A. Loderichs, Amersfoort; drs. D.A. Buiskool, Medan (Tjong A Fie); prof. dr. B.B. Hering, Stein (nationalistische beweging, sociale revolutie); dhr. C.A. Heshusius, 's-Gravenhage (KNIL); dhr. A. Mansoer, Noord-Scharwoude (Tengku dr. Mansoer, sociale revolutie); dhr. G.O. Prins, Rijswijk (Madelon Székely-Lulofs).

Redactieadviezen: dhr. W.F. van Breen, Hilvarenbeek; dhr. J. van Diessen, Aardenburg; dhr. D. van Kleeff, Amsterdam; dhr. F. Nefs, Rijen; dhr. J. Rop, Stadskanaal; dhr. Th. Rovers, Dordrecht; dhr. B. Vos, Emmen; dhr. A.J. Wijnsouw, Ede.

Eindredactie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend.

Beeldresearch en -redactie, technische assistentie: mevr. W. Leijnse, Purmerend.
Moderne fotografie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend.

Cartografie: Grafisch Atelier Stenclak, Tienhoven.

Technische productie: Emico Offset NV, Wommelgem, België; dhr. P. Minnaert.

Voor het gebruik van beeld- en ander bronmateriaal is Asia Maior veel erkentelijkheid verschuldigd aan de hierna genoemde instellingen en bedrijven: ABN AMRO Historisch Archief, Amsterdam; dhr. R. Gans en drs. T. de Graaf; Algemeen Rijksarchief (ARA), 's-Gravenhage; Bachhaus Wechmar, Wechmar, Duitsland; dhr. M. Wenzel; Handelmaatschappij Tjalie Robinson/Moesson, Amersfoort; dhr. M. Schoen; Indisch Familie Archief (IFA), Amersfoort; dr. U.C. Koot; Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), Amsterdam; drs. S. Vink, mevr. A.M. Wegman, dhr. P. Levi; Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, (KITLV), Leiden; Koninklijk Militair Tehuis en Museum 'Bronbeek', Arnhem; mevr. M. Raven, drs. D. Staat; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), Amsterdam; drs. R. Kok en dhr. R. Utermöhlen; Sectie Luchtmachthistorie van de Koninklijke Luchtmacht/Fotoarchief ML-KNIL, 's-Gravenhage; dr. J.A.M.M. Janssen, dhr. H.Th.M. Kauffman en dhr. R.E. van Wijngaarden; Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht (SMG), 's-Gravenhage; dhr. O. Groot; Stichting Noord Sumatra Documentatie, Makkum; dhr. F.N.J. van Dijk.

Asia Maiors bijzondere dank voor hun medewerking, in de vorm van beschikbaarstelling van foto's en gegevens of anderszins, gaat voorts uit naar: dhr. A.J. Aarsse, Nambour, Australië; dhr. Th.C. van de Aart, Barneveld (7 AVA); mevr. M.C.A. Adama, Hilversum; ir. Wirya Alrahman, Medan; drs. J. Anten, Wassenaar; mevr. V.E. van Bekkum-van Haastert, Hilversum; dhr. H. van Benthem, Voorhout; dhr. W.F. van Breen, Hilvarenbeek (4-2 RI); dhr. H. Brocx, Rijswijk; dhr. W.C. de Bruin, Rheden; drs. D.A. Buiskool, Medan; dhr. R. Degenaars, Oss; dhr. W. Dijkstra, Medan; mevr. E.M.F. Eijsberg-Klasser, Amstelveen; mevr. J. van Flier-Frerichs, Soest; mevr. H.W. ter Haar Romeny-Degenaars, Oss; mr. Han Bing Siong, Rijswijk; drs. C. van Heeckeren, 's-Gravenhage; prof. dr. B.B. Hering, Stein; dhr. C.A. Heshusius, 's-Gravenhage; dhr. D. van Kleeff, Amsterdam (5-10 RI); dhr. J. Kluitmans, Eindhoven (5-11 RI); dhr. R.A. Kolkert, Amersfoort (1 Esk. PAW); dhr. C.E.E. Kuntze, Bergen; dhr. W. Langen, Arnhem; dhr. D.H. Lansdorp, Baarn; dhr. L.E.R. le Lorrain, Leidschendam; dhr. P. van Meel, Dordrecht; dhr. A. Mansoer, Noord-Scharwoude; dhr. F. Nefs, Rijen (436 BI); dhr. C.A.H. Neven, Nieuwstadt; dhr. J.J. Nortier, Harderwijk; ir. C. Passchier, 's-Hertogenbosch; dhr. D.G. Ponsen, Ede; drs. D.J. Prins, Rijswijk; dhr. J. Rop, Stadskanaal (6 HUPVA); mevr. B. Ros, 's-Gravenhage; dhr. Th. Rovers, Dordrecht (3-3 RI); dhr. W. van Staveren, Baarn; mevr. A.E. Suyderhoud-Bruinier, 's-Gravenhage; mevr. A.C. Tobi-Kayser, Zeist; dhr. P.S.J. van de Ven, Zoetermeer; dhr. J. Verkaik, Wormerveer; dhr. D.R. Vermeulen, Castro, Brazilië; dhr. B. Vos, Emmen (1-1 RI); dhr. O.G. Ward, IJsselstein; dhr. Rüdiger Freiherr von Wechmar, München, Duitsland; dhr. R.E. van Wijngaarden, Bussum; dhr. A.J. Wijnsouw, Ede (4-2 RI).

© Asia Maior, Purmerend, november 1997

ISBN 90 74861 10 5
NUGI 646/922

Niets aan deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft de relevante auteursrechten geregeld volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Dit boek is met de meeste zorg samengesteld. Noch Asia Maior, noch de medewerkers aan dit boek persoonlijk, aanvaarden enige aansprakelijkheid, hoe ook genoemd, uit welken hoofde ook, voor enig gevolg rechtstreeks of indirect voortvloeiend uit eventueel toch voorkomende onjuistheden in deze uitgave. Vanzelfsprekend houdt de uitgever zich aanbevolen voor relevante aanvullingen en correcties.

Met nadruk zij vermeld, dat bij de genoemde Indonesische medewerkers geen enkele verantwoordelijkheid bestaat voor de inhoud van deze uitgave, in welke hoedanigheid en bij wie dan ook. Voor alle hier gepresenteerde feiten, meningen, interpretaties, verwachtingen, etc., geldt volledig en uitsluitend de redactionele verantwoordelijkheid van Asia Maior.

In de tekst is de spelling gehanteerd zoals aangegeven in de *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse Taal 1990*. Omwille van de historische authenticiteit zijn namen en begrippen uit de Indische Archipel waar mogelijk weergegeven in de spelling die gebruikelijk was in de tijd waarop de tekst betrekking heeft. Derhalve is in de teksthooftstukken over de periode t/m 1949 in het algemeen de oude Nederlandse spelling aangehouden en in het laatste hoofdstuk, de moderne Indonesische. In de bisschriften en kaderteksten zijn bij gelegenheid beide spellingswijzen naast elkaar gebruikt, afhankelijk van het onderwerp van de desbetreffende afbeeldingen.

Omslagfoto voor: Medan, ca. 1925, het gebouw van Harrison & Crosfield gezien van de Nienhuysweg, met dank aan drs. J. Anten, Wassenaar.

Omslagfoto achter: J. Duppen, inspecteur Senembah Maatschappij, karikatuurtekening door Eberhard Freiherr von Wechmar, 1927, met dank aan dhr. D.R. Vermeulen, Castro, Brazilië.

Asia Maior
Postbus 829
1440 AV Purmerend, Nederland
Tel. (31) 0299-436324; fax (31) 0299-434508

Bijzonder aanbevolen zijn de diensten van reisbureau Tri Jaya Tour & Travel in Medan (Nederlandstalig), dat ondermeer stadstours langs de nog bestaande Nederlandse koloniale architectuur verzorgt. Tri Jaya is verder gespecialiseerd in 'nostalgie'-reizen en individuele vakanties in heel Sumatra. Voor informatie: P.O. Box 1223, Medan 20001, Indonesia. Tel. 62-(0)61-763325, fax 62-(0)61-564253; E-mail: trijaya@ibm.net; Internet: www.trijaya-travel.com

MEDAN

Beeld van een stad

M.A. Loderichs

met bijdragen van

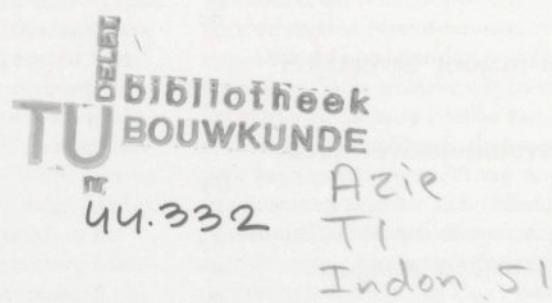
D.A. Buiskool

B.B. Hering

C.A. Heshusius

A. Mansoer

G.O. Prins

Inhoud

Colofon	
Inhoud	
Voorwoord	
Het eerste en tweede ‘wonder van Deli’	
De pre- en vroegkoloniale periode, 1500-1860	
<i>De komst van de Europeanen</i>	
<i>De openlegging van Deli, 1863-1900</i>	
<i>Nienhuys' pionierswerk; eerste koeliewerving</i>	8
<i>De N.V. Deli Maatschappij</i>	10
<i>De residentie Oostkust van Sumatra; het Delische vorstenhuis</i>	11
<i>De invloed van de cultuurmaatschappijen; DPV, DSM en Belawan</i>	14
<i>Medan als jonge plantersstad, 1870-1910</i>	15
<i>Rechtstreekse immigratie van Chinese contractarbeiders</i>	21
<i>Het Rhemrev-rapport</i>	22
<i>Tussen hausse en ‘ongunst der tijden’; Medan als zelfstandige gemeente, 1909-1940</i>	
<i>Gemeentelijke instellingen en werkterreinen</i>	24
<i>Nieuwe stedebouwkundige ontwikkeling; Polonia</i>	24
<i>Andere uitbreidingen; grote werken</i>	25
<i>Tjong A Fie - kadertekst</i>	
<i>Het tweede ‘wonder van Deli’; nieuwe cultures</i>	28
<i>Madelon Székely-Lulofs en Rubber - kadertekst</i>	
<i>Enkele demografische en etnografische aspecten</i>	33
<i>Het KNIL-garnizoen te Medan</i>	37
<i>De nationalistische beweging op Sumatra’s Oostkust</i>	39
<i>Crisis en laatste jaren voor de wereldoorlog</i>	40
<i>De jaren veertig: een decennium van strijd</i>	
‘Medan hield zich goed’ - voorbereidingen en oorlogsmaanden	45
<i>Verdere maatregelen; weerbaarheidsorganisaties</i>	46
<i>De strategische positie van Singapore, 1921-1941</i>	49
<i>Japans luchtoffensief tegen Sumatra</i>	50
<i>Het Territorial Commando Midden-Sumatra</i>	51
<i>De Japanse invasie en opmars</i>	53
<i>Ineenstorting en overgave</i>	55
<i>De bezettingsjaren</i>	56
<i>Eerste maatregelen onder Japans bewind</i>	56
<i>De interneringen</i>	57
<i>De kampen</i>	57
<i>Bezet Deli buiten de kampen</i>	60
<i>De verzetsorganisatie van generaal-majoor Overakker</i>	
<i>kadertekst</i>	62
<i>Van Japans capitulatie tot de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië</i>	
<i>Medan, september - december 1945</i>	63
<i>De ‘sociale revolutie’</i>	63
<i>Aankomst van Nederlandse militairen; opbouw van de Z-Brigade</i>	67
<i>Eerste Politionele Actie</i>	67
<i>Augustus 1947 - december 1948; economisch herstel, Negara Soematera Timoer, nieuwe spanningen</i>	69
<i>Tweede Politionele Actie en natijd</i>	72
<i>Medan na 1949 - van plantagecentrum tot ‘Westelijke Toegangspoort van Indonesië’</i>	
<i>De jaren vijftig</i>	79
<i>Veranderende samenstelling en groei van de bevolking</i>	79
<i>Economische aspecten</i>	81
<i>Leven en werk van Tengku dr. Mansoer, Wali Negara van Oost-Sumatra - kadertekst</i>	84
<i>Medan en de Sumatra-rebellie</i>	86
<i>Medan vanaf 1960</i>	88
<i>Economische neergang in de beginjaren zestig; verdwijning van de tabakscultuur</i>	89
<i>Medan wordt een miljoenenstad</i>	90
<i>Medan als ‘Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat’</i>	91
<i>Mebidang</i>	94
<i>Literatuur</i>	97
<i>Straatnamenlijst Medan: Nederlands 1947 - Indonesisch 1997</i>	100
<i>Medan: beeld van een stad</i>	104-151
<i>Naar boven: Brastagi en Prapat</i>	152-160

Efflorescens e planitie

‘Opbloeiend uit de vlakte’, kreeg de gemeente Medan als devies mee, toen haar bij Gouvernementsbesluit no. 20 van 1932 het bekende stadswapen met de bloeiende tabaksplant werd verleend, dat in dit boek is gereproduceerd op het omslag en de titelpagina. Hoewel voor de voorafgaande geschiedenis van Medan als geheel nauwelijks een toepasselijker karakteristiek gevonden had kunnen worden, zal de nieuwe wapenspreuk echter in dat bewuste jaar menige Medanner op zijn best als een misplaatste grap zijn voorgekomen. Met de overige Oostkust van Sumatra economisch vanouds bijna volledig afhankelijk van het exportgerichte cultuurbedrijf, behoorden Deli en Medan tijdens de wereldcrisis in de jaren dertig immers tot de hardst getroffen gebieden in Nederlands-Indië. De opbrengsten uit de rubbercultuur waren gekelderd tot slechts een tiende van het niveau in het topjaar 1929, honderdduizenden koelies op de ondernemingen in het achterland werden werkloos en vervielen met hun gezinnen in korte tijd tot diepe armoede. Ook het Europese kaderpersoneel kreeg massaal ontslag; velen raakten in ernstige moeilijkheden, waar nog maar kort tevoren, toen in de hausse van de jaren twintig de (rubber)bomen de hemel in groeiden, hun mogelijkheden onbeperkt hadden geleken.

Daarbij was 1932 niet het dieptepunt van de malaise; de volgende twee jaar zou het allemaal nog veel erger komen. Toen in 1934 de gemeente Medan 25 jaar bestond, wat onder normale omstandigheden ongetwijfeld aanleiding zou zijn geweest tot Deliaans-huidruchtig feestgedruis en vertoon, moest de publieke aandacht voor deze mijlpaal derhalve beperkt blijven tot de uitgave van een flinterdun gedenkboekje. ‘*Opschoon er voor de Gemeente Medan ongetwijfeld alle aanleiding bestaat om met voldoening op het eerste 25 jarig tijdsvak van haar bestaan terug te zien,*’ heet het daarin verontschuldigend, ‘*dwingt de ongunst der tijden om bijzondere feestelijkheden ter viering van dit jubileum achterwege te laten.*’

Die toenmalige ‘ongunst der tijden’ is in het voorliggende boek *Medan - Beeld van een stad*, dat beoogt de ontwikkeling van de stad Medan te beschrijven vanaf het prille begin als Maleise kampong tot de huidige miljoenenagglomeratie, vanzelfsprekend een onderwerp dat uitvoerige behandeling krijgt. De crisis van de jaren dertig was niet de eerste hapering geweest, maar waar de eerdere crises - ondermeer in 1891 en 1921 - steeds weer gevolgd waren door perioden van nog grotere bloei, zijn Deli en Medan deze laatste klap nooit meer helemaal te boven gekomen. De opleving kort voor de Tweede Wereldoorlog werd abrupt afgebroken door de Japanse bezetting met alle daarmee verbonden ellende van internering, vervolging, voedseltekorten en verwaarlozing, de verwoestingen in de revolutiejaren bleken nadien met name voor de tabakscultuur het begin van de definitieve neergang, en de gedwongen uittocht van het Nederlandse bedrijfsleven in de late jaren vijftig deed voorlopig de rest. Het huidige Medan is een stad van sterke contrasten. Enerzijds hebben bepaalde sectoren in de economie na de ook hier nogal bloedig verlopen machtsovername door de Orde Baru in 1965-1966 een opmerkelijk herstel en verdere groei doorgemaakt, anderzijds kampt Medan zoals alle grotere steden in Indonesië met de maatschappelijke en economische gevolgen van een veel te snelle en omvangrijke bevolkingsgroei, een ontoereikende infrastructuur en inadequaat bestuurlijk-politieke verhoudingen.

Ook al deze aspecten komen in *Medan - Beeld van een stad* ruimschoots aan de orde. Daarnaast gaat natuurlijk ten aanzien van Medans oudere geschiedenis de aandacht vooral uit naar de snelle opkomst van de stad in de periode tussen 1870 en 1910 als centrum van het ontlukende Delische cultuurgebied. Nienhuys’ eerste tabaksaanplant in 1863, de oprichting van de Deli Maatschappij zes jaar later, de spectaculaire openlegging van het achterland in de volgende decennia, de resulterende verheffing van de plaatselijke ‘zelfbestuurders’ tot vorsten van grote rijkdom en prestige - het waren de jaren van het ‘wonder van Deli’, waarin duizenden Europeanen van allerlei herkomst toestroomden om in dit ‘Wilde Westen’ van Nederlands-Indië hun geluk te beproeven als planter of in de handel. Medan, waar in 1870 de Deli Maatschappij haar hoofdzetel plaatste, stond steeds in het middelpunt van de ontwikkelingen. Hier begon nadien de Deli Spoorweg Maatschappij met de bouw van haar lijnnennet, werd de Deli Planters Vereeniging opgericht, bouwde Sultan Ma’amoen Al Rasjid zijn paleizen en ook de beroemde Masjid Raja, en vestigden zich spoedig tal van andere cultuurmaatschappijen en handelsondernemingen. Er kwamen winkels, hotels, een renbaan en een soos, bij

Belawan werd een zeehaven aangelegd, en kort na 1900 had Medan, inmiddels tevens hoofdplaats van het gewest Oostkust van Sumatra, op de koele Karo-hoogvlakte ook al een ‘eigen’ vakantieoord, Brastagi.

Het ‘wonder’ had echter zijn keerzijde, waarmee Medan direct en indirect eveneens te maken kreeg. Voor het handwerk in de cultures werden massaal contractkoelies geworven, eerst op Malakka, later rechtstreeks in China en na ca. 1910 vooral op Java. De behandeling van deze plantagearbeiders door de cultuurondernemers was aanvankelijk vaak zeer slecht, zozeer zelfs dat het Gouvernement zich in 1902 genoodzaakt zag de officier van justitie Rhemrev naar Medan te zenden om de situatie ter plekke te onderzoeken. De schokkende conclusies in diens rapport leidden ertoe dat het lot van de Delische koelies in de volgende decennia sterk verbeterde, al duurde het nog tot in de jaren dertig voor de gehate Poenale Sanctie, die een forse strafmaat bepaalde indien een koelie voor beëindiging van zijn contract de onderneming verliet, feitelijk was verdwenen. Ook deze ‘koelie-kwestie’ vormt een onderdeel van Medans geschiedenis waaraan hier de nodige aandacht moet worden gegeven. Daarmee samenhangend was er de demografische kant van de koelie-immigratie, die in aantal spoedig de oorspronkelijke bevolking overtrof. Na afloop van hun contract vestigden veel Chinese koelies in Deli zich als handelaar of ambachtsman in Medan en het was dan ook in hoofdzaak deze bevolkingsgroep, die in de eerste decennia de inwoners voor de jonge stad leverde. Pas veel later, in de jaren twintig en dertig, zouden geleidelijk aan ook de inheemse ‘landaarden’ een substantieel aandeel in Medans bevolking krijgen.

Zo centraal als Medan stond in de opkomst van het cultuurgebied op de Oostkust van Sumatra, zo weinig aandacht heeft de stad merkwaardigerwijs gekregen van de fotografen die indertijd het ‘wonder van Deli’ vastlegden. Hun interesse, of die van hun opdrachtgevers, ging in de eerste plaats uit naar de ondernemingen, niet zozeer naar de hoofdplaats-in-wording. Wat er in Nederlandse archieven of in oudere boekpublicaties over Deli aan historisch fotomateriaal beschikbaar is, heeft dan ook in overgrote meerderheid betrekking op de technieken van de tabaksteelt en andere cultures, de openlegging, de aanleg van de emplacementen en dergelijke. Voor *Medan - Beeld van een stad* hebben de samenstellers gemeend, deze al vele malen in boekuitgaven getoonde aspecten niet opnieuw uitvoerig op te nemen als illustraties. Waar zulke ‘cultuurfoto’s’ toch noodzakelijk bleken, is ernaar gestreefd niet eerder gepubliceerd materiaal te gebruiken.

In latere jaren trok Medan, met het groeiende aanzien van de stad, wat meer belangstelling van de fotografen, maar ook daarbij richtte deze zich weer voornamelijk op zaken die toen voor het Europese publiek van belang waren. Zo zijn er bijvoorbeeld talloze opnamen van de winkelstraat Kesawan, de Esplanade, de kantoren van de Deli Maatschappij, de DSM en de AVROS, de grote hotels, de Centrale Pasar en het zwembad, evenzeer als van spectaculaire ‘Oostersche’ bouwwerken als de sultanspaleizen en de Grote Moskee. Zeer weinig vertegenwoordigd daarentegen in het bewaard gebleven fotomateriaal zijn delen als Medan Baroe, de randwijken aan de oostzijde van de stad, Kampong Kling en zelfs Polonia, als men afziet van enkele verspreide markante punten. In het algemeen was er trouwens weinig aandacht voor woonwijken, zeker als het geen ‘Europeesche’ waren.

Naast de - beperkte - geografische hiaten waartoe dit bij de illustratie van *Medan - Beeld van een stad* aanleiding heeft gegeven, kregen de samenstellers in dit verband ten slotte ook te maken met historische lacunes. Dit geldt bijvoorbeeld voor de strijd in Noord-Sumatra in maart 1942 en de aansluitende Japanse bezetting, waarvan met betrekking tot Medan en Deli nauwelijks beeldmateriaal is achtergebleven in de archieven, maar evenzeer voor enkele gewelddadige episoden in latere tijd: de Sumatra-rebellie van 1956 en latere jaren en vooral de gebeurtenissen rondom de machtswisseling van 1965-1966. Van de beperkingen die daaruit voor het algemene overzicht van de Medanse stadsgeschiedenis zijn voortgekomen, zijn auteur en uitgever zich volledig bewust; zij vragen evenwel begrip voor de onvermijdelijkheid van deze consequentie. Voor het overige vertrouwen zij erop, met de uitgave van het voorliggende boek - het eerste in Nederland dat ooit over de boeiende historie van Deli’s hoofdstad is verschenen! - naar behoren te hebben voldaan aan de verwachtingen en wensen die bij velen op dit punt ongetwijfeld reeds lang bestaan.

Asia Maior, november 1997

Het eerste en tweede ‘wonder van Deli’

Wenig gebieden in Nederlands-Indië hebben zo tot de verbeelding gesproken als het noordelijke deel van Sumatra’s Oostkust aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Daar voltrok zich tussen 1870 en 1910 het eerste ‘wonder van Deli’, zoals men het toen graag zag: de spectaculaire openlegging en het in cultuur brengen van het onherbergzame achterland van dit kleine Maleise sultanaat en aangrenzende gebieden door Europese landbouwpioniers. In Deli ontwikkelde zich een – althans in Nederlands-Indië – volledig nieuw type bedrijf: de grootschalige particuliere landbouwonderneming, later veelal onderdeel van een cultuurmaatschappij, die zich geheel op de produktie van exportgewassen richtte. De kwaliteit van het belangrijkste produkt uit Deli in deze periode, de tabak, verwierf in korte tijd wereldwijde faam. De cultuurmaatschappijen hebben een groot stempel gedrukt op de ontwikkeling van Deli, in economische zin evenzeer als in fysieke, door de aanleg van belangrijke infrastructuur als ontginnings- en afwateringswerken, emplacementen, bruggen, spoorlijnen en havens.

Dankzij het succes van de ondernemingslandbouw zou Sumatra’s Oostkust tot een van de rijkste en produktiefste gebieden van Nederlands-Indië uitgroeien en als voorbeeld dienen voor de economische ontwikkeling van andere Buitengewesten. Het belang van de Buitengewesten in de Nederlands-Indische economie groeide in deze periode spectaculair en mede daardoor zou de kolonie zich een voorname plaats op de wereldmarkt veroveren. In 1905 was het aandeel van de Buitengewesten, waaronder Sumatra, in de totale opbrengsten verkregen uit de Nederlands-Indische uitvoer al 29%. In de jaren twintig, na een hernieuwde, nu vooral door de rubbercultuur bepaalde periode van sterke groei – het tweede ‘wonder van Deli’ – steeg dit aandeel zelfs tot ca. 55%, waarvan toen ongeveer een derde werd geleverd door de Oostkust.

Deli was aan het einde van de 19de eeuw bij uitstek een pioniersmaatschappij, waarin een handjevol Europeanen de boventoon voerde. Door de aanvankelijke afwezigheid van een effectief bestuursapparaat had Deli toen nog sterk het karakter van een ‘frontier-samenleving’ en kreeg het spoedig een naam als het ‘Wilde Westen’ van Nederlands-Indië. Daarbij stond ‘Deli’ op den duur ook niet meer alleen voor het oorspronkelijke sultanaat van die naam, maar voor het gehele cultuurgebied ter Oostkust van Sumatra in zijn uiteindelijke omvang, dus inclusief delen van de sultanaten Langkat en Asahan, en Simeloengoen en de Batak-landen. Mede door de economische gerichtheid op de nabijgelegen Britse havens Penang en Singapore op de overval van Malakka ademde de Delische samenleving in veel opzichten, ondermeer in leefstijl, taalgebruik en architectuur, een sfeer die nogal afweek van die elders in Nederlands-Indië. De (Europese) Delianen hielden deze informele ‘status aparte’ graag in stand, gebaseerd als deze mede was op een superieur collectief zelfbeeld als harde werkers, groot-geldverdieners en ongedwongen levensgenieters.

Het onbetwiste stedelijke centrum van dit nieuwe land werd de hoofdplaats Medan, die als zodanig – eerder waren er al enkele Maleise kampongs – kort na 1870 in eerste aanleg ontstond rond een braakliggend tabaksveld op een der oudste ondernemingen langs de Deli-rivier. In 1887 werd Medan reeds aangewezen tot nieuwe hoofdstad van het gewest Oostkust van Sumatra, in plaats van Bengkalis. Vooral na de eeuwwisseling ontwikkelde de stad zich voorspoedig, waarbij in de volgende decennia het karakter van plantersstad meer op de achtergrond raakte. In de laatste vooroorlogse jaren was Medan uitgegroeid tot een stad van ruim 100.000 inwoners, bijna evenveel als het tot dan toe grootste stedelijke centrum op Sumatra, Palembang, met alle bijbehorende bestuurlijke, sociale en commerciële voorzieningen.

Het economische succes van Deli was nooit mogelijk geweest zonder de komst van tienduizenden contractkoelies naar het gebied, eerst voornamelijk uit Malakka en China en later vooral uit Java, die op de plantages het handwerk verrichtten. In 1880 werden hun werving, rechten en verplichtingen vastgelegd in een regeling van gouvernementswege, de beruchte Koelie-ordonnantie, die de cultuurmaatschappijen vergaande bevoegdheden bood om contractkoelies

aan de ondernemingen te binden. De misstanden die uit deze zeer eenzijdige, harde arbeidsregeling voortkwamen – bepaald de zwartste bladzijde in de geschiedenis van Deli – werden in 1902 onder de aandacht van het grote publiek gebracht door de Medanse advocaat mr. J. van den Brand. Zijn aanklacht deed veel stof opwaaien en mondde uit in een gouvernementeel onderzoek door mr. J.L.T. Rhemrev. Zijn rapport, dat de bevindingen van Van den Brand volledig bevestigde, werd echter lange tijd niet openbaar gemaakt.

De pre- en vroegkoloniale periode, 1500-1860

Het landschap op de Oostkust van Sumatra wordt in hoofdzaak bepaald door een vruchtbare aanslibbingsvlakte, die in het noorden smal is en naar het zuiden toe steeds breder uitloopt. Direct aan de kust kwamen oorspronkelijk uitgestrekte moerassen en vloedbossen van mangroven voor; ook meer landinwaarts hebben veel laaggelegen delen van nature een moerassig karakter. De vlakte wordt door talrijke grotere en kleine rivieren doorsneden, die van tijd tot tijd buiten hun oevers traden (en treden!) en daarbij aanzienlijke hoeveelheden slijm uit het vulkanische bergland afzetten; aan deze overstromingen dankt het landschap zijn vruchtbare gronden. Met uitzondering van de Siak-rivier, zijn de meeste rivieren aan de Oostkust van Sumatra door hun geringe diepte slechts voor kleinere schepen en dan nog over korte afstand landinwaarts toegankelijk.

De Batak-volken waren de vroegste bewoners van het kustland, althans in historische tijd. In het zuidelijke deel was Siak gedurende de 15de eeuw nog voornamelijk Bataks gebied, dat evenwel al kort na ca. 1500 onder invloed en uiteindelijk ook onder oppergezag van het Maleise rijk Djohore kwam. Verder noordelijk was in dezelfde tijd het Aroe-rijk gelegen, dat zich uitstrekte van Atjeh tot aan de Rokan-rivier. Ook dit vorstendom kwam omstreeks 1500 onder plaatselijk Maleis gezag, dat zijn zetel had in Deli Toea, ongeveer 10 km zuidelijk van het tegenwoordige Medan. Vanaf de 16de eeuw werden de Bataks hier door Atjehse en Minangkabaus-Maleise kolonisten geleidelijk aan uit hun woongebieden aan de kust verdreven naar het binnenland, zonder overigens ooit hun rechten formeel aan de nieuwkomers over te dragen. Tot in deze tijd hebben zij hun aanspraken op de traditionele woongebieden in het kustland gehandhaafd, waarbij sinds de laatste decennia van de 19de eeuw met name de grootscheepse concessieverlening door de Maleise vorsten aan Europese planters daartoe de directe aanleiding gaf. Mogelijk hebben naast Atjehers en Maleiers ook kolonisten van Javaanse herkomst een rol gespeeld in de prekoloniale geschiedenis van Sumatra’s Oostkust; opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de Maleiers bij de Bataks oorspronkelijk *orang Djawi* heetten en de Maleise vorsten werden aangeduid als *radja Djawi*.

De komst van de Europeanen

De eerste directe contacten tussen Europa en Sumatra dateren van het begin van de 16de eeuw. De Portugezen die toen vanuit Goa verkennenderwijs de havens langs de Straat van Malakka aandeden om een aandeel te verwerven in de lucratieve specerijhandel, vonden hier een reeds eeuwen gevestigd netwerk van handelsroutes en -centra, waar Voor-Indiërs, Siamezen en Chinezen hun stoffen, metaalwaren, ceramiek, kunstvoorwerpen en andere ambachtelijke waren uitwisselden tegen goud, zilver, tin en specerijen – vooral peper – aangevoerd door Maleise, Boeginse en Javaanse handelaren-zeevaarders. In 1511 veroverden de Portugezen de voornaamste stapelhaven Malakka, van waaruit zij op de overval spoedig handelsbetrekkingen onderhielden met ondermeer het rijk Pedir (Pidië) aan de noordoostkust van Atjeh en het rijk Siak, dat door de bevaarbaarheid van de gelijknamige rivier tot de hoofdstad Siak Sri Indrapoera toegankelijk was voor hun schepen.

De politieke geschiedenis van oostelijk Sumatra werd tot ver in de 19de eeuw voornamelijk bepaald door dynastieke rivaliteiten en conflicten tussen de verschillende Atjehse, Batakse en Minangkabaus- c.q. Djohors-Maleise vorstendommen. Het sultanaat Siak, dat tot 1745 min of meer een eenheid vormde met het vorstendom Djohore op Malakka, en het sultanaat Atjeh waren op de Oostkust lange tijd de voornaamste staten. Deli vormde met Langkat, Asahan en enkele mindere vazalstaatjes eeuwenlang een twistappel tussen beide rijken. In het begin van de 17de eeuw was dit kleine vorstendom een onderhorigheid van Atjeh, van 1669 tot 1780 was het zelfstandig, nadien viel het onder Siak, en in 1856 kwam Deli opnieuw onder Atjeh. De lange periode van onderhorigheid aan Siak is daarbij het meest bepalend gebleken voor de vorming van Deli's etnisch-culturele identiteit, die althans op het niveau van de bestuurlijke elite op termijn een sterk Minangkabaus-Maleis karakter kreeg; de bovenlanden bleven evenwel overwegend Bataks. Het was ook het hof van Siak dat in 1814 de Delische vorsten, tot dan toe slechts *Toeankoe Panglima* ('Mijn Heer Bevelhebber'), formeel verhief tot de sultansrang.

De komst van de Nederlandse kooplieden in de Archipel aan het begin van de 17de eeuw bracht vooral weinig verandering in de staatkundige constellatie in de regio. Voor de stichting van Batavia in 1619 dienden de Atjehse havens geregeld als punt van rendez-vous voor de aankomende en vertrekende Nederlandse schepen en in 1641 kreeg de Verenigde Oostindische Compagnie aan de overval permanent voet aan de grond door de verovering van Malakka op de Portugezen. Het duurde evenwel nog tot 1689 voor de VOC zich ook op de Oostkust van Sumatra vestigde; in dat jaar sloot de Compagnie een tractaat met de sultan van Djohore, dat mede voorzag in de stichting van een handelspost aan de Tapong Kiri (de Siak Ketjil). Halverwege de 18de eeuw kreeg de Compagnie na een succesvolle inmenging bij een troonstrijd in Siak ook vestigingsrechten op het eilandje Gontong in de Siak-rivier. Beide posten werden echter vanwege hun geringe economische belang na korte tijd weer verlaten; wel erkende het inmiddels zelfstandige Siak in 1761 bij tractaat de opperheerschappij van de Compagnie. Nadien toonde de VOC weinig animo meer om nieuwe handelsposten te openen op Sumatra; aan het eind van de eeuw had zij alleen op de Westkust enig territoriaal bezit rondom Padang en was in Palembang een factorij gevestigd.

Na de ondergang van de VOC in 1799 en de periode van het Engelse tussenbestuur (1811-1816) toonde aanvankelijk ook het Nederlands-Indische gouvernement nauwelijks aandacht voor Midden- en Noord-Sumatra. Dit veranderde evenwel in de jaren twintig van de 19de eeuw toen bleek dat de Engelsen, die inmiddels succesvolle handelsnederzettingen hadden gevestigd op Penang (gesticht in 1786) en Singapore (gesticht in 1819), toenemend belangstelling voor het gebied aan de dag legden. Geruchten als zou de gouverneur van Singapore, Sir Thomas Stamford Raffles, serieuze plannen koesteren tot inlijving van Siak, brachten de Nederlandse gouverneur van Malakka in 1822 ertoe een afvaardiging naar het sultanaat te zenden. Bij die gelegenheid werd een tractaat van vriendschap gesloten, waarin de sultan de Nederlanders belangrijke handelsvoordelen verleende en de vestiging van buitenlandse handelsposten werd verboden. In hetzelfde jaar stuurde echter ook gouverneur Phillips van Penang een gezant naar Siak, de Schot John Anderson, die na vier maanden met een opmerkelijk resultaat naar de overval terugkeerde: geplaatd door dynastieke troebelen, had de sultan er geen been in gezien de Engelse onderhandelaar vrijwel identieke handelsvooraarden aan te bieden als eerder aan de Nederlanders. Het reisverslag van Anderson, die ook de Siakse onderhorigheden Asahan, Deli en Langkat bezocht, werd in 1826 gepubliceerd onder de titel *Mission to the East Coast of Sumatra in 1823, under the Direction of the Gouvernement of Prince of Wales Island* en is daarmee een der vroegste Europese beschrijvingen van de Oostkust van Sumatra.

Teneinde een mogelijk conflict tussen Engeland en Nederland dienaangaande voorgoed te bezweren, werden in maart 1824 bij het Tractaat van Londen de wederzijdse invloedssferen langs de Straat van Malakka vastgelegd. Engeland gaf zijn bezittingen Benkoelen, Natal en Tapanoeli in Sumatra op en erkende de volledige Nederlandse soevereiniteit over het eiland, op voorwaarde dat de Britse handel ongehinderd zou blijven en dat de zelfstandigheid van het rijk Atjeh gegarandeerd werd. Nederland erkende op zijn beurt de Engelse zeggenschap over Malakka en Singapore en droeg zijn resterende bezittingen in India en Malakka over aan het Britse bestuur. Dat het Londens Tractaat Sumatra nadien echter al-

lerminst vrijwaarde van buitenlandse inmenging bleek een goede 30 jaar later, toen de Brit Adam Wilson, een voormalig employé van de firma Martin, Dyce & Co. in Singapore, met een legertje Europese en Boeginese huurlingen trachtte in te grijpen bij een slepende opvolgingsstrijd aan het hof van Siak.

In navolging van de avonturier James Brooke, die in 1844 de 'blanke radja' van Sarawak was geworden, zag de ambitieuze Wilson in de bestuurlijke ontreddering waarin Siak in 1856 als gevolg van de hofstrijd verkeerde, een reële kans om zelf de macht in het sultanaat in handen te nemen. Hij wist zich daarbij heimelijk gesteund door het Britse gouvernement in Singapore, waartoe de sultan-regent van Siak zich in eerste instantie om hulp had gewend toen hij in zijn ambt werd bedreigd door zijn jongere broer, die tevens als onderkoning fungeerde. Wilson wist de laatste met zijn huurleger te verdrijven, waarna de onderkoning ten slotte in arren moede het Gouvernement in Batavia om bijstand verzocht. Hetzelfde deed de sultan-regent, nadat Wilson van hem als beloning voor zijn diensten de feitelijke overdracht van de macht had geëist, naast een buitensporige materiële compensatie. Intussen had ook Atjeh gebruik weten te maken van Siaks onmacht, door zich opnieuw meester te maken van Deli en enkele andere onderhorigheden.

Aldus aangezet tot een actief ingrijpen, gaf het Gouvernement de resident van Riouw opdracht Wilson desnoeds gewapenderhand van Sumatra te verjagen en de rivaliserende broers aan het Siakse hof met elkaar te verzoenen; met enige vertraging kreeg deze campagne eind 1857 haar beslag. Op 1 februari 1858 kwam een nieuw tractaat met het sultanaat tot stand, ter vervanging van het bijna 100 jaar oudere uit de VOC-tijd, waarin de sultan, de onderkoning en de riksgraven het rijk Siak Sri Indrapoera en onderhorigheden opdroegen aan het Nederlands-Indische Gouvernement. Bestuurlijk kwam Siak nadien als afdeling bij de residentie Riouw en Onderhorigheden, maar mede vanwege de gevoeligheden aan Britse zijde over de afloop van de Siak-kwestie bleef de Nederlandse aanwezigheid er tot 1884 feitelijk beperkt tot enkele ambtenaren en een versterkte militaire post op het eiland Bengkalis.

Wel maakte het Tractaat van 1858 de weg vrij voor soevereiniteitsaanspraken van gouvernementswege op de vijftien onderhorigheden van Siak, waaronder Panci, Bilah, Batoe Bahra, Asahan, Deli, Serdang en Langkat. Asahan, dat de Siakse vorsten niet meer erkende en derhalve ook niet hun tractaat met het Gouvernement, werd in 1865 militair onderworpen. Deli, waar de sultan overigens ook niet meer wilde weten van zijn Siakse leenheer, werd met de andere vazalstaatjes formeel pas rechtstreeks verantwoordelijk aan het Nederlands gezag in 1884, toen de onderhorigheid aan Siak door het Gouvernement werd afgekocht. Het feitelijke begin van de Nederlandse bemoeienis lag hier echter zo'n twintig jaar eerder, met de komst van J. Nienhuys en andere pioniersplanters, terwijl in de jaren zeventig van de 19de eeuw het uitbreken van de Atjeh-oorlog en de opnieuw toenemende belangstelling van Engelse zijde voor deze gebieden ook al aanleiding waren voor een permanente militaire vestiging.

De openlegging van Deli, 1863-1900

Het jaar 1870 geldt in de economische geschiedenis van Nederlands-Indië als een waterscheiding; de Suikerwet maakte in dat jaar een begin met de afschaffing van het Cultuurstelsel en de Agrarische Wet van De Waal bood Europese particulieren voortaan de mogelijkheid landbouwgronden in erfpacht te verkrijgen. Beide wetten legden de basis voor de openlegging en exploitatie van de Buitengewesten door commerciële ondernemingen, en daarmee voor de spectaculaire economische ontwikkeling en bloei van het cultuurbedrijf in Deli.

Nienhuys' pionierswerk; eerste koeliewerving

Na de sluiting van het Tractaat van Siak in 1858 bezocht J.S.G. Gramberg op verzoek van de resident van Riouw, E. Netscher, in 1863 het sultanaat om er gericht 'den bodem te onderzoeken op zijne voortbrengende kracht'. Gramberg bracht monsters van verschillende produkten mee terug naar Batavia, ondermeer inheemse tabak uit Deli, hars, porseleinaarde, plantaardige vetten en bruinkool. Voorgelegd aan verschillende handelshuizen in Batavia en aan de Natuurkundige Vereeniging, konden deze echter geen enthousiaste reacties opwekken en

'de ondernemingsgeest te Batavia,' aldus dan ook dr. R. Broersma in *De ontluiting van Deli* in 1919, 'bruiste niet op.'

In hetzelfde jaar evenwel kwam Jacobus Nienhuys, de zoon van een der belangrijkste Amsterdamse tabaksmakelaars, in gezelschap van vertegenwoordigers van de Soerabajaanse handelshuizen J.F. van Leeuwen & Co. en Maintz & Co. in Deli aan om er de mogelijkheden voor een door Europeanen op te zetten tabaksteelt te onderzoeken. Jacobus Nienhuys - de familienaam werd ook wel gespeld als Nienhuijs - was in 1860 op 24-jarige leeftijd uit Nederland naar Java vertrokken, waar hij vooreerst in dienst trad bij de tabaksonderneming Nicot bij Rembang. In 1863 ging hij als administrateur werken voor de Associatie, een handelshuis waarvan de Rotterdamse koopman P. van den Arend een van de hoofdfirmanten was. Waarom Nienhuys namens de Associatie in 1863 besloot juist naar het afgelegen Deli te gaan, is niet meer duidelijk; door alle mythevorming in latere jaren rond de persoon van Nienhuys is het zicht op de ontstaansgeschiedenis van de Europese tabaksteelt enigszins verloren gegaan. Alle bronnen vermelden wel de rol van een Arabier genaamd Said Abdoellah, die in dat jaar van Deli naar Java reisde - wellicht in opdracht van de sultan - om geïnteresseerden te wijzen op de economische mogelijkheden van de tabaksteelt in Deli.

Hoe het ook zij, Nienhuys' pioniersgeest en durf werden in latere jaren alom bewierookt als eerste uitingen van de dynamische ondernemingslust die uiteindelijk het 'wonder van Deli' tot werkelijkheid zou maken. 'Voor een dergelijk besluit,' zo heet het in 1919 in het hiervoor aangehaalde *De ontluiting van Deli*, 'was moed noodig en zelfvertrouwen. Nu het gevolg er van zoo groot is geweest, waarderen wij van zelf den ondernemenden geest, waaruit het sproot, maar ook afgezien van de uitkomsten der eerste pogingen behooren wij de klokheid te bewonderen, welke Nienhuys deed heenstappen over de onberingen welke hem wachten en die Hollandsche onverzettelijkheid welke hem weerhield heen te gaan zonder kennis van de vooruitzichten der tabaksteelt in Deli. Het was tasten nog, maar zijn doel stond vast. Het was zich schikken en behelpen, en alwat aan vlijt en plicht in de beginselen der later zoo hoog gestegen cultuur werd betoond, ontbrandde aan het vuur van dien eenen man.'

Nienhuys begon zijn proefnemingen, daartoe uitgenodigd door Sultan Mahmoed Perkasa Alam Sjah, op een particulier gepacht perceel zuidelijk van diens hoofdplaats Laboehan Deli aan de moerassige monding van de Deli-rivier.

Boven: Sultan Mahmood Perkasa Alam Sjah van Deli, van wie Nienhuys en andere Europese pionier-planteren hun eerste gronden in concessie kregen.
Foto: W.C. de Bruin

Links: Jacobus Nienhuys in Deli, waarschijnlijk tijdens zijn tweede verblijf, 1866-1871. Foto: KITLV.

Hoewel hij ook experimenteerde met de aanplant van nootmuskaat, koffie en kokospalm, werd in Rotterdam vooral de kwaliteit van de eerste bescheiden oogsten van Deli-tabak in 1864 en 1865 veelbelovend bevonden, speciaal voor verwerking in de sigarenindustrie. Met name het sterke dekblad, het buitenste blad van de sigaar, bleek van een uitzonderlijk hoge kwaliteit te zijn. Op grond van deze opmerkelijke aanvangsresultaten verwachtte Nienhuys, die in het laatstgenoemde jaar met zijn tabak mee naar Nederland overkwam, bij Van den Arend en de andere firmanten van de Associatie dan ook een gunstig onthaal te vinden voor zijn voorstellen tot een krachtige uitbreiding van de Delische tabaksteelt. Dezen weigerden echter verdere investeringen te doen, waarop Nienhuys zich gedwongen zag elders financiering te zoeken.

Direct bij het begin van zijn proefnemingen in Deli kreeg Nienhuys overigens al problemen bij het aantrekken van voldoende arbeiders voor de aanplant. De Bataks noch de Maleiers toonden animo om als dagloners op de tabaksvelden te werken; met name de eerstgenoemden waren volgens Nienhuys daarvoor ook niet geschikt. Noodgedwongen probeerde hij in 1864 in Penang een aantal Maleise landarbeiders te werven, hetgeen echter op een falikante mislukking uitliep. Het volgende jaar deed hij een nieuwe poging, opnieuw via Penang, maar ditmaal met een 120-tal Chinese koelies, die na wat aanloopmoeilijkheden inderdaad bereid en in staat bleken in daghuur de veldarbeid te verrichten. Het daglonerstelsel werd evenwel omstreeks 1870, toen in Deli inmiddels meerdere ondernemingen gevestigd waren en de tekorten aan landarbeiders bepaald nijpend werden, vervangen door een contractstelsel. Daarbij verplichtten de koelies zich tegen uitbetaling van een voorschot per contract voor een bepaalde tijdsduur op de ondernemingen te werken. Hun bewegingsvrijheid en die van hun gezinnen was gedurende de contractperiode zeer beperkt, ook buiten werkijken, waardoor de betrokkenen feitelijk onderworpen waren aan een toestand van horrigheid.

In 1880 sanctioneerde het Gouvernement de aldus ontstane arbeidspraktijk in een afzonderlijke regeling, de eerste Koelie-ordonnantie, die in algemene zin de rechtsverhouding tussen de werkgevers in het cultuurbedrijf en de 'van elders' aangevoerde arbeidskrachten vastlegde. In de ordonnantie werd ondermeer een registratieplicht voor koelies opgenomen, die in combinatie met een aantal uitdrukkelijk gestipuleerde strafbepalingen in geval van het voortijdig verlaten van de onderneming of bij 'verzet, beleediging, bedreiging (...) rustverstoring en verregaande luiheid' - de zogenoemde Poenale Sanctie - de continuïteit van de horrigheidsverhouding waarborgde. Hoewel in latere jaren aanzienlijk versoept, zou deze arbeidsregeling tot in de jaren dertig de hocksteen van de Europees tabaksteelt in Deli blijven. Nienhuys zelf noemde in latere jaren het contractstelsel 'de machtige factor waardoor de goede uitslag mijner tabaksondernemingen werd verzekerd; aan deze wijze van bestuur heeft Deli zijn bloei in de hoogste mate te danken; deze regeling is de innerlijke kracht, die de Sumatra-planter kan ontwikkelen voor het leveren van een in alle delen goed bewerkten tabaksoogst.'

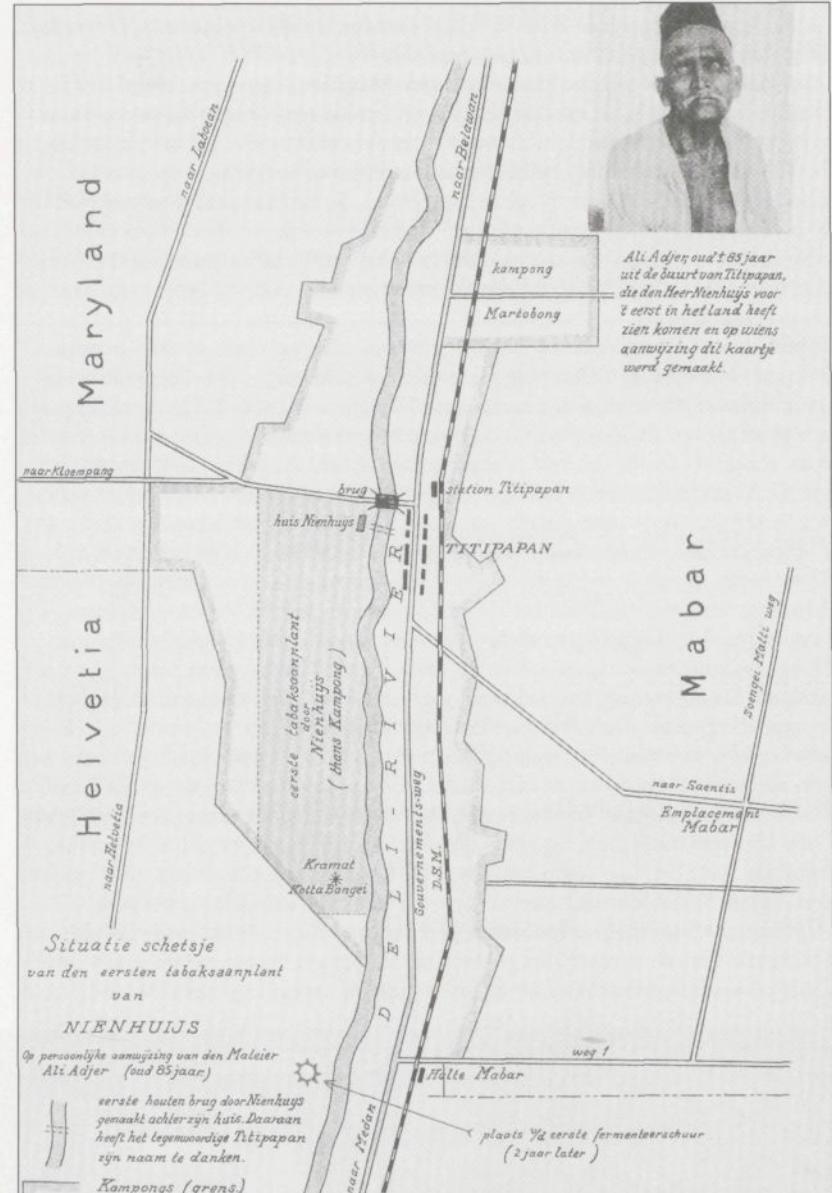
Welke grote vlucht de koeliewerving nog voor de komst van de ordonnantie reeds had genomen, mag blijken uit het gegeven dat in 1875 al 4.476 Chinezen, 316 Javanen en 459 Klingalezen (Voor-Indiërs) werkzaam waren op de ondernemingen in Deli. In de volgende decennia zou de massale immigratie van contractkoelies zelfs de voornaamste factor worden in de bevolkingsgroei aan Sumatra's Oostkust, waarbij het etnische zwaartepunt in de toestroom na ca. 1890 allengs verschoven van het Chinees naar het Javaanse aandeel. Vooruitlopend op een meer gedetailleerde beschouwing van Deli's en Medans demografische ontwikkeling, geeft het onderstaande algemene overzicht over de jaren 1880-1905 dienaangaande een eerste indruk.

Bevolkingsgroei Sumatra's Oostkust, 1880-1905

	Europeanen	Inlanders*	Chinezen	Andere Vr. Oosterl.**
1880	522	90.000	25.700	2.533
1888	1.160	onbekend	55.596	onbekend
1890	1.528	191.000	75.325	4.236
1900	2.079	306.035	103.768	9.208
1905	2.667	450.941	99.236	15.573

*Indonesiërs, vnl. Bataks, Maleiers, Minangkabaus, Javanen, Atjehers

**Andere Vreemde Oosterlingen: Arabieren, Voor-Indiërs, Siamzezen

Boven: reconstructie (1928) van de ligging van Nienhuys' eerste aanplant in 1864 bij Mabar/Titipapan, ca. 8 km zuidelijk van Laboehan. Foto: J. Anten.
Pag. 11: J.Th. Cremer en echtgenote, ca. 1875. Foto: KITLV.

De N.V. Deli Maatschappij

Toen P. van den Arend niet bereid bleek tot extra investeringen, besloot Nienhuys in 1866 zijn eigen weg te gaan. Hij verliet de Associatie en begon als zelfstandig ondernemer met aanplant van tabak op nieuwe gronden, die aan hem voor 99 jaar werden verpacht. De sultan van Deli gaf Nienhuys toestemming zoveel land in cultuur te brengen 'als men in vijf jaar bebouwen kon'. Van deze onduidelijke richtlijn maakte Nienhuys gebruik door een concessie van ongeveer 12.000 bouw - ca. 8.500 ha - af te bakenen, een veel omvangrijker gebied dan werd verwacht. Over de gronduitgifte van de sultan schreef hij in 1888: 'De conditie daarin gesteld, van zooveel grond te mogen nemen als men in 5 jaren bebouwen kon, bekrachtigde ik met het in bezit nemen van eene groote uitgestrektheid land, welke ik, tot op grooten afstand met pisang boomen beplante, die wel is waar door het hooge gras niet zichtbaar waren, maar tot voldoend bewijs strekten dat deze landstreek door mij werd gecultiveerd. Hoewel nu de Resident, bij zijn volgend bezoek, beweerde dat dit zijne bedoeling niet

was geweest, en eerst ene aanvrage aan het gouvernement moest gedaan worden, deden wij geen afstand van de gepasseerde contracten en handhaafden ons eigendomsrecht.'

Ook 1867 bleek een succesvol jaar voor Nienhuys. De oogst van dat jaar, met ca. 15.000 kg reeds vier maal zo groot als de eerste van 1864, trok vanwege de uitmuntende kwaliteit in Nederland alom aandacht. Twee Amsterdamse melaars, de tabakshandelaar G. Clemen en de graanhandelaar P.W. Janssen, verschaften Nienhuys vervolgens nieuw kapitaal tot een totaal van f 30.000, waarvan hij in 1868 een tabaksoogst ter waarde van f 67.000 wist te behalen. Deze recordopbrengst van 1868 betekende de definitieve doorbraak voor de tabaksteelt in Deli. Op 1 november 1869 werd in Amsterdam door het driemanschap J. Nienhuys, G. Clemen en P.W. Janssen de N.V. Deli Maatschappij opgericht, de eerste naamloze vennootschap die zijn werkterrein in Nederlands-Indië had. Het statutaire doel van de Deli Maatschappij was ondermeer 'het ontginnen en bebouwen van de gronden, gelegen in en nabij Deli, ter Oostkust van Sumatra. Voorts het exploiteren van de daartoe behorende inrichtingen, het verwerken, vervoeren en verkoopen van producten.' De Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) bracht met f 150.000 de helft van het maatschappelijk kapitaal van de

onderneming in; daarmee kreeg de Deli Maatschappij een voor die tijd ongekend krachtige en duurzame financiële basis, die de continuïteit ook bij onvoorzienoede omstandigheden voor geruime tijd in de toekomst kon waarborgen.

Nienhuys en Clemen werden beiden tot administrateur aangesteld, aanvankelijk de hoogste positie bij de maatschappij ter plaatse (later hoofdadministrateur), maar Clemen overleed kort zijn na aankomst op Sumatra. Zijn opvolger, de Duitser E.A.F. Straatman(n), was enkele maanden later gedwongen af te treden wegens ziekte. Omdat Nienhuys zelf in 1870 te kennen gaf op korte termijn naar Nederland terug te willen gaan, werd daarop de pas 24-jarige J.Th. Cremer, voordien werkzaam bij het NHM-agentschap te Singapore, tot de nieuwe administrateur benoemd. Als reden voor zijn nogal voortijdige repatriëring noemde Nienhuys zijn slechte gezondheid; dr. J. Breman veronderstelt evenwel in zijn bekende *Koelies, planters en koloniale politiek* (1992), dat Nienhuys gedwongen was Sumatra te verlaten vanwege een dreigend justitieel onderzoek naar zijn betrokkenheid bij de dood van zeven koelies.

Cremer was van 1871 tot 1883 administrateur. Het waren in belangrijke mate zijn energieke leiding en organisatorisch talent die de grondslag legden voor de latere positie van de Deli Maatschappij als veruit grootste en machtigste onderneming aan de gehele Oostkust van Sumatra. De eerste gronden die de maatschappij in 1869 in concessie kreeg waren dezelfde die Nienhuys tevoren voor 99 jaar van de Delische sultan in erfpacht had verworven. Deze bezittingen strekten zich uit van Nienhuys' allereerste proeftuin bij Mabar, iets zuidelijk van Laboehan Deli, tot aan Deli Toea, ca. 35 km stroomopwaarts aan de Deli-rivier. Tot het eind van de jaren zeventig ontstonden hier achtereenvolgens de tabaksondernemingen Tuin Medan (1870), Mariëndal (1872), Anniedale en Kesawan (1873), Petersburg en Medan (1874) en Vesuvius en Timbang Deli (1877). Nabij Kampong Baroe richtte de Pool Michalsky de onderneming Polonia (1869) op, die echter in 1882 werd gesloten om als bezit van de Deli Maatschappij weer heropend te worden. Ook de door de Zwitser Albert Breker geopende plantage Helvetia (1873) kwam in 1892 onder beheer van de Deli Maatschappij.

Nienhuys c.s bleven, na het bekend worden van hun successen, vanzelfsprekend niet de enige tabaksondernemers in Deli. In het spoor van Nienhuys' eerste proefnemingen werden in de jaren na 1865 langs de Deli-rivier tal van nieuwe particuliere plantages gevestigd. De oudste daarvan was Arendsburg, in 1867 opgericht en genoemd naar Nienhuys' voormalige opdrachtgever P. van den Arend, die spoedig op zijn besluit om niet verder in Deli te investeren was teruggekomen. Arendsburg bestond uit een Deli-Estate en een Soengal-Estate, waar naast tabak ook nootmuskaat en klappers werden geplant. Uit deze onderneming kwam in 1877 de N.V. Tabak Maatschappij Arendsburg voort, die in latere jaren met de Deli Maatschappij, de in 1875 opgerichte N.V. Deli-Batavia Maatschappij en de jongere N.V. Senembah Maatschappij de bekende 'Grote Vier' zou vormen.

De residentie Oostkust van Sumatra; het Delische vorstenhuis

De kolonisatie van Deli trok in deze beginjaren particuliere ondernemers aan van tal van verschillende nationaliteiten. Er waren veel Engelsen, Schotten en Duitsers bij, maar ook uit Frankrijk, Denemarken, Zwitserland, Polen en België stroomden de planters toe, zoals blijkt uit ondernemingsnamen als Enterprise, Perseverance, Two Rivers, Saint-Cyr, Gallia, Espérance, Frankfurt, Rudolfsburg, Danemark en Brussel Estate. De planters genoten aanvankelijk een grote mate van zelfstandigheid door de feitelijke afwezigheid van een bestuursapparaat in Deli. Weliswaar was nog tijdens Nienhuys' eerste verblijf in 1864 in Laboehan Deli een controleur geplaatst, maar de resident uit Bengkalis kwam slechts eenmaal per jaar op tournee in Deli en van enige militaire of politiële bescherming van de Europese kolonisten, laat staan van hun inheemse, Voor-Indische of Chinese ondergeschikten was tot 1872 in het geheel geen sprake. In dit Indische 'Wilde Westen' bleken spoedig lang niet alle particuliere planters zich adequaat te kunnen handhaven, onbekend als de meesten waren met de plaatselijke omstandigheden en de vereisten van het cultuurbedrijf, en in de loop der tijd waren vele gedwongen hun onderneming weer op te doen of over te doen aan een der steeds machtiger wordende grote cultuurmaatschappijen. 'Het was een van de eigenaardigheden van de Delische planterswereld in dien tijd,' schreef W.H.M. Schadee in zijn *Geschiedenis van Sumatra's Oostkust* (1918),

'dat er mensen van allerlei opleiding onder werden gevonden: gewezen officieren, ingenieurs, kooplieden, etc., doch bijna geen landbouwers.'

Aan de toestand van feitelijke bestuurloosheid - althans naar Europese begrippen - kwam een eind in 1873, toen bij Gouvernementsbesluit van 15 mei de instelling plaatsvond van het zelfstandige gewest Oostkust van Sumatra, samenvallend met het gehele sultanaat van Siak en onderhorigheden. Zoals in de voorafgaande situatie, toen Deli onder verantwoordelijkheid van de resident van Riouw en Onderhorigheden viel, bleef de residentiële bestuurszetel echter voorlopig nog gevestigd in Bengkalis; wel werd Laboehan Deli de standplaats van een assistent-resident. Pas in 1887, aan de vooravond van het vijfentwintigjarige jubileum van de tabakscultuur in Deli, werd Medan aangewezen als nieuwe hoofdplaats van Sumatra's Oostkust.

Het van oorsprong Maleise vorstenhuis van Deli heeft een belangrijke rol gespeeld in de openstelling voor Europese ondernemingen, in het bijzonder door zijn coöperatieve houding bij de landuitgifte. De eerste concessie aan Nienhuys in 1863 werd hem verleend door Sultan Mahmoed Al Rasjid Perkasa Alam Sjah, die in 1858 als achtste regerende vorst van het in 1632 ingestelde Delische huis werd ingehuldigd. De sultan resideerde in Laboehan, de hoofdplaats van Deli, die toen naar schatting hooguit zo'n 2.000 inwoners telde. Volgens de eerder aangehaalde geschiedschrijving van dr. R. Broersma hadden Laboehan en het paleis van de sultan op dat tijdstip nog weinig om het lijf: 'De kampong telde weinig huizen van hout, de meeste waren van bamboe en niboeng, in vervallen staat, op palen drie voet boven den grond en onder die woninkjes verzamelingen van vuil. De mensen waren onzindelijk in hun kleeding. Aan het eind van den kampong stond des sultans ...paleis, een grote houten woning op palen acht voet boven den grond.'

Pag. 12 boven: Sultan Ma'amoen Al Rasjid Perkasa Alam Sjah, tijdens wiens regeringsperiode (1873-1924) het Delische vorstenhuis tot grote welstand kwam door de inkomsten uit de concessies aan de cultuurondernemers. De opname dateert van ca. 1895. Foto: KIT.

Pag. 12 onder, pag. 13: pioniersjaren in de Delische tabakscultuur. Anders dan van de stad Medan, is uit de beginperiode van het cultuurbedrijf een vrij groot aantal foto's bewaard gebleven. De hier gereproduceerde, te dateren omstreeks 1879, tonen de ontginning van het oerbos (boven), de bouw van een droogschuur (pag. 12) en de assistentenwoning (links) op een particuliere tabaksonderneming - welke precies is niet meer na te gaan - bij Medan. Foto: KIT.

Deli, het 'Wilde Westen' van Indië. Tijdens de zogenoemde Batak-oorlog van 1872 was het Delische cultuurgebied weliswaar 'gepacificeerd', maar het binnenland gold nog lang nadien als onveilig. Deze opname van een versterkt emplacement is van 1892, toen vanuit Atjeh geregeld overvallen op ondernemingen in Langkat en Deli werden uitgevoerd. Foto: W.C. de Bruin.

In deze schamele situatie kwam een drastische ommeekeer, toen vanaf de vroege jaren zeventig de inkomsten uit de pachtovereenkomsten met de Europese ondernemers massaal in de vorstelijke schatkist begonnen te vloeien. De snel toenemende rijkdom en invloed verschafte het Delische sultanshuis in de Maleise wereld spoedig een groot aanzien. Enerzijds maakte dit het mogelijk zich nu geheel aan de oude feodale verhouding tot Siak te onttrekken en, dichter bij huis, de rivaliserende vorsten van Langkat, Serdang en Asahan te overtroeven, alhoewel dezen op wat latere termijn evenens veel financieel voordeel trokken uit concessieverlening aan Europeanen. Anderzijds verplichtte de nieuwe positie echter ook tot het voeren van een passende staat. Toen in 1873 Sultan Mahmoed kwam te overlijden en hij werd opgevolgd door zijn zoon Sultan Ma'amoen Al Rasjid Perkasa Alam Sjah, besloot deze laatste dan ook tot verplaatsing van zijn verblijf naar een nieuwe locatie stroomopwaarts aan de Deli-rivier, in de nabijheid van het kantoor en de administrateurswoning van de Deli Maatschappij op de onderneming Medan. Zuidoostelijk van het gelijknamige plaatsje dat zich hier al snel begon te ontwikkelen, kwam in de jaren nadien rondom een nieuw houten woonpaleis de eerste aanleg tot stand van een hofstad, de Kota Masoem. Na de aanwijzing van Medan tot bestuurszetel van de Residentie Oostkust van Sumatra in 1887 vond hier ook de bouw plaats van het indrukwekkende staatsiepaleis, het Istana Ma'amoen, dat tot op heden een der waarmerken van Medan is. In 1906 ten slotte werd het vorstelijke bouwprogramma vooreerst afgesloten met de voltooiing van de Masjid Raja, de beroemde 'Grote Moskee'.

De invloed van de cultuurmaatschappijen; DPV, DSM en Belawan

De tabakscultuur, begonnen bij havenplaats Labuhan Deli, breidde zich vanaf de beginjaren zeventig snel landinwaarts uit, waarbij de verspreid liggende Maleise kampongs in de kuststreek als Poelau Brayan, Medan Poetri, Kesawan, Kampong Baroe, Kloempang, Pertjoet en Soenggal, in nog geen decennium

geheel omsloten raakten door ondernemingsgronden. Deze expansie was niet alleen een gevolg van de toename van het aantal ondernemingen, maar vooral ook van de omstandigheid dat tabak hier slechts in wisselbouw kon worden geteeld. Na elke oogst moest de grond ten minste zes tot zeven jaar kunnen herstellen, alvorens voldoende vruchtbaarheid te hebben herwonnen voor een volgende aanplant van tabak. Derhalve waren de ondernemingen genoodzaakt voortdurend nieuwe concessies aan te vragen, die door de sultan steeds ook werden verleend.

Daarbij liet het vorstenhuis zich weinig gelegen liggen aan de belangen van de Batak-bevolking in het achterland, van wie de woongebieden in toenemende mate bedreigd werden door de oprukkende tabaksbouw. Begin 1872 kwam het tot een uitbarsting, toen de Delische Bataks tot openlijk verzet overgingen en in benden de ondernemingen afgingen om de emplacementen af te branden. Een inderhaast uit Batavia gezonden militaire expeditie maakte echter nog in hetzelfde jaar door hard optreden een einde aan de opstand. Daarmee kreeg Deli voor het eerst een militaire bezetting van gouvernementswege; waarschijnlijk is in dat jaar of kort nadien ook de aanzet gegeven voor de bouw van het bekende fortje in Medan, tegenover het emplacement van de Deli Maatschappij bij het punt van samenkomen van de Deli-rivier en de Soengei Baboera.

Na deze zogenoemde Batak-oorlog nam het aantal tabaksondernemingen in Deli spongsgewijs toe, van dertien in 1873, via 23 in 1874 en 40 in 1876, naar 50 in 1888. Het totale aantal voor Deli, Langkat en Serdang gezamenlijk kwam in het laatstgenoemde jaar al op 106 en aan de gehele Oostkust telde men er in 1891 zelfs niet minder dan 170. Veel van deze plantages waren toen echter niet meer in handen van individuele planters-ondernemers, maar opgenomen in grotere cultuurmaatschappijen, naar het voorbeeld van de Deli Maatschappij. Door hun sterkere financiële positie waren deze op langere termijn beter in staat gebleken, aanvangsverliezen door tegenvalende oogsten of lagere marktprijzen op te vangen, dan wel via extra-investeringen een effectiever gebruik te maken van gunstige omstandigheden. Alleen al in de jaren 1888-1890 werden vier nieuwe grote cultuurmaatschappijen opgericht: de Rotterdam-Deli Maatschappij (1888), de Senembah Maatschappij (1889), de United Langkat Plantations Company (1889) en de Medan Tabak Maatschappij (1890). De Deli Maatschappij bleef evenwel onbetwist de meest prominente. Na de beginjaren tachtig stabiliseerde haar aandeel in de totale tabaksproductie ter Oostkust van Sumatra zich op ruim een kwart, zoals de volgende vergelijkende tabel over de jaren 1874-1914 laat zien.

Oogstjaar

	Opbrengst in guldens	
	Deli Mij.	Totaal*
1874	1.066.803	2.850.000
1884	6.436.743	27.550.000
1894	10.959.343	37.600.000
1904	8.936.730	35.800.000
1914	9.378.369	35.800.000

*afgerond

De positie van de Deli Maatschappij was in feite nog aanzienlijk sterker dan uit deze cijfers blijkt, doordat zij naast de opbrengsten van de eigen plantages ook inkomsten uit het financieren van andere ondernemingen genoot. Zo gaf de maatschappij in 1889 door een deelname van 50% in het aandelenkapitaal mede de aanzet tot de oprichting van de N.V. Senembah Maatschappij. Dit bedrijf was in feite een voortzetting van het cultuurbedrijf der Duits-Zwitsere firma Naeher & Grob, die al sinds de jaren zestig actief was in Deli en later haar hoofdzetel had op de onderneming Tandjoeng Morawa, ca. 17 km zuidoostelijk van Medan. De nauwe financiële relaties met de Deli Maatschappij dateerden van 1875, toen de laatste als bankier en makelaar ging optreden voor Naeher & Grob. Bij de Senembah Maatschappij werd Nienhuys directeur, naast dr. C.W. Janssen, terwijl Cremer tot een der commissarissen werd benoemd.

Naast dit en andere gevallen van rechtstreekse financiële betrokkenheid was sinds de jaren tachtig evenwel ook in algemene zin sprake van toenemende onderlinge verbondenheid van de grote cultuurmaatschappijen, met weer de Deli Maatschappij als initiatieve en sturende kracht. In 1879 werd op voorstel van J.Th. Cremer te Medan de Deli Planters Vereeniging (DPV) opgericht, in eerste instantie vooral met het doel te komen tot een gemeenschappelijke praktijk van werving, tewerkstelling en betaling van arbeidskrachten. Tot de latere activiteiten behoorde ondermeer de bevordering van het landbouwwetenschappelijk onderzoek ter verbetering van de teeltmethoden, waartoe de DPV in 1906 het Deli Proefstation voor de Tabakscultuur oprichtte. Na ca. 1890 werd het gezicht van de DPV vrijwel geheel bepaald door de reeds genoemde 'Grote Vier', de Deli Maatschappij, Tabak Maatschappij Arendsburg, Senembah Maatschappij en Deli-Batavia Maatschappij. Door onderlinge benoemingen, verkoop in consignatie en andere wijzen van belangenbinding binnen de DPV konden deze grootste cultuurmaatschappijen *de facto* optreden als een hecht kartel, dat grote invloed had op zowel de prijsvorming van de tabak in Nederland als op de algemene sociaal-economische situatie in Deli en op de overige Oostkust. De sleutelrol die de Deli Maatschappij speelde in de economische ontwikkeling van het gewest, blijkt verder uit haar initiatieven tot de oprichting van de Deli Spoorweg Maatschappij (DSM) in 1883, het DSM-telefoonbedrijf (1888) en het waterleidingbedrijf Ajer Beresih (1905).

J.Th. Cremer, ook weer de eerste directeur van de DSM, zag de nieuw aan te leggen spoorlijn in de eerste plaats als 'van en voor planters'. In zijn visie zou in de jaren tachtig de verdere groei van de tabaksexport ernstig worden belemmerd, indien niet op korte termijn betere transportmogelijkheden in Deli werden geschapen. Voor het vervoer van de geoogste tabak, die in pakken van 80 kg bijeen werd gebonden voor transport, waren de ondernemingen aangewezen op ossenkarren, die hun vracht over onverharde wegen naar de haven Laboehan Deli brachten voor verscheping per Britse maildienst via Belawan naar Penang of Singapore; daar volgde dan verlading naar Europa en Amerika. Gedurende de regentijd was dit karrenvervoer vrijwel onmogelijk; daarbij kwam met de groei van het aantal en de omvang der ondernemingen ook een toenemend capaciteitsprobleem. Transport per schip over de Delische rivieren, hoewel aanvankelijk wel een vrij algemene praktijk, bood geen reëel alternatief, doordat deze door hun ondiepte zelfs voor platbodem lichters slechts over korte afstand landinwaarts te bevaren waren.

In augustus 1882 diende Cremer een concessie-aanvraag in bij de sultans van Deli en Langkat ten behoeve van de aanleg van drie spoorlijnen vanuit Medan door de Deli Spoorweg Maatschappij: een 22 km lange noordelijke tak naar het eilandje Belawan in het mondingsgebied van de Deli- en Belawan-rivier, een zuidelijke lijn naar Deli Toea met een lengte van 12 km en ten slotte een westelijke lijn naar Timbang Langkat (het huidige Bindjei), die voorlopig 21 km

lang zou worden. 'Het doel van den ontworpen spoorweg,' schreef Cremer in een toelichting op de bijgevoegde begroting, 'is hoofdzakelijk het tot stand brengen van eene verbinding tusschen de haven (als men de tegenwoordige ligplaats der stoomschepen met dien naam mag bestempelen) met de hoofdcentra van bevolking, productie en verbruik, maar ook voornamelijk om den afvoer van tabak, het hoofdproduct van Deli en den opvoer van voor de planters benodigde grondstoffen atap, anak kajoe, hout enz. gemakkelijk te maken.'

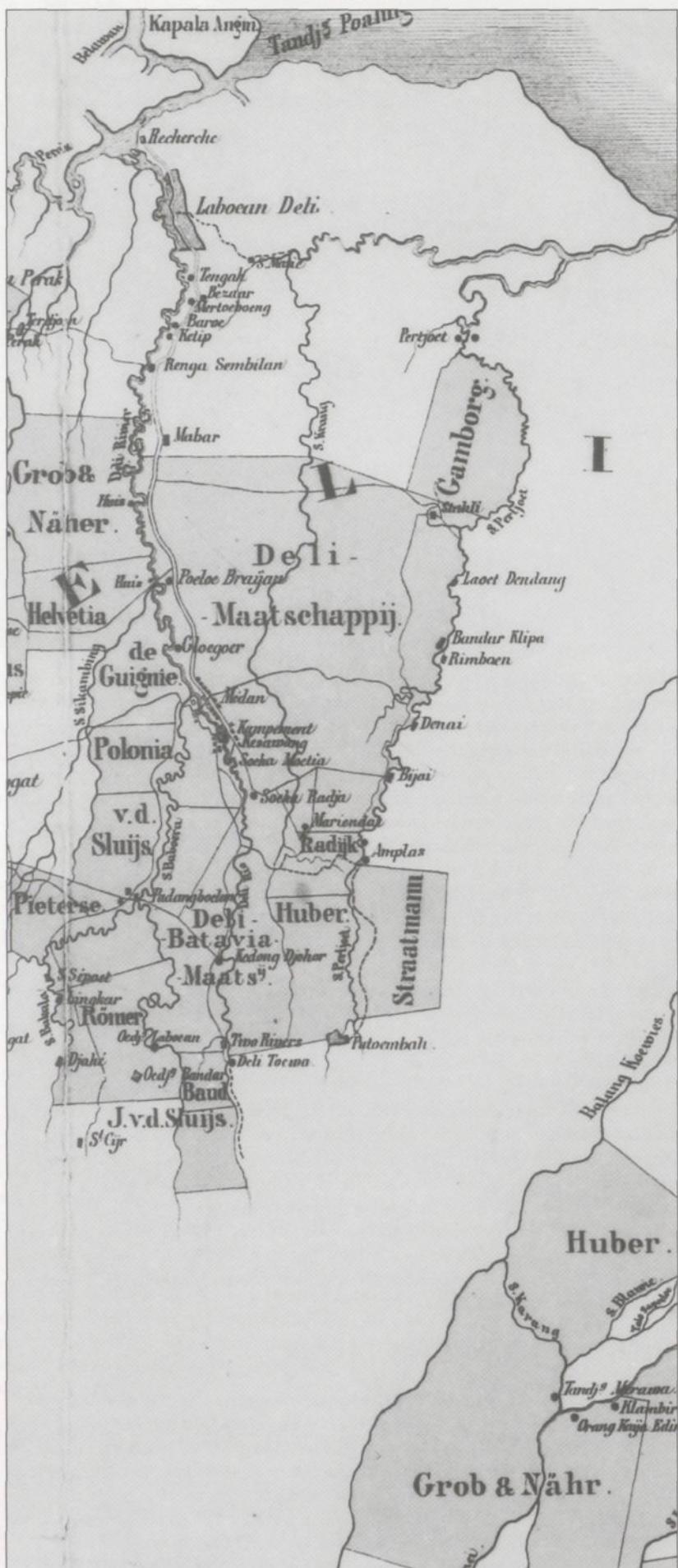
De concessie werd vanzelfsprekend vlot verkregen, in januari 1883, en op 1 oktober van dat jaar begonnen met een symbolische spadestek van de uit Bengkalis overgekomen resident ter Oostkust van Sumatra ook al de eerste werkzaamheden aan de lijnen, waarvoor overigens een smallere spoorbreedte (1067 mm) was voorzien dan in Nederland gebruikelijk. Nog geen vierenhalf jaar later, op 16 januari 1888, volgde na de voltooiing van het belangrijkste kunstwerk, de 350 m lange spoorbrug over de Deli-rivier bij Belawan, de feestelijke ingebruikstelling van de eerste 56 km van het DSM-net. Minder dan twee maanden nadien werd opnieuw een concessie aangevraagd, ditmaal voor een 37 km lang oostelijk traject van Medan via Serdang en Loeboek Pakam naar Perbaungan, dat reeds begin februari 1890 in gebruik genomen kon worden. In hetzelfde jaar werd de Bindjei-lijn nog doorgetrokken naar Selesai, waarmee de totale lengte van het Delische spoorwegnet op 103 km was gebracht. Naast de spoorlijn had de DSM ook een concessie verkregen voor de exploitatie van een openbaar telefoonbedrijf op Sumatra's Oostkust. De telefoon- en telegraafdienst van de DSM werd in januari 1888 in bedrijf gesteld en telde in 1900 ruim 200 aansluitingen.

Met de voltooiing van de spoorlijn naar Belawan-Deli kwam als vanzelf ook de vraag aan de orde, hoe deze in 1890 ingerichte haven - tot dat tijdstip werden ankerende schepen hier beladen door lichters uit Laboehan Deli - toegankelijker gemaakt kon worden voor grote zeeschepen, opdat de Delische export rechtstreeks naar Europa en Amerika kon worden verscheept. Het voornaamste probleem was de geringe diepte van de riviermonding, waar zich steeds weer nieuwe zand- en slibbanken vormden. Pogingen in 1905 en 1906 om deze weg te baggeren mislukten jammerlijk, en in 1909 sprak een door het Gouvernement ingestelde Aroebaai-Commissie dan ook haar nadrukkelijke voorkeur uit voor de aanleg van een geheel nieuwe haven in de gelijknamige zeearm in Langkat, ten nadele van de alternatieve locaties Belawan en de Langsabaai in Atjeh.

De DSM en de cultuurmaatschappijen in Deli wezen het advies van de commissie echter van de hand. De Aroebaai was weliswaar beschut gelegen en had een grotere diepte dan Belawan, maar vanwege de nabijheid tot Medan en het cultuurgebied hielden de planters vast aan de ontwikkeling van de laatste. De DSM, die als exploitant van de haven optrad, was daarop vooruitlopend al in 1907 begonnen haar opslagcapaciteit in Belawan te vergroten. De uiteindelijke doorslag bij het Gouvernement gaf het advies van een Nederlandse havencommissie onder leiding van prof.ir. J. Kraus, hoogleraar aan de Polytechnische School in Delft, en G.J. de Jongh, directeur Openbare Werken van de gemeente Rotterdam, die Nederlands-Indië in 1910 bezocht. Deze uitte eveneens een voorkeur voor de verdere aanleg van Belawan Deli, waarbij ten aanzien van de toegankelijkheid van de haven aanbevolen werd de vaargeul op de gewenste diepte te brengen met een moderne hopper-slibzuiger. In 1912 nam het Gouvernement de havenexploitatie over van de DSM en werd de uitbouw van Belawan Deli ter hand genomen. Mede in verband met onverwachte financiële beperkingen als gevolg van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou echter tot 1921 duren voordat de oceanhaven zover gevorderd was dat het eerste grote schip, de mailboot *Rembrandt* van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland', aan de kade kon afluiken.

Medan als jonge plantersstad, 1870-1910

'Maar de planter, de baanbrekende, robuuste avonturier, bleef er nummer één. Deli (...) bleef zijn land, dat hij ontdekt en gemaakt had tot wat het geworden was. In Deli geeft de planter den toon aan, in Deli speelt de planter de eerste viool. Alle anderen zijn met den nek aangekoken pennelikkers, hebzuchtige kruideniers. De grote heer is de planter.' Aldus in 1935 de Hongaarse schrijver Laszlo Székely in zijn autobiografische roman over Deli, *Van oerwoud tot plantage*. Zoals Deli bij uitstek plantersland was, zo werd ook de hoofdplaats Medan in eerste instantie een stad van en voor planters. Haar ontstaan op het land van

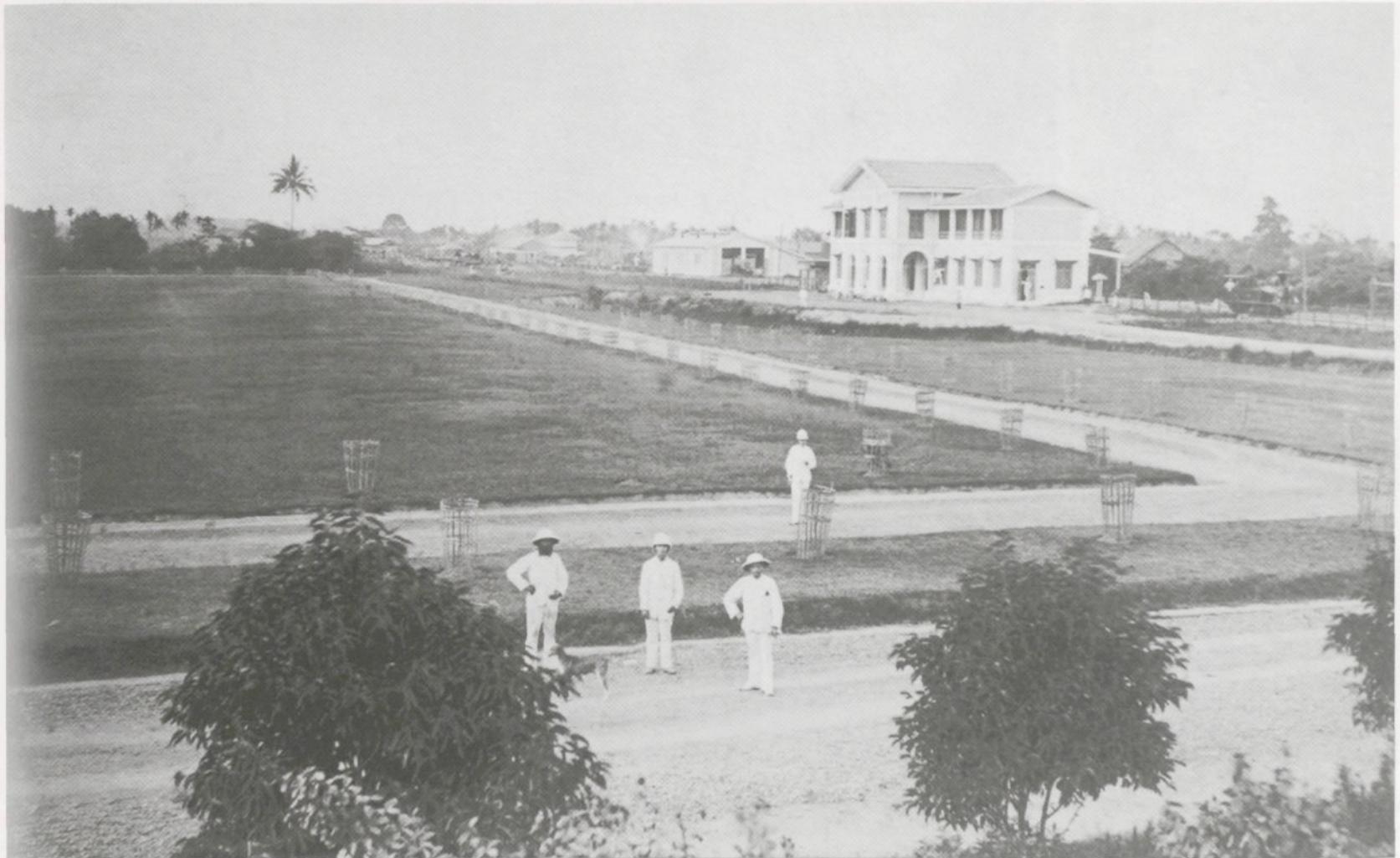
de eerste onderneming van de Deli Maatschappij, Tuin Medan, rondom het hoofdkantoor van de maatschappij op de oostelijke oever van de Deli-rivier bij de samenvloeiing met de Baboera, mag in dit opzicht bepaald als symbolisch aangemerkt worden.

Dit hoofdkantoor van de Deli Maatschappij te Medan was in zijn eerste vorm bij de ingebruikneming in 1870 nog een uiterst sober bouwsel van hout en atap, dat in de volgende jaren tevens dienst deed als hotel, ziekenhuis, kerk, feestzaal en administrateurswoning. Helemaal alleen stond het niet; op korte afstand bevond zich aan de rivier een Maleise kampung Medan Poetri ('Land van de Prinses'), waaraan de onderneming en de latere stad hun naam ontleenden, en iets zuidwaarts een tweede kampung genaamd Kesawan. In 1872 was de Batakse opstand in Deli aanleiding tot de legering van een afdeling KNIL-militairen, ten behoeve waarvan iets ten zuiden van het hoofdkantoor een ompagerd kampement van houten looden werd opgetrokken. Dit bleef in gebruik tot halverwege de jaren negentig, toen het garnizoens verhuisde naar een nieuw kampement op Polonia aan de overzijde van de Deli-rivier. Iets noordelijk daarvan was kort na 1872 ook al het kleine fort van Medan gebouwd, de Redoute Polonia, dat in latere jaren ondermeer dienst zou doen als militair magazijn en hospitaal. In de laatste twee jaar voor de eeuwwisseling werd het garnizoens van Medan overigens gecommandeerd door de majoor R. MacLeod, wiens echtgenote Margaretha MacLeod-Zelle in het volgende decennium in Europa triomfen zou vieren als de 'oosterse' danseres Mata Hari.

Een kleine 300 m oostelijk van het kantoor van de Deli-Maatschappij vond men in de jaren zeventig nog een braakliggend tabaksveld. Omstreeks 1880 werd dit rondom van wegen voorzien, waarna deze Esplanade in de volgende jaren de plaats werd waar de eerste andere Europese bebouwing tot stand kwam. Aan de zuidzijde werd in 1884 het kleine hotel De Vink geopend, voorloper van het Grand Hotel Medan, dat toen echter nog de bijnaam 'De Pijpenla' droeg en waar de vereniging 'Gezelligheid in Deli' theater- en muziekvoorstellingen organiseerde. Ernaast stond sinds 1882 het provisorische eerste onderkomen van Sociëteit De Witte, die in 1887 verhuisde naar het bekende nieuwe pand aan de overkant van de Esplanade. Verder werd aan de oostzijde in 1885 het spoorwegstation in gebruik genomen, dat Medan tot 1888 vooralsnog alleen met Labocean Deli verbond. Daarmee was de Esplanade het onbetwiste centrum van de jonge stad geworden, waar nadien ook andere instellingen en maatschappijen bij voorkeur hun vestiging hadden. In 1887 opende de Chartered Bank of India, Australia and China een agentschap, naast het Grand Hotel Medan, het jaar daarop gevolgd door de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die een pand betrok aan de westkant van het plein, op de hoek met de latere Hüttenbachstraat.

Het meest markante gebouw dat hier verrees, was ongetwijfeld in 1900 de nieuwe kerk der Protestantse Gemeente van Medan, een godshuis in Duits aandoende neoromaanse stijl op een nagenoeg cirkelvormig grondplan, dat echter in de jaren twintig van deze eeuw alweer plaats moest maken voor de bouw van het nieuwe agentschap der Nederlandsche Handel-Maatschappij. In samenhang met de muntzuivering aan de Oostkust in de jaren 1907-1909 besloot De Javasche Bank eveneens een agentschap in Medan te vestigen, waartoe een ontwerp opdracht voor een representatief pand op de hoek van de Esplanade en de Demmeniweg werd verleend aan Ch.M. Boon, een bouwkundige in dienst bij de Deli Maatschappij. Eenmaal voltooid werd het echter door de centrale directie van de bank afgekeurd, waarna de Afdelingsraad van Deli begin 1909 het gebouw aankocht om er het raadhuis van de nieuw in te stellen gemeente Medan in onder te brengen. De klokketoren op het raadhuis was in 1912 een schenking van Tjong A Fie, de Majoor der Chinezen. Ook in 1909 werd aangrenzend alsnog het agentschap van De Javasche Bank voltooid, ditmaal naar een ontwerp van de Amsterdamse architect Ed. Cuypers, en tevens een nieuw postkantoor. Dit laatste, een opvallend gebouw ontworpen door de architect S. Snuyf van het departement van Burgerlijke Openbare Werken, kreeg zijn plaats op de noordwesthoek van de Esplanade, tegenover het bekende, in 1898 geopende Hotel De Boer. In 1910 vond iets ten noordwesten van de Esplanade ten slotte ook de voltooiing plaats van het imposante nieuwe hoofdkantoor van de Deli Maatschappij, waarvoor de architect D. Berendse tekende.

Een opmerkelijke ontwikkeling maakte de zuidelijk van de Esplanade gelezen kampong Kesawan door. Oorspronkelijk werd deze voornamelijk door Maleiers bewoond, maar door de grote toeloop van Chinezen uit Malakka en

Pag. 16: iets verkleind detail van de Figuratieve Kaart van Deli, Langkat en Serdang, 'met aantekening der uitgegeven kontrakten', die in 1876 op schaal 1:200.000 werd vervaardigd door de gepensioneerde KNIL-majoor F.G. Steck. De eerste aanleg van Medan is reeds te herkennen, met ondermeer de kampongs Medan (Poetri), Kesawan en Soeka Radja (de latere Kota Maseum), het KNIL-kampement en het fortje bij de samenvloeiing van Deli- en Baboe-ta-rivier. Geheel rechtsonder de onderneming Tandoeng Morawa van Grob & Nacher, later het hoofdemplacement van de Senembah Maatschappij.
Foto: ARA.

Pag. 17: de Esplanade, het centrale stadsplein van Medan, kort na de aanleg. Rechts een blik vanuit het DSM-station naar het zuiden, met in het midden Hotel De Vink (1884) en ernaast het eerste onderkomen van Sociëteit De Witte (1882), hierboven een uitzicht vanaf de hotelgalerij op het station. Dit laatste was eind 1885 in gebruik, terwijl De Witte in 1887 naar de overkant van de Esplanade verhuisde; de opnamen, die waarschijnlijk bij dezelfde gelegenheid zijn gemaakt, moeten derhalve uit 1886 dateren. Foto's: KITLV, KIT.

De Kampong Kesawan voor en na de grote brand, hiernaast omstreeks 1880-1885, op pag. 19 tijdens de herbouw in de jaren 1900-1905. De snelle wederopbouw, die veelal per straatblok tegelijk werd uitgevoerd en voornamelijk plaatsvond op initiatief van een klein aantal Chinezen ondernemers, zorgde voor een opvallende eenvormigheid in het straatbeeld van dit stadsdeel. Foto's: KIT, Moesson.

later uit China zelf kregen de eerstgenoemden hier na ca. 1880 sterk de overhand. Kesawan werd Medans Chinese winkel- en ambachtswijk bij uitstek, waar zich in een wat later stadium ook Europese detaillisten en andere particuliere bedrijven begonnen te vestigen. Het aanzien van de wijk bleef daarbij lange tijd nogal schamel, gedomineerd als het werd door min of meer provisorische, kleinschalige houtbouw. Begin 1899 legde echter een reusachtige brand een groot deel van deze zuiderstad tussen de Esplanade en Soekamoelie in de as, waarna hier uitsluitend nog stenen bebouwing werd toegestaan. De herbouw volgde binnen enkele jaren, vooral door projectontwikkeling van hele straatblokken tegelijk door rijke Chinezen ondernemers als de gebroeders Tjong. Op deze wijze ontstond de opvallende eenheid in straatbeeld, met als voornaamste element de Chinese galerijwinkel met bovenwoning, die tot voor kort zo kenmerkend was voor dit stadsdeel.

In het eerste decennium na de eeuwwisseling begon volgens een overeenkomstig patroon ook de uitbreiding van de Chinese wijk oostelijk van de spoorlijn naar Deli Toea. Tal van nieuwe straatnamen - Hongkongstraat, Macaustraat, Cantonstraat, etc. - verwiesen daar rechtstreeks naar het moederland van de bewoners en, in het geval van de Luitenantsweg en de Kapiteinsweg, tevens naar de groten uit de Chinese gemeenschap die de bouw van dit deel van Medan financierden. Verder noordelijk ontstond langs de Serdangweg in de nabijheid van het eerste, in 1888 voltooide DSM-hoofdkantoor vanaf de laatste jaren van de 19de eeuw het zogenoemde Serdangkwartier, een woonwijk voor voornamelijk Europese employés van de Delispoor. Nog meer oostelijk, in het verlengde van de Hotelweg - later Nienhuysweg - werd in de tweede helft van de jaren tachtig de renbaan van de Deli Ren Vereeniging aangelegd, die in 1894 van de Delische sultan, volgens Justus van Maurik zelf een enthousiast beoefenaar van de toen juist uit Europa overgewaaide fietsport, uitbreiding kreeg met een wielerbaan. Tussen de renbaan en de spoorlijn stond tot kort na de eeuwwisseling ook nog het Medanse buitenverblijf van de sultan van Serdang, wiens hof voor het overige echter in Loeboek Pakam was gevestigd.

De gelijknamige hoofdstraat van de Kesawan-wijk, tussen de Esplanade en de zuidelijk aansluitende Paleisweg naar de Kota Masoem, vormde na de brand van 1899 een uitzondering op de eenvormigheid van bouwstijl. De Kesawan werd geleidelijk aan Medans luxe winkelstraat bij uitstek, waar het aanbod bij de detail-

listen zich toenemend richtte op de behoeften van de Europese stadsbevolking en vooral van de planters van de omringende ondernemingen. Het bekendste Europese warenhuis - hoewel volgens Justus van Maurik nog niet veel meer dan een 'groote, ruime toko' - was hier omstreeks 1900 de firma Katz & Co.; de belangrijkste Chinese concurrent Seng Hap verbijsterde in 1903 'tout Medan' door de herbouw van zijn winkel in de vorm van een imposante Romeinse tempel, die tegenwoordig geldt als een van de meest markante elementen van de nagelaten koloniale architectuur in de stad. Het gebied westelijk van de Kesawan tot de Deli-rivier kreeg in de laatste decennia van de vorige eeuw eveneens een overwegend Chinees karakter, al gaven bepaalde straatnamen aan - Japansche Straat, Hindoestraat - dat hier ook een aanzienlijke minderheid van andere 'Vreemde Oosterlingen' woonde. Aan de zuidzijde van deze zone tussen winkelstraat en rivier waren enkele overheidsinstanties gevestigd, zoals aan het westelijke einde van Soekamoelie de gevangenis, de Landraad, de eerste politiekazerne, het bureau van Burgerlijke Openbare Werken en, al sinds 1876, de ambtswoning van de assistent-resident, die tot de voltooiing van het residentshuis tussen 1887 en 1898 tevens als residentiekantoor diende.

Die nieuwe ambtswoning van de resident, een vrijwel getrouwe kopie van het toenmalige postkantoor in Singapore uit 1874, kwam evenwel niet meer aansluitend aan de bebouwing op de oostelijke oever van de Deli-rivier te liggen, maar aan de overzijde, zuidelijk van het bestaande militair kampement Polonia. Daarmee was de aanzet gegeven voor de richting waarin de Europese wijken van Medan zich in latere decennia in hoofdzaak verder zouden ontwikkelen. De bestaande kwartieren, naast de DSM-buurt aan de Serdangweg ook de employé-wijk rondom het hoofdkantoor van de Deli Maatschappij en het stadsdeel tussen de Kota Masoem en de Kerkstraat/Soekamoelie, boden na ca. 1910 nauwelijks meer uitbreidingsmogelijkheden op enige schaal, juist toen met de beginnende hausse in de nieuwe rubbercultuur steeds grotere aantallen Europeanen naar Medan kwamen. Het zou uiteindelijk echter pas in 1918 zijn, dat de gemeente Medan met de Deli Maatschappij definitief tot overeenstemming kwam over de beschikbaarstelling van ondernemingsgronden voor woningbouw, en de verlegging van de gemeentegrenzen in zuidelijke en westelijke richting de aanleg van Polonia mogelijk maakte.

Hoe onaanzienlijk ook begonnen omstreeks 1870, drie decennia later was Medan zo al een echte stad geworden, waarvan het aanzien ondanks het onmiskenbare 'boomtown'-karakter en alle onvolkomenheden van dien niet naliet nieuwkomers te imponeren. Zo ook in 1897 de schrijver Justus van Maurik, die in zijn bekende Indische reisboek *Indrukken van een 'totok'* over zijn bezoek aan de hoofdstad van Sumatra's Oostkust noteerde:

'Medan, de hoofdplaats van Deli, maakt dadelijk een alleraangenaamsten indruk. Men ziet aan alles dat men in een nog jonge stad is, in een welvarende plaats, vol krachtig opgewekt leven. Men zou Medan gevoeglijk "de tabaksstad" kunnen noemen, want feitelijk dankt zij aan de tabak haar ontstaan en steeds toenemenden bloei. Nog geen dertig jaar geleden was Medan een kleine, onaanzienlijke, zogenaamd versterkte kampong en eerst toen de ringsom gelegen tabaksplantages zich meer en meer uitbreiden, werd die kampong, door haar gunstige ligging aan de Deli-rivier en de Baboera daartoe aangewezen, plotseling en fraai, ruim aangelegde, bijna een Westersch karakter dragende stad, waar thans de groote etablissementen en kantoren der Deli-maatschappij gevestigd zijn. (...) Men ziet aan de keurig nette goed gebouwde en weelderig ingerichte huizen, dat Medan niet op de penning behoeft te zien, dat men daar begrijpt, dat geld rond is en rollen moet en dat comfort en luxe zeer goed te vereenigen zijn met onvermoeid en hard werken.'

Op vrijwel alle deelgebieden heeft Medans vroege ontwikkeling een sterke invloed ondergaan van de overval, de in Deli gangbare term voor de Britse gebieden op Malakka, dus de Straits Settlements en de onder Brits oppergezag staande Maleise vorstendommen op het schiereiland. Tot ca. 1890 werd bijvoorbeeld bijna de gehele Delische export via Penang en Singapore doorgevoerd naar Europa en Amerika, terwijl omgekeerd in Deli westerse importgoederen in deze periode vrijwel uitsluitend door of in commissie van Britse en Chinese handelaren van de overval werden aangeboden. Zodoende kwamen ook de daar gebruikte munteenheden, de Britse trade dollar en later de Straits dollar, algemeen als betaalmiddel in omloop aan de Oostkust, naast de Nederlands-Indische gulden. Pas in de jaren 1907-1909 werd op de Oostkust en in Tapanoeli een algehele muntzuivering doorgevoerd, waarna voortaan alleen de gulden

als wettig binnenlands betaalmiddel was toegelaten. Dit gebeurde overigens deels tegen de zin van de Delische plantersgemeenschap, waar men tot dan toe uit de geleidelijke waardevermindering van de dollar - de gulden had een gouden, de Straits dollar een zilveren dekkingsstandaard - een extra winst had weten te maken door de koelielonen uit te betalen in steeds 'zachtere' dollars.

Daarnaast vestigden zich in Deli spoedig na de eerste openlegging verscheidene Britse cultuurondernemingen, in de jaren tachtig gevolgd door de agentschappen van handels- en kredietbanken als de reeds genoemde Chartered Bank of India, Australia and China, Brown & Co. en, aanvankelijk via een vertegenwoordiging door de laatstgenoemde, de Mercantile Bank of India, London & China. De meest invloedrijke van deze ondernemingen werd zonder twijfel Harrisons & Crosfield Ltd., die behalve in de rubbercultuur vooral actief werd als algemeen handelshuis-importeur en agentschapshouder voor een aantal gerenommeerde Britse scheepvaartmaatschappijen en verzekeringsbanken en voor Imperial Airways. Harrisons & Crosfields Medanse hoofdkantoor op de hoek van de Kesawan en de Esplanade, het zogenoemde Julianahuis uit 1909, werd naar zijn architectuur dan ook een zuiver voorbeeld van Angelsaksisch functionalisme, dat vanwege zijn imponerend grootstedelijke voorkomen indertijd graag als representatief voor het Europese bedrijfsleven in Deli zal zijn gezien. Ook het nabijgelegen agentschap van De Javasche Bank en het Medanse raadhuis vertonen duidelijk Engelse kenmerken in hun bouwstijl, al grijpen de ontwerpen hier deels terug op een ouder, in Indië algemener gangbaar pseudo-classicisme.

In het dagelijks leven was de werking van de Britse invloed gedurende de voorafgaande decennia omstreeks de eeuwwisseling ondermeer merkbaar geworden, met name bij de Europese bevolkingsgroep, aan een karakteristiek 'Deliaans' taalgebruik, waarin tal van Nederlandse en vooral Maleise woorden en uitdrukkingen waren vervangen door koloniaal-Engelse synoniemen. Zo heette een inheemse huisbediende hier boy in plaats van djongos, de vrouw des huizes werd geen *njonja* maar *mem* (van *memsahib*) genoemd, en een beetje onderneming was al gauw een *estate*. Wellicht het meest omstreden aspect van de overwalse leefstijl in Deli was het gebruik van de zogenoemde 'hongkong', waarmee hier de bekende of beruchte Chinese loopriksja werd bedoeld. Dit vervoermiddel mocht dan in Penang, Singapore, Hongkong en elders in de

HOOFDPLAATS - MEDAN

Schaal 1:10000.

Samengesteld uit de kaart van Gouvernementen,
gebouwen, de blokkaart van Medan, de kuarteren van
de Deli en Deli spoorweg Maatschappij benevens
enige globale aanvullings opnamen onder toe,
richt van den Ingenieur der B.O.W.

F.M.E.L. Kerstens.

Grens der hoofdplaats
Spoorwegen

LEGENDA.

- 1 Macao straat
- 2 Markt straat
- 3 Kort straat
- 4 Pacht straat
- 5 Daloe weg
- 6 Pasar straat
- 7 Toko straat
- 8 Kantoor (Deli M^y)
- 9 Hoofdadministrateur woning (Deli M^y)
- 10 Societet
- 11 Post en Telegraaf kantoor
- 12 Cantine
- 13 Troepen kampement
- 14 Bureau v.d. Gewest Mil. Commandant
- 15 " " " Mil. Commandant
- 16 Woning v.d. Mil. Commandant
- 17 " " " Gewest Mil. Commandant
- 18 Politie station
- 19 Medan hotel
- 20 Residentie bureau
- 21 Bureau v.d. Tongkoe Djaksa
- 22 Lekfabriek

Pag. 20: plattegrond van de hoofdplaats Medan, 1895. De structuur van het stadscentrum was toen in hoofdzaak reeds bepaald, al zouden later vanzelfsprekend nog aanzienlijke wijzigingen worden doorgevoerd. Zo werd de renbaan in de beginjaren dertig Medans beroemde Centrale Pasar, terwijl op Polonia, hier nog bijna geheel militair terrein, na ca. 1910 de belangrijkste Europese woonwijk werd aangelegd. Foto: ARA.

Pag. 21 boven: het 35-jarig bestaan van Sumatra's Oostkust als gewest was in mei 1908 aanleiding tot allerlei feestelijkheden, zoals een behendigheidswedstrijd voor automobilistbestuurders op de Esplanade. Op de achtergrond het Tamiang-monument, dat herinnerde aan de militaire expeditie die in 1893 een einde maakte aan de 'opstandigheid' van dit meest zuidoostelijke kustland van Atjeh. Foto: KIT.

Onder: aankomst te Belawan van Zuidchinese contractkoelies, ca. 1903. Foto: IFA.

Britse koloniale wereld van Zuid- en Oost-Azië algemeen aanvaard zijn, in Nederlands-Indië werd het in Europese kring doorgaans als 'onethisch' beschouwd en buiten Medan en enkele andere plaatsen op de Oostkust is de 'hongkong' dan ook nooit ingeburgerd geraakt.

Rechtstreekse immigratie van Chinese contractarbeiders

'Een doolhof van hinderpalen gelijkt het terrein, waarover moeizaam het streven ging der oude leiders in de tabakscultuur om te bereiken een verzekeren geregelden invoer van geschikte arbeiders, in de eerste plaats van Chineesche landbouwers zonder wier inspanning geen kostbaar dekblad in Deli is te behalen,' aldus in *De ontluiking van Deli* de beeldende karakteristiek van het grote probleem waarmee de planters in de opkomstjaren van het Delische cultuurbedrijf steeds weer te maken kregen.

Hiervoor is reeds aangehaald hoe de tekorten aan landarbeiders in 1879 de voornaamste aanleiding waren geweest voor de oprichting van de Deli Planters Vereeniging. De voortgaande expansie van de tabakscultuur noopte de maatschappijen tot meer gezamenlijke actie bij het contracteren overzee. In aansluiting op de bestaande praktijk richtte men zich aanvankelijk vooral op Malakka, waar jaarlijks tienduizenden straatarme 'singkeh's' (nieuwelingen) als emigrant uit Zuid-China aankwamen. Een deel van dit 'levend materiaal', zoals het dr. Broersma nog in 1919 beliefde zich uit te drukken, vond snel werk in de ondernemingslandbouw en de timmijnen op Malakka, maar een groter percentage werd door koeliemakelaars opgevangen en veelal onder fysieke dwang of opzettelijke verschuldiging geronseld voor afnemers elders, ondermeer in Deli. Slechts een relatief kleine minderheid wist in de beginjaren op eigen gelegenheid naar de Oostkust te komen, waar, zoals toen algemeen bekend was, de koelielonen en ook de arbeidsomstandigheden gemiddeld wat beter waren dan op Malakka.

Over de werkwijzen van de overigens zelf eveneens Chinese koeliemakelaars in de Britse havens op Malakka, maar ook over de behandeling van koelies na aankomst in Deli, bereikten het Britse gouvernement in Singapore al in de jaren zeventig ernstige klachten. Daarop werd in 1877 een 'Protector of Chinese' benoemd, een Europees ambtenaar die met zijn assistent te Penang toezicht diende te houden op de werving. In 1881 meldde deze Protector in zijn jaarrapport, dat naar zijn bevinden de werkomstandigheden van de Chinese koelies op Sumatra's Oostkust als ontoereikend moesten worden beschouwd en verdere

medewerking van de Britse autoriteiten aan de werving voor deze gebieden via Penang en Singapore derhalve heroverwogen diende te worden. De verenigde Delische planters bij monde van J.Th. Cremer reageerden vanzelfsprekend met een fel protest bij het Britse gouvernement; men zag daar in het rapport in de eerste plaats de hand van de concurrerende cultuurbedrijven op de overval. Kort nadien moest de Protector veel van zijn aantijgingen terugnemen, gebaseerd als zij ingeraad deels bleken te zijn op informatie verkregen van Chinese ondernemers op Malakka, die eveneens steeds met tekorten aan arbeidskrachten kampten en de hogere lonen op Sumatra als een bedreiging voor hun positie ervoeren. Daarmee was de angel voorlopig weer uit het conflict, maar de ervaring had de Delische planters wel eens te meer, en ditmaal op uiterst pijnlijke wijze, de noodzaak tot een deugdelijkere wijze van contracteren van landarbeiders duidelijk gemaakt.

De meest voor de hand liggende weg was daarbij die van rechtstreekse werving in de landen van herkomst. Al in 1873 had de Deli Maatschappij daartoe in China een poging gedaan, die echter door tegenwerking van de plaatselijke autoriteiten was mislukt. In 1888 had een gezamenlijk initiatief van de vijf grootste ondernemingen wel het beoogde effect. Via de bemiddeling van een Duitse firma, die als agent optrad voor een nieuw opgericht, gemeenschappelijk Immigranten-Bureau van de DPV, werden vanaf dat jaar in de Zuidchinese havensteden Amoy, Swatow, Hoihow, Pahloei en Hongkong immigranten voor Sumatra gerecruiteerd. De leden van de Vereeniging verplichtten zich daarbij, geen koelies buiten het Immigranten-Bureau om te contracteren; als vaste vergoeding voor werving en overtocht van de singkeh's betaalden de planters het Bureau voortaan 60 dollar per contractant. In beginsel diende het Bureau ook zorg te dragen voor terugkeer naar China van contractanten die hun termijn afgewerkt hadden, indien zij dit wensten. De praktijk van de volgende decennia wees uit, dat gemiddeld slechts één op zes immigranten daadwerkelijk van deze mogelijkheid gebruik maakte; de meesten vestigden zich als kleine handelaar, ambachtsman of geldschieter in Medan en andere opkomende plantersteden.

De toestroom van koelies uit Zuid-China die op deze wijze tot stand kwam, overtrof in aantal reeds in 1889 de werving in Malakka, die overigens ook onder toezicht kwam van het Immigranten-Bureau van de DPV. Door allerlei aanloopmoeilijkheden was de rechtstreekse contractering in 1888 met 1.152 immigranten nog bescheiden gebleven, in vergelijking althans met de 2.820 in dat jaar uit Penang en Singapore. Het volgende jaar was de verhouding al 5.167 tegen 3.494, en tegen de eeuwwisseling was de werving aan de overval praktisch gestaakt; in 1902 arriveerden in Belawan uit Zuid-China 7.181 immigranten, tegen niet meer dan drie uit Malakka. Over de gehele periode 1888-1902 kwamen in totaal 70.111 contractkoelies uit China in Deli aan en 17.827 uit de Straits Settlements. In hetzelfde tijdvak vertrokken ruim 19.000 Chinezen van Sumatra's Oostkust voor remigratie naar hun vaderland.

Het Rhemrev-rapport

Het feit dat de Protector of Chinese zijn negatieve oordeel over de behandeling van koelies op de Oostkust uiteindelijk deels weer introk, betekende overigens allerminst dat daar dienaangaande geen misstanden voorkwamen, evenmin als dit geconcludeerd had kunnen worden uit de schoorvoetende erkenning van Britse zijde dat de beloning en secundaire arbeidsomstandigheden van werkvolk op de Delische ondernemingen gemiddeld beter waren dan op Malakka. Er zouden na die beginjaren tachtig evenwel nog twee decennia over heen moeten gaan, voor het lot van de koelies op de Oostkust meer algemeen bekend raakte en in de vaderlandse politiek een thema van enige betekenis werd.

De aanzet daartoe werd in 1902 gegeven door de Medanse advocaat mr. J. van den Brand, met de publikatie van een brochure onder de pakkende titel *De Miljoenen uit Deli*. Van den Brand trok daarin op grond van zijn christelijke overtuiging fel van leer tegen de Koelie-ordonnantie, waarbij hij tevens tal van praktijkgevallen van wandaden tegen contractkoelies openbaar maakte. Hij richtte zijn pijlen vooral op de Poenale Sanctie, die zijns inziens de bron van alle kwaad was, en hield een krachtig pleidooi voor de invoering van vrije arbeidsverhoudingen, ook al zou dit tot de ondergang van een aantal ondernemingen kunnen leiden. 'Uit een ethisch oogpunt beschouwd,' schreef Van den Brand, 'is de vigeerende koelie-ordonnantie onverdedigbaar, daar zij (...) eenen toestand schept van slavernij. (...) De toestand, zoals die ten huidigen dage is, geeft

den werkgever rechten, die den mensch over zijnen medemensch niet toekomen (...) en leidt tot de verdorring van de edelste gevoelens in den mensch.'

Hij wees erop dat het vanwege de feitelijke horrigheid aan de onderneming voor contractkoelies nauwelijks mogelijk was hun lot te veranderen. In geval van mishandeling, loonkortingen of ander onrechtmatig optreden door de Europese planters bleek het in de praktijk ondoenlijk hen bij de rechter in Batavia aan te klagen; in Deli liet de rechterlijke macht schandalen zonder uitzondering in de doofpot verdwijnen. Van den Brand concludeerde dat de grote welvaart in Deli was gefundeerd op een moeras van ellende en onrecht: 'De Europeanen verdienen er grof geld en de tabaksmaatschappijen deelen groote dividenden uit. De hoofdstad is electricisch verlicht en de hotels zijn van den eersten rang. (...) En achter dit alles, achter dien schitterenden spiegel, die het zorgeloos leven weerkaast... is de zedeloosheid, is de verdorvenheid en het onrecht. Deli is een gepleisterd graf.'

De Miljoenen uit Deli werd niet alleen in planterskringen vijandig ontvangen; bijna de gehele Europese gemeenschap in Deli en ook elders in Indië voelde zich in haar eer en goede naam aangetast, en de reacties waren dan ook ongemeen fel en persoonlijk. Zo werd de schrijver zelf bijvoorbeeld door de resident van Sumatra's Oostkust, H. van Steenstraten, in het openbaar tot een 'schijnheilig advocaat van kwade zaken' bestempeld. Al dit publieke rumoer leidde er echter wel toe dat Van den Brands aanklacht uitvoerig aan de orde kwam bij de behandeling van de Indische begroting in de Tweede Kamer in 1902, terwijl ook de belangstelling van de buitenlandse, met name de Britse pers werd gewekt. Uiteindelijk zag het Gouvernement zich in mei 1903 genoodzaakt een formeel onderzoek naar de gerapporteerde misstanden te laten instellen; de opdracht daartoe werd verleend aan mr. J.L.T. Rhemrev, officier van justitie bij de Raad van Justitie in Batavia.

Mr. Rhemrev kwam in juni 1903 in Medan aan, keerde voor het einde van het jaar terug naar Batavia en rondde zijn verslag begin 1904 af. In dit rapport, dat overigens niet openbaar was, moest in alle objectiviteit worden erkend dat de kern van de eerder geuite beschuldigingen op waarheid berustte en dat Van den Brand een juist beeld had gegeven van de toestand in het Delische cultuurbedrijf. Machtsmisbruik, mishandeling, wrecheden en onwettige vrijheidberoving waren op de door hem bezochte ondernemingen voorgekomen. 'Al die feiten - ze mogen al uitzonderingen zijn,' concludeerde Rhemrev, '(...) werpen een zoo schel licht op de toestanden en verhoudingen op de ondernemingen, dat het duidelijk is, dat het lot van den contractarbeider, over het algemeen treurig moet worden genoemd.' De door hem naar voren gebrachte aanbevelingen voor hervormingen, met als essentie de uiteindelijke afschaffing van de Poenale Sanctie, werden echter in meerderheid niet overgenomen door het Gouvernement. De machtige Deli-lobby in Nederland onder aanvoering van J.Th. Cremer, die van 1898 tot 1901 minister van Koloniën was geweest, kon zich slechts op één onderdeel met Rhemrevs voorstellen verenigen: de uitbreiding van het politie-apparaat aan de Oostkust van 420 tot 770 man.

Op korte termijn veranderde er dus weinig; de belangrijkste formele verbetering in de eerste jaren na het rapport was in 1904 de instelling van de Arbeidsinspectie, waarvan de werkzaamheid voorlopig evenwel zeer beperkt was. Zo bleven de contractarbeiders in Deli nog vrij lang nadien onderworpen aan onnodig zware lijf- en celstraffen voor uitingen van 'brutaliteit' of 'ongehoorzaamheid', die voor Van den Brand de directe aanleiding waren geweest voor zijn publikatie. Het Kantoor van Arbeid, de instantie van het departement van Justitie waaronder de Arbeidsinspectie vanaf 1923 ressorteerde, registreerde aan de Oostkust in de eerste helft van de jaren twintig jaarlijks tussen 8.000 en 13.000 bestraffingen van deze vergrijpen, waarbij het ten minste enkele honderden malen per jaar tot onrechtmatig geweld kwam. Het Oostkust van Sumatra Instituut stelde in deze samenhang in 1928 vast dat het aantal gemelde 'klapzaken', gevallen waarbij contractarbeiders met de hand of een stok werden geslagen, in het voorafgaande jaar was gestegen van 303 naar 548.

De uitvoering van dit lijfelijke geweld was bijna steeds een zaak van de opzieners, de directe superieuren van de koelies in de ondernemingshiërarchie. Onder hen waren enkele (Indo-)Europeanen, maar de meesten behoorden tot dezelfde bevolkingsgroep als de koelies waarover zij toezicht hielden; bij de Javanen sprak men van mandoers, bij de Chinezen van tandils. Wanneer koelies op hun beurt naar het middel van het geweld grepen om zich te wreken of het

andere ondernemingspersoneel onder druk te zetten, richtte dit zich dan ook in de eerste plaats tegen deze opzieners. Ook hierbij deed zich op de Oostkust tussen 1925 en 1930 een opmerkelijke toename voor, van 31 tot 220 geregistreerde gevallen van mishandeling. De planters, maar ook de Arbeidsinspectie, wijtten deze voortdurende arbeidsonrust voornamelijk aan de immigratie van 'ongure elementen' van Java, waarmee mede werd gedoeld op aanhangers van de opkomende socialistische en nationalistische bewegingen. Bij de publieke discussie die daarop ondermeer in de Medanse pers ontstond, toonden de Europese *Deli Courant* en *Sumatra Post* zich vanzelfsprekend loyaal aan deze officiële zienswijze. De Maleis-talige bladen *Pewarta Deli* en *Benih Timor* kozen echter door hun aandacht voor de ontoereikende werkcomstandigheden op de ondernemingen min of meer openlijk partij voor de koelies - een zeker teken, althans voor de goede verstaander, dat de grote politieke veranderingen waarvoor toen op Java de kiem werd gelegd, op termijn ook de Oostkust en overig Sumatra niet onberoerd zouden laten.

Ter verdediging van planters en Gouvernement moet eerlijkheidshalve worden aangevoerd, dat met het doorzetten van de Ethische Politiek in de jaren na mr. Rhemrevs rapport in latere herzieningen van de Koelie-ordonnantie wel degelijk plaats werd ingeruimd voor substantiële verbeteringen van de werk- en leefomstandigheden van de koelies en hun gezinnen. Zo kwamen er ondermeer stringente verplichtingen voor de ondernemers ten aanzien van adequate huisvesting en gezondheidszorg voor de contractanten, kregen de koelies het recht van koste-

loze repatriëring na beëindiging van hun contract, werden voor behoeftige oude of arbeidsongeschikte ex-koelies rusthuizen ingericht - zogenoemde 'asyls' - en dienden kinderen van plantagearbeiders in staat gesteld te worden op de ondernemingen ten minste het lager (inlands) onderwijs te volgen. De Poenale Sanctie bleef echter bestaan, al werd deze wel wederzijds bindend, in de zin dat bij voorbijgaande verbreking van het arbeidscontract door de ondernemer deze een vergoeding aan de betrokken koelie verschuldigd was.

Bij de opstelling van de op twee na laatste Koelie-ordonnantie, die van 1931, ging het Gouvernement er ten slotte van uit dat op afzienbare termijn alle arbeid onder de Poenale Sanctie afgeschaft zou kunnen worden. De werkelijke situatie in die crisisjaren was toen al eerder omgekeerd aan de intentie van de sanctie; voornaamste zorg van de planters was op dat tijdstip niet meer de landarbeiders aan hun ondernemingen te binden, maar juist zoveel mogelijk van hen te ontslaan. Zoals later in dit hoofdstuk meer in detail aan de orde zal komen, betekende de crisis het feitelijke einde van de Poenale Sanctie, ook al zou het nog tot de Koelie-ordonnantie van 1941 duren voor de opheffing ervan formeel werd bekrachtigd. Ten aanzien van de contractanten die tot dat jaar nog wel onder straf dreiging in dienst bleven - vanaf 1934 permanent minder dan 4% van het totaal van de landarbeiders op de Oostkust - werd door de cultuurondernemers al in 1932 besloten, de Poenale Sanctie in voorkomende gevallen niet meer ten uitvoer te brengen.

Een 'hongkong' in de Hüttenbachstraat, ca. 1925, met op de achtergrond het oude agentschap van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Buiten Medan en enkele andere plaatsen op de Oostkust van Sumatra is de Chinese loopriksja in Nederlands-Indië niet ingeburgerd geraakt. De uitzonderingspositie die Medan in dit opzicht innam, kwam deels voort uit de Brits-koloniale invloed in Deli, deels ook uit de omstandigheid dat de Chinese bevolking hier in korte tijd rechtstreeks uit China was overgebracht en daardoor veel van haar gebruiken had kunnen handhaven. Elders in Indië bestond zowel bij de inheemse als bij de Europese bevolkingsgroepen veel weerstand tegen dit 'onethische' vervoermiddel; overigens werd de 'hongkong' in de laatste vooroorlogse jaren ook in Medan bepaald een zeldzaamheid. Foto: M.C.A. Adama.

Tussen hausse en ‘ongunst der tijden’; Medan als zelfstandige gemeente, 1909-1940

De Decentralisatiewet van 1903, waaraan in 1905 uitvoering werd gegeven door het Decentralisatiebesluit en de Locale Raden Ordonnantie, maakten ook op de Oostkust van Sumatra de instelling mogelijk van gewestelijke en plaatselijke bestuurslichamen, als aanvulling op de bestaande, gecentraliseerde instanties van het Binnenlands Bestuur. Op Java leidde dit al in hetzelfde jaar en het volgende tot de vorming van de eerste stedelijke gemeenten, met Batavia, Meester Cornelis en Buitenzorg als voortrekkers. Sumatra volgde iets later; de gemeente Medan werd ingesteld op 1 april 1909, bij ordonnantie in Staatsblad 1909 no. 180, voor het grondgebied ‘uitmakende de hoofdplaats Medan der Residentie Oostkust van Sumatra’. De grenzen daarvan, die in 1888 van gouvernementswege waren vastgesteld en ten dele nog overeenkwamen met die van de oude onderneming Tuin Medan (1870) van de Deli Maatschappij, zijn weergegeven in de hiervoor gereproduceerde stadsplattegrond van 1895. Voorafgaand aan de vorming van de gemeente Medan was op basis van de Locale Raden Ordonnantie in 1906 wel al een zogenoemde Afdelingsraad geïnstalleerd, die als een eerste vertegenwoordigend lichaam voor de gehele afdeling Deli (Boven- en Beneden-Deli, inclusief de hoofdplaats Medan) fungeerde. Het was deze raad die begin 1909 het afgekeurde agentschapsgebouw van De Javasche Bank aankocht als onderkomen voor het toekomstige gemeentebestuur. Met de komst van de Gemeenteraad en, op gewestelijk niveau, van de Plaatselijke Raad van het Cultuurgebied der Oostkust van Sumatra (kortweg aangeduid als Cultuurraad), werd de Afdelingsraad in 1909 weer opgeheven.

Gemeentelijke instellingen en werkterreinen

Zoals in de andere Indische gemeenten, was de Medanse Gemeenteraad in de eerste jaren van zijn bestaan geen gekozen lichaam; het Gouvernement benoemde de vijftien leden, onder wie twaalf Europeanen, twee ‘Inlanders’ - dus Indonesiërs - en één ‘Vreemde Oosterling’, dat wil zeggen een Chinees. Naar de toenmalige verhoudingen kwam voor deze laatste post vanzelfsprekend alleen een Chinees officier in aanmerking, in de persoon van de Kapitein (vanaf 1911 Majoor) Tjong A Fie. Deze eerste raad werd ook nog niet voorgezeten door een burgemeester, maar door het hoofd van Plaatselijk Bestuur, de assistent-resident van de afdeling Deli en Serdang. De eerste stap naar een democratischer vertegenwoordiging werd gezet in 1912, toen voor de Europese leden verkiezingen werden gehouden; leden van de zogenoemde kiesverenigingen konden evenwel alleen meerderjarige mannelijke Europese en ‘gelijkgestelde’ ingezeten zijn, aan wie bovendien bepaalde inkomenseisen werden gesteld.

Beperkt kiesrecht voor de andere bevolkingsgroepen kwam er pas met de nieuwe kiesordonnantie van 1917. Voor de uitoefening van het actieve en passieve kiesrecht voor een gemeenteraad dienden ‘Inlanders’ en met hen gelijkgestelden Nederlands onderdaan van het mannelijke geslacht te zijn, een aantoonbaar jaarinkomen van ten minste f 600,- te hebben en de Nederlandse taal te beheersen; in afwijking daarop gold voor Europese kiezers voortaan een vaste inkomensgrens van f 900,- per jaar. Aanvankelijk konden de aldus geregistreerden de raadsleden van hun voorkeur uit alle bevolkingsgroepen kiezen, maar een nieuwe wijziging van de kiesordonnantie in 1925 beperkte dit tot alleen de eigen groep. Tevens werd in 1917 van gouvernementswege voor de Indische stedelijke gemeenten een nieuwe verdeelsleutel voor de raden aangegeven. Te Medan werd de Gemeenteraad uitgebreid tot zeventien leden, van wie nu nog tien Europeanen, vijf ‘Inlanders’ en twee ‘Vreemde Oosterlingen’. Deze verdeeling en omvang hebben nadien tot de Japanse bezetting bestaan.

Vanaf 1916 ging het Gouvernement er voorts toe over naar Nederlands voorbeeld burgemeesters te benoemen aan het hoofd van de stedelijke gemeenten. Te Medan gebeurde dit in 1918, met de aanstelling van mr. Daniël baron Mackay, die aanbleef tot 1931. Hij werd opgevolgd door mr. J.M. Wesseling, die op zijn beurt in 1935 het ambt overdroeg aan mr. G. Pitlo. Medans laatste Nederlandse burgemeester was mr. C.E.E. Kuntze, in de jaren 1938-1942; vanaf 1945 waren zowel onder Republikeins bewind als onder dat van de Negara Soematera Timoer uitsluitend nog Indonesiërs aangesteld in deze functie. Sinds 1927 kende de gemeente Medan ook wethouders, die gekozen werden uit de

raadsleden. Aanvankelijk waren dit er slechts twee, voor Technische en Grondzaken en voor Financiën en Bedrijven; in 1929 kreeg het College uitbreiding met een wethouder voor Inheemse Aangelegenheden. Een laatste belangrijke wijziging vond plaats op 31 december 1918, toen het gemeentelijke grondgebied werd uitgebreid tot 1.583 ha, ruim een verdubbeling ten opzichte van de voorafgaande situatie. In de laatste vooroorlogse jaren werden herhaaldelijk voorstellen gedaan tot verdere verlegging van de gemeentegrenzen, waarvan de realisatie evenwel pas na de sovereiniteitsoverdracht plaats zou vinden.

Conform de toenmalige bestuurlijke en politieke opvattingen betroffen de werkterreinen van de jonge gemeente in de eerste plaats de aanleg en het beheer van fysieke openbare voorzieningen als wegen en parken, waterlopen, riolering en andere elementaire infrastructuur, verder de zorg voor de volkshygiëne en -gezondheid in brede zin, de voorbereiding en uitgifte van bouwgronden, en het beheer van veiligheids- en nutsvoorzieningen van algemeen belang. Zoals elders in Indië, was dit laatste in de praktijk in de beginjaren vooral het belang van de Europese bevolkingsgroep, zij het dat dit doorgaans niet explicet als zodanig werd gepresenteerd of zelfs maar bedoeld. In de latere decennia kreeg de gemeente evenwel ook in Medan een aantal sociale taken toegewezen, als gevolg waarvan geleidelijk aan meer aandacht werd besteed aan voorzieningen voor de ‘Inlandse’ en andere niet-Europese bevolking, met name op het gebied van onderwijs, armenzorg en volkshuisvesting. Weer naar Nederlands voorbeeld kon voor de financiering van gemeentelijke taken deels een beroep worden gedaan op fondsen van de centrale overheid; voor het overige was men aangewezen op eigen inkomsten uit plaatselijke belastingen en heffingen en uit de opbrengst van gemeentelijke exploitatiebedrijven.

Voor de praktische uitvoering van het beleid van de gemeente Medan werden in de loop van haar vooroorlogse bestaan verscheidene diensten en bureaus opgericht als opvolgers van ondermeer de gouvernementele Dienst Openbare Werken, met als belangrijkste die voor Gemeentewerken, Grondzaken, Openbare Gezondheid, Reiniging en Bouw- en Woningtoezicht. Daarnaast kende Medan in latere jaren als gemeentelijke onder- en neveninstellingen een ziekenhuis, een woningbedrijf, een pasarbedrijf en een slachthuis, terwijl ook enkele scholen door de gemeente werden gesticht. Met enkele particuliere bedrijven, zoals de bekende Ajer Beresih (‘Schoon Water’) van de Deli Maatschappij en de Nederlandsch-Indische Gas Maatschappij, bestonden op basis van gemeentelijke concessies langlopende overeenkomsten voor levering van de desbetreffende nutsvoorzieningen. Overigens waren de gemeentelijke belangen ook in veel andere opzichten sterk afhankelijk van of in elk geval verweven met die van de grote Delische cultuurmaatschappijen en afgeleide bedrijven, in het bijzonder de Deli Maatschappij.

Nieuwe stedebouwkundige ontwikkeling; Polonia

Aan de uitbreiding van het grondgebied van de gemeente Medan per 31 december 1918 waren jarenlange verwikkelingen over erfachs- en eigendomsrechten vooraf gegaan. In beginsel was de grond waarop Medan zich in de voorbije halve eeuw had ontwikkeld, eigendom van de ‘zelfbestuurder’, dus de sultan van Deli. Al de eerste gronduitgiften door de Delische vorsten vonden uitsluitend plaats als concessies in erfacht, waarbij dus in de oorspronkelijke eigendomsverhoudingen geen verandering optrad. Deze gang van zaken kreeg in 1870 met de bekende Agrarische Wet een bindende grondslag, doordat daarin Europeanen in hoofdzaak het recht op bezit van landbouwgronden werd ontzegd; ook gouvernements- of domeingronden mochten niet aan hen worden verkocht. Een uitzondering op dit laatste werd evenwel gemaakt voor kleinere percelen,wanneer deze bestemd waren voor uitbreiding van steden en dorpen of anderszins het ‘algemeen belang’ dienden. In latere decennia ontstond daarop in Deli en elders waar het land geheel in handen was van inheemse eigenaars, een praktijk waarbij zulke kleinere gronden via de constructie van het ‘prijsgeven’ van rechten naar het Gouvernement konden overgaan, dat deze dan vervolgens alsnog aan Europeanen doorverkocht. Zoals te verwachten, leidde deze usance spoedig alom tot bijzonder ingewikkelde rechts- en bezitsverhoudingen, mede doordat in zulke situaties ook nogal eens strijdigheden voorkwamen tussen inheems en Europees recht. Zo ook in Medan, waar bij de instelling van de gemeente in 1909 behalve de sultan ondermeer de Deli Maatschappij, de DSM en het Gouvernement

grondeigenaars waren geworden, naast een aanzienlijk aantal particulieren - de laatsten meest Chinezen.

Deze situatie, die nog aanzienlijk verder gecompliceerd werd door tal van kruisende gebuiks- en erfpachtsrechten, bleek spoedig een onoverkomenlijke belemmering voor de ontwikkeling van een adequaat gemeentelijk uitbreidingsbeleid, dat in die hausjaren steeds meer als een eerste urgentie werd gezien. Al in maart 1909 was door de Raad van Indië aan het Gouvernement geadviseerd het grondgebied waarop de hoofdplaats gebouwd was, binnen nieuwe, ruimere grenzen 'door het zelfbestuur van Deli aan de in te stellen gemeente te doen overdragen', waarmee feitelijk werd bedoeld dat de sultan zijn basisrechten op dit land vanwege het 'algemeen belang' diende prijs te geven. Twee jaar later stemde de regering te Batavia daarmee in en werd ook de gemeente Medan officieel gekend in dit voornemen. Pas in 1915 werd echter in beginsel overeenstemming tussen de betrokken partijen bereikt, waarbij de gemeente wist te bedingen dat zij alle gronden die niet tot de sultansstad, de Deli Maatschappij c.q. de DSM en het Gouvernement behoorden, civilrechtelijk volledig in eigendom kreeg. De formele uitvoering van de overdracht volgde, zoals vermeld, nogmaals drieënhalf jaar later.

In 1919 kwam de gemeente Medan ten slotte met de Deli Maatschappij een grondruil overeen, waardoor zij aan de zuidzijde van haar territorium tussen de Deli-rivier en de Soengei Baboera de beschikking kreeg over 187 ha onbebouwd en anderszins onbezwaard land van de oude tabaksonderneming Polonia ten behoeve van de lang verbeide uitbreiding van de stad. De vroegste plannen voor dit nieuwe stadsdeel, dat eveneens Polonia kwam te heten, werden waarschijnlijk in 1919 en 1920 opgesteld door de dienst Gemeentewerken zelf. Ze omvatten in de eerste plaats de ontsluiting en verkaveling van het nieuw verworven terrein, in aansluiting op de bebouwing in het noordelijke deel van de landtong tussen Deli- en Baboera-rivier. Daar was in de jaren na ca. 1910 onder druk van het steeds toenemende tekort aan bouwgronden op land van het Gouvernement en de Deli Maatschappij al een aanzienlijke stedelijke ontwikkeling gerealiseerd, weliswaar met goedkeuring van gemeentewege en ook volgens het nieuwe gemeentelijke rooireglement en de bouwverordening, maar nog zonder een samenhangend uitbreidingsplan.

Tot deze semi-planmatige bebouwing behoorde ondermeer het complex van de NIGM aan de Electriciteitsweg, een uitbreiding van het militaire kampement, het nieuwe gebouw van de Raad van Justitie, enkele tientallen grote, vrijstaande woningen van particulieren en ondernemingen, en - voltooid in 1913 - ook het Deli Proefstation voor de Tabaks cultuur. Bij de reeds langer bestaande hindoeïstische Sri Mariamman-tempel aan het westelijke verlengde van de Residentsweg, die hier inmiddels de voornaamste oost-westverbinding was geworden, begon bovendien in 1917 door particuliere Voor-Indische en Chinese projectontwikkelaars de bouw van een geheel nieuw woon- en zakenkwartier. De bewoners waren in meerderheid Klingalezen, zodat deze wijk rondom de Bombaystraat en de Calcuttastraat spoedig algemeen bekend werd als Kampong Kling. In 1917 kreeg de laatstgenoemde straat via de Tjong Yong Hianbrug, een schenking van Tjong A Fie, een verbinding over de Baboera naar de Padang Boelanweg. Als belangrijkste noord-zuidverbinding diende in Polonia-Noord naast de eerste ontsluitingsweg van de onderneming, de Poloniaweg, nu vooral de nieuwere Manggalaan, het zuidelijke verlengde van de Kampementsweg.

Het nieuwe Polonia werd bij uitstek een 'Europeesche' wijk, niet in de zin van een uitsluitend voor Europeanen bestemd stadsdeel, maar van een volgens moderne Europese stedebouwkundige opvattingen geplante stadsuitbreiding van een hoog status- en voorzieningenniveau. Zoals bij overeenkomstige, maar gemiddeld iets oudere projecten in andere Indische steden, als bijvoorbeeld Nieuw-Tjandi in Semarang, Gondangdia en Menteng in Batavia, Darmo in Soerabaja en de noorderstad in Bandoeng, werd de eigenlijke bouw van de wijk voornamelijk overgelaten aan particulier initiatief. De gemeente zorgde in samenwerking met de nutsbedrijven voor wegaanleg en openbare groenvoorziening, riolering, afwatering en andere infrastructuur, en voor de verkaveling en uitgifte van de bouwgronden. Deze konden uitsluitend in erfpacht verkregen worden; om speculatie tegen te gaan, werden de percelen vrij groot gehouden en moesten de contractanten bovendien op het canon direct een aanzienlijk bedrag ineens betalen. In combinatie met haar oorspronkelijke eigendomsrecht verzekerten deze maatregelen de gemeente van een blijvende invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van Polonia, maar de - overigens niet onbedoelde -

consequente was uiteraard wel, dat wonen in Polonia alleen weggelegd was voor het meest gegoede deel van Medans bevolking. In die betekenis werd de wijk uiteindelijk inderdaad goeddeels 'Europeesch', hoewel ook veel rijken uit de andere bevolkingsgroepen zich hier vestigden.

De relatief hoge kosten bleken in de praktijk in elk geval geen belemmering voor een vlotte verkoop van de bouwpercelen. De rubberhausse aan de Oostkust van de jaren tien en twintig zorgde, afgezien van een korte inzinking iets na de Eerste Wereldoorlog en in 1921, voor een gestage toestroom van Europese ondernemers en employés. Daarnaast bestond door de ontoereikende uitbreidingsmogelijkheden in de periode voor 1919 - Medan lag immers ingeklemd tussen cultuurondernemingen - een grote 'inhaalvraag' naar bouwterrein. Kort voor 1930 was het overgrote deel van het eerste plangebied uitgegeven en merendeels ook al bebouwd, overwegend in de karakteristieke stijl van een welgedane Hollandse villawijk naar het voorbeeld van het Gooi of de duinrandgemeenten. Een verdere zuidwaartse uitbreiding werd aansluitend ontworpen door of onder adviseurschap van - vermoedelijk - de bekende Indische stedebouwkundige ir. Th. Karsten, maar als gevolg van de plotseling ingezette crisis bleef de werkelijke bouwactiviteit in dit gedeelte, rondom de latere Prinses Beatrixlaan, tot het eind van de jaren dertig zeer beperkt.

Als modernste, meest prestigieuze en best uitgelegde stadsdeel werd Polonia vanzelfsprekend ook de vestigingsplaats van een aantal hoogwaardige voorzieningen, ondermeer op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg, en van enkele bedrijfskantoren. Aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg, de voornaamste nieuwe verbinding in oost-westrichting, werd bijvoorbeeld in de jaren 1924-1928 het fraaie regionale hoofdagentschap van de Handels Vereeniging 'Amsterdam' gebouwd en aan de Residentsweg verrees omstreeks 1940 het kantoor van de N.V. Levensverzekering Maatschappij Arnhem. Dit laatste was een ontwerp van de architect J.M. ('Han') Groenewegen, die van 1927 tot 1942 werkzaam was op de Oostkust en sterk zijn stempel heeft gedrukt op Medans 'Nieuwe Bouwen'. In Polonia ontwierp hij naast tal van woonhuizen verder het Sint-Elisabethziekenhuis (1930), de Prinses Beatrixschool (1938) en de Oranjeschool (1941).

Enkele andere voorzieningen en instellingen die hier tot de Tweede Wereldoorlog tot stand kwamen, waren het hoofdcommissariaat annex kazerne van de Veldpolitie en de tegenoverliggende Gereformeerde Kerk, beide uit 1922, de iets oudere Gouvernements Muloschool aan de Jan Ligthartstraat, de Japanse lagere school aan de Melchior Treublaan (1934), de nieuwe kerk van de Protestantse Gemeente aan de Manggalaan (1924), de burgemeesterswoning aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg (1927), de ambtswoning van de gouverneur van de Oostkust van Sumatra (sinds 1915 een gouvernement) uit 1939 aan de Prinses Beatrixlaan, het kindertehuis van het Leger des Heils aan de Van Linschotenlaan (ca. 1930) en de nieuwe politiekazerne aan de Prinses Beatrixlaan (1930). Pal ten zuiden van de wijk werd kort na 1920 op gronden van de Deli Maatschappij een nieuwe renbaan aangelegd, waar op 21 november 1924 Van der Hoop c.s. tijdens hun legendarische vlucht van Amsterdam naar Batavia de eerste landing op Nederlands-Indische bodem maakten. Oostelijk daarvan richtte de Luchtaart Afdeeling van het KNIL in hetzelfde jaar een provisorisch vliegveld in, dat in 1928 na verbetering en uitbreiding werd opengesteld voor de burgerluchtvaart, eveneens onder de naam Polonia.

Andere uitbreidingen; grote werken

De nieuwe gemeentegrenzen van 1918 maakten het ook elders mogelijk tot geplande uitbreiding van Medan over te gaan, zij het dat de gemeente daarbij doorgaans niet of niet direct als uitgeefster van de grond kon optreden. Tot dat jaar was in het voorafgaande decennium aan de noordoostzijde, in en aansluitend aan de DSM-wijk langs de Serdangweg, geleidelijk aan al wat meer woonbebouwing ontstaan, voornamelijk voor middenkader en hoger personeel van de maatschappij. In 1918 bouwde hier de Delispoor tegenover het oude kantoor, dat voortaan uitsluitend als telefooncentrale dienst ging doen, bovendien een nieuw hoofdkantoor, naar een ontwerp van ir. Th. Karsten. Verder was zuidelijk van de oude renbaan, het Chinese quartier en de spoorlijn naar Tebing Tinggi halverwege de jaren tien een begin gemaakt met de (particuliere) uitleg van een nieuwe middenklasse woonwijk, die met straatnamen als Julianastraat, Emmastraat en Amaliastraat vanzelfsprekend algemeen bekend werd als de Oranjebuurt.

(vervolg pag. 28)

Tjong A Fie

Als centrum van het Delische cultuurgebied was Medan in het eerste kwart van deze eeuw een sterk door Europeanen gedomineerde plantersstad. Niettemin gold als meest invloedrijke Deliaan toen niet een Nederlander, maar de Majoor der Chinezen te Medan, Tjong A Fie.

Tjong A Fie werd in 1860 geboren in het dorpje Mei Hsien in de Zuidchinese provincie Canton en kwam in 1875 naar Deli. Met zijn oudere broer Tjong Yong Hian, die zich hier al vijf jaar eerder had gevestigd, begon hij enkele ondernemingswinkeltjes in de omgeving van Medan; tevens trad het tweetal op als tussenpersonen bij de koeliewerving in China. Spoedig werden de gebroeders Tjong de voornaamste leveranciers in Deli van onontbeerlijke consumptieartikelen voor de plantagearbeiders als suiker en opium. Zonder opium, zo heette het, zouden de koelies niet willen werken, terwijl de planters het legale gebruik ervan zagen als een effectief middel om de rust onder het werkvolk te bewaren. Op soortgelijke gronden was ook gokken op de plantages officieel toegestaan; het was immers niet ongebruikelijk dat een koelie aan het einde van een contracttermijn zijn loon had vergokt en opgerookt, waardoor hij gedwongen was zich opnieuw voor een termijn van drie jaar te contracteren.

Tot 1918 verpachtte de Nederlandse regering per gewest de monopolies van invoer en doorverkoop van opium aan de hoogstbiedende, meestal een rijke Chinese handelaar. Tjong A Fie verwierf tussen 1890 en 1918 verscheidene malen het opiummonopolie voor de Oostkust van Sumatra, dat bij uitstek de basis zou worden voor zijn fortuin. Daarnaast trad hij op als gemachtigde voor andere, meestal overzeese Chinese handelaren-monopoliepachters. Feitelijk ging het daarbij om een compagnonschap, waarin men ter compensatie van zijn garantstelling voor de partners een deel van de opbrengst uit het desbetreffende monopolie kreeg uitgekeerd. Zo wordt in de *Sumatra Post* van 15 februari 1917 melding gemaakt van de gunning van de speelpacht ter Oostkust van Sumatra aan Khoo Sian Ewe uit Penang, met Tjong A Fie als gemachtigde, voor een bedrag van f 727.200 per jaar. In hetzelfde jaar werd de zoutpacht gegund aan Khoe Tjin Tek, eveneens onder borgstelling door Tjong A Fie, voor de som van f 438.000 'jaars. De zoutpacht was met name van bijzonder belang voor de visverwerking langs de Oostsumatraanse kusten, met als voornaamste centrum Bagan Si Api-Api, waar dit monopolie de pachter toen jaarlijks meer dan f 100.000 opleverde.

Beide broers werden Chinees officier, Tjong Yong Hian in 1884 en Tjong A Fie in 1886. Het instituut der officieren, met functies van luitenant tot majoor, fungeerde in de Nederlandse bezittingen in de Archipel sinds de 17de eeuw als vertegenwoordigend orgaan van de Chinese gemeenschappen. In Deli werd het ingesteld in de jaren zeventig van de 19de eeuw, toen Chinezen in groten getale naar dit gebied kwamen. Voor een officierschap kwamen uitsluitend personen van groot maatschappelijk aanzien in aanmerking, in de praktijk derhalve rijke Chinezen met goede connecties bij het Europese en inheemse bestuur en zakenvleven. Daarbij was natuurlijk sprake van een wisselwerking; eenmaal benoemd als officier, had de betrokken nog gemakkelijker toegang tot de hoogste kringen van de koloniale samenleving, met alle zakelijke voordelen die dit met zich mee kon brengen. Na het overlijden van Tjong Yong Hian in 1911 volgde Tjong A Fie zijn broer op als Majoor en werd daarmee de hoogste vertegenwoordiger van de Chinezen aan Sumatra's Oostkust. Een bijzondere band onderhield Tjong A Fie met de vorst van Deli, Sultan Ma'amoen Al Rasjid Perkasa Alam Sjah, die hem tot zijn persoonlijke vrienden rekende en hem zelfs het bloedbroederschap aanbood.

In combinatie met het zakelijke talent van de gebroeders Tjong maakte dit voorspoedige avancement het hun mogelijk, al omstreeks de eeuwwisseling zo'n driekwart van alle onroerend goed in de snel groeiende stad Medan te bezitten, bijna het gehele nieuwe stadje Tebing Tinggi en ook nog eens de helft van Pematang Siantar. Ze hadden belangen in hotels in Medan en Prapat, en in 1906 werd Tjong A Fie als eerste Chinees op Sumatra eigenaar van een rubberonderneming. Ruim een decennium later besloeg Tjong A Fie's zakendom naast nog veel meer onroerend goed een twintigtal plantages, verscheidene palmolie- en suikerfabrieken, banken en zelfs een spoorlijn, en waren meer dan 10.000 mensen bij hem in dienst. Tjong A Fie werkte in tal van projecten samen met

handelspartners in Medan, Penang, Singapore, China en Batavia. De belangrijkste persoon in dit zakelijke netwerk was Tio Tiauw Siat, alias Chang Pi Shih, de Chinese consul in Singapore. Met hem stichtten de gebroeders Tjong in 1906 de Swatow-spoorweg in Zuid-China, in 1907 richtten zij de Deli Bank op, de eerste Chinese handelsbank in Medan, en in 1917 stichtten Tjong A Fie en Tio Tiauw Siat de Bataviasche Bank in Batavia. Tjong A Fie's belangrijkste Nederlandse partner en vertrouwensman werd Dolf Kamerlingh Onnes, broer van de bekende natuurkundige, die optrad als beheerder van zijn ondernemingen en via wiens administratiekantoor in de Hüttenbachstraat te Medan vrijwel alle zaken van de familie Tjong werden geregeld.

Met zijn officierschappen en steeds groeiende economische macht kreeg Tjong A Fie vanzelfsprekend ook verreikende politieke invloed in Medan en overig Deli. Hij had zitting in de Medanse Gemeenteraad en de Cultuurraad, was vertrouweling van de sultan van Deli en adviseerde het Nederlandse bestuur over Chinese zaken. Opmerkelijk was zijn vooruitstrevende standpunt inzake de Poenale Sanctie, dat hem op den duur in onmin bracht met de Delische planterswereld. In de *Indische Gids* no. 1 van 1919 wordt dienaangaande gemeld: 'Opvallend mag het zeer zeker genoemd worden, dat de bekende Majoor der Chinezen Tjong A Fie (hij heeft 23 ondernemingen ter S.O.K. of is daarvan althans een der grootste aandeelhouders) buiten de in zake de Poenale Sanctie ingestelde Commissie is gehouden. Kan hiervan wellicht de oorzaak zijn, dat zijn superintendent - de heer Kamerlingh Onnes - die hem zou moeten vertegenwoordigen, bij de kopstukken der planterswereld niet in 'n goed blaadje staat? De heer K.O. heeft op een zinner ondernemingen een proef genomen om aan alle koelies gezamenlijk 5 percent van de winst uit te keeren... Dat lusten de anderen natuurlijk niet!'

Pag. 26: Tjong A Fie en echtenote, 1916. Voor dit staatsieportret draagt de Majoor der Chinezen het 'groot ambtscostuum' behorend bij zijn officierschap. Foto: D.A. Buiskool.

Rechts: de begrafenistoet van Tjong A Fie wordt opgesteld voor zijn 'Grote Huis' aan de Kesawan, 28 maart 1921. De laatste gang van Medans Majoor der Chinezen, naar zijn graf bij het buitenhuis te Poelau Brayan, was omgeven door ongerekende pracht en praal. Zie ook de foto op pag. 139. Foto: KITLV.

Er waren ook andere geluiden. In 1914 verscheen bijvoorbeeld de bundel *Driemaal dwars door Sumatra*, waarin het socialistische Kamerlid H.H. van Kol 'dezen machtigen Mongool' beschrijft als een keiharde zakenman, die zijn geld ten koste van anderen verdienede. In dezelfde jaren profileerde Tjong A Fie zich echter tevens nadrukkelijk als begunstiger van het algemeen welzijn; door zijn toedoen kwamen talrijke ziekenhuizen, scholen, bruggen, tempels en moskeeën tot stand, niet alleen op Sumatra, maar ook in China en op Malakka. Van belang in deze samenhang was ongetwijfeld het begrip van 'oeang panas', het 'hete geld' uit de opiumhandel, dat door uitgaven aan filantropische werken weer kon 'afkoelen'. Voor het Gouvernement was Tjong A Fie een steun en toeverlaat, wiens invloed bij herhaling van onschatbare waarde bleek bij het tegengaan van onrust onder de Chinese bevolking, smokkelpraktijken en gezagsondermijnende activiteiten van geheime genootschappen. In 1916 schreef dan ook gouverneur Van der Plas van Sumatra's Oostkust aan de gouverneur-generaal in Buitenzorg: 'Het is Uwe Excellentie bekend, dat ik den Majoor Tjong A Fie als een der merkwaardigste onder de prominente namen deser koloniën beschouw. Met zijne groote gaven van hoofd en hart en zijn bijzondere capaciteiten, zoude, ware hij Nederlander, elk ambt of positie voor hem bereikbaar zijn.' In hetzelfde jaar ontving Tjong A Fie een eredoctoraat van de Universiteit van Hongkong, dat zijn immiddels alom gevestigde imago van 'gentleman merchant' bevestigde. Tjong A Fie was toen onbetwist de belangrijkste Chinese burger van Sumatra, gehaat door sommigen, geliefd en gerespecteerd bij vele anderen. De controverse rond zijn persoon beperkte zich niet tot Nederlands-Indië. In december 1920 werd in de Tweede Kamer en in de media een discussie gevoerd naar aanleiding van zijn aanstaande benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Het socialistische Kamerlid L.M. Hermans had vragen gesteld met betrekking tot de

gepastheid van het verlenen van deze onderscheiding aan iemand die zijn fortuin had gemaakt in de opiumhandel. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 12 december 1920 verscheen daarop een artikel van A.G. de Bruin, twaalf jaar lang ambtenaar voor Chinese Zaken op Sumatra's Oostkust, waarin deze een warm betoog ten gunste van Tjong A Fie hield.

De Bruin zag in het legale beroep van opiumpachter niet iets 'om zich er speciaal met verontwaardiging van af te wenden (...) Evenmin als ik aanleiding zie om neer te zien op de eigenaar van een jeneverstokerij.' Niet dat hij gebruik van het produkt wilde stimuleren, maar dat stond los van de persoon, aldus de Bruin. 'Men kan personen plaatsen in het kader van hun tijd (...) vanuit dat standpunt bezien zal de betekenis van de Majoor Chinees, de heer Tjong A Fie, als eenmaal de geschiedenis van Deli in haar geheel beschreven wordt, moeilijk overschat kunnen worden. Juist als beloning voor hetgeen, in z'n rustelozen arbeid, het gewest de Oostkust van Sumatra en dus de Nederlandsche belangen ten goede is gekomen, stel ik me voor, dat de regeering overgegaan is tot het uitreiken aan den heer Tjong A Fie van het door den heer Hermans zoo fel bestreden lintje.'

Tjong A Fie kreeg zijn onderscheiding op 22 januari 1921. Twee weken later, op 4 februari 1921, overleed hij te Medan. Zijn vermogen van ca. f 12 miljoen werd ondergebracht in de Stichting Toen Moek Tong en zijn ondernemingen in de Stichting Tjong A Fie Landen, beide beheerd door het administratiekantoor van Kamerlingh Onnes. In latere jaren raakte het familiebezit vergaand verbrokkeld en uitgeput; nazaten van Tjong A Fie bewonen evenwel tot op heden nog het bekende 'Grote Huis' dat hij in de jaren 1898-1900 aan de Kesawan liet bouwen. Tjong A Fie's graf bevindt zich in Poelau Brayan, bij de plaats waar tot in de jaren zeventig ook zijn buitenhuis nog bestond.

Vanaf 1919 konden deze stedebouwkundige ontwikkelingen zich oostwaarts voortzetten, vooral toen in dit van nature nogal moerassige terrein in de beginjaren twintig door omlegging van de Soengei Rengas en Soengei Kerah de waterafvoer zeer werd verbeterd. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden aan deze zijde van de stad nog verscheidene andere woonwijken en -wijkjes gerealiseerd, ondermeer de Eilandenvuurt, de Stedenbuurt en de Bergenbuurt. In doorsnee waren deze van een mindere status dan Polonia, met een veel meer gemengde bevolking. Opmerkelijk genoeg kwam het echter juist in de oosterstad ook tot vestiging van enkele belangrijke instellingen, waarvan de bestaansbasis niet als eerste in de directe omgeving gezocht moest worden. Dit gold in zekere zin voor het gemeentelijke ziekenhuis dat in 1930 werd geopend aan de Serdangweg als opvolger van het oude 'stadsverband' uit 1899, de HBS uit 1928 aan de Wilhelminastraat, en het zendstation van de Nederlandsch-Indische Radio Omroep Maatschappij (NIROM), ook weer aan de Serdangweg. Meer in lijn met het karakter van deze stadsdelen was wellicht de oprichting van twee gemeentelijke gemengde volksscholen, in 1929 en 1930, aan respectievelijk de Soengei Rengasweg en de Djalan Tempel.

De meest aanzienlijke ingreep van gemeentewege - met recht een 'groot werk' - was hier evenwel de bouw van Medans beroemde Centrale Pasar in de jaren 1930-1933 op het terrein van de oude renbaan, dat met de verplaatsing naar Polonia onbezwaarde gemeentegrond was geworden. Pasars kende men te Medan uiteraard reeds lang voordien; de oudste dateerde van 1886 en werd gehouden aan de Oude Markt, een der westelijke zijstraten van de Kesawan. In 1888 werd bij de nieuwe spoorlijn aan de latere Spoorstraat een tweede pasar geopend, en in 1906, toen na de grote brand van 1899 de wijk tussen de Kesawan en de spoorbaan was herbouwd, volgde een derde aan de Nieuwe Markt. In de loop der tijd kreeg elk van deze markten een eigen specialisme: vlees aan de Oude Markt, vis aan de Spoorstraat en groenten en fruit op de Nieuwe Markt. Al deze pasars waren in particuliere handen, hetgeen adequaat toezicht op handhaving van de hygiëne sterk bemoeilijkte. Toen in 1915 in de kampong wijk Petissah een nieuwe pasar moest worden ingericht, werd deze 'pasar boender' ('ronde markt', vanwege het onderkomen in een gietijzeren hal op een veelhoekig grondplan) derhalve van meet af aan een gemeentelijke instelling.

In 1922 nam de gemeente ook de vispasar over, maar inmiddels achteerde de Dienst der Openbare Gezondheid het in verband met de explosieve bevolkingsgroei in die jaren absoluut noodzakelijk dat alle Medanse markten onder één gemeentelijk beheer kwamen. Dit kreeg ten slotte zijn beslag in februari 1933, met de opening van de Centrale Pasar aan de Wilhelminastraat. Dit fraai vormgegeven complex bestond uit vier 115 m lange en 36 m brede markthalles, compleet met koelruimtes, transportbanen, openbare toiletten en badkamers, die gezamenlijk waren door nog eens vijf verzamelgebouwen met in totaal bijna 200 toko's, waarvan vele met bovenwoning. De bouwkosten bedroegen bijna f 1,7 miljoen, een bedrag dat de middelen der gemeente ver te boven ging en dan ook in zijn geheel rentedragend gefinancierd moest worden. De lasten van deze schulden drukten in de crisistijd zwaar op de gemeentelijke begroting, veel zwaarder althans dan men bij het opstellen der plannen in de late jaren twintig had durven vermoeden, en van andere grote stedebouwkundige projecten heeft het van gemeentewege nadien in de Nederlandse tijd mede om die reden niet meer kunnen komen. Aan de trots over de voltooiing van dit prestigieuze complex deed dit echter niets af; in het gedenkboekje dat de gemeente Medan in 1934 naar aanleiding van haar 25-jarig bestaan uitgaf, heet het dan ook zonder valse bescheidenheid: *'De algemeene opinie, ook van bezoekers van Java en de Straits, is dat de Medansche Centrale Pasar de in alle opzichten best ingerichte van het Oosten is.'*

Aan de westzijde van Medan, op de linker oever van de Baboera-rivier, was voorafgaand aan 1919 eveneens al sprake van stedelijke ontwikkeling. Bij het begin van de wegen naar Bindjei en Geloegoe was op ondernemingsgrond uit kampongbebouwing in de jaren na de eeuwwisseling de wijk Petissah gegroeid, een weinig geordend stadsdeel met als centrum de reeds genoemde 'pasar boender' uit 1915. Naar het zuiden toe strekten zich langs de Padang Boelanweg eveneens kampongs uit, afgewisseld met enkele vrijstaande Europese woningen; hier vestigden zich in de jaren twintig ondermeer een katholiek schoolinteraat en de N.V. IJssmaatschappij 'Petodjo'. In dit zuidelijke gedeelte begon van gemeentewege aan het eind van de jaren twintig enigszins aarzelend de uitleg van een stratenplan voor een nieuwe, particulier te ontwikkelen middenklasse

woonwijk, Medan Baroe, die vanwege de straatnamen later ook wel de Landvoogdenbuurt werd genoemd. Vanwege de economische crisis is de verdere uitbouw van dit westelijkste Medan in de vooroorlogse jaren relatief bescheiden gebleven; onder de bewoners waren naar verhouding veel Indo-Europeanen in dienst bij de overheid en de grotere bedrijven.

Bij al deze uitbreidingen, zowel voor als na 1919, ging het zoals aangehaald steeds om planmatige of in elk geval (achteraf) geregelde bouwactiviteiten. In alle perioden echter leefde de meerderheid van de stadsbevolking, namelijk de armen onder de 'Inlanders' en 'Vreemde Oosterlingen', in zelfgebouwde kampongs. Deze 'informele', doorgaans uit niet-duurzame materialen als hout, bamboe en atap opgetrokken inheemse woonbuurten schoten tijdens Medans ononderbroken snelle groei overal op tussen, naast en om de 'formele' uitbreidingen, zowel binnen de gemeentegrenzen als op de omringende ondernemingen. Men vond ze bijvoorbeeld direct aan de gevaarlijke oevers van de Baboera- en Deli-rivier, langs de oude ontsluitingswegen van de ondernemingen, op nog onbebouwde terreinen dichter in het centrum, en vooral in en om de Kota Masoem, de sultansstad. Sommige, zoals deels de laatgenoemde, waren vanaf het begin bedoeld als blijvende behuizing en stonden onder een zeker toezicht van de grondeigenaar, andere kregen dankzij verbeteringen door de bewoners zelf mettertijd een wat beter en permanenter karakter. In het algemeen evenwel heersten in de kampongs als gevolg van armoede, overbevolking en het ontbreken van veilig drinkwater, riolering en andere elementaire voorzieningen, ontoelaatbare leefomstandigheden.

Net als elders in de Indische steden, werden de kampongs in de jaren tien en twintig ook in Medan een voorwerp van gemeentelijke aandacht, waarbij de nadruk in eerste instantie lag op verbetering van de openbare hygiëne. Zo kwam er in 1919 een kampong bouwverordening, die bepaalde eisen stelde aan nieuwe legale of in elk geval gedoogde kampong woningen. Verder werden met financiële hulp van het Gouvernement tot de Tweede Wereldoorlog aanzienlijke delen van het kampongareaal verbeterd, waaronder werd verstaan de aanleg van afvoergoten, het verharden van wegen en gangen, de plaatsing van gemeenschappelijke badplaatsen of -huizen en de installatie van hydranten van Ajer Beresih, waar kampongbewoners gratis drinkwater konden afnemen, en van straatverlichting. Ook hier bracht de economische crisis in de jaren dertig echter een vrijwel volledige stagnatie in de programma's. Mede vanwege de steeds doorgaande toeloop naar Medan, die onvermijdelijk weer tot de vorming van nieuwe kampongs leidde, bleven de leefomstandigheden in deze inheemse woongebieden als geheel vergaand onvoldoende.

De gemeente Medan heeft in de vooroorlogse decennia ten slotte ook zelf een actieve rol gespeeld op het gebied van de volkshuisvesting, door de bouw van een kleine 500 huurwoningen in diverse prijsklassen voor exploitatie in eigen beheer. In overgrote meerderheid betrof het daarbij kleine typen, met huurprijzen van minder dan f 20,- per maand, voor bewoning door de 'boeng ketjil' onder zowel de (Indo-)Europese als de niet-Europese bevolking. Slechts enkele waren bestemd voor gemeentelijk en ander personeel in de middelbare inkomensklassen, met huren variërend van f 22,- tot f 85,-. De inheemse kleinwoningbouw werd in hoofdzaak al gerealiseerd in de jaren 1920-1928, in een zestal 'gemeentekampongs', die men kan zien als de eerste projecten van sociale woningbouw in Medan: Sekip, Djati Oeloe, Padang Loemba I en II en Sidodadi I en II. Aan de andere kant van het maatschappelijk spectrum bouwde de gemeente Medan voor de sultan van Deli in de jaren 1930-1932 het woningcomplex Derikanpark in de Kota Masoem, genoemd naar het aangrenzende plantsoen dat iets tevoren was aangelegd rondom de vorstelijke speelvijver bij de Masjid Raja. De in totaal 63 woningen werden ook door de gemeente onderhouden en geëxploiteerd; de huurprijzen lagen merendeels tussen f 35,- en f 90,- per maand.

Het tweede 'wonder van Deli'; nieuwe cultures

Voor de sprong in stedelijke ontwikkeling die Medan na ca. 1910 doormaakte, vormden de instelling van de gemeente en enkele andere bestuurlijke veranderingen de voorwaarden. De economische basis voor de verdere groei tot grote stad werd evenwel zo goed als geheel geleverd door de particuliere sector. Een hoofdrol daarbij speelde, naast de beginnende aardoliewinning in Langkat, de opkomst van enkele nieuwe cultures aan de Oostkust van Sumatra na de eeuw-

'Wij beschrijven nog een paar cirkels, en vlak voor de dichtopeen gepakte, juichende menigte op de tribune raken de wielen van de H-NACC den Nederlandsch-Indischen bodem!' Op 21 november 1924 maakte Medan geschiedenis als de eerste plaats van landing in Indië tijdens de beroemde pioniersvlucht van Amsterdam naar Batavia door A.N.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop, H. van Weerden Poelman en P.A. van den Broeke. Deze historische tocht vergde toen liefst twintig vliegdagen, plus nog bijna een maand aan oponthoud door tussentijdse reparaties. De foto boven laat het moment van landing van de Fokker F-VIIA zien, links worden de twee vliegers en de 'mécanicien' gehuldigd op de Esplanade. Foto's: KITLV; M.C.A. Adama.

wisseling, die in de jaren tien en twintig uitmondde in enkele perioden van ongerekende hausse. Het zwaartepunt van dit tweede 'wonder van Deli' lag, althans wat de cultuurgebieden zelf aangaat, niet meer zozeer in het sultanaat Deli, maar eerder in Langkat, Serdang, Simeloengoen en vooral in Asahan. Niettemin bleef in het spraakgebruik de naam Deli algemeen in zwang voor het totale cultuurgebied op de Oostkust, en werd bijvoorbeeld een theeplanter in het Siantarse of een rubberondernemer met een kebon in Zuid-Asahan evenzeer een Deliaan als de collega's in het oudere kernland van de tabakscultuur.

Hoewel deze tweede grote expansie in de nieuwe cultuurlanden tevens aanleiding gaf tot de ontwikkeling van secundaire planterscentra als Tebing Tinggi, Pematang Siantar, Tandoeng Balei en Rantau Prapat, was het toch weer Medan dat als eerste profiteerde. Hier kwamen de regionale hoofdkantoren van de nieuwe cultuurmaatschappijen of werden deze door anderen vertegenwoordigd, werden de gezamenlijke organisaties gevestigd en passerden alle goederen en

geldstromen die met het cultuurbedrijf waren verbonden. Medan werd voor de planters op hun afgelegen ondernemingen meer dan ooit de 'grote stad', waar men op de halfmaandelijkse betaaldag van de koelies - de beroemde 'hari besar' - van heinde en verre bijeenkwam om de bloemetjes eens flink buiten te zetten. De stad kreeg in deze decennia op dat punt dan ook gestaag meer te bieden; steeds weer nieuwe winkels, handelsondernemingen en zelfs echte warenhuizen openden hun deuren voor het koopgrage publiek, naast Hotel De Boer en De Witte kwamen er tal van andere uitgaansgelegenheden van allerlei soort en niveau, met Ter Meulen, De Rotonde, Epperlein en Tip-Top als bekendste namen, en verder deed al heel snel de 'bioscope' haar intrede in Medan.

Het 'tweede wonder' eindigde abrupt in de late maanden van 1929, toen met de beurskrach op Wall Street de wereldconomie instortte en de vraag naar de ondernemingsprodukten en delfstoffen die de Oostkust voortbracht, in korte tijd tot een dramatisch dieptepunt kelderde. Voor de inheemse en Chinese koe-

liebevolking in de cultuurgebieden betekende dit in veel gevallen een rechtstreekse bedreiging van het bestaan, maar ook met de planterswelvaart was het spoedig gedaan. Eerst vervielen de tantièmes, daarna werden de salarissen gekort, en nog voor de crisis een jaar oud was, begonnen reeds de massale ontslagen. Afhankelijk als Medan was van het cultuurbedrijf, kwamen de klappen ook daar bijzonder hard aan, al leken die beginjaren dertig door de voortzetting van enkele grote, reeds aanbestede bouwprojecten als die van de Centrale Pasar, de twee ziekenhuizen en de politiekazerne hier uiterlijk nog niet zo rampzalig. Het dieptepunt werd bereikt in de jaren 1933-1935, toen de waarde van de export van Sumatra's Oostkust nog geen derde deel meer bedroeg van het gemiddelde over de periode 1925-1929. Nadien begon een voorzichtig herstel, dat echter in de laatste vooroorlogse jaren niet meer heeft kunnen leiden tot eenzelfde hoogconjunctuur als in het 'gouden decennium' daarvoor.

De nieuwe cultures waarvan hiervoor sprake was, betroffen naast enkele mindere als koffie, gambir en klapper voornamelijk rubber, thee, sisal en olierpalm. Zoals eerder beschreven, hadden reeds Nienhuys en andere pioniers zich in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw op bescheiden schaal beziggehouden met de teelt van andere gewassen dan alleen tabak. Herhaalde proeven met nootmuskaat, cacao, kina en klapper bleken echter spoedig niet succesvol of in elk geval veel minder winstgevend dan de tabakscultuur. Een eerste grote crisis in de tabak in de beginjaren negentig - mede als gevolg van een te snel gegroeid aanbod - leidde tot hernieuwde pogingen, op grond waarvan met name in Serdang enige tijd een bloeiende koffiecultuur ontstond, met omstreeks de eeuwwisseling ruim 30 ondernemingen. In de eerste jaren van deze eeuw kreeg echter ook deze te maken met een malaise, die in korte tijd vrijwel alle plantages in moeilijkheden bracht. Tien jaar later was de koffie als zelfstandige cultuur weer zo goed als verdwenen uit Serdang en van de overige Oostkust, maar desondanks bleef een substantiële produktie bestaan, zij het niet meer van de *Liberia*-variëteit, maar van de *Robusta*. Deze bleek namelijk zeer geschikt als tussen- of voorcultuur in de rubberbouw, dat wil zeggen als erosiewerende bodembedekker tussen jonge aanplant van rubber, die bij het taprijp worden van de bomen weer wordt verwijderd.

Rubber werd bij uitstek de kurk waarop de economie van de Oostkust in de verdere loop van de vooroorlogse decennia kwam te drijven. Op Malakka werden de eerste exemplaren van *Hevea brasiliensis* ingevoerd in 1876; daar was in de navolgende tientallen jaren ook reeds een rubbercultuur van betekenis ontstaan, waarvan de produktie aanvankelijk vrijwel geheel werd afgенomen door de krachtig expanderende Britse industrie. Na de eeuwwisseling begon de vraag op de wereldmarkt voor rubber snel toe te nemen, mede in samenhang met de sterke groei van de rijwielen- en autoproduktie. In 1902 kwam het zo met Brits kapitaal ook op de Oostkust tot de aanleg van een eerste rubbertuin, op 176 ha van een onrendabel geworden koffieonderneming. Er volgden er al spoedig meer, aanvankelijk eveneens vooral op Serdangs koffieland, later steeds meer in nieuwe ontginningsgebieden in Langkat en Asahan. Tot 1909 groeide het totale oppervlak aan rubbertuinen aan tot bijna 22.000 ha, waarvan de eerste percelen omstreeks dat jaar ook hun produktie begonnen te leveren.

In hetzelfde jaar barstte, het eerst in Groot-Brittannië, een ware rubberhause los, waaraan enerzijds grootscheepse speculatie ten grondslag lag, anderzijds echter ook de toenemende oorlogsdreiging in Europa. Daarmee begon aan de Oostkust de 'boom' in de nieuwe cultuur pas goed; in 1911 was het ingeplante areaal alweer meer dan verdubbeld, tot ruim 51.000 ha, het jaar daarop waren het er bijna 87.000 en in 1918 zelfs 105.000! Zoals indertijd in de tabak, waren er aanvankelijk vrij veel individuele Europese ondernemers, maar werd de grootschalige produktie na relatief korte tijd goeddeels beheerst door een beperkt aantal grote cultuurmaatschappijen. Daaronder waren de reeds bestaande in de tabak, die door hun kapitaalkracht, connecties en kennis in het voordeel waren en zich de mogelijkheden van hernieuwde expansie vanzelfsprekend niet lieten ontgaan. Er bleek echter ruim plaats voor nieuwkomers, zowel uit Nederland als van elders. Zo vestigde zich direct al in 1909 Harrisons & Crosfield Ltd., als vertegenwoordiger van een aantal Britse rubberondernemers, in 1910 de N.V. Hollandsch Amerikaansche Plantage Maatschappij (HAPM), en op wat latere termijn kwamen ondermeer de N.V. Handels Vereeniging 'Amsterdam', de Goodyear Rubber Plantations Company, de N.V. Rubber Cultuur Maatschappij 'Amsterdam' (HVA), de Marihat Sumatra Plantagen Co. G.m.b.H., de

N.V. Société Financière des Caoutchoucs Medan en de N.V. Rubber Maatschappij Si Boelan.

De opkomst van de rubbercultuur betekende overigens allerminst een teruggang van de tabaksteelt; wel nam logischerwijs het aandeel van de tabak in de totale exportwaarde van de Oostkust gestaag af, naarmate de andere cultures belangrijker werden. Over de periode 1885-1895 was tabak nog goed voor bijna 90% van de uitvoer, in de jaren 1895-1905 zakte dit reeds af naar ca. 60%, en in de loop van de volgende twee decennia werd ten slotte een stabilisatie bereikt op een niveau van ca. 25-30%. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat oudere ondernemingen dikwijls niet uitsluitend één gewas verbouwden; vooral in de beginjaren van de hausse kwam rubber bijvoorbeeld veel voor als nevencultuur bij tabak en van een belangentegenstelling was dan ook geen sprake. Een opmerkelijk verschil met de tabakscultuur was wel, dat rubber spoedig ook in aanzienlijke hoeveelheden door inheemse en Chinese producenten werd geleverd. Deze zogenoemde bevolkingsrubber was meestal van wat mindere kwaliteit, maar bij de aanvankelijk zeer grote vraag was dit geen groot bezwaar voor afname door de handelsmaatschappijen. De rubbercultuur heeft dan ook veel meer dan de tabaksteelt een bijdrage geleverd tot de verhoging van de welvaart onder de niet-Europese bevolking van de Oostkust. Aan het eind van de jaren twintig had de bevolkingsrubber in geldswaarde een aandeel van ca. 10% van de totale rubberexport uit de regio. Deze laatste bedroeg over de periode 1925-1929 op jaarsbasis gemiddeld ca. f 135 miljoen, ongeveer evenveel als die van alle andere produkten van de Oostkust tezamen, inclusief aardolie.

Kort na de spectaculaire 'doorstart' van de rubber werden omstreeks 1910 nog drie aanzienlijke cultures geïntroduceerd aan de Oostkust: thee, vezel (sisal) en olierpalm. De eerste begon in de omgeving van Tebing Tinggi, maar werd voornamelijk een succes op de grotere hoogten in het bergland van Simeloengoen, westelijk van Pematang Siantar. De belangrijkste Nederlandse maatschappij in deze cultuur werd de Handels Vereeniging 'Amsterdam', die hier kort voor de Tweede Wereldoorlog zelfs de grootste theeplantage ter wereld in productie had, de 2.833 ha grote onderneming Sidamanik. De HVA was in 1918 ook verantwoordelijk voor de komst van de sisalcultuur, die tien jaar later al goed was voor een uitvoer van f 27 miljoen, ca. 10% van het totaal van de export van de Oostkust. De olierpalmcultuur werd voor het eerst bedreven in 1911, zowel in Simeloengoen als in het kustland van Langkat, maar bleef tot ca. 1930 minder belangrijk; in 1929 vertegenwoordigde palmolie in geldswaarde slechts 2,5% van de export van de Oostkust als geheel. Nadien begon evenwel een gestage opmars, tot ruim 20% in de laatste vooroorlogse jaren. In de periode na de soevereiniteitsoverdracht zou de olierpalmcultuur uiteindelijk alle andere in de schaduw stellen; tegenwoordig is zij veruit de belangrijkste in Noord-Sumatra, zowel naar opbrengstwaarde als naar areaal.

Afgezien van enkele kleinere inzinkingen en de al genoemde korte malaise rond 1921, die vooral de rubbercultuur trof en de ondernemingen een gezamenlijk verlies van naar schatting f 55 miljoen toebracht, betekenden de jaren tussen 1909 en 1929 voor de gehele Oostkust dus een tijd van doorgaande groei en, voor sommigen althans, van rijkdom en overdaad. Het waren de jaren waarin Deli in de wereld bekend werd als het land van de grote belofte, waar voor elke westerling met maar een beetje talent en werkkracht het geld voor het opeischen lag. Inderdaad hadden de cultuurmaatschappijen vooral in de eerste tijd na 1909 en in de latere jaren twintig vaak grote moeite voldoende Europees personeel te vinden voor hun snel expanderende plantages en werden velen van de jongemannen die zich spoedig uit alle delen van Europa bij hen meldden voor zo'n veelbelovende dienstbetrekking op het verre Sumatra, maar al te graag geëngageerd.

Duizenden zijn zo in de loop van deze twee decennia op een klein voorrecht van hun maatschappij naar de Oostkust vertrokken, jonge Nederlanders, Duitsers, Britten, Belgen, Oostenrijkers, Russen, Hongaren, Polen, die om welke reden dan ook hun toekomst niet meer in Europa zagen. Een aanzienlijk aantal zou er uiteindelijk slagen. Zij werden Deliaan, klommen geleidelijk aan op in de strakke ondernemingshiërarchie van assistent naar administrateur, brachten het soms zelfs tot inspecteur of hoofdadministrateur - alles in de hoop ten slotte na een jaar of twintig, vijftentwintig als rijke of ten minste welgedane Indischgast naar het vaderland terug te kunnen keren, ook al bleek dit bij elk periodiek verlof weer kleiner, benauwender, vreemder te zijn geworden.

Talloze anderen haalden het niet, maar hun verhaal werd zelden verteld. Zij bleken dan niet opgewassen tegen de onverwachte hardheid van het plantersbestaan, konden zich niet aanpassen in het kleine wereldje dat de Europeanen in Deli met elkaar slechts vormden, verdroegen op den duur de verhoudingen in de koeliemaatschappij op de ondernemingen niet, of gingen te gronde aan ziekte en eenzaamheid.

Dat het leven van de aankomende planter met name in de wilde aanvangsjaren hard was, staat buiten kijf. Het beroep kon het 'sinkeh', zoals een nieuwkomer in Deli naar Chinees voorbeeld werd genoemd, slechts in de praktijk leren, en doorgaans werd deze dan ook al heel kort na zijn aanmelding bij het kantoor van de maatschappij in Medan doorgezonden naar een onderneming. Daar werd hij eerst het hulpje van een assistent, later kreeg hij bij gebleken geschiktheid in diezelfde functie de verantwoordelijkheid over een eigen 'vak' in de kebon. Boven hem regeerde de administrateur over de onderneming, die op zijn beurt weer verantwoording verschuldigd was aan de inspecteurs en de hoofdadministrateur in de stad. De assistenten hadden directe zeggenschap over de opzieners of opzichters, bijna altijd Chinezen of Javanen, maar in een enkel geval ook een (Indo-)Europeaan. Dezen fungeerden als middelaar tussen het Europese personeel en de koelies; naast het toezicht op de verdeling en uitvoering van het veldwerk was hun eerste taak de handhaving van orde en tucht onder het werkvolk.

De juiste vorm te vinden in de omgang met zijn tandils, mandoers en koelies, dat wil zeggen een manier van gezagsuitoefening die enerzijds de koelies spaarde en liever geen geweld behoepte, maar waarbij anderzijds vooral de belangen van de onderneming niet uit het oog verloren werden, was voor de jonge assistent de eerste voorwaarde voor zijn handhaving. Slechts weinigen viel dit gemakkelijk, onervaren als men in alle opzichten meestal was. Letterlijk alles moest vanaf het eerste begin worden geleerd: het Maleis dat als omgangstaal diende, de vereisten van het gewas, de adat van het werkvolk én van de Deliaan. De fysieke belasting was niet minder zwaar; in de vroegste ochtenduren was er appel en werkverdeling, aansluitend ging de assistent met zijn opziener zelf het vak in, voor inspectie en alle andere werkzaamheden die zich aandienen. Rond de middag was er enige tijd slaaprust, waarna in de latere uren hetzelfde schema opnieuw werd afgewerkt en 's avonds de administratie moet worden bijgehouden. Bij dit alles diende vanzelfsprekend houding bewaard te worden tegenover het inheemse personeel, als onderdeel waarvan men buitenshuis steeds had te verschijnen in 'jas toetoep' en tropenhelm, het Delische planterskostuum bij uitstek.

Voor alles echter was het plantersleven in de pionierstijd eenzaam. Bijna alle nieuwe ondernemingen lagen ver van de bewoonde wereld, als recente ontginningen in het Sumatraanse regenwoud. Nieuws drong er nauwelijks of slechts met grote vertraging door, mogelijkheden tot andere ontspanning dan lezen, jagen of drinken waren er niet. De enige westerse gespreksgenoten waren er aanvankelijk de collega's en superieuren; pas later werd door de maatschappijen toegestaan, en dan veelal nog onwillig, dat jonge planters met hun echtgenotes uitkwamen of hen na enige tijd over lieten komen. In de beginjaren hadden velen dan ook een inheemse huishoudster of njai, meestal een Javaanse, met wie zij in concubinaat leefden en niet zelden kinderen hadden. Wie het allemaal volhield, mocht echter op wat langere termijn wel rekenen op een substantiële beloning. De aanvangssalarissen in de cultures waren weliswaar niet zo goed als ze in Europa nog hadden geleken - het leven in Deli was namelijk ook een stuk duurder - maar eenmaal geaccepteerd door de maatschappij in kwestie, kreeg men doorgaans spoedig flinke periodieke verhogingen. De echte bonus lag evenwel in de praktijk van jaarlijkse tantièmehetalingen waarmee de cultuurmaatschappijen hun betere personeel aan zich bonden; in goede jaren konden deze zelfs voor een assistent al tienduizenden gulden bedragen, veel meer dan het eigenlijke salaris.

Wanneer de planters na een langere periode op de kebon dan eindelijk eens gelegenheid kregen uit te gaan, in een van de kleine plaatsen in het achterland maar liefst natuurlijk in Medan, kon het er wild toegaan en speelden geld en normbesef vaak geen rol meer. Ongetwijfeld mede door de plastische, weinig vleiende beschrijvingen van de schrijfster Madelon Székely-Lulofs, die haar ervaringen in de jaren twintig als jonge plantersvrouw in Deli vastlegde in haar wereldwijd beroemd geworden roman *Rubber*, werd juist dit het aspect dat in de buitenwereld hardnekkig het algemene beeld van de Deli-planter zou blijven bepalen. *'Je moet d'r an wenne, we zijn wel een beetje ruwe klanten maar kwáad zijn we niet!',* laat in *Rubber* bijvoorbeeld een oudgediende Delian aan de pas uit Holland gekomen hoofdpersonen weten, wanneer ze in zijn gezelschap meteen al een 'hari besar' in Hotel De Boer mogen meemaken.

'Het werd een rumoerige maaltijd. Er werd gezongen en geschreeuwd. De hors-d'oeuvre werd door de zaal gesmeten. Borden en glazen braken. Etensresten lagen overal op den grond. De tafellakens kleefden in stroomen bier. Over het hoofd van een der assistenten werdend drie mosterdpoten en een botervloojetje uitgekeerd. Druipend van mosterd en boter werd hij op de schouders genomen en rondgedragen... Lallend schreeuwde hij, dat hij een andere

Louis Couperus, zijn echtgenote Elisabeth Couperus-Baud (rechts) en mevrouw A. Westenenk (links) aan het Tobameer, 1921. De laatstgenoemde was de echtgenote van de toenmalige gouverneur van Sumatra's Oostkust, L.C. Westenenk, bij wie het echtpaar Couperus tijdens zijn verblijf in Deli te gast was. Westenenk genoot zelf ook een zekere faam als schrijver. In 1927 verscheen van hem *Waar mensch en tijger buren zijn* en vijf jaar later *Het rijk van Bittertong*. Foto: KITLV.

zitplaats wilde hebben... Een os... geef me een os... Ik wil op een os rijden...' In dit verband is het wellicht aardig, bij wijze van afsluitend contrapunt nog een andere en bepaald geen mindere Nederlandse schrijver te citeren: Louis Couperus, die de Oostkust in 1921 bezocht en zijn bevindingen twee jaar later in boekvorm liet verschijnen onder de titel *Oostwaarts*. Hij zag in Deli kennelijk andere planters; zijn observaties althans waren, niet zonder zelfspot:

'Ze werken hard, zoo hard als alleen in de tropen gewerkt wordt door Westelingen. En zij maken, ontmoet men hen, een indruk niet van afgewuifde jongens, die het in Europa niet konden bolwerken, maar van frische, stevige, jonge kerels, wien hun openluchts-arbeid in tabak en rubber en palmolie ten goede komt aan lichaam en ziel. Zij hebben misschien geen studeerhersenen gehad, maar zij hadden andere kwaliteiten en energieën. Een jonge man, die er niet voor voelt te studeeren in Leiden, Utrecht of Groningen... waarom zoû hij niet naar Deli gaan en er de hardende loopbaan beginnen van het gezonde levenskrachtwekkende plantersleven? Had ik een zoon, die gezond was en jonge spieren had en wilde hij romancier worden in de Nederlandsche lettergaarde, ik zoû hem raden: beste kerel, probeer liever assistent te worden ergens op een onderneming in Deli en laat je romans ongeschreven.'

De rijkdom en welvaart die de nieuwe cultures tot het eind van de jaren twintig brachten, weerspiegelden zich al snel ook in het Medanse stadsbeeld en in het fysieke aanzien van de Oostkust in het algemeen. Wat dit laatste aangaat, was een der meest ingrijpende ontwikkelingen de snelle uitbreiding van het spoorwegnet van de DSM, die de ontsluiting van de nieuwe cultuurgebieden op de voet volgde en verder stimuleerde. In de jaren na de eeuwwisseling kwamen aanvankelijk alleen enkele secundaire lijnen in de wijdere omgeving van Medan tot stand; de totale lengte bedroeg omstreeks 1910 nog altijd niet meer dan 263 km. In de jaren tien volgde de aanleg van enkele grotere lijnen, zuidoostwaarts naar Tebing Tinggi, Kisaran, Tandoeng Balei en Telokniboeng, zuidwaarts naar Dolok Merangir en Pematang Siantar, en in noordwaartse richting naar Pangkalan Brandan en Besitang, in welke laatste plaats in 1919 een aansluiting werd gemaakt op de kustlijn van de Atjeh Staats Spoorweg. Te Poelau Brayan, iets noordelijk van Medan, werden in deze periode ook de centrale werkplaatsen van de DSM ingericht, met aangrenzend een uitgestrekte woonwijk voor inheems en Europees personeel. Het jaar 1937 zag ten slotte de voltooiing van het laatste grote traject, de Zuid-Asahanlijn van Kisaran naar Rantau Prapat. De bouw was reeds in 1927 begonnen, maar moest vanwege de crisistijd halverwege enkele jaren worden stilgelegd. Van een eveneens voorziene doortrekking van deze lijn naar het nog 22 km zuidelijker gelegen rubbercentrum Wingfoot is het evenwel niet meer gekomen.

De opkomst van de rubbercultuur leidde in 1910 tevens tot de oprichting van een overkoepelende belangenorganisatie van ondernemers in deze branche, in aanvulling op de DPV, die uitsluitend de tabaksplanters vertegenwoordigde. Deze Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra, kortweg bekend als AVROS, werd spoedig een bijzonder invloedrijke instantie; aan het eind van de jaren twintig telde ze ca. 135 leden - immiddels ook van buiten de rubber - met in totaal bijna 300 ondernemingen, waarop toen zo'n 300.000 koelies werkten. In 1918 liet de AVROS aan de zuidelijke uitvalsweg naar Arnhemia een eigen proefstation voor de rubbercultuur aanleggen, een uitgebreid complex met employéwoningen, laboratoria en representatief administratiekantoor. Nog in hetzelfde jaar begon in Medan zelf, op de hoek van Soekamocia en de Paleisweg, het werk aan een modern hoofdkantoor, dat met zijn trots koepeltoren en statige zijgevels - een ontwerp van de architect G.H. Mulder - als geen ander Deli's hernieuwde elan belichaamde. Daarmee leek het startsein gegeven voor een ware wedloop van prestigieuze nieuwbouw door het Medanse bedrijfsleven, die het uiterlijke aanzien van de stad in de omgeving van de Kesawan-Paleisweg en de Esplanade binnen één decennium totaal veranderde.

In 1919 legde burgemeester Mackay bijvoorbeeld aan de Hüttenbachstraat de eerste steen voor Medan's Warenhuis van architect G. Bos en werd achter het AVROS-gebouw het nieuwe kantoor van de N.V. Nederlandsch-Indische Levensverzekering en Lijfrente Maatschappij (Nillmij) voltooid, dat waarschijnlijk weer werd ontworpen door Th. Karsten. Op de hoek tegenover de AVROS ontstond in 1927 het strakke gebouw van de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij, een werk van het bekende architecten- en ingenieursbureau Fermont en Ed. Cuypers. Het vormt een opvallend contrast met het

Madelon Székely-Lulofs in 1958, enkele maanden voor haar overlijden.
Foto: KITLV.

naastgelegen pand in art déco-stijl van Drukkerij Varekamp & Co. uit 1926, tevens uitgeefster van Medans op een na oudste krant, de sinds 1898 verschijnende Sumatra Post. Verder zuidwaarts aan de Paleisweg bouwden na 1920 de handelsfirma's Whitaway & Laidlaw, Geo Wehry & Co. (ook gevestigd aan de Kesawan), G.A. van de Pol en Lindetevens Stokvis hun nieuwe panden, evenals Medans belangrijkste automobielhandel en garagebedrijf, de GM-vertegenwoordiger Koek & Co.

Aan het noordelijke einde van de Kesawan kwam tegenover het Julianagebouw een modern kantoor van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' en de Rotterdamsche Lloyd. Veruit het meest indrukwekkend werd hier evenwel de nieuwbouw in 1929 van de Factorij, het agentschap van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, op de plaats van de kort tevoren afgebroken kerk der Protestantse Gemeente. Als architect trad op ir. J.J. de Bruyn, tijdelijk verbonden aan het bureau Fermont en Ed. Cuypers, die in hetzelfde jaar ook verantwoordelijk was voor het sterk overeenkomende ontwerp van het hoofdagentschap van de NHM te Batavia. Na de verhuizing van de Factorij naar het nieuwe onderkomen, werd het oude NHM-gebouw op de hoek van de Esplanade en de Hüttenbachstraat in 1930 afgebroken om plaats te maken voor een nieuw kantoor van de Nederlandsch-Indische Handelsbank. Verder noordwaarts betrokken in de jaren twintig ook de drukkerij-uitgeverij van de Deli Courant (sinds 1885) en de Deli-Atjeh Handel Maatschappij nieuwe en grotere panden,

Madelon Székely-Lulofs en Rubber

Papa had een groot huis laten bouwen, hoog op palen, van hout (...) rondom ons het woud, de geheimzinnigheid, de verlatenheid (...) Tusschen de driehonderd koelie's waren, wij, enkele Europeanen, verlaten (...) Het was wel gepacificeerd, zoo als het heette, maar telkens stonden zij op, de Bataks, tegen de Kompenie (...) en dan ondernamen zij roof- en moordtochten... Telkens werden er moorden gepleegd, gruweldaden, in den omtrek (...) Dié was vermoord met vrouw en kinderen; dié was gemarteld, op een afschuwelijke manier (...) En daar achter ons het woud, met het altijd dreigend gevaar (...).
En toch, hoewel ik bang was, vond ik het 'interessant'... Toen wij later op Buitenzorg woonden, vond ik het leven bleek, en zonder belang, en zonder emotie, zonder spionnen als tijgers verkleed, zonder bloedige waarschuwingen aan onze deuren, zonder moord, zonder brand, en ik verlangde terug naar het huis op de landtong bij de rivier, daar ginds in Deli.

Dat was Deli in de jaren zeventig van de 19de eeuw, de tijd dat de nicht en latere echtgenote van Louis Couperus er woonde. Elisabeth Couperus-Baud verbleef er van haar tiende tot haar dertiende, toen haar vader administrateur op een der vroege Delische tabaksondernemingen was. Deli was in die periode inderdaad nog niet echt veilig, al was de zogenoemde Batak-oorlog van 1872 reeds enkele jaren voorbij en legt de schrijfster hier omwille van het effect wellicht een wat te dramatisch accent. Dat het leven er toen vergeleken met Buitenzorg een stuk 'interessanter' was, hoeft echter niet betwijfeld te worden; niet voor niets had Deli in die jaren de reputatie het 'Wilde Westen' van Indië te zijn.

Madelon Hermine Székely-Lulofs (1899-1958), de Indische schrijfster die Deli in 1931 op de literaire wereldkaart zette met haar deels autobiografische roman *Rubber*, heeft haar vroegste kinderjaren onder vergelijkbare omstandigheden in Atjeh doorgebracht, waar haar vader als bestuursambtenaar gestationeerd was. De oorlog was er nog in volle gang. Als haar vader op expeditie was, sliep haar moeder met een revolver onder het kussen en een klewang binnen handbereik. Na die Atjehse jaren woonde Madelon tussen haar vierde en zevende aan het meer van Manindjau, in de Padangse Bovenlanden. Ze beschouwde later haar herinneringen aan die tijd als de mooiste en gelukkigste die ze aan Indië had: 'Ik heb altijd geweten, dat het die jaren in Manindjau waren, die voor mij het fundament zijn geworden, voor mijn latere verbondenheid met Indië...' Na een jaar verlof in Nederland woonde het gezin vervolgens in Buitenzorg. In 1913 werd Madelon naar Nederland gestuurd om aan de HBS in Deventer te leren, maar binnen twee jaar was ze alweer terug. Die onrust zou in haar verdere leven steeds weer terugkeren; volgens eigen zeggen was ze dan ook niet toevallig in een hotel geboren, het Oranje Hotel in Soerabaja. Terug in Buitenzorg verloofde Madelon zich met Hendrik Doffegnies. Ze trouwden een jaar later, in 1917, en vertrokken naar Kisaran in Asahan op Sumatra's Oostkust, voor een plantersbestaan op een rubberonderneming van de Hollandsch Amerikaansche Plantage Maatschappij. Madelon beviel er van twee dochters, maar in haar huwelijk met Doffegnies, die haar niet kon volgen in haar belangstelling voor kunst en cultuur, was ze niet gelukkig.

respectievelijk aan de Serdangweg en de Pakhuisstraat. Als laatste representatieve bouwproject in dit deel van de stad moet dat van de DPV genoemd worden, die vanzelfsprekend niet achter kon blijven bij de AVROS en in 1924 bij het reeds langer bestaande ziekenhuiscomplex van de Deli Maatschappij aan de Boolweg een fraai vernieuwd kantoor betrok. Het plantsoentje ervoor werd opgesierd met een standbeeld van J.Th. Cremer, die 45 jaar eerder de oprichter van de Vereeniging was geweest.

Enkele demografische en etnografische aspecten

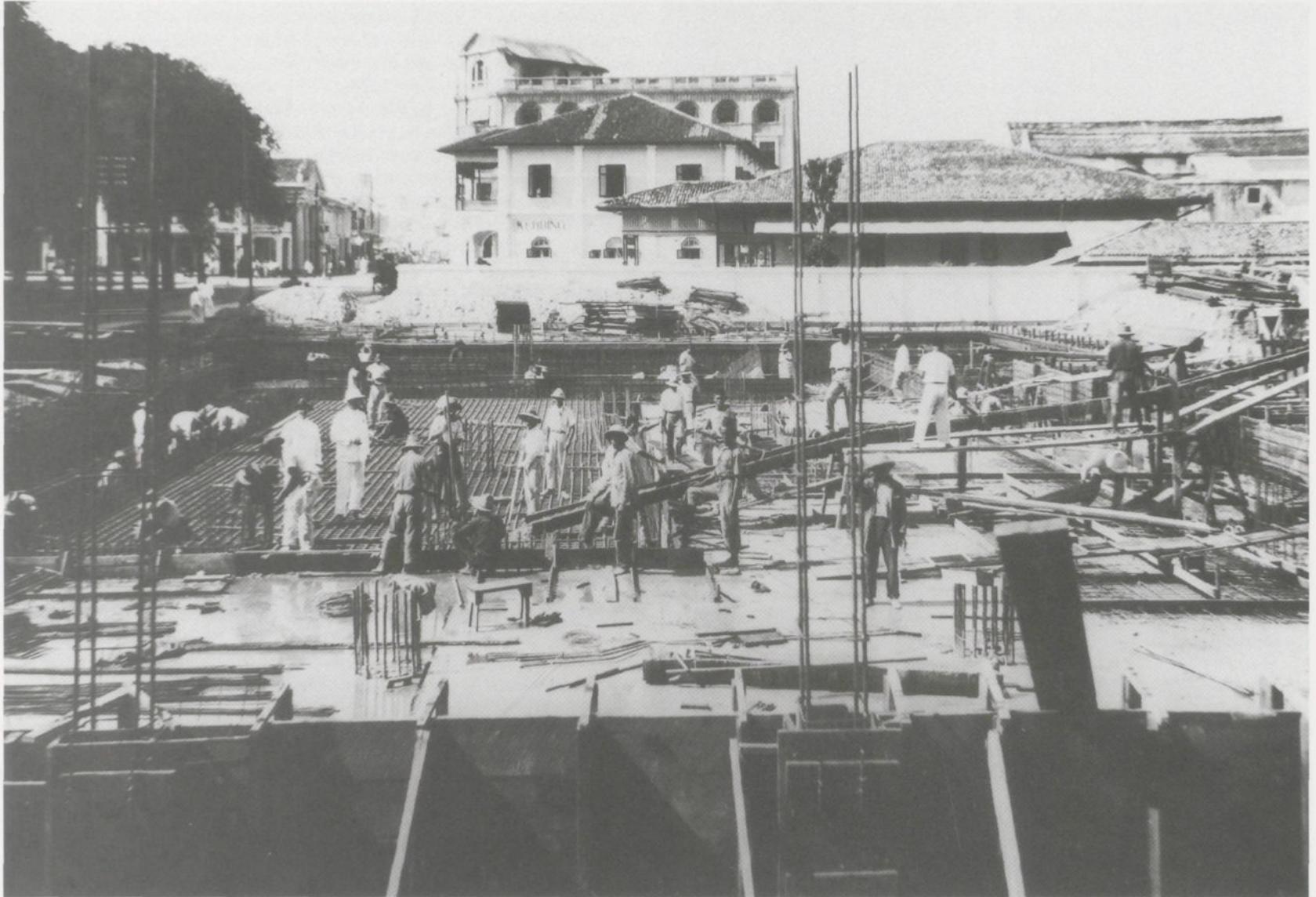
Een heel ander terrein waarop de economische expansie na 1900 van grote invloed is geweest, betreft de demografische ontwikkeling op de Oostkust van Sumatra. Zoals eerder is aangehaald, had de DPV sinds 1888 actief contractkoelies aangeworven in Zuid-China, hetgeen in combinatie met de langer bestaande immigratie van volksgenoten uit Malakka met name in het kernland Deli al

Hier begint de vergelijking met Van Laer, Renée en Ravinsky, de hoofdpersonen uit *Rubber*. Madelon gaat verhalen publiceren, ondermeer in het weekblad *Sumatra*, en zo leert ze de Hongaard László Székely kennen, met wie ze een verhouding krijgt. In 1926 wordt het huwelijk met Doffegnies ontbonden. Een groot schandaal: Madelon en Székely vertrekken naar Hongarije. Een jaar later zijn ze echter weer terug in Deli, waar Madelon - inmiddels mevrouw Székely-Lulofs - begint te werken aan *Rubber*. Daarvoor doet ze onderzoek bij verschillende maatschappijen, onder andere op een onderneming van de Rubber Cultuur Maatschappij 'Amsterdam' (RCMA) bij het Atjehse Kuala Simpang. Vanwege de economische crisis verhuist het echtpaar Székely in 1930 naar Hongarije. Deli, waar Madelon bij elkaar twaalf jaar heeft doorgebracht, zal ze niet meer terugzien.

In Boedapest leeft het paar, intussen met dochter Cornelia Malvina, van de pen. Ze vertalen Hongaars literair werk naar het Nederlands en schrijven zelf romans. Gezien de stijl en opzet van László's *Van oerwoud tot plantage* (1935) is het alleszins aannemelijk, zoals wordt verondersteld door onder anderen Rudy Kousbroek, dat ze veel samen schreven, niet alleen zijn romans, maar ook de hare. Het grootste deel van beider werk speelt in Indië, zoals *Rubber* (1931), *Koelie* (1932), *De andere wereld* (1934), *Van oerwoud tot plantage* (1935), *De hongertocht* (1936) - volgens Rob Nieuwenhuys haar beste boek - *Onze bedienden in Indië* (1946), *Tjoet Nja Din* (1948) en *Rimboe* (1949, postuum op naam van László Székely). Vanwege de oorlogs dreiging gaan ze in 1938 naar Nederland. Niet lang na de Duitse inval keert László echter alleen terug naar Hongarije. Hij is joods en vreest vervolging. Het zal een scheiding voor altijd worden; László overleeft weliswaar de oorlog, maar hij overlijdt al in 1946. Na de oorlog schrijft Madelon Székely-Lulofs niet veel meer; zo beroemd als ze in vooroorlogse jaren plotseling was geworden, zo snel blijkt het publiek haar later weer vergeten. Om in haar onderhoud te voorzien, vertaalt ze werk uit het Engels en publiceert ze in tijdschriften. Ook zij sterft jong, in 1958.

Toen *Rubber* in 1931 verscheen, was het een onmiddellijk succes. Het boek is vele malen herdrukt, in vijf talen uitgegeven, bewerkt voor toneel en verfilmd. De pers reageerde overwegend positief; wat er aan afwijzende reacties kwam, was - niet verwonderlijk - voornamelijk afkomstig uit Nederlands-Indië. Zo schreef bijvoorbeeld H.C. Zentgraaff, hoofdredacteur van de *Java-Bode*, dat het buitenland 'er een volkomen valsche beeld (...) van de Indische samenleving en hare ledén' door kreeg. In Nederland lieten de meeste critici zich lovend uit; uitzonderingen waren evenwel Ter Braak en Du Perron, die zich ten aanzien van haar literaire persoon bedienden van kwalificaties als 'een prima donna in de vlotte banaliteit' en 'een middelmatige en onoorspronkelijke schrijfster'. Welke motieven er ook aan ten grondslag hebben gelegen, Madelon Székely-Lulofs trok zich de ongemeen felle kritiek van deze grootheden van de toenmalige Nederlandse schrijverswereld erg aan, het wereldsucces van *Rubber* ten spijt. Het was mede om deze reden dat zij en haar man in de jaren na hun definitieve terugkeer naar Europa uiteindelijk de voorkeur gaven aan Hongarije als land van vestiging, boven Nederland.

snel had geleid tot een zeer substantieel aandeel van Chinezen in de totale bevolking. Daarnaast was evenwel al voor 1870 ook sprake van werving van koelies uit andere bevolkingsgroepen, waarbij deels gebruik werd gemaakt van particuliere wervingsbureaus en ronselaars in de gebieden van herkomst. Deze laatste lagen voornamelijk op Malakka, voor werkrachten van Voor-Indische afkomst, en verder op Java, Bawean en in de omgeving van Bandjermasin in Zuid-Borneo. Aanvankelijk bleef deze niet-Chinese immigratie ver achter bij die van de Chinezen, maar met name in de laatste jaren voor de eeuwwisseling begon het aandeel daarvan in het totaal gestaag toe te nemen. In 1902, het jaar waarin de rubbercultuur op de Oostkust begon, waren hier volgens het *Koloniaal Verslag* op alle ondernemingen gezamenlijk 98.640 koelies werkzaam. Van hen waren toen nog 55.287 van Chinese afkomst, tegen inmiddels al 34.596 Javanen, 3.529 Voor-Indiërs, 725 Bawaneers (ook Boyans genoemd) en 2.960 Bandjarezen (van Zuid-Borneo). Verder telde het werkvolk op de Oostkust nog 993 Bataks en 378 Maleiers; de overige 172 kwamen uit diverse andere streken.

Van rechtstreekse werving van niet-Chinezen door de DPV was het in de 19de eeuw om verschillende redenen niet gekomen. Vooral in de beginjaren waren de Javaanse koelies bij de tabaksplanters in het algemeen nog niet erg in trek. Ze heetten lui, immoreel en onwillig te zijn voor arbeid die niet in dagloon werd uitbetaald; J.Th. Cremer zelf sprak bijvoorbeeld in dit verband eens van 'aan spel en opium verslaafde scharrelaars, die liever de vrouwen exploiteerden dan den grond.' Toen naderhand evenwel het vooroordeel geleidelijk aan verdween en kort voor 1890 toch de eerste pogingen tot directe koeliewerving op Java werden ondernomen, als aanvulling op de toen nog onzekere rechtstreekse immigratie van Chinezen, weigerde het Gouvernement medewerking, onder meer vanwege de slechte reputatie die particuliere ronselbureaus voor Deli inmiddels op het hoofdeiland hadden gekregen. Hetzelfde gold voor de Brits-Indische regering, die mede op grond van eerdere slechte ervaringen bij de emigratie van Hindoestanen naar Suriname in 1887 een definitief verbod tot koeliewerving voor Deli had uitgevaardigd, althans zolang daar geen Britse functionaris op het welzijn van de emigranten mocht toezien. Zowel voor het Gouvernement als de DPV was dit een onaanvaardbare eis; voor zover Voor-Indiërs op de Oostkust kwamen, gebeurde dit dan ook vrijwel uitsluitend op eigen gelegenheid of via werving op Malakka.

In 1911 ging de DPV er ten slotte alsnog toe over een eigen instelling tot werving van werkvolk op Java in het leven te roepen, de zogenoemde Vrije Emigratie der DPV. De werkwijze daarvan was ongeveer gelijk aan een oudere praktijk met Chinese koelies, waarbij dezen bij hun repatriëring een introductiebrief voor de plaatselijke DPV-vertegenwoordiger meekregen die hen in staat stelde, tegen commissie zelf als wervingsagent op te treden. Degenen die zich

op deze wijze aanmeldden, kwamen echter niet op bindend meerjarig contract naar Deli; zij bleven 'vrije' arbeiders, die op grond van de met hen gesloten arbeidsovereenkomsten niet onder de Poenale Sanctie gesteld konden worden. De Vrije Emigratie bleek ook op Java spoedig succesvol, maar als gevolg van de doorzettende rubberhausse werd de vraag naar nieuwe arbeidskrachten op de Oostkust in de volgende jaren zo groot, dat DPV en AVROS in 1916 naast de VE een gemeenschappelijk wervingsbureau op basis van de oude contractmethode moesten opzetten, het Algemeen Delisch Emigratie Kantoor. Dit ADEK had zijn hoofdvestiging in Bandoeng, met tal van filialen elders in Java; het bleef in werking tot 1932, toen de crisis verdere actieve koeliewerving overbodig maakte. Voor zover in latere jaren nog noodzakelijk, werd de komst van Javanen weer geheel een zaak van de Vrije Emigratie, die sinds 1928 overigens ook ten dienste stond van de AVROS; de naam werd bij die gelegenheid gewijzigd in VEDA, Vrije Emmigratie der DPV en AVROS.

De gezamenlijke activiteiten van deze instellingen leidden in de jaren tot 1930 tot een toeloop van Javanen in aantallen, die alle eerdere immigratie vele malen overtrof. Het topjaar was 1929, toen ca. 53.000 contractanten en 'vrijen' naar Deli kwamen. Met nam in de laatstgenoemde categorie brachten velen gezinsleden mee, zodat de werkelijke inkomende stroom nog aanzienlijk groter was. Tegelijkertijd vertrokken elk jaar ook weer ettelijke duizenden voor terugkeer naar Java; bij beide groepen waren de plantersverenigingen verplicht tot repatriëring van de landarbeiders en hun gezinnen, indien dezen dit na beëindiging van hun dienstverband wensten. Er was derhalve met betrekking tot de Javanen en in afnemende mate ook nog bij de Chinezen aan de Oostkust bij uitstek sprake van een vlopende bevolking, waarvan de totale omvang van jaar tot

jaar vrij grote fluctuaties kon vertonen. Zoals eerder bij de Chinezen en Voor-Indiërs het geval was, vormde zich evenwel ook onder de Javanen hier mettertijd een belangrijke groep achterblijvers. Een belangrijk verschil met de andere permanente immigranten was echter, dat deze Oostkust-Javanen voor hun bestaan in veel grotere mate afhankelijk bleven van het veldwerk op de ondernemingen.

Als logische consequentie daarvan was deze bevolkingsgroep, ondanks haar totale getalsomvang, in Medan en de andere steden vrij sterk ondervertegenwoordigd. Voor zover Javanen zich hier al vestigden, gebeurde dit het meest in kampongs aan de stadsranden, doorgaans op oude gronden van de ondernemingen waar ze werkzaam waren; voorbeelden in Medan waren ondermeer Helvetia en Gloegoer. Eenmaal stedeling geworden, legden de Javanen zich niet in het bijzonder toe op een bepaalde bedrijfstak of economische sector, zoals de Chinezen en Voor-Indiërs wel deden; hooguit was er een zekere voorkeur voor administratief werk, liefst bij de overheid, en voor een aantal technische beroepen. Opvallend met betrekking tot dit laatste was bijvoorbeeld het hoge aandeel Javanen in het personeelsbestand van de DSM, vooral bij de werkplaatsen op Poelau Brayan. Daarnaast vond men hen goed vertegenwoordigd bij het KNIL en de politie, en onder de huisbedienden. Voor het overige deden veel Javanen in de stad ook hier koeliewerk, bijvoorbeeld bij bouwbedrijven, handelsmaatschappijen, vervoersondernemingen of in de haven van Belawan, of dreven ze een of andere vorm van kleinhandel.

Evenzeer ondervertegenwoordigd in Medan en andere grotere steden, met name die in het kustgebied, waren de verschillende Batak-volken. Bij het begin van de openlegging van Deli was hun achterstand in ontwikkeling, althans in

Pag. 34: bouwoede in Medan tijdens de rubberhausse van de jaren twintig, hier voor het in 1930 voltooide agentschap van de NHM aan de Esplanade. Foto: ABN AMRO Historisch Archief. Boven: inhuldiging van Sultan Amaloeddin Sani Perkasa Alam Sjah II, 9 februari 1925. Foto: KITLV.

westerse zin, ten opzichte van de andere 'Inlandse' bevolking, zeer aanzienlijk; pas later konden zij geleidelijk aan doordringen in typisch stedelijke beroeps-sferen als het onderwijs en de lagere bestuursfuncties. Ook in de handel bleven de Bataks aanvankelijk sterk aan het platteland gebonden. Voor zover deze in de steden al door Indiërs werd bedreven, waren daarbij aan de Oostkust in de vooroorlogse decennia vooral Minangkabaus van Sumatra's Westkust betrokken, hetgeen zich in Medan dan ook uitte in een opmerkelijke oververtegenwoordiging van deze groep.

De meest accurate indruk van de respectievelijke aantallen die de onderscheiden bevolkingsgroepen op de Oostkust als geheel en in Medan hadden in de laatste vooroorlogse jaren, biedt de volkstelling van 1930, de eerste - en laatste - die in Nederlands-Indië op volledig wetenschappelijke grondslag is uitgevoerd. In tegenstelling tot de voorafgaande van 1905 en 1920, maakten de tellers in 1930 naast de gebruikelijke indeling naar 'landaard' (Inlanders, Europeanen, Chinezen en Andere Vreemde Oosterlingen) ook aantrekking van subgroepen, zoals Javanen, Bataks, Maleiers, etc. Aan de Oostkust werd daarbij een totale bevolking geregistreerd van ca. 1,5 miljoen zielen, waarvan bijna 43% van Javaanse en Soendaanse afkomst, 10,5% van Chinese, 26% van Batakse, 22% van

Rechts: een feestavond in 1932 bij de Medanse kegelclub 'Treffers', een typisch 'totok'-Europees gezelschap dat zo op het oog aardig voldoet aan het stereotiepe beeld van de Delianen uit Székely-Lulofs' romans of Von Wechmars karikaturen. Foto: R. Degenaars.

Pag. 37: Medans garnizoën: de binnenplaats van de 'benteng' van Medan, het fortje bij de samenvloeiing van Baboera- en Deli-rivier, dat tevens diende als militair magazijn en hospitaal. De opname dateert van ca. 1895. Foto: Museum Bronbeek.

Maleise en 3% van Minangkabause. In Medan telde men 74.976 inwoners, zo'n 15.000 meer dan men eerder dat jaar van gemeentewege had geschat - zoals overal in Indië, werd namelijk alleen de Europese bevolking bijgehouden in het gemeentelijke bevolkingsregister. Onder deze stadsbevolking waren, in afgeronde cijfers, 28% Javanen, 36% Chinezen, 7% Bataks, 12% Minangkabaus, bijna 6% Europeanen en 4,5% Andere Vreemde Oosterlingen.

Ten aanzien van de voorafgaande ontwikkeling van Medans bevolking naar omvang en etnische samenstelling in deze eeuw is een vergelijking met 1930 uitsluitend mogelijk op basis van de vier hoofdgroepen:

Jaar	Inlanders	Europeanen	Chinezen	A. Vr. O.	Totaal
1905	3.195	954	6.397	3.705	14.251
1920	23.823	3.128	15.916	2.381	45.248
1930	40.096	4.292	27.180	3.408	74.976

Als meest opvallende, consistente trend is hieruit de geleidelijke afname van het aandeel van de Chinese bevolking van Medan te herkennen (45% in 1905, 36% in 1930), onder gelijktijdige toename van het aandeel 'Inlanders' (22% in 1905, 53% in 1930). Wellicht ten overvloede zij vermeld, dat onder 'Inlanders' begrepen werden alle in Nederlands-Indië inheemse Indonesische bewoners. Zoals met de andere onderscheiden categorieën het geval was, ging het in de eerste plaats om een juridische term, niet om een etnografische. De Javanen op de Oostkust vormden in dit opzicht een illustratief voorbeeld; ter plaatse golden zij als 'Inlanders', ook al waren ze hier bepaald niet inheems in de zin van behorend tot de oorspronkelijke bevolking. De categorie 'Europeanen', die tot de Tweede Wereldoorlog een vrijwel constant aandeel van ca. 6% behield, had in beginsel al even weinig te maken met het land van herkomst. Ze gaf aan welke inwoners onderworpen waren aan westers, dus Nederlands recht in plaats van aan het 'Inlands' recht. Degenen die als zodanig waren geregistreerd, genoten bepaalde burgerrechtelijke vrijheden en voordelen boven de andere groepen, en

behoorden daarmee - overigens onder grote onderlinge verschillen! - tot de maatschappelijke groep die in hoofdzaak de structuur en normen van de koloniale samenleving bepaalde.

Tot de Europeanen in deze zin telden inderdaad allen die uit Europa afkomstig waren, maar ook de in Indië of elders buiten Europa uit een wettig huwelijk geboren of later gewettigde personen met ten minste één als Europeanen geldende ouder, verder 'gelijkgestelden' uit de andere bevolkingsgroepen, zoals de leden van de vorstenhuizen aan de Oostkust en van de Chinese officiersfamilies, en de inwoners van bepaalde landen en gebieden buiten Europa die op een 'Europees' ontwikkelingspeil stonden. Dit waren bijvoorbeeld alle Noordamerikanen, onderdanen van de meeste Zuidamerikaanse landen en van de Britse en Franse mandaatgebieden in het Midden-Oosten, inwoners van Amerikaanse (semi-)koloniën als de Filippijnen en de Samoa-eilanden, en ook de onderdanen van het Japanse Keizerrijk.

De Europeanen van gemengde afkomst, in meerderheid Indo-Europeanen, werden in Indië niet als aparte groep geregistreerd en over hun getalsmatige aandeel in de bevolking zijn derhalve in het algemeen weinig precieze gegevens bekend. In de oudere steden op Java maakten zij in de laatste vooroorlogse decennia gemiddeld ruwweg 60% van de totale Europese bevolkingsgroep uit. Medan, met zijn jonge geschiedenis en voortdurende toestroom van 'totok'-Europeanen, had waarschijnlijk een substantieel lager aandeel Indo-Europeanen in de bevolking; een schatting van 35-40% lijkt het meest reëel. Opvallend groot daarentegen bleek in 1930, zoals vanwege de vele niet-Nederlandse handels- en cultuurmaatschappijen wel te verwachten viel, het aantal buitenlanders onder de Medanse Europeanen: 873, ofwel ruim 20% van het totaal. De grootste groepen waren de Japanners (344), de Duitsers (177) en de Britten (149). Daarbij moet worden opgemerkt dat het grote aandeel Japanners toen nog geen gevolg was van een bewust uitzendingsbeleid van Tokio, zoals in de latere jaren dertig met de komst van duizenden zakenlieden, fotografen e.d. naar Nederlands-Indië wel het geval werd. De eerder geïmmigreerde Japanners waren veelal werkzaam in het winkelbedrijf en in technische beroepen. Aan de Melchior Treublaan

beschikte de Japanse gemeenschap in Medan sinds 1934 over een eigen school.

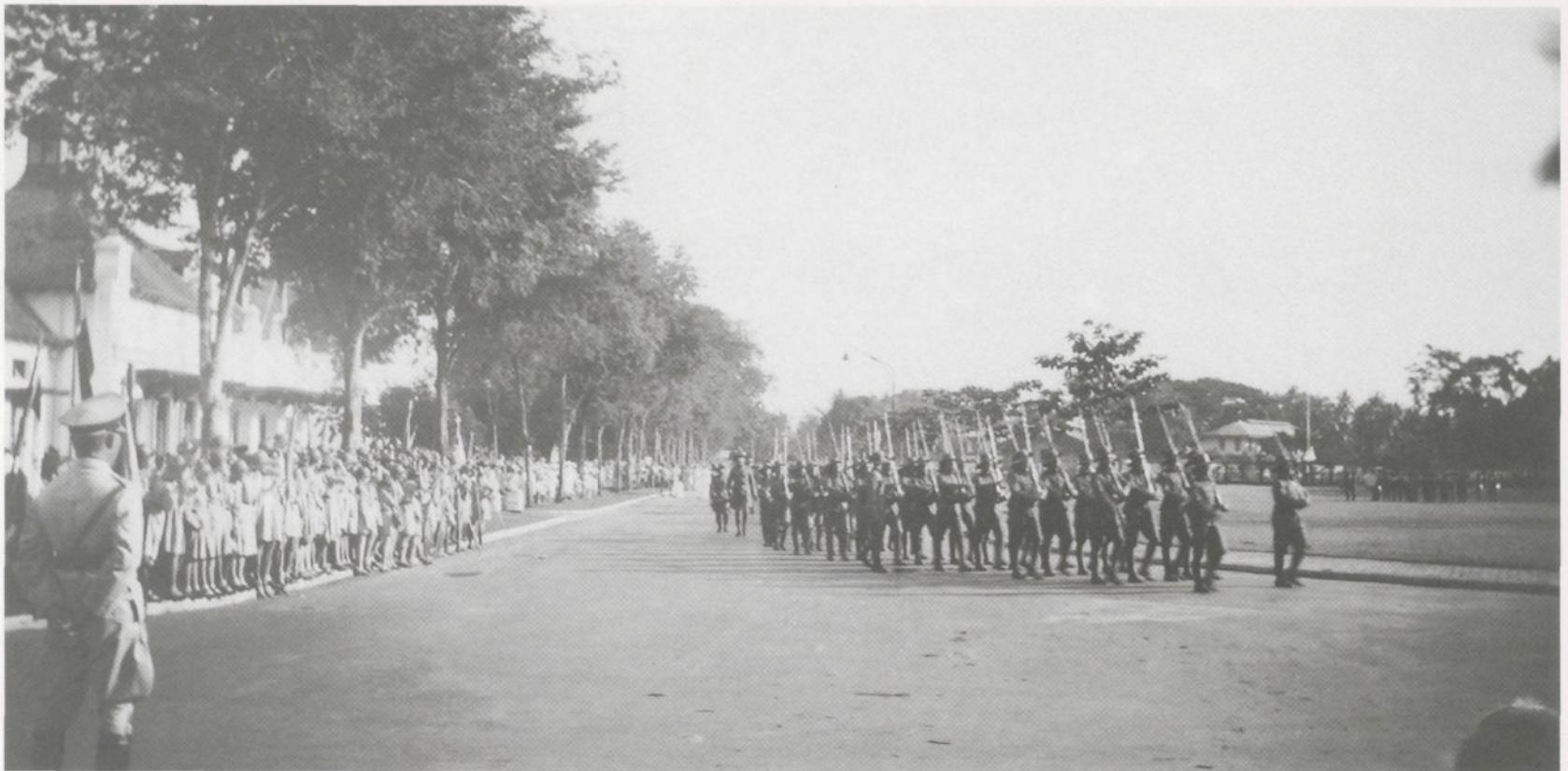
De Chinezen werden in Nederlands-Indië ondergebracht in de categorie 'Vreemde Oosterlingen', dat wil zeggen Aziaten die niet tot de hier inheemse, 'Inlandse' bevolking behoorden - ook al waren de 'peranakans' onder hen vaak vele generaties, soms zelfs al eeuwen in Indië gevestigd. In Medan betrof het vanzelfsprekend voornamelijk recente immigranten of hun eerste nakomelingen. Net als elders in de kolonie waren zij hier bij voorkeur als zelfstandige ondernemers werkzaam in de groot- en detailhandel en diverse ambachten, in alle vormen van geldzaken en als bouwondernemer-projectontwikkelaar; in latere jaren waren er in het achterland tevens vrij veel Chinese cultuurondernemers, met name in de rubber-, kokos- en oliepalmcultuur.

Onder de 'Andere Vreemde Oosterlingen' ten slotte, die tussen 1905 en 1930 in Medan niet in aantal toenamen, vormden de zogenoemde Klingalezen of Klingen een grote, overwegend hindoeïstische meerderheid; de op Java zo dominerende streng-islamitische Arabieren waren op de Oostkust van gering belang. De term was een onnauwkeurig verzamelbegrip voor inwoners van oorspronkelijk Voor-Indische afkomst, afgeleid van het oude hindoerijk Kalinga aan de noordelijke Coromandelkust. De werkelijke herkomst van de Medanse Klingalezen was meestal eerder Bengalen of het Tamilgebied in het zuiden van Brits-Indië, naast een bescheiden aandeel Bombayers en andere Noord-Indiërs. Zoals reeds aangegeven, kwamen de Klingalezen voornamelijk via koeliewerving op Malakka naar de Oostkust. De meesten vestigden zich later in en om de steden, waar in het bijzonder de Bengalezen nogal karakteristieke beroepen uitoefenden als karrevoerder, veehouder, wasbaas en ondernemingswacht. Verder vond men hen goed vertegenwoordigd onder de winkeliers en in de geld- en goudhandel. Deze laatste, met als bekend specialisme het woekerkbedrijf op de pasars, was in handen van een uit Madras afkomstige subgroep, de Chetty's, die in Nederlands-Indië buiten Medan nergens voorkwam. De 'Andere Vreemde Oosterlingen' werden net als de Chinezen vertegenwoordigd door een gezaghebbende 'officier' uit eigen kring, met de rang c.q. titel van Luitenant.

Het KNIL-garnizoen te Medan

Anders dan men vanwege de nabijheid tot Atjeh - in noordwestelijke richting slechts een goede 100 km - wellicht zou verwachten, heeft Medan in de periode na de eeuwwisseling slechts geringe betekenis meer als garnizoensplaats gehad. In de Buitengewesten rekende men de bezetting, dat wil zeggen de militaire personeelssterkte, van de verschillende garnizoenen vanouds in zogenoemde brigades. Dit waren standaard patrouille-eenheden van 21 man (later, na de bezuinigingen van de jaren dertig, 18 of 19 man). In 1914, na de volledige beëindiging van de oorlog in dit gewest, waren in Atjeh en Onderhorigheden in totaal niet minder dan 262 van deze brigades gestationeerd, zowel van KNIL-infanterie als van het keurkorps der Marechaussee. In de volgende decennia werd deze sterke geleidelijk aan wat verminderd, maar ook aan het eind van de jaren dertig telde Atjeh altijd nog 188 brigades. Voor de gehele Oostkust van Sumatra daarentegen werd in 1900 al geen grotere militaire bezetting nodig gevonden dan ter sterke van één 'garnizoensbataljon', waarvan de staf en één compagnie te Medan waren gelegerd. Tien jaar later achtte de legerleiding zelfs dit nog te veel; het garnizoen werd verkleind tot een enkele compagnie van maximaal tien, later acht en uiteindelijk nog maar vier brigades, die alle te Medan bleven gestationeerd. In 1920 werd deze 'garnizoenscompagnie Oostkust van Sumatra' administratief ondergebracht bij het Eerste Garnizoensbataljon Atjeh en Onderhorigheden; nadien was nog slechts sprake van het 'detachement Medan'.

De redenen voor deze bescheiden militaire aanwezigheid hadden deels te maken met de bijzondere politieke en maatschappelijke structuur van Sumatra's Oostkust. Het vorstenbestuur zorgde in de kustgebieden voor stabiele gezagsverhoudingen ten opzichte van de oorspronkelijke Maleise bevolking, terwijl de nieuw ontgonnen cultuurlanden voornamelijk bevolkt waren door Chinese en later vooral Javaanse plantagearbeiders en hun gezinnen, die vergaand afhankelijk waren van de oppermachtige westerse cultuurmaatschappijen. In het Bataks achterland was de bevolking sinds de jaren negentig van de 19de eeuw goeddeels gekerstend. In combinatie met de behoedzame, op duurzame loyaliteit ge-

richte houding die door het Binnenlands Bestuur tegenover de Batak-volken algemeen in acht werd genomen na de gewelddadige onderwerping in 1872 en aansluitende jaren, had dit hier eveneens tot een relatief goed gevestigde basis voor het Nederlandse gezag geleid. Als geheel was Sumatra's Oostkust in de vooroorlogse decennia dan ook een opvallend rustig gouvernement; een georganiseerd bendewezen kende men vrijwel niet, evenmin als een nationalistische politieke beweging van een omvang die de autoriteiten als bedreigend hadden kunnen ervaren. Opstanden of zelfs maar incidentele gewelddadigheden op enige schaal tegen het bestuur, zoals die in Atjeh ook na 1914 nog geregeld plaatsvonden, kwamen in het geheel niet voor.

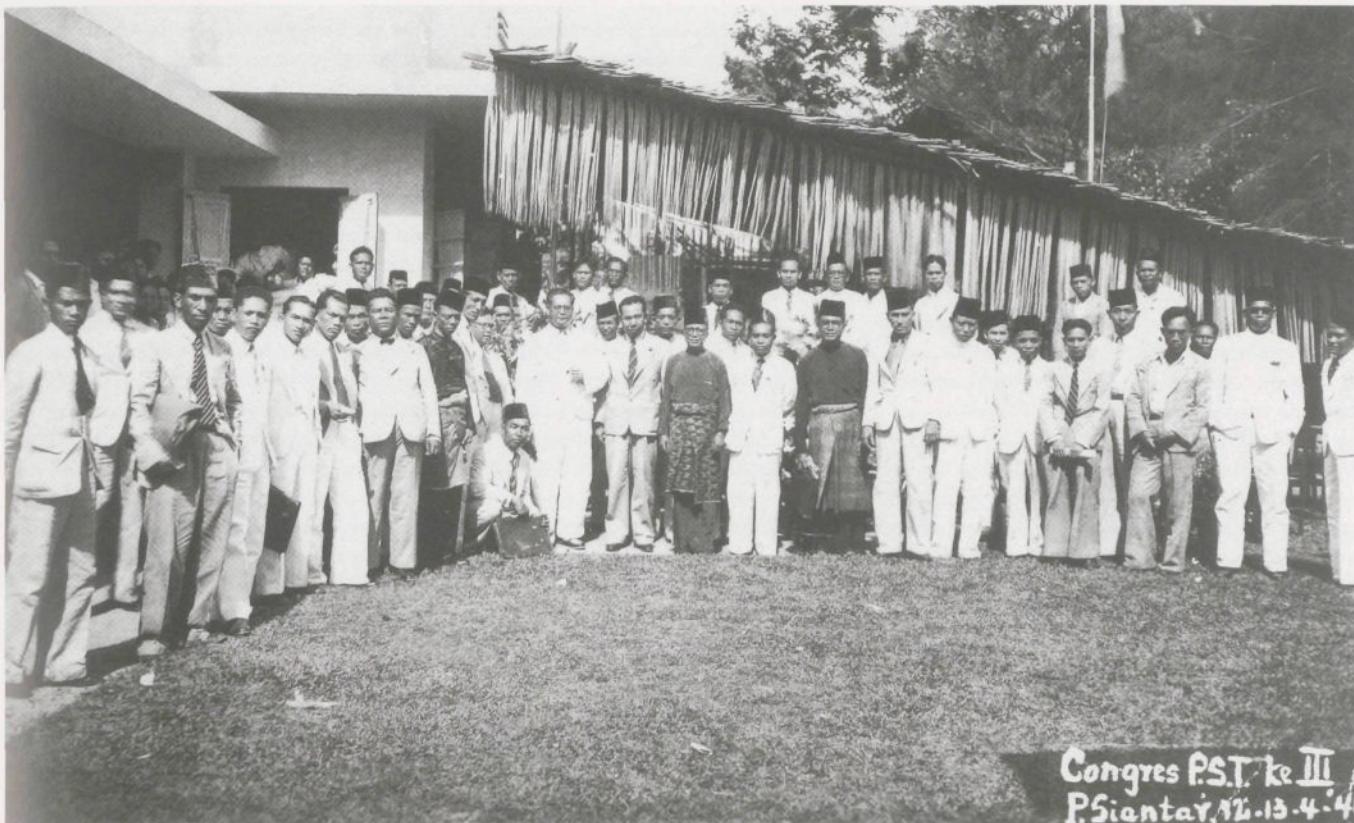
Een tweede reden lag in de omstandigheid, dat wát er nog overbleef aan taken op het gebied van de ordehandhaving, met name buiten Medan na de eeuwwisseling steeds meer werd overgenomen door een niet-militair, 'concurrerend' korps van het departement van Binnenlands Bestuur, de Gewapende Politie. Ook deze was georganiseerd in brigades, van een ongeveer gelijke grootte en bewapening als die van het KNIL. In 1910 telde de Gewapende Politie aan de Oostkust van Sumatra reeds 36 brigades en in 1941 zelfs 60. Overigens was deze ontwikkeling niet uniek voor de Oostkust; op Sumatra waren later bijvoorbeeld ook in de Lampongse Districten en in Benkoelen geen militairen meer gelegerd. Op haar beurt werd de Gewapende Politie in de jaren na 1920 geleidelijk aan vervangen door een veel efficiëntere en mobiele organisatie, de Veldpolitie, waaronder ook de Opiumrecherche en de Gewestelijke Politie vielen. Te Medan kende men daarnaast een Stadspolitie, die over een eigen commissariaat en hoofdbureau aan de Paleisweg beschikte, maar wel met de Veldpolitie onder leiding van één hoofdcommissaris stond. In de latere vooroorlogse jaren werd deze functie vervuld door J.A.E. Halkema; het gezamenlijke hoofdcommissariaat was toen gevestigd aan de Residentsweg. In 1930 werden de gezamenlijke politievoorzieningen in Medan aanzienlijk uitgebreid, toen in het uiterste zuiden van de stad aan de Prinses Beatrixlaan een nieuw kazerne- en magazijncomplex in gebruik kwam. Vanaf eind 1940 tot de Japanse bezetting van Medan zou dit tevens dienen als onderkomen voor de Medanse Stadswacht.

Het kleine KNIL-garnizoen c.q. -detachement dat in de jaren twintig en dertig nog wel in Medan gelegerd bleef, bestond vrijwel geheel uit inheemse, dus Indonesische militairen; na 1924 dienden in de Buitengewesten geen Europese beroepsmilitairen meer in rangen lager dan die van sergeant. Ongeveer de helft van de manschappen was van Javaanse afkomst, ca. 20 % van Molukse en

een bij benadering even groot aandeel van Menadonese; de overigen behoorden tot diverse andere 'landaarden'. De brigadecommandanten hadden de rang van sergeant der eerste klasse; deze functie werd zowel door inheemse als door Europese militairen vervuld. Als tweede man in een brigade fungerde steeds een inheems sergeant van de tweede klasse, en verder was er nog een inheems korporaal. De KNIL-brigades waren slechts licht bewapend, met karabijn en klewang, terwijl ook de overige uitrusting uiterst summier was. Alle verplaatsingen gingen te voet; organische motorvoertuigen waren er niet, evenmin als radiografische verbindingsmiddelen. Voor langere patrouilles en andere operaties werden per brigade drie zogenoemde dwangarbeiders toegevoegd, inheemse langgestraften die bij deze gelegenheid tot taak kregen, de bagage van de militairen te dragen.

Het Medanse garnizoen was van de instelling kort na 1872 tot 1895 in hoofdzaak ondergebracht in een provisorisch barakkencomplex aan de Esplanade. Nadien verhuisde het naar het nieuwe kampement Polonia aan de Poloniaweg, tegenover de latere Raad van Justitie en de officierswoningen aan de Kampementsweg. Het grote open terrein tussen deze beide straten diende als exercitie- en paradeplaats, waar op officiële feestdagen doorgaans het militaire aandeel in de plechtigheden plaatsvond. In de jaren tien kwam hier tevens een voetbalveld en nog iets later een tennisveld, die evenwel beide kort voor de oorlog werden verplaatst naar een nieuw, iets westelijker gelegen gemeentelijk sportterrein tussen de Westenenkstraat en de Van Sandicklaan. Aan de noordzijde werd het veld begrensd door de Bentengweg, genoemd naar het kleine, vierkante fort dat in de jaren zeventig van de vorige eeuw aan deze oostelijke uitvalsweg werd gebouwd. In de vooroorlogse jaren deed het reeds lang niet als zodanig dienst; de functie was toen die van militair hospitaal en magazijn, en bij gelegenheid ook van militaire gevangenis. Op korte afstand daarvan stond aan de Demmeniweg de woning van de garnizoenscommandant.

In het tegenwoordige Medan is van dit gehele historische KNIL-complex helaas vrijwel niets meer terug te vinden. Op de plaats van het kampement staat nu het parlementsgebouw van de provincie Noord-Sumatra en de benteng is met de bijgebouwen enkele jaren terug gesloopt voor de bouw van een restaurant annex partycentrum; alleen enkele van de officierswoningen bestaan nog, zij het in nogal verwaarloosde staat. Gezien de recente belangstelling van projectmaatschappijen voor dit centraal gelegen, maar nog relatief dun bebouwde stadsdeel, zal het ongetwijfeld slechts een kwestie van tijd zijn, voor ook deze laatste herinnering aan Medans garnizoen is verdwenen.

De nationalistische beweging op Sumatra's Oostkust

Waar hiervoor is gezegd dat op de Oostkust in de vooroorlogse jaren geen nationalistische beweging tot ontwikkeling is gekomen van een omvang die aanleiding had kunnen zijn tot bijzondere militaire of politiële maatregelen, betekende dit allerminst dat het anti-koloniale gedachtengoed hier nooit ingang heeft gevonden onder de Indonesische en Chinese bevolking. Al direct in 1908 werd bijvoorbeeld ook in Medan een afdeling van Boedi Oetomo opgericht, de eerste min of meer politiek gefundeerde Indonesische organisatie, die evenwel nog sterk religieus en cultureel gericht was. Eind 1913 volgde een plaatselijke vestiging van de Sarekat Islam, die prompt door de *Deli Courant* ervan beticht werd achter de toen actuele wraakacties van ondernemingskoelies tegen opziners te staan. In 1917 had de overwegend Indo-Europese en nogal radicaal-progressieve Vereeniging Insulinde, deels de voortzetting van E.F.E. Douwes Dekkers Indische Partij van 1912, eveneens een vertegenwoordiging in Medan.

Verder verschenen in Deli spoedig enkele min of meer nationalistisch geïnspireerde Maleistalige dabbladen, zoals *Pewarta Deli* (1901), *Andalas* (1917), *Pantjaran Berita* (1922), *Tjin Po* (1924), *Pelita Andalas* (1925) en *Benih Timor* (1925), die zich doorgaans vrij kritisch opstelden ten aanzien van de arbeidsverhoudingen in het cultuurgebied. Deze organen speelden tevens een belangrijke rol door hun berichtgeving over sociaal-politieke ontwikkelingen elders. Vakbonden van landarbeiders, zoals men op Java in de beginjaren twintig al kende in de vorm van ondermeer een militante organisatie van suikerarbeiders en de Sarekat Boeroeh Onderneming ('Verbond van Ondernemingswerkers'), kwamen in Deli in deze periode echter niet van de grond; de machtspositie van de ondernemers op grond van de Koelie-ordonnantie en Poenale Sanctie bleek daarvoor te restrictief. Waar het onder de koeliebevolking al tot uitingen van geweld en recalcitrantie kwam, zoals in 1920 in het geval van een korte staking bij de DSM van lager spoorwegpersoneel én koelies, ging het in het algemeen eerder om geïsoleerde incidenten zonder waarneembaar patroon dan om de geboorteweeën van een nationalistisch-georiënteerde arbeidersbeweging.

De rol van Medan in het ontstaan van de nationalistische beweging aan de Oostkust heeft in eerste instantie dan ook meer te maken gehad met de toenemend belangrijke functie als regionaal centrum van economische ontwikkeling, onderwijs en informatievoorziening. Als enige in vele honderden kilometers omtrek bood de stad aan Indonesiërs en andere niet-Europeanen gelegenheid

tot het volgen van onderwijs en opleidingen van westers niveau, tot werkzaamheid in geschoolde beroepen en tot het kennismaken via directe contacten van gebeurtenissen en ontwikkelingen buiten de eigen regio. Een niet onbelangrijke rol in dit verband speelden enkele specifiek Indonesisch-nationalistische en Chinese onderwijsinstellingen. Te noemen zijn de in 1928 gevestigde 'wilde', dat wil zeggen van overheidswege niet erkende en dus ook niet gesubsidieerde Taman Siswa-school aan de Oranje Nassaustraat, de wel erkende Mochamad Djah-scholen, en de befaamde Chinese Su Tung Chung Hsueh-school aan de Balistraat, een middelbare school op HBS-niveau die in 1931 werd opgericht en in zijn soort de grootste in Indië was.

Een van degenen die langs deze wegen in de jaren tien en twintig te Medan zijn primaire politieke bewustwording onderging, was Soetan Sjahrir (1909-1966), die eind 1945 de eerste premier van de Indonesische Republiek zou worden. Sjahrirs vader Mohamad Razad, van Minangkabause afkomst, kwam in 1914 met zijn gezin naar Medan in verband met zijn aanstelling tot hoofddjaksa bij de Landraad; na zijn pensionering in 1924 werd hij juridisch adviseur van de sultan van Deli. Soetan bezocht hier de Europese Lagere School aan de Poloniaweg en aansluitend, tot 1926, de Gouvernementsschool aan de Jan Ligtartlaan. Een verdere schoolopleiding was toen in Medan nog niet mogelijk, aangezien de bekende HBS aan de Wilhelminastraat - toen de enige op heel Sumatra! - pas in 1928 werd geopend.

Gedurende de tweede helft van de jaren twintig drong van Java en West-Sumatra ook in Medan enige invloed door van de opkomende communistische beweging. In 1925 kwam het in Belawan tot een dokwerkersstaking, waarschijnlijk door toedoen van een PKI-cel op de Oostkust geleid door Abdoel Karim M.S. en Natar Zainoedin. Zij werden later naar Boven-Digoel verbannen, maar doken na de Japanse bezetting weer op aan Sumatra's Oostkust. De staking werd vrij gauw gebroken; er volgden uitgebreide arrestaties, terwijl communistische organisaties het recht van vergaderen werd ontzegd. Het was vooral als gevolg van dit harde optreden, dat de communistisch geïnspireerde opstanden in West-Java en West-Sumatra van 1926 en 1927 in Deli geen navolging vonden en het hier ook nadien niet meer tot openlijke links-politieke agitatie is gekomen.

Wel groeide vanaf 1928 in Medan geleidelijk aan de aanhang van gematigder anti-koloniale organisaties, zoals de in 1918 als schoolvereniging begonnen modern-islamitische Sumatra Thawalib, de in 1930 daaruit voortgekomen, meer

Pag. 38: militaire parade langs de Kampementsweg ter gelegenheid van de verjaardag van Koningin Wilhelmina, 31 augustus 1940; links het gebouw van de Raad van Justitie. Foto: W. van Staveren.

Links: deelnemers aan het derde congres van de Persatuan Soematera Timoer, dat op 12 en 13 april 1941 werd gehouden te Pematang Siantar. Centraal in het gezelschap staat de oprichter van deze Oostsumatraanse onafhankelijkheidspartij, Tengkoe dr. Mansoer. Foto: A. Mansoer.

politiek gerichte Persatuan Moeslimin Indonesia (Permi, 'Vereniging van Indonesische Moslims'), en de Batakse Christen Vereeniging, een kleine maar goed hoorbare kritische minderheidsgroepering binnen de Batakse Christen Kerk. Hetzelfde gold voor de landelijke PNI (Perserikatan Nasional Indonesia, 'Nationale Verbond van Indonesië', later Partai Nasional Indonesia) van Soekarno, ter plaatse vertegenwoordigd door de in Leiden afgestudeerde en later naar Banda verbannen jurist Iwa Koesoema Soemantri, en toen de PNI in 1930 werd verbooden, voor de PNI Baroe ('Nieuwe PNI') van Mohammed Hatta en Soetan Sjahrir. Deze partij werd in Medan gedurende 1933-1934 geleid door Sjahrirs jongere broer Mahroezaar - hij werd in april 1934 benoemd tot 'commissaris' van de PNI Baroe op Sumatra - en een ouder broer Noer Alamsjah. De laatstgenoemde nam in 1937, nu echter als Parindra-lid, plaats in de Medanse Gemeenteraad. Tevens blijkt uit de rapporten van de Politieke Inlichtingen Dienst (PID) en de eigen Inlichtingsdienst van DPV en AVROS gedurende de cisisjaren een gestaag toenemend, nationalistisch getint politiek bewustzijn onder de koeliebevolking in en steeds meer ook buiten Medan.

Zoals bekend, werd Sjahrir met Hatta in februari 1934 in Batavia gearresteerd en eerst naar Boven-Digoel, later naar Banda Neira verbannen, in het kader van de harde lijn jegens de non-coöperatieve vleugel van de nationalistische beweging die gouverneur-generaal jhr.mr. B.C. de Jonge in de beginjaren dertig doorvoerde. Ook in Medan maakten de plaatselijke autoriteiten spoedig de activiteiten van de verschillende betrokken partijen onmogelijk, naast de PNI Baroe ondermeer Soekarno's Partindo en de Permi. Sjahrir zou zijn thuisstad pas na zijn bevrijding door de Japanners terugzien, na een afwezigheid van meer dan tien jaar. De laatste maal in de vooroorlogse jaren dat hij langer te Medan verbleef, was in april 1932, toen hij hier in het huwelijk trad met Marie Duchateau, een gebeurtenis die toen in Europese kring vanzelfsprekend nogal opzien baarde.

De formele eliminering van de niet-samenwerkende Indonesische partijen betekende niet het einde van de nationalistische beweging als zodanig. Zo verschenen in Medan in de jaren dertig verscheidene nieuwe Maleistalige kranten, die alle min of meer openlijk de nationaal-Indonesische zaak steunden, zij het onder de heersende omstandigheden niet in radicale termen: *Pedoman Majarakat* (1931), *Pandji Islam* (1931), *Sinar Deli* (1933), *Oemoem* (1938), *Siandjoer* (1939) en, als maandblad, *Populair* (1936), met de reeds genoemde Mahroezaar als redacteur. Verder werd aan de Oostkust natuurlijk een afdeling opgezet van de voornaamste wel samenwerkende partij, de Partai Indonesia Raja (Parindra, 'Groot-Indonesische Partij'), waarvan Noer Alamsjah in augustus 1937 te Medan voorzitter werd. In hetzelfde jaar kwam daarnaast toch weer een non-coöperatieve politieke beweging tot stand, de socialistische Gerindo (Gerakan Rakjat Indonesia, 'Indonesische Volksbeweging'), die in 1938 te Medan ondermeer begon met allerlei politieke cursussen en de vorming van een jongerenkader; dit laatste zou begin 1942 al ca. 200 man sterk zijn geweest. Ten slotte zag 1938 ook de oprichting van Tengkoe dr. Mansoers Persatuan Soematera Timoer (zie desbetreffende kadertekst op pag. 84), waaruit in naoorlogse jaren de deelstaat Oost-Sumatra zou voortkomen.

Net als elders in de kolonie, raakte het openbare politieke leven gedurende de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog in Medan opnieuw in een stroomversnelling, toen in 1937 in de Volksraad een petitie van de afgevaardigde Soetardjo werd aangenomen, waarbij de Nederlandse regering werd verzocht een Rijksconferentie te beleggen voor overleg over een gelijkwaardiger status van Indië in Koninkrijksverband. De campagne daartoe van Parindra en Gerindo ondervond brede steun van de Medanse Indonesische pers en de 'Inlandse' stadsbevolking, waarbij het zelfs enkele malen tot publieke demonstraties kwam.

De afwijzing van de petitie door de regering in Den Haag luidde nadien in 1939 de periode in van definitieve stellingname van de gezamenlijke nationalistische beweging tegen het Nederlandse koloniale bestel. In dat jaar begon een samenwerkingsverband van alle grote Indonesische partijen, de door Mohamad Hoesni Thamrin gevormde GAPI (Gaboengan Politik Indonesia, 'Indonesisch Politiek Verbond'), een grote campagne voor de instelling van een op evenredige vertegenwoordiging gebaseerd parlement. Op 6 december 1939 was Thamrin zelf in Medan, om tijdens een GAPI-bijeenkomst in de Rex Bioscoop aan de Kerkstraat op te roepen tot steun voor 'Indonesia Berparlemen'. Zo'n 1.500 laaiend enthousiaste aanhangsters verdrongen zich in en bij het theater om hun leider te horen spreken, en na verloop van tijd achtte de Medanse stadspolitie het dan ook nodig in te grijpen en het politieke vuur te blussen door de menigte te

verspreiden. Een goede twee jaar later was het Nederlandse bewind in Indië zelf hulpeloos ten onder gegaan, in een wereldbrand waarvan de nasleep uiteindelijk ook voor de Indonesiërs de politieke zelfstandigheid zou brengen.

Crisis en laatste jaren voor de wereldoorlog

Nederlands-Indië, zoals al aangehaald, kreeg vanwege zijn exportafhankelijke economie bijzonder zwaar te lijden onder de gevolgen van de wereldcrisis in de beginjaren dertig, die de vraag naar cultuurprodukten en delfstoffen op de wereldmarkt drastisch verminderde. De Buitengewesten leverden omstreeks 1930 ca. 55% van het totaal van de Nederlands-Indische uitvoer, en daarvan kwam weer een derde deel van de Oostkust van Sumatra en nogmaals een derde uit de overige delen van dit eiland. Macro-economisch gezien was Sumatra dan ook de hardst getroffen regio in de Archipel; neemt men evenwel de totale omvang van de direct in het bestaan geraakte bevolking als uitgangspunt, dan lag vanzelfsprekend het zwaartepunt van de crisis op het overbevolkte Java.

De dramatische economische terugval aan de Oostkust tussen 1929 en 1935 is hieronder weergegeven aan de hand van het verloop van de jaarlijkse exportwaarde van de voornaamste cultuurprodukten en aardolie over deze periode; ter vergelijking zijn tevens de gevallen van 1937 opgenomen, dat nadien het eerste jaar met een tendens tot herstel over de hele linie was.

Exportwaarde Sumatra's Oostkust, in miljoenen gulden (afgerond)

Jaar	rubber	tabak	thee	vezel	palmolie	aardolie	totale export
1929	135,8	71,2	11,4	27,9	6,9	19,1	273,2
1931	31,2	32,4	9,1	8,1	14,5	21,3	128,0
1933	13,5	20,9	4,0	6,0	13,0	17,9	84,6
1935	27,3	22,0	5,4	4,7	14,4	14,8	97,0
1937	93,8	29,1	7,9	9,6	27,9	27,7	207,3

Deze achteruitgang, met de jaren 1933-1935 als dieptepunt, was voornamelijk het gevolg van de prijsdalingen op de wereldmarkt, waarop in de diverse cultuuren op verschillende wijze werd gereageerd. De ondernemers in de tabak, de voornaamste eenjarige cultuur, gingen in 1930 reeds over tot produktiebeperking door gezamenlijk het beplante areaal met 10% te verminderen; in dat jaar leed alleen al de Deli Maatschappij een verlies van bijna f 3,9 miljoen. Verdergaande inkrimping leidde ertoe, dat in het slechtste tabaksjaar 1933 het exportvolume van deze cultuur van de Oostkust nog slechts 55% bedroeg van dat van 1929. Daarnaast werd in 1931 een aanzienlijk deel van het personeel ontslagen, waaronder vrijwel alle contractarbeiders; voor zover ze nadien weer in dienst konden komen, gebeurde dit uitsluitend nog als 'vrijen'. Overigens stonden de prijsdalingen van tabak in de crisisjaren niet geheel op zichzelf; al sinds het middelen van het voorgaande decennium waren de rendementen in deze cultuur aan een gestage daling onderhevig.

De rubbercultuur op de Oostkust zag in de beginjaren dertig, waarin de oplag in geldswaarde tot minder dan 10% van het niveau van voor de crisis terugviel, paradoxaal genoeg juist een grote toename in exportvolume, van 96,8 miljoen kg in 1929 tot liefst 144 miljoen kg in 1934. De redenen hiervoor lagen in hoofdzaak in de grote investeringen in nieuwe aanplant die de rubberondernemers in de voorafgaande huisjesjaren hadden gedaan, waarvan de bomen nu in grote aantallen taproep werden. Eenmaal in produktie, vereisten de nieuwe rubbertuinen als meerjarige cultuur permanent onderhoud, die de vaste lasten voor de ondernemers hier veel hoger maakte dan in de tabaks cultuur. Om ten minste deze nog enigszins te compenseren, bleef er voor de betrokken maatschappijen weinig alternatief dan zoveel mogelijk van de nu spotgoedkope rubber op de markt te brengen. Uiteraard konden op termijn alleen de sterkste bedrijven deze waanzinnige produktierace volhouden; toen het in 1934 van overheidswege ten slotte tot een bindende quotumregeling kwam, hadden veel kleinere ondernemingen de strijd reeds moeten opgeven. Een soortgelijke gang van zaken deed zich voor in de thee-, oliepalm- en vezelcultuur, waar men eveneens met blijvende hoge lasten te maken had. De prijzen bleven hier gemiddeld echter wat beter op peil dan in de rubberbouw, zodat ook de uit nood geboren produktieverhoging minder spectaculair was.

Deze ontwikkeling in de permanente cultures betekende nog niet, dat de gevolgen voor de werkgelegenheid er minder erg waren dan in de tabak. Besparingen op de personeelsuitgaven vormden praktisch de enige andere mogelijkheid om de bedrijfsresultaten niet tot onder een kritiek minimum terug te laten vallen en van dit middel werd dan ook op grote schaal gebruik gemaakt. Evenals in de tabaks cultuur kregen de veldkoelies in de cultures van rubber, thee, vezel en oliepalm vanaf 1931 massaal ontslag, waarna slechts een deel weer als vrije arbeider mocht terugkeren. Voor deze gelukkigen was de directe consequentie in veel gevallen logischerwijs een aanzienlijke verzwaring van de werklast, waar immers tezelfder tijd produktieverhoging werd doorgevoerd. Daarbij ging hun geldelijke beloning flink omlaag, in het bijzonder in de rubbercultuur; had een veldkoelie in de huisjaren voor 1930 op de Oostkust gemiddeld nog ca. f 26,- per maand kunnen verdienen, in 1935 was dit gedaald tot minder dan f 20,-, een niveau dat nadien slechts marginaal meer zou worden verhoogd.

De totale vermindering van het bestand aan veldarbeiders op alle westerse ondernemingen aan de Oostkust gezamenlijk beliep tussen 1929 en 1934 bijna 50%, van 320.542 in het eerstgenoemde tot slechts 166.776 in het laatste jaar, dat tevens het dieptepunt markeerde. Daarbij ging het om een groot totaal, dus van contractarbeiders onder Poenale Sanctie, 'vrije' contractarbeiders en losse arbeidskrachten in dagloon of anderszins zonder contract. Dit maakt het moeilijk precies vast te stellen hoeveel koelies in de crisisjaren werkelijk en vooralsnog blijvend ontslag hebben gekregen. Het gedenkboek dat de Deli Maatschappij in 1941 uitbracht ter gelegenheid van het 25-jarig directeurschap van H. Cremer, noemt op goede gronden een aantal van ongeveer 170.000. Onder bittelling van hun families en andere afhankelijken zou dit kunnen betekenen dat ruwweg een kwart van de totale toenmalige bevolking van de Oostkust - ca. 1,7 miljoen zielen - zo op slag haar bestaansbasis verloor; wellicht is deze ruwe schatting zelfs nog aan de bescheiden kant.

Een onbekend, maar beslist groot aantal in deze groep zal onder deze omstandigheden hebben besloten 'poelang kampong' te gaan, terug naar de plaats van herkomst op Java, om daar met steun van verwanten betere tijden af te wachten. De kosten van deze overtocht kwamen voor rekening van de betrokken maatschappijen, die daardoor met de massale ontslagen de lasten op korte termijn eerder zagen toe- dan afnemen en daartoe derhalve pas op grote schaal overgingen in het tweede en derde crisisjaar, toen duidelijk werd dat de malaise nog niet eens haar dieptepunt had bereikt. Een ander deel van de ontslagen bleef echter achter op de Oostkust; velen trokken naar de steden, in het bijzonder Medan, in de magere hoop hier als bediende, koelie, straat handelaar of prostituee ten minste nog enig inkomen te vinden.

De grote ontslagen betekenden in de praktijk, zoals aangegeven, tevens vrijwel het einde van de contractarbeid onder de Poenale Sanctie. Onder pressie van een dreigende invoerbeperking van Sumatra-tabak in de Verenigde Staten, op grond van een in 1929 in de Amerikaanse Senaat ingediend amendement op de nieuwe ontwerp-tariefwet dat koeliearbeit onder de Poenale Sanctie bestempelde tot *indentured labor*, 'besmet werk', was daartoe in de nieuwe Koelieordonnantie van 1931 reeds de aanzet gegeven. De volgende herziening, in 1936, stelde voor de komende termijn de algehele afschaffing in het vooruitzicht, die evenwel in fasen gerealiseerd zou worden. Dit laatste leverde de Nederlands-Indische regering toen een aanmaning van de Volkenbond op, zonder evenwel dat daaraan enige werkelijke consequenties werden verbonden. Toen in 1941 inderdaad de Poenale Sanctie volledig werd geschrapt, was dit alleen nog een formele bevestiging van een feitelijk bestaande situatie. Al in 1934 was het aantal contractanten met strafbepaling onder de koelies aan de Oostkust gereduceerd tot 4% van het totaal, in 1938 was een verdere vermindering tot 2% bereikt en in 1941 werkte ten slotte vrijwel niemand meer onder de Sanctie.

Zoals voor de Oostkust als geheel, betekende de crisis ook voor de hoofdstad Medan een zware slag, die de stad voor jaren min of meer verdoofde en waarvan zij zich in de resterende periode tot de Tweede Wereldoorlog niet echt meer heeft hersteld. De ontslagen in het cultuurbedrijf bleven niet beperkt tot het inheemse personeel; ook het Europese middenkader kreeg er spoedig mee te maken, en voor velen kwam daarmee aan hun eigen 'wonder van Deli' een abrupt en pijnlijk einde. De neergang in het cultuurbedrijf sleepte alle direct en indirect daarvan afhankelijke bedrijfstakken in de stad mee, van autohandel en luxe banketbakkerij tot scheepvaartonderneming en bouwmaatschappij. Tal van

bedrijven gingen failliet, andere zagen zich genoodzaakt het aantal personeelsleden drastisch te verminderen. Bij bestuur en leger werden omvangrijke bezuinigingen doorgevoerd, onder forse verlagingen van salarissen en tractementen. Veel Medanners die zich in de 'gouden jaren' zwaar in de schulden hadden gestoken, raakten financieel in uitzichtloze moeilijkheden en in de zwartste jaren kort voor het midden van het decennium kon men bij de verschillende vendukantoren dan ook bijna dagelijks gedwongen verkopingen van huisraad en andere persoonlijke bezittingen volgen. In het straatbeeld verschenen voor het eerst sinds jaren weer grotere aantallen bedelaars, vaak gezinsleden van werkloos gemaakte veldkoelies uit het achterland.

De gemeente Medan behoorde in financieel opzicht tot de hardst getroffen instellingen, afhankelijk als zij voornamelijk was van de snel verminderingen van gouvernementssubsidies en plaatselijke heffingen en belastingen. Kort voor 1930 was zij ten behoeve van de bouw van de centrale pasar nog in alle optimisme een rentedragende lening van f 1,8 miljoen aangegaan, die nu als een loden last op de begroting drukte. Die pasar, zoals vermeld, werd nog wel voltooid, evenals het gemeentelijke ziekenhuis en enkele kleinere werken, maar tal van andere projecten waartoe in beginsel in de jaren twintig reeds was besloten, moesten radicaal worden geschrapt.

Zo kreeg Medan ter vervanging van het vanaf het begin weinig gewaardeerde gebouwtje aan de Esplanade nooit zijn prestigieuze town hall - weer een voorbeeld van Deliaans anglofiel taalgebruik - waarvoor al sinds de jaren tien steeds nieuwe plannen werden gelanceerd, al dan niet in combinatie met een Delimuseum en een onderkomen voor de Cultuurraad. Evenmin werd nog aan volkswoningbouw op enige schaal gedaan, terwijl ook de kampongverbetering op een laag pitje kwam te staan. Een ander project dat door deze omstandigheden niet meer van de tekentafels is gekomen, betrof het door veel Medanners reeds lang gewenste sportstadion, voorzien als opvolger voor de provisorische voetbalveldjes op de Esplanade en het terrein tussen KNIL-kampement en de Raad van Justitie. Het zou uiteindelijk pas in 1952 tot stand komen, na de soevereiniteitsoverdracht en ver zuidelijk van de oude stad, bij de kampong Teladan aan de uitvalsweg naar Tandoeng Morawa. Wel werd in 1932 als voorlopige voorziening het eerder genoemde gemeentelijk sportpark tussen de Van Sandicklaan en de Westenenkstraat ingericht, dat ondanks de zuinige, niet bepaald duurzame uitvoering overigens tot op heden in gebruik is gebleven.

Het werd ten slotte niet eerder dan 1936, voor de eerste tekenen van een blijvend herstel uit de crisis zich aandienden. In dat jaar waren er weer 181.479 koelies in dienst op de Oostkust; tot de Japanse inval zou het totale bestand aan veldarbeiders zich nadien stabiliseren op ca. 210.000, altijd nog een derde minder dan in het topjaar 1929. Het jaar daarop, 1937, zette de herleving definitief door. Bijna alle cultuurmaatschappijen maakten opnieuw winst, uit Europa kwam het eerste nieuwe kaderpersoneel voor de ondernemingen. Onder de toenemende internationale spanningen begon de vraag naar strategische goederen als rubber en aardolie gestaag op te lopen, waarvan de Oostkust spoedig ten volle mee profiteerde. De DSM voltooide eindelijk haar Zuid-Asahanlijn en bouwde in Medan een nieuw station, zodat nu de planterstreinen van nog veel verder naar de stad konden komen voor de halfmaandelijkse, intussen bijna routineuze 'hari besar'.

Ook in 1937 was het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard in Medan al evenzeer als overal elders in Nederlands-Indië aanleiding tot grootscheeps feestvertoon, net als in de volgende twee 'Oranjejaren' de geboorte van de prinsessen Beatrix en Irene en het 40-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina. In 1938 was er nog meer te vieren: het Gouvernement Oostkust van Sumatra bestond op 15 mei 75 jaar en in Medan werd deze gelegenheid speciaal door de planters en hun organisaties, inmiddels weer vol zelfvertrouwen en toekomstverwachting, aangegrepen om de stad nog eens op ouderwets Deliaanse wijze op stelen te zetten. Het Kloster- en het Koentji-bier - de 'Sleutel van Deli' - vloeiden bij stromen, ook in de Nienhuys-fontein voor Hotel De Boer, en voor een week leken de dagen van Indië's 'Wilde Westen' herleefd te zijn.

Toch was Medan toen eigenlijk al geen echte plantersstad meer, hoe belangrijk ook de cultures nog of liever, opnieuw, voor het stedelijke economisch leven waren. In het bijna voorbije decennium was het inwonertal ondanks de crisis weer aanzienlijk toegenomen, tot tegen de 100.000, waarmee Deli's hoofdstad langzamerhand tot de grotere steden van Nederlands-Indië ging behoren. De winkels en warenhuizen, het uitgaansleven, de ontlukende culturele activi-

teiten van ondermeer de Delische Kunstkring - ooit dankten ze allemaal hun ontstaan aan de planters, maar intussen vervulden ze meer en meer een zelfstandige centrumfunctie voor heel noordelijk Sumatra. De richting van de toekomstige ontwikkeling tot 'Westelijke Toegangspoort van Indonesië' was daarmee in aanzet reeds bepaald en ongetwijfeld zou deze zich al in het volgende decennium, indien het Nederlandse bewind gehandhaafd was gebleven, al met kracht zijn voortgezet.

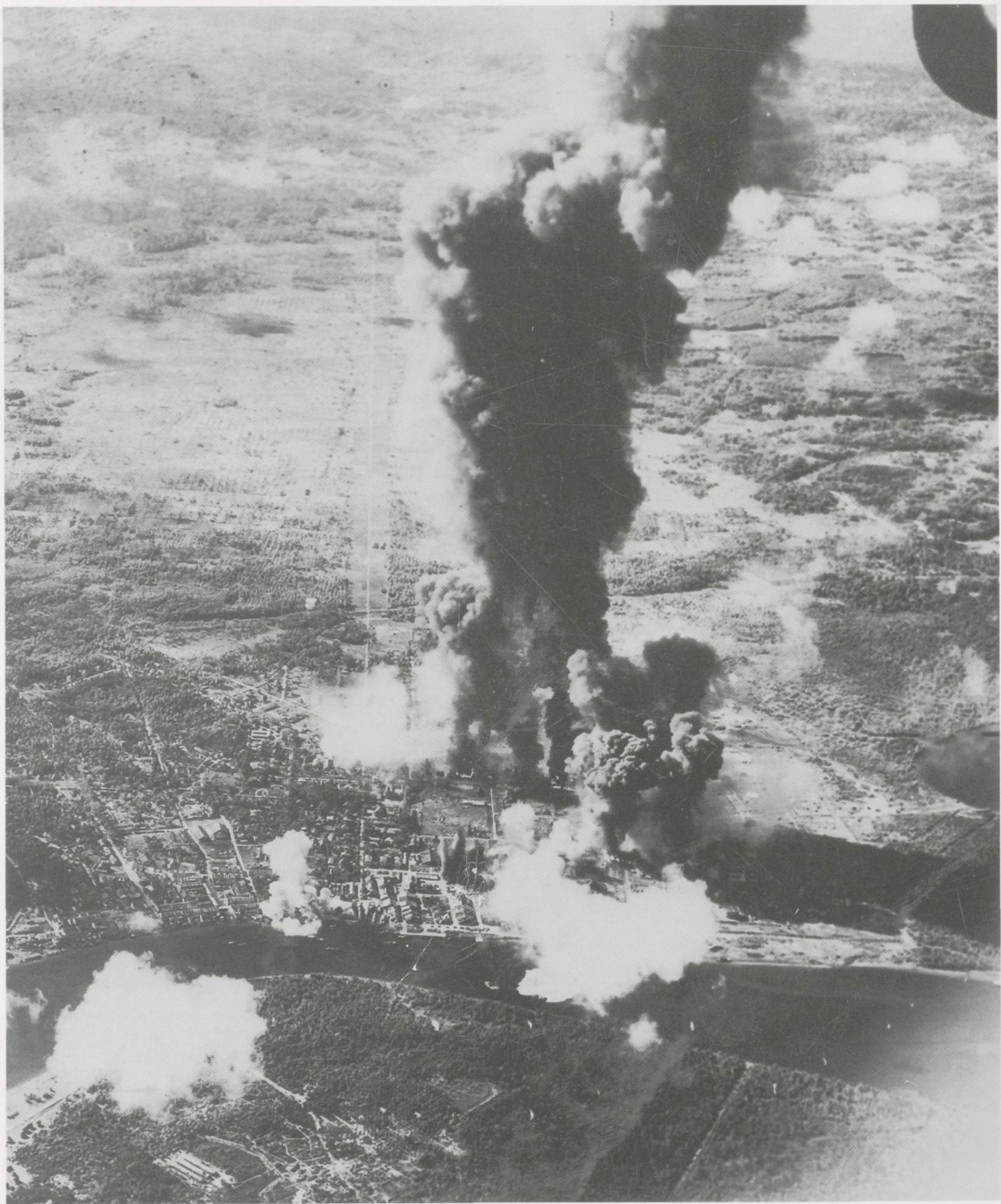
Zoals wel vaker gebeurde in Deli, nam het Gouvernement de voortrekkersrol op zich, door in 1938 niet het oudere en vooralsnog grotere Palembang maar

Medan aan te wijzen als hoofdplaats van het nieuwe 'eilandgewest' Sumatra. Van de daarmee verbonden bestuurshervorming is het in de praktijk niet werkelijk meer gekomen, al werd in 1939 aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg nog wel een ambtswoning voor de nieuwe gewestelijk gouverneur gebouwd. De oorlog in Europa die begin september van hetzelfde jaar uitbrak, drong het thema van de gewestvorming in Nederlands-Indië spoedig geheel op de achtergrond. Enkele maanden later volgde de bezetting van Nederland en begon in Medan en overig Nederlands-Indië, ondenkbaar als dit kort tevoren nog had geleken, de laatste aanloop naar de oorlog met Japan.

Pag. 42, pag. 43 boven: beelden van de feestelijkheden te Medan naar aanleiding van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard, 7 januari 1937. De grote foto op pag. 42 toont een scène uit een openluchtspel over de geschiedenis van het Oranjehuis, *Van Juliana tot Juliana*, uitgevoerd door leden van de Nederlandse gemeenschap te Medan. Daaronder de bijdragen van respectievelijk de Medanse Klingalezen (links) en Minangkabaus (rechts) aan de grote optocht door de stad, en hierboven de praalwagen van de sultan van Langkat, waarop zelfs het complete hoforkest meereed. Foto's: A.C. Tobi-Kayser.

Links: ook 1938 en 1939 (regeringsjubileum, geboorte prinsessen) waren gedenkwaardige 'Oranjejaren', die in Medan en elders in Indië met groot vertoon werden gevierd. Hier begeven de hoogste bestuursambtenaren van stad en gewest, vergezeld van hun echtgenotes en uiteraard in 'groot ambtscostuum', zich na een receptie in de tuin van het raadhuis ter gelegenheid van de geboorte van Prinses Irene (5 augustus 1939) gezamenlijk langs de Esplanade naar Sociëteit De Witte. Van links naar rechts, voorste rij: resident Bruggeman, mevrouw Kuntze, de resident ter beschikking Beck, mevrouw Spits, burgemeester Kuntze, mevrouw Bruggeman, gouverneur Spits en mevrouw Van Gelder. Foto: C.E.E. Kuntze.

(bijchrift: zie pag. 46)

De jaren veertig: een decennium van strijd

Het Gouvernement Oostkust van Sumatra en zijn hoofdplaats Medan speelden geen rol van betekenis in de verdediging van Nederlands-Indië. Voor de beveiliging van de militair-strategische objecten in het gebied - het vliegveld van Medan, de haven Belawan en de Langkatse oliewinplaatsen en -verwerkingsinstallaties - waren slechts kleine garnizoenen beroeps-militairen aangewezen. Wel werden, zoals ook elders in Nederlands-Indië, aan de Oostkust van Sumatra organisaties opgericht en maatregelen genomen om met name de Europese bevolking bij de defensie-inspanning te betrekken. Na de Duitse inval in mei 1940 werd duidelijk dat Nederlands-Indië zich in de toekomst op eigen kracht zou moeten verweren tegen de Japanse pogingen invloed te verwerven in de Archipel. Het Indische Gouvernement vertrouwde echter bij een eventueel gewapend conflict met Japan op de steun en militaire macht van de 'natuurlijke bondgenoten' in de regio, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Op grond daarvan achtte men zich in Noord-Sumatra algemeen veilig, vanwege de relatieve gunstige ligging in de onmiddellijke nabijheid van de Straits Settlements en de onneembaar veronderstelde Britse marinebasis en vesting Singapore.

'Medan hield zich goed' - voorbereidingen en oorlogsmaanden

Nadat in Indië bekend werd dat op 10 mei 1940 Duitse troepen Nederland waren binnengevallen, ging nog op dezelfde dag op last van het Gouvernement operatie 'Berlijn' van start: de massale arrestatie van alle Duitsers en andere 'vijandige onderdanen' in de Archipel. Op 11 mei, toen in de stad overigens al veel arrestaties waren verricht, liet de Medanse waarnemend hoofdcommissaris van politie, P.H.J.M. Maseland, daartoe via de radio de volgende oproep uitgaan: 'Alle mannelijke Duitschers, N.S.B'ers en Oostenrijkers van boven de zestien jaar moeten zich melden op het Hoofdbureau van Politie in Medan, buiten Medan melden bij den Detachementscommandant van de Veldpolitie, met handbagage en toiletbenodigdheden.'

De arrestatiegolf in Nederlands-Indië trof naast de As-onderdanen en NSB'ers, ook genaturaliseerde Duitsers, Duitse joden, politieke vluchtelingen uit Duitse gebieden en Indo-Duitsers - de laatsten veelal nazaten uit huwelijken van Duitse KNIL-militairen met Indonesische vrouwen, die soms Duits noch Nederlands spraken en zich van hun nationaliteit niet bewust waren. Verder waren onder de arrestanten ook Hongaren, Denen, Joegoslaven, Belgen en Polen. Tekenend voor het overdreven strenge optreden was, dat de procureur-generaal er de voorkeur aangaf in de eerste tijd zo veel mogelijk 'vijandige onderdanen' te arresteren, om pas later na een uitgebreid onderzoek te kunnen bepalen wie van de geïnterneerden ten onrechte in hechtenis was genomen en vrijgelaten kon worden. De voormalige bestuursambtenaar drs. C. van Heekeren, destijds in Taroetoeng bij de arrestaties betrokken, wijst er in zijn *Batavia seit Berlijn* (1967) op, dat daarbij niet was voorzien dat vrijgelaten geïnterneerden in de kleine blanke toplag van de koloniale maatschappij nadien nauwelijks meer geaccepteerd zouden worden.

Hoewel gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer had aangegeven dat operatie 'Berlijn' uitsluitend was bedoeld als veiligheidsmaatregel, kreeg de internering door de felle anti-Duitse sentimenten in die dagen sterk het karakter van een vergeldingsmaatregel. De machteloze woede bij velen na de berichten over de onverhoede inval en het bombardement van Rotterdam, leidde ertoe dat veel geïnterneerden aanvankelijk een slechte behandeling ten deel viel. Dat zich echter onder de onzorgvuldig gedefinieerde groep 'vijandelijke onderdanen' wel degelijk veel nationaal-socialisten bevonden, bevestigt het relaas van G. Strübing, een Duitser werkzaam bij de handelsfirma Herbert Delius in Medan. Over de mentaliteit van zijn landgenoten in Nederlands-Indië, in

het bijzonder van hen die aan de Oostkust van Sumatra woonden en werkten, liet hij zich na de oorlog tegen Van Heekeren weinig vleiend uit:

'De Duitsers in Nederlands-Indië waren in de jaren voor de oorlog voor een groot deel national-socialisten. Ze waren ver van hun vaderland en op deze afstand zag alles er zeer verheffend uit. Ze werden zelf niet lastig gevallen, speelden geen rol in het belachelijke theater dat door de geüniformeerden in Duitsland werd opgevoerd en meenden ook wel, dat zij er voordeel bij hadden, als een machtig land achter hen stond. Daarom waren dan ook de nazi's in Indië van een bijzonder onverdraagzaam soort. Blijkbaar hadden zij aanvankelijk geen rekening gehouden met het uitbreken van de oorlog en waren ontsteld, toen die uitbrak. (...) Verbazingwekkend was de grote verontwaardiging van de Duitsers dat zij geïnterneerd werden en onder zogenaamd mensonterende omstandigheden gevangen werden gehouden. Waarschijnlijk was de grootheid van hun vaderland en van hun 'Führer' hen naar het hoofd gestegen, zodat ze zich beledigd voelden. Slechts zeer zelden werd door hen overwogen, dat alleen de Hollanders, na de inval in Nederland en het bombardement van Rotterdam, met recht verontwaardigd konden zijn.'

Op 10 mei 1940 werd in Medan de Deutscher Verein gesloten, onder aanhouding van de bestuursleden E. Benthen, G. Monaco en F. Maurer. Hetzelfde gebeurde met het consulaat aan de Nienhuysweg en consulaire ambtswoning aan de Serdangweg. De Duitse consul in Medan, K.G.E. Dollmann - volgens Strübing een gematigd en sympathiek man - had zelfmoord gepleegd omdat hij de gevolgen van de inval in Nederland niet wilde dragen. Ook werd in Medan beslag gelegd op de inboedel van Duitse firma's als drukkerij Köhler & Co. en de handelshuizen Delius, Behn Meyer & Co., Güntzel & Schumacher, Henne mann & Co., Rheinborn A.G. en F. Maurer. De in Atjeh, Tapanoeli en op Sumatra's Oostkust opgesorteerde en verzamelde mannen werden aanvankelijk naar een interneringskamp in Pematang Siantar gebracht. De vrouwen en kinderen werden verzameld in Raja bij Brastagi, Tandoeng Beringin en Taroetoeng; medio 1941 werden de meesten van hen uiteindelijk in de gelegenheid gesteld, via Japan te repatriëren.

Strübing schreef over het mannenkamp: 'Dit kamp bestond uit een vroeger koeliehospitaal, met prikkeldraad omgeven. Hier werden alle Duitsers bijeengebracht: nazi's, niet-nazi's, anti-nazi's, joden, Indische jongens die weliswaar Duitse vaders hadden, maar nauwelijks wisten dat zij Duitsers waren. Van de eerste dag van de internering tot kort voor het einde van de oorlog heerste er een zekere terreur van de nazi's tegenover de gematigden...' Voor velen was een interneringsperiode begonnen, die in een aantal gevallen bij de mannen en jongens zelfs meer dan zeven jaar zou gaan duren. Uit heel Nederlands-Indië werden in de loop van 1940 groepen As-onderdanen overgebracht naar een verzamelkamp in Lawe Sigalagala in de Atjehse Alasvallei. Van daar zijn de meesten begin 1942 naar Brits-Indië overgebracht, tijdens welke operatie op 19 januari meer dan 400 Duitse en Oostenrijkse geïnterneerden om het leven kwamen toen hun evacuatieschip *Van Imhoff* na een Japanse bomaanval door de bemanning in zinkende toestand werd geabandonneerd, zonder achterlating van voldoende reddingsmiddelen.

De NSB, die eerder ook in Deli aanzienlijke aanhang onder de Europeanen had gekend, was in de latere jaren dertig sterk in ledental teruggelopen. Begin 1940 schatte het Gouvernement het totale ledenbestand in Indië op ca. 2.000, van wie zo'n 1.700 op Java. De Beweging had op Sumatra in drie steden afdelingen, zogenoemde 'kringen': in Palembang, Padang en Medan. Het Kringhuis van de NSB in de Parkstraat werd op 10 mei op last van resident F.J. Bruggeman gesloten. Volgens de *Sumatra Post* van 14 mei 1940 waren toen op de Oostkust in totaal zestien NSB'ers en 209 Duitsers geïnterneerd, onder wie - karakteristiek voor de situatie - 75 zendelingen en artsen van de Rheinische Mission. De krant toonde zich echter al direct op 10 mei weinig gelukkig met de rigoreuze gouvernementsmaatregelen, zoals blijkt uit het redactionele commentaar van die dag: 'De Regeering heeft ten langen laatste gemeend, bijzondere maatregelen te

Pag. 44: gedurende de Japanse bezetting heeft de bevolking van Medan en omgeving nauwelijks iets kunnen waarnemen van geallieerde luchtacties. Een belangrijke uitzondering was evenwel de ochtend van 4 januari 1945, toen de RAF een uitgebreide luchtverkenning boven de Oostkust en Atjeh verrichtte en een groot bombardement op de BPM-installaties te Pangkalan Brandan en Pangkalan Soesoe uitvoerde. De foto toont de brandende raffinaderij van Pangkalan Brandan, gezien in oostelijke richting. Foto: SMG.

Rechts: de bekende bakkerij annex Konditorei E. Epperlein & Co., Kesawan 100, een der Duitse bedrijven te Medan die in mei 1940 werden gesloten. De zaak werd later gekocht door J.W. Outman en onder die naam voortgezet tot de Japanse inval. Hier is te zien hoe de Duitse bakker begin september 1938 het zijne bijdroeg aan de feestversiering ter gelegenheid van Koningin Wilhelmina's 40-jarig regeringsjubileum. Foto: D.A. Buiskool.

moeten treffen ten aanzien van de N.S.B. in Indië. Wij kunnen het besluit (...) billijken. Maar wij kunnen ons er niet over verheugen. De maatregelen (...) stuiten ons tegen de borst en wij zullen ons niet aansluiten bij het gejuich dat algemeen zal opgaan. (...) Wij hadden hun die tot de onzen behooren gaarne de gelegenheid gelaten om vrijwillig de gelederen van de N.S.B. te verlaten, indien zij tot het inzicht zouden zijn gekomen, dat het onmogelijk werd de vreemde elementen in den boezem van de N.S.B. te verslaan.'

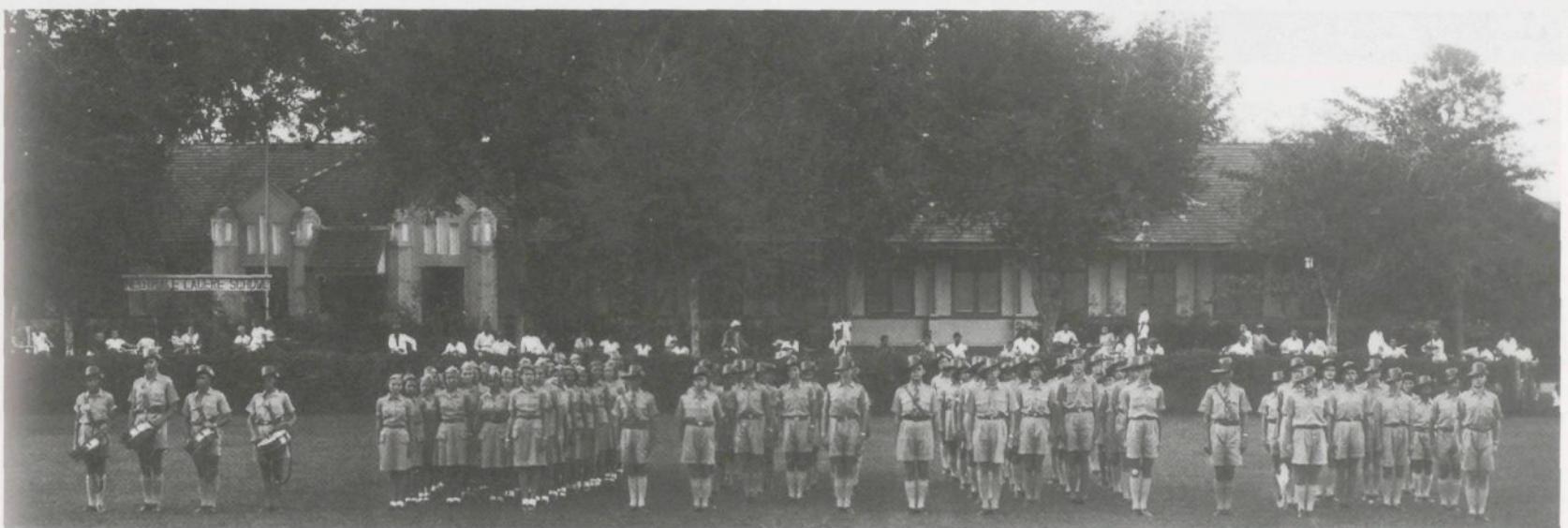
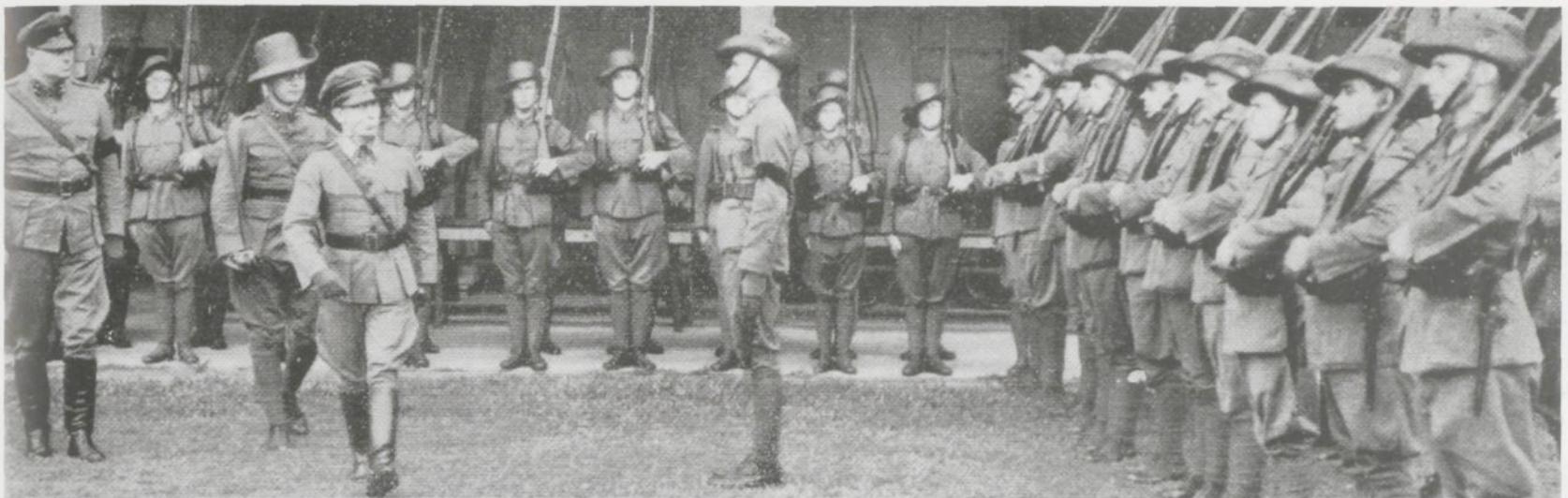
Verdere maatregelen; weerbaarheidsorganisaties

De bezetting van Nederland betekende feitelijk de verheffing van Nederlands-Indië tot een vrijwel zelfstandig opererende staatkundige en economische eenheid. De praktijk van de laatste twee jaar voor de Japanse bezetting wees uit dat Indië zich los van het moederland uitstekend wist te behelpen, in het bijzonder op het economische vlak. De enorme vraag naar strategische ondernemingsprodukten en delfstoffen als gevolg van de oorlogsituatie zorgde alom voor een doorzettende herleving van de conjunctuur, die bij verdere voortdurende zeker het topniveau van de late jaren twintig gepasseerd zou zijn. Medan en de overige Oostkust behoorden tot de regio's die van deze ontwikkeling het meest konden profiteren, mede vanwege het Amerikaanse besluit in 1940 om vanwege de toenemende oorlogsdreiging in de Pacific een grote reservevoorraad rubber op te bouwen; 'Rubber de voornaamste kurk waarop Indië thans drijft,' meldde bijvoorbeeld de *Java-Bode* in dit verband dan ook terecht, in het avondblad van 1 maart 1941.

Daarbij kreeg Medan al meteen in mei 1940 nog extra betekenis als economisch centrum door de verplaatsing uit Nederland van de statutaire zetel van de Deli Maatschappij en enkele andere Nederlandse bedrijven naar Deli. Tegelijker-

tijd echter bracht de oorlogstoestand opnieuw een oud zeer van de Oostkust onder de aandacht, namelijk de sterke afhankelijkheid van rijstimport voor de voedselvoorziening van de bevolking. Al vanaf eind 1939 volgden van overheidswege dan ook verscheidene ordonnanties tot verhoging van de voedselproductie in de regio zelf, waartoe aan ondernemings- en maatschappijdirecties ondermeer werd opgedragen een deel van het plantageareaal in particulier gebruik te geven aan koelies en vrije landbouwers. Tot begin 1942 waren op deze wijze aan de Oostkust als geheel ca. 80.000 ha overgedragen, ongeveer gelijk verdeeld over de tabaksbouw en de overige cultuur. Vanzelfsprekend was dit slechts bedoeld als tijdelijke maatregel, maar de werkelijkheid van de latere jaren zou deze ontwikkeling in veel gevallen als blijvend uitwijzen. Ze schiep mede het precedent voor de massale verplichte voedselaanbouw tijdens de Japanse bezetting en in zekere zin ook voor de praktijk van de 'onwettige occupatie' gedurende de periode nadien.

De overige overheidsmaatregelen betroffen in de eerste plaats angelegenheden van (para-)militaire aard. Vanaf eind 1939, kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Europa, werden in Nederlands-Indië nieuwe organisaties opgericht om de bevolking voor te bereiden op een oorlogssituatie in het Verre Oosten. Een der belangrijkste was de Luchtbeschermingsdienst (LBD), die tot taak had de bewoners te waarschuwen voor luchtaanvallen. Voor het tijdig signaleren van vijandelijke vliegtuigen werden in en rond de grote steden uitgebreide netwerken van waarnemingsposten opgebouwd, van waar vrijwilligers - onder wie leerlingen van middelbare scholen - hun berichten telefonisch aan het hoofdkwartier moesten doorgeven. De LBD was verder ondermeer verantwoordelijk voor hulp aan slachtoffers bij bombardementen en de aanleg van openbare schuilplaatsen voor de burgerbevolking.

Boven: kolonel Gosensohn inspecteert het VOC te Medan, eind oktober 1941. Direct achter hem staat de kapitein K. ten Velde, toen de commandant van het Corps (zie ook pag. 62). Foto: Asia Maior.

Midden: de HBS van Medan kende eveneens een VOC, bestaande uit leerlingen van de hoogste twee klassen en geleid door de leraren R. Versteeg, J. Steller en W. Hazelaar. De meisjes kregen een EHBO-opleiding, de jongens werden geoefend in brandbestrijding, luchtwarneming voor de LBD e.d. In deze opname uit mei 1941 staat het korps aangetroden op het sportveld van de HBS; op de achtergrond is de Neutrale Lagere School aan de Ceramstraat te herkennen. Foto: A.J. Aarsse.

Onder: de Stadswacht van Medan verlaat de kazerne in Polonia-Zuid voor een parade op 10 mei 1941, ter herdenking van de bezetting van Nederland een jaar tevoren. Foto: W. van Staveren.

Het bekende parool in Indië na mei 1940, hier tijdens een schoolavond in 1941 uitgebeeld door leerlingen van de Mulo aan de Jan Ligthartstraat. Foto: J. van Flier-Frerichs.

In de tweede helft van 1940 werden, zoals elders in Indië, in Medan en enkele andere plaatsen aan de Oostkust van Sumatra Stadswachten (buiten de steden Landwachten genoemd) opgericht, samengesteld uit Europese vrijwilligers en miliciens en een minderheid van betrouwbaar geachte Indonesiërs en Chinezen. Hoewel de eenheden van de Stadswacht in eerste instantie vooral een politietak hadden - in oorlogstijd waren zij verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en moesten zij optreden tegen eventuele sabotage en plunderingen - zouden zij na de Japanse landingen op 12 maart 1942 bij herhaling worden ingezet tijdens militaire operaties. Dit laatste gold ook voor de eenheden van de Landstorm, waarbij gewezen militieplichtigen in de leeftijd van 33 tot 55 jaar waren ingedeeld en die in de oorspronkelijke opzet eveneens voorzien waren voor het uitoefenen van orde- en bewakingstaken.

De commandant van de Medanse Stadswacht was majoor J. Lindgreen, die later als opvolger van kapitein Ten Velde ook aan het hoofd stond van het Vrijwillig Oefen Corps (VOC). Deze organisatie was opgericht op initiatief van de Vereniging van Reserve-officieren in Indië en diende om vrijwilligers en reservisten door oefening (weer) vertrouwd te maken met hun militaire taak. Een bekende vrijwilligersorganisatie was voorts de Centrale Commissie voor Organisatie van Vrouwenarbeid in Mobilisatietaid (COVIM), die in Medan werd geleid door de echtgenote van de burgemeester, mevrouw E.M. Kuntze-ter Beek en door mevrouw E. Pott-Hofstede. De COVIM hield zich ondermeer bezig met het geven van cursussen EHBO en voedingsleer en met het aanleggen van voorraden hospitaalkleding, verbandmiddelen e.d. Verder werden er, via de netwerkorganisatie van het Vrouwen Automobiel Corps (VAC), chauffeursopleidingen en basiscursussen reparatie en onderhoud van motorvoertuigen verzorgd.

In mei 1940 trad daarnaast de Ordonnantie Rechtsverkeer in Oorlogstijd in werking en werd een Commissie Rechtsverkeer in Oorlogstijd (CRO) in het leven geroepen. De CRO was belast met de handhaving van de nieuwe verordeningen: zo was het niet toegestaan om zakelijke contacten te onderhouden met bedrijven in het bezette moederland, en kwam de postverzending van Medan en overige Indië naar Nederland (via Zwitserland, de Verenigde Staten, Japan of de Sovjet-Unie) onder militaire censuur te staan. Verder werd, al waren de Duitse zendelingen geïnterneerd, toezicht gehouden op de activiteiten van de Rheinische Mission. De verscherpte politieke controle gold ook de politieke verenigingen op Sumatra's Oostkust; zonder toestemming van de plaatselijke autoriteiten mochten zij niet voor vergadering bijeenkomen. De meest zichtbare

maatregelen betroffen vooral de extra politiebewaking bij openbare gebouwen en de sluiting van de haven van Belawan voor afhalers en wegbrengers.

Ten slotte werden in Medan later in 1940 ook zogenoemde Afvoer- en Vernielingscorpsen aangewezen om militair-strategische objecten onbruikbaar te maken in geval van een succesvolle vijandelijke landing. Aan Sumatra's Oostkust kwamen met name de oliewinplaatsen in Langkat, de daarmee verbonden raffinaderijen en afschepingsinstallaties van de Bataafse Petroleum Maatschappij in respectievelijk Pangkalan Brandan en Pangkalan Soesoe, het vliegveld Polonia te Medan en de haveninstallaties van Belawan-Deli daarvoor in aanmerking. De leden van deze AVC's waren Europese employés bij de betrokken bedrijven; de praktische uitvoering van de vernielingen diende evenwel steeds plaats te vinden door of onder toezicht van genisen van het KNIL. Uiteindelijk zijn aan Sumatra's Oostkust op bevel van de legerleiding, in vergelijking met Borneo en Java, relatief weinig grootschalige vernielingen uitgevoerd. De voornaamste reden hiervoor was, dat het na de val van Java nauwelijks meer mogelijk bleek de vernielploegen nog uit Sumatra te evacueren. Dat dit laatste absoluut noodzakelijk was, werd duidelijk na de bezetting van Tarakan en Balikpapan op Borneo, waar door de Japanners meedogenloos werd opgetreden tegen een ieder die zich in hun ogen aan sabotage had schuldig gemaakt.

Hoe beperkt overigens in het algemeen de taak van het KNIL was op de Oostkust van Sumatra, mag blijken uit de sterkte en dislocatie van de eenheden in het gebied. Bij Pangkalan Brandan en Pangkalan Soesoe bevonden zich eind 1941 drie compagnieën beroepsmilitairen en een detachement artillerie onder bevel van majoor P.H.J.A. van Aarsen, en verspreid in de omgeving van Pematang Siantar waren onder reserve-kapitein J.J.A. van de Lande 600 stadswachters gestationeerd. In Medan en Belawan voerde luitenant-kolonel A.W.M. Jordans het commando over drie compagnieën beroepsmilitairen, een compagnie Landstorm en een compagnie Stadswacht. Aan artillerie had hij in Belawan de beschikking over vier stukken geschut, van 7,5 en 7 cm.

Om de paraatheid van deze eenheden te demonstreren en de burgers van Medan een hart onder de riem te steken, werd op 24 november 1941 een groot militair defilé georganiseerd langs de Esplanade. Deze manifestatie vormde toen de afsluiting van een reeks soortgelijke in eerdere maanden, ter gelegenheid van ondermeer Koninginnedag en de herdenking van de Duitse inval in Nederland. Hoogtepunt was ongetwijfeld de luchtaartdag op 10 augustus van dat jaar geweest, toen volgens de *Deli Courant* op Polonia zo'n 50.000 toeschouwers uit alle delen van de Oostkust waren toegestroomd voor een 'imposante demonstratie van Indië's weerkracht' door de Militaire Luchtvaart van het KNIL. Op de 24ste november zagen de territoriaal commandant, kolonel G.F.V. Gosenson, de gouverneur van Sumatra, A.I. Spits, de residenten F.J. Bruggeman en dr. W.J. Beck en andere autoriteiten vanaf het terras van Hotel De Boer voor de laatste maal de stoet van KNIL-militairen, stadswachters, LBD-ers, veldpolitie en diverse hulpkorpsen met hun materieel aan zich voorbij trekken, onder luid

toejuichingen van het massaal samengestroomde publiek. Het machtsvertoon zal bij degenen die met de werkelijke militaire krachtenverhoudingen in de regio op de hoogte waren, ongetwijfeld niet zonder diepere twijfels zijn gadegeslagen, maar voor de buitenwereld liet men zich maar al te graag overtuigen. In de *Sumatra Post* heette het daags nadien dan ook:

'Wat wel opgemerkt mag worden was de duidelijke tevredenheid die op de gezichten van alle deelnemers was te lezen, een tevredenheid die niets anders kan beduiden dan dat de resultaten geheel met de goede verwachtingen deser oefening overeen stemden. (...) Alles tezamen genomen kan een leger, direct of indirect betrokken bij dit defilé, niet anders dan verheugd en tevreden zijn: een conclusie die niet op losse schroeven is gebaseerd.'

De strategische positie van Singapore, 1921-1941

Tijdens het interbellum was de Britse militaire strategie in Zuidoost-Azië volledig gericht op het behoud van Singapore. Het kleine eiland ontleende zijn strategische betekenis vooral aan de aanwezigheid van de Singapore Naval Base, een moderne marinebasis die op 15 februari 1938 na een bouwtijd van veertien jaar door gouverneur Sir Shenton Thomas officieel in gebruik werd gesteld. De vlootbasis bij Singapore was toen de enige in het Verre Oosten waar ook de zware eenheden van een slagvloot, de ruggraat van de marine, konden afmeren voor reparatie, onderhoud en bevoorrading. De pronkstukken van de nieuwe basis waren het King George VI Graving Dock en het No. 9 Floating Dock, met respectievelijk 307 en 262 m lengte de enige in de regio die geschikt waren om de grootste bestaande en geplande oorlogsschepen van de Britse marine op te nemen.

In 1921 had de Britse regering plannen bekend gemaakt om in Singapore een uitgebreid marinecomplex aan te leggen, dat uiteindelijk het toekomstige centrum van de Engelse militaire macht in het Verre Oosten zou moeten worden. De strategische voordelen van deze locatiekeuze lagen voor de hand, vanwege de ligging aan de zuidpunt van het schiereiland Malakka op de belangrijke scheepvaartroute van Europa via het Suezkanaal en Brits-Indië naar Australië en Nieuw-Zeeland. Bovendien ligt Singapore ten westen van de 110de lengtegraad oost en daarmee buiten het verdragsgebied van de Vlootconferentie van Washington (1921), tijdens welke Japan, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië overeengekomen waren geen nieuwe vlootbases aan te leggen in de Pacific en het oostelijk deel van Zuidoost-Azië. De bouw van een omvangrijke, moderne marinebasis was van cruciaal belang voor de positie van Groot-Brittannië in de regio, omdat de Royal Navy zonder een dergelijk steunpunt nauwelijks effectief kon opereren in het uitgestrekte zeegebied tussen Brits-Indië en Australië.

Met de bouw van de Singapore Naval Base kwam het Engelse kabinet echter maar ten dele tegemoet aan de wensen van de marineleiding, want tegelijkertijd werd besloten geen slagvloot in het Verre Oosten te stationeren. De zware eenheden van de marine bleven in Europa en zouden alleen in geval van oorlogs dreiging naar Singapore worden gedirigeerd; de Britse positie in Zuidoost-Azië bleef in strategisch opzicht onderschikt aan die in Europa en het Middellandse-Zeegebied. Mocht het in Azië tot een oorlog met Japan komen, dan was Singapore voor een periode van ten minste 70 tot 90 dagen op eigen kracht aange wezen, totdat de slagvloot uit Europa zou zijn gearriveerd. De bouwplannen voorzagen daarom ook in de aanleg van fortificaties voor de kustartillerie, zodat een aanval vanuit zee afgeslagen kon worden. Een aanval over land, door de jungle van Malakka, werd in het begin van de jaren twintig voor uiterst onwaarschijnlijk gehouden. De tweeledige kabinetsbeslissing uit 1921 - de bouw van de vesting Singapore, maar zonder stationering van een slagvloot - vormde twintig jaar lang de hoeksteen van de Engelse militaire strategie in Zuidoost-Azië. De Singapore Naval Base zou tot december 1941 alleen thuishaven zijn voor kruisers en kleinere oorlogsschepen.

De verslechterende politieke verhoudingen in Europa aan het einde van de jaren dertig maakte een uitzending van de slagvloot naar het Verre Oosten echter steeds onwaarschijnlijker. Het werd duidelijk dat er geen zware oorlogsschepen konden worden gemist voor inzet in Zuidoost-Azië, nu de kansen op oorlog met Duitsland en Italië steeds reëler werden. Toen de oorlog in Europa in september 1939 daadwerkelijk een feit werd, leek het faillissement van de vooroorlogse maritieme strategie onontkoombaar. Aanvankelijk werd de termijn waarin Singapore hulp mocht verwachten nog verdubbeld van 90 naar 180

dagen. Maar in juni 1940 zag het oorlogskabinet zich gedwongen de consequenties van de nieuwe situatie te aanvaarden: de regeringen van Australië en Nieuw-Zeeland kregen bericht dat er geen adequate maritieme versterkingen naar Singapore werden gezonden, wanneer Japan de oorlog zou verklaren. Voor de Britse defensieplannen in Zuidoost-Azië had deze beslissing vergaande gevolgen. Het zwaartepunt van de verdediging van Singapore en Malakka verschoven daarmee van de marine naar de Royal Air Force. De luchtmacht, in 1940 uitgerust met in totaal 88 toestellen verspreid over vliegvelden op Singapore en Malakka, zou een invasievloot op zee moeten keren, voordat de vijand gelegenheid kreeg troepen aan land te brengen. Met de aanleg van vliegvelden en versterkingen langs de oostkust van Malakka waren de RAF en het Britse leger in 1937 begonnen; algemeen was toen reeds het inzicht doorgedrongen, dat Singapore bijzonder kwetsbaar was bij een aanval over land.

De Britse chefs van staven berekenden in de zomer van 1940 dat de RAF voor deze nieuwe taak ten minste 22 squadrons nodig had met 336 moderne vliegtuigen; in oktober 1940 werden zelfs al 566 toestellen noodzakelijk geacht. Ook het zwakke landmachtgarnizoën in Malakka, opgebouwd uit een achtal infanteriebataljons, diende met spoed te worden uitgebreid met minimaal drie infanteriedivisies, drie mitraillleur- en twee tankbataljons. Aan deze versterking, hoe urgent ook, kon in de praktijk van de oorlogssituatie in Europa echter nauwelijks uitvoering gegeven worden, toen in februari 1941 naar aanleiding van de Italiaans-Duitse offensieven in Noord-Afrika de toewijzing van gevechtsklare divisies en modern materieel aan de Britse strijdkrachten ter plaatse nog grotere prioriteit kreeg. In december 1941 waren voor de verdediging van Singapore en Malakka derhalve slechts dertien RAF-squadrons beschikbaar met 158, voor het merendeel verouderde, vliegtuigen. Het landmachtgarnizoën was in de loop van 1940 weliswaar belangrijk versterkt en beschikte in december 1941 over tien brigades verdeeld over drie divisies en één zelfstandige brigade, maar het ontbrak het leger vergaand aan gemechaniseerde eenheden en zware wapens.

Onder deze omstandigheden was het voor velen een opluchting dat het Britse kabinet na lange beraadslagingen met de marineleiding op 12 oktober 1941 als nog besloot moderne eenheden van de slagvloot naar het Verre Oosten te sturen, een beslissing overigens die eerder was ingegeven door politiek-strategische overwegingen dan door militaire. Churchill verwachtte dat alleen al de aanwezigheid van een krachtig Brits eskader in Singapore de Japanse marine zou kunnen weerhouden van offensieve actie. Zijn verwachting doet wat merkwaardig aan in het licht van de gebeurtenissen die zouden volgen en kan alleen worden verlaard uit de omstandigheid dat zowel Churchill als de marineleiding tot december 1941 de politieke intenties en de militaire capaciteiten van Japan ernstig hebben onderschat. De aangekondigde komst van een slagvloot naar het Verre Oosten werd begrijpelijkwijns in Australië en Nieuw-Zeeland met instemming ontvangen en ook in Nederlands-Indië reageerde de Commandant Zeemacht, vice-admiraal C.E.L. Helfrich, met enthousiasme en vertrouwen.

Het Britse smaldeel, onder commando van vice-admiraal Sir Tom Phillips, was samengesteld uit het vlaggeschip HMS *Prince of Wales*, een van de modernste slagschepen van de vloot, de oudere slagkruiser HMS *Repulse* en het nieuwe vliegdekschip HMS *Indomitable*. Het laatste liep echter op 3 november bij Kingston op Jamaica op een rif en werd aansluitend voor reparatie naar de Verenigde Staten gedirigeerd; pas twee weken later zou dit schip alsnog naar het Verre Oosten afreizen. De *Prince of Wales*, de *Repulse* en hun escorte van vier torpedobootjagers liepen op 2 december 1941 de marinehaven van Singapore binnen.

De komst van het eskader heeft de beslissing van Japan om de oorlog te beginnen niet beïnvloed, maar leidde wel tot enige bezorgdheid bij de marineleiding. Het Japanse oorlogsplan ging uit van een bijzonder riskante, bijna gelijktijdige verrassingsaanval op vijf op grote afstand van elkaar gelegen doelen: Hawaii, de Filippijnen, Malakka, Hongkong en Guam, Wake en de Gilberteilanden. Een sterk Brits eskader op patrouille in de Golf van Siam zou de landingen op Malakka kunnen verhinderen of in elk geval kunnen vertragen. De vliegdekschepen en slagschepen van de Keizerlijke Marine waren ingedeeld bij de inleidende actie tegen de Amerikaanse slagvloot in Hawaii of elders ingezet. Voor de bescherming van de Japanse landingsoperatie op Malakka en Thailand had de marineleiding naast kleinere eenheden slechts de oude slagschepen *Kongo* en *Haruna* ter beschikking gesteld en deze zouden bij een treffen geen partij zijn voor de Britse tegenstanders. De opperbevelhebber van de Japanse

marine, admiraal Yamamoto Isoroku, besloot daarom direct extra onderzeesboten naar het gebied te dirigeren, op de zeeroutes van Singapore naar de Golf van Siam mijnenvelden te leggen en de marineluchtmacht bij Saigon, aangewezen om de invasievloot naar Malakka te beschermen, uit te breiden tot een sterkte van 99 bommenwerpers.

Japans luchtoffensief tegen Sumatra

Nog voor evenwel het Britse eskader tegenactie had kunnen ondernemen, voerden in de nacht van 7 op 8 december 1941 vier divisies van het 25ste Japanse Leger een geslaagde landing uit in Thailand en aan de noordoostkust van Malakka. In het oorlogsplan was het 25ste Leger aangewezen om Malakka en Singapore te veroveren, een taak waarvoor de legerleiding drie maanden had uitgetrokken. In samenhang met deze operatie zou het 16de Japanse Leger de bezetting van Zuid-Sumatra - het gebied ten zuiden van de lijn Padang-Bengkalis - voor zijn rekening nemen, waarna de uiteindelijke aanval op Java zou volgen. Het 16de Leger zou rechtstreeks vanuit Indo-China naar Nederlands-Indië worden verscheept, echter alleen indien de opmars door Malakka voldoende gevorderd was. Na de uitschakeling van de Britse strijdkrachten in Malakka zou het 25ste Leger ten slotte de Straat van Malakka oversteken om Midden- en Noord-Sumatra te bezetten.

De Britse oorlogsinspanning bij Malakka werd een zware, volgens velen fatale slag toegebracht door het verlies, drie dagen na het uitbreken van de oorlog, van de *Prince of Wales* en de *Repulse*. Beide schepen waren, met de torpedobootjagers HMS *Tenedos*, *Express*, *Electra* en HMAS *Vampire*, op 8 december Singapore uitgelopen op zoek naar de Japanse invasievloot. Die werd, mede door het slechte weer, niet gevonden, maar het Britse eskader zelf werd op 9 december ontdekt door de Japanse onderzeeër I.65. In de ochtend van 10 december werden de *Prince of Wales* en de *Repulse* door een groep van 60 Mitsubishi G3M2- en 26 Mitsubishi G4M1-bommenwerpers aangevallen en tot zinken gebracht. De Japanners verloren bij de actie drie vliegtuigen. Op het vliegveld Sembawang in Singapore stonden jachtvliegtuigen van 453 Squadron RAF gereed om, indien gevraagd, de schepen luchtdrukking te verlenen. Teekend voor het zelfvertrouwen van de Britse eenheden was, dat pas een uur na de eerste Japanse aanvallen commandant W.G. Tennant van de *Repulse* een bericht naar Singapore liet seinen: 'From *Repulse* - to any British man of war - enemy aircraft bombing - my position (...).' De Australische jachtvliegers van 453 Squadron die vervolgens naar het strijdtheel gedirigeerd werden, kwamen alleen nog op tijd om Phillips' vlaggeschip in de golven te zien verdwijnen.

Vooral dit verlies van het pas twee jaar oude slagschip *Prince of Wales*, waarvan algemeen verwacht werd dat het zich zelfstandig kon verweren tegen luchtaanvallen, kwam bijzonder hard aan. Voor de eerste keer in de oorlog ging een slagschip buitengangs door luchtaanvallen verloren. Ook in Medan maakte het nieuws grote indruk. 'Singapore verliest twee kapitale schepen,' kopte de *Sumatra Post* op 11 december. 'De eerste slagen van den oorlog zijn hard geweest en toen gisteren het bericht binnenviel dat de "Prince of Wales" en de "Repulse" verloren waren gegaan, kwam deze slag zoo hevig aan dat wij allen er een oogenblik duizelig van werden (...) Daarom zullen wij thans hardnekkiger dan tevoren moeten zijn. Wij zullen vastbesloten moeten aannemen, van hoog tot laag, van den eersten man te Batavia tot den eenvoudigsten soldaat en burger, dat wij niet zullen wijken van onze posten, dat wij onze plichten zullen doen, ook al komen er in de eerstvolgenden dagen nog meerdere tegenslagen, hetgeen te verwachten valt.'

Al in de eerste dagen na de Japanse landingen werden de vliegvelden van Singora en Patani in Thailand bezet en ging op Malakka het Britse vliegveld bij Kota Baroe (Kota Bharu) verloren. Malakka en Sumatra kwamen nu ruimschoots binnen het bereik van de Japanse bommenwerpers en de luchtdreiging nam toe naarmate er bij de opmars naar het zuiden spoedig nog enkele vliegvelden veroverd werden. In de luchtoorlog boven Sumatra zijn twee fasen te onderscheiden; de eerste omvatte de periode van 8 december 1941 tot medio januari 1942, de tweede van 16 januari tot halverwege februari 1942.

In de eerste fase voerde de 3de Luchtvloot van de Japanse legerluchtmacht, ondersteund door de marineluchtmacht, voornamelijk bewapende verkenningen uit boven Sumatra, met slechts incidenteel een grotere bombardementsactie. De strijd om de beheersing van het luchtruim boven Malakka en Singapore hield

tot medio januari het grootste deel van de Japanse luchtvloot gebonden. Door het aanvankelijke uitblijven van grote Japanse luchtoperaties boven Sumatra konden de jachtvliegtuigen van de Militaire Luchtvaart van het KNIL (ML-KNIL) te Pakan Baroe vrijgemaakt worden voor offensieve acties.

Zodoende landden op 20 december vier Curtiss-Wright H-75A7 'Hawk' van de Eerste Afdeling van Vliegtuiggroep IV op het vliegveld van Medan, die de volgende ochtend een aanval met 50 kg-mijnbommen zouden uitvoeren op een spoorwegknooppunt in Zuid-Thailand. In de vroege ochtend van 21 december raakten echter tijdens een hevige regenbui twee Hawks elkaar kort na het opstijgen. De vliegtuigen stortten neer bij Koeala Pertjoet en de beide piloten, sergeant-vlieger P. van Breen en vaandrig-vlieger J.F. Sanders, kwamen daarbij om het leven. De twee andere Hawks, gevlogen door luitenant W.M. van der Poel en sergeant-vlieger H.J. Mulder, zetten hun tocht voort en bombardeerden afzonderlijk hun doel. Van der Poel kwam later die dag behouden terug op het vliegveld van Medan, maar het toestel van sergeant-vlieger Mulder ging verloren. Mulder had op de heenreis het door de Japanners bezette vliegveld van Penang verkend en had daardoor onvoldoende brandstof om na zijn bomaanval rechtstreeks naar Medan terug te keren. Bij een poging om op het vliegveld van Ipoh te landen werd zijn Hawk door de Britse luchtdreiging evenwel voor een vijandelijk toestel gehouden en onder vuur genomen. Mulder werd daarbij gewond en zijn toestel werd beschadigd; hij was gedwongen om 30 km ten zuiden van Ipoh een noodlanding te maken. Op 25 december keerde sergeant-vlieger Mulder terug bij zijn eenheid in Pakan Baroe.

In de middag van zondag 28 december vond de eerste Japanse luchtaanval op Medan plaats, uitgevoerd door een groep van zeventien lichte bommenwerpers van de 3de Groep van het 3de Japanse Luchtleger, van de typen Kawasaki Ki-48 en Mitsubishi Ki-30. Doelwit was het vliegveld Polonia en hoewel de materiële schade - althans in relatie tot de omvang van het aanvallende eskader - beperkt bleef, vielen door het uitblijven van luchtalarm ca. 30 doden en 50 gewonden. Het gebouw waarin zich het kantoor van de KNIL bevond werd geraakt en brandde uit, terwijl ook een gereedstaande Douglas DC-3 van de KLM werd vernield. Op de stadsbevolking maakte de Japanse actie diepe indruk. In een artikel getiteld *Medan hield zich goed* gaf een der KLM-vliegers enkele dagen later in een vraaggesprek met het blad *Geeft Acht* zijn ervaringen als volgt weer:

's Middags hoorden wij opeens in de verte het geronk van vliegtuigen en op het vliegveld vertelde men ons, dat enige Engelsche vliegtuigen verwacht werden. Na eenigen tijd zagen wij een grote formatie vliegtuigen het vliegveld naderen. Zij vlogen laag en kwamen recht op het vliegveld af. Niemand vermoedde, dat er iets niet in de haak was, totdat opeens aan het einde van het veld een zware bom ontplofte, een voltreffer op eenloods, die tot kort geleden als munitieopslagplaats gediend had, maar die nu gelukkig leeg was. (...) Nu, toen vielen de bommen de een na de andere neer en wij natuurlijk schielijk dekking aan 't zoeken. (...) De Japs kwamen nog een paar keer terug voortdurend schietend, maar uiteindelijk werd dan toch het "All clear" gegeven en konden wij de ravage eens opnemen. Van onze kist was niet veel overgebleven. Die had een voltreffer gekregen en zoals ik al zei, we hadden al voor den volgenden dag getankt, dus U begrijpt hoe die kist brandde, en ook had een voltreffer het stationsgebouw grootendeels vernield. (...) Overal hoorde je de gewonden kermen en toen hebben wij allemaal de handen maar uit de mouwen gestoken, om die arme kerels zoo goed mogelijk te verbinden. (...)

Volgens mij hebben allen, en niet het minst de Indonesiërs, zich schitterend gedragen. Van een paniekstemming is geen sprake geweest. U begrijpt wel, dat iedereen erg onder den indruk van het gebeurde was. En hoe kan dat ook anders. Je moet dat zelf eerst hebben meegeemaakt om te kunnen begrijpen, hoe zulk een bombardement en speciaal ook een aanval met mitrailleurs op het mooreel kunnen werken. Maar ook onze inheemsche landgenooten hebben naar beste weten medegeholfen bij de voorloopige behandeling van de gewonden. Ik heb gewonden gezien, die er zelf slecht aan toe waren, maar die hun plaatsen in auto's aan anderen afstonden. Ernstig gewonden heb ik rustig zien wachten zonder een klacht te uiten, terwijl zij toch vreeselijke pijnen hebben moeten lijden. Nogmaals, over het moreel der bevolking niets dan de grootste lof.'

De tweede fase van de luchtoorlog begon op 16 januari 1942 en duurde tot medio februari, in welke periode vanaf vliegvelden in het zuiden van Malakka een groot luchtoffensief werd ingezet ter voorbereiding van de Japanse invasie in Zuid-Sumatra en op Bangka. Op 16 januari vond een tweede bombardement

op Medan plaats; begeleid door acht Nakajima-jagers van het type Ki-43I deed een groep van 22 Mitsubishi Ki-30 en Kawasaki Ki-48 lichte bommenwerpers van de 3de Groep van het 3de Japanse Luchtleger een aanval op Polonia. Wederom bleef de materiële schade beperkt, maar een DC-3 van de KNILM werd op de grond vernield. Bij het bombardement vielen ditmaal geen slachtoffers. Vanaf 18 januari waren de bommenwerpers van de Japanse leger- en de marineluchtmacht bijna dagelijks boven het eiland en de Straat van Malakka actief.

Vanwege de luchtaanvallen werden schepen met de bestemming Deli opgehouden of omgeleid naar Sibolga, aan de westkust van Sumatra. De Commandant Zeemacht, vice-admiraal C.E.L. Helfrich, bepaalde bovendien dat niet meer dan één schip tegelijk Belawan mocht aandoen. Deze maatregelen konden niet voorkomen dat op 22 januari het KPM-schip *Lematang* in Belawan tot zinken werd gebracht. Het schip, op weg van Java naar Deli om locomotieven op te halen, was op de 21ste in de Straat van Malakka doelwit geweest van een Japans bombardement, maar had Belawan onbeschadigd weten te bereiken. Tijdens een luchtaanval op de haven de volgende dag ging de *Lematang* alsnog verloren, toen het na twee treffers in brand vloog en langs de kade zonk. Bij dit bombardement werden ook een deel van de kade en enkeleloodsen verwoest. Eind januari 1942, toen de Japanners geheel Malakka beheersten en zich opmaakten voor de finale aanval op Singapore, werd op instructie van Helfrich ten slotte alle scheepvaartverkeer naar Belawan stopgezet.

Het Territorial Commando Midden-Sumatra

De capitulatie van Singapore en de ontruiming van Palembang op 15 februari 1942 bezegelden het lot van Sumatra. Tijdens de Singapore-conferentie van 18 december 1941 en volgende dagen waren de militaire vertegenwoordigers van Groot-Brittannië, Nederlands-Indië, Australië, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten overeengekomen dat de geallieerde strategie gericht zou zijn op het behoud van de zogenaamde Maleise barrière, een verdedigingslinie die zich uitstrekte van Singapore, via Zuid-Sumatra, Java en de kleine Soenda-eilanden tot aan Darwin in Noord-Australië. Nu de Japanners deze linie doorbraken, zag generaal Sir Archibald Wavell, opperbevelhebber van ABDA-command, geen mogelijkheid meer Sumatra te behouden. Op 15 februari werd besloten de 6de en 7de Australische infanterie-divisies, die vanuit het Midden-Oosten onderweg waren en in de loop van maart 1942 in Oosthaven verwacht werden, niet meer in Zuid-Sumatra te ontschepen.

Toen begin februari 1942 duidelijk werd dat de val van Singapore hooguit nog een kwestie van dagen kon zijn, besloot het Algemeen Hoofdkwartier te Bandoeng bij wijze van laatste noodmaatregel tot een wijziging van militaire indeling van Sumatra. Op 14 februari vond de instelling plaats van het Territorial Commando Midden-Sumatra, een nieuw bevelsgebied dat naast het Gouvernement Oostkust van Sumatra ook de residenties Tapanoeli, Sumatra's Westkust en het vasteland van de residentie Riouw en Onderhorigheden omvatte. Als commandant werd benoemd de 51-jarige generaal-majoor der infanterie R.Th. Overakker, voordien regimentscommandant van het 6de Regiment Infanterie (6 RI) in Oost-Java. Deze kwam op 9 februari met zijn stafmedewerkers kapitein H. Trebels en kapitein H.A.J. Duchateau in Medan aan. Het hoofdkwartier van het Territorial Commando Midden-Sumatra werd gevestigd in Prapat aan het Tobameer.

Op Overakker rustte in de eerste plaats de taak om de verschillende eenheden in Midden-Sumatra aan een te smeden tot een hechte gevechtsorganisatie. De naar schatting 5.600 man sterke troepenmacht onder zijn bevel bestond uit een heterogene verzameling beroepsmilitairen, miliciens, landstormers en stads- en landwachters, die bovendien over een zeer groot gebied verspreid waren. Van deze strijdsmacht mocht niet worden verwacht dat zij een Japanse landing op de kust konden tegengaan; dankzij hun inmiddels onbetwiste luchtoverwicht waren de Japanners in staat overal ongehinderd troepen aan land brengen. De voor te bereiden operatieplannen konden in Overakkers visie derhalve uitsluitend defensief van aard zijn. De algemene lijn daarin gaf aan dat een deel van de troepen bestemd zou worden voor acties die tot doel hadden de Japanse opmars te vertragen, zodat de hoofdmacht zich terug kon trekken naar het binnenland om een guerrilla-oorlog te beginnen. In deze opzet zou het KNIL in mobiele eenheden moeten ageren tegen een met moderne wapens uitgeruste buitenlandse vijand; een volstrekt nieuwe taak waarop ook de beroepseenheden onder de

troepen op Sumatra, die vanouds uitsluitend gericht waren op de handhaving van binnenlandse orde en rust, in het geheel niet voorbereid waren.

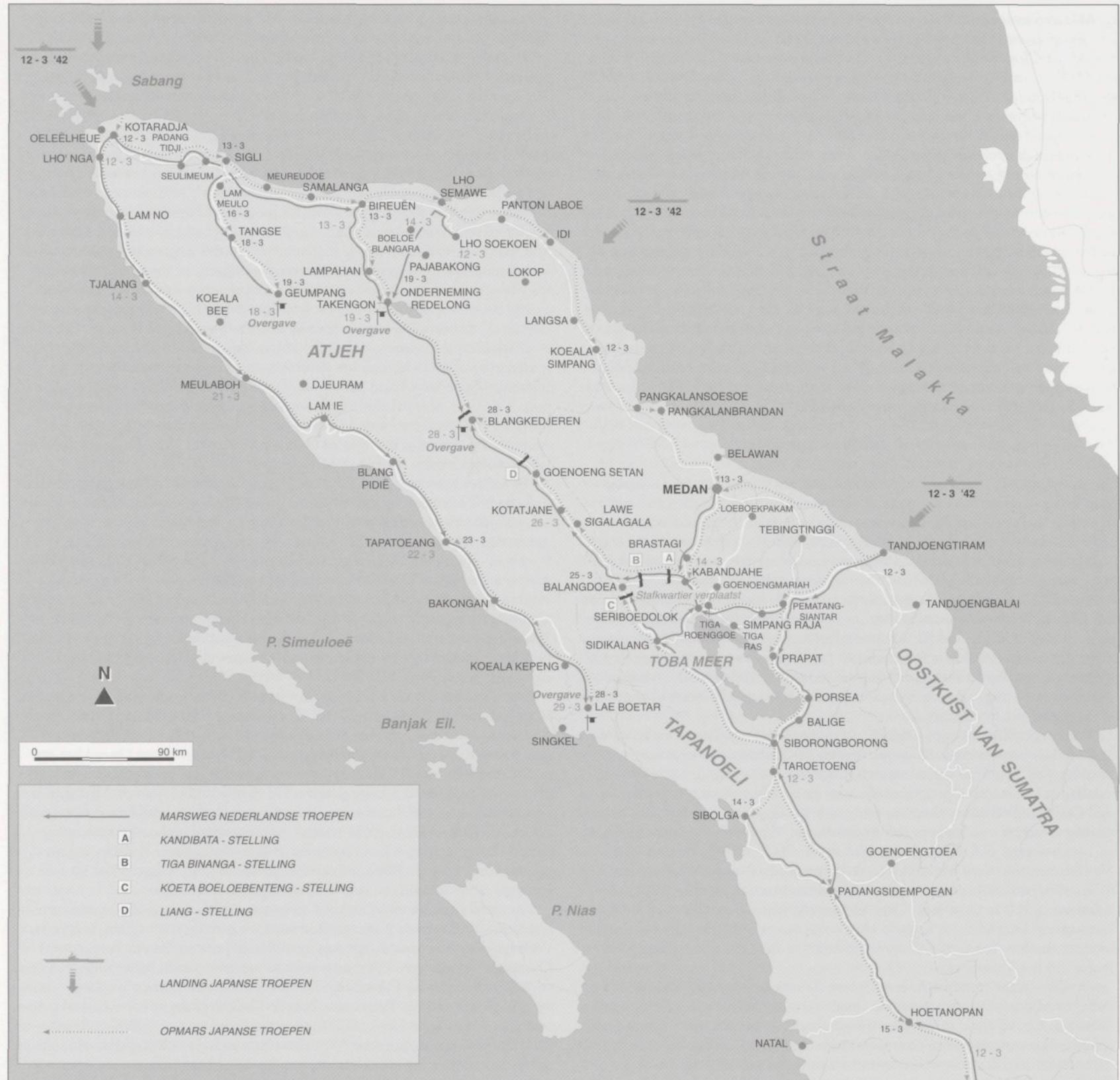
Halverwege februari 1942 beschikte het Territorial Commando Midden-Sumatra over vier infanterie-bataljons gevormd uit beroepsmilitairen, dienstplichtigen en stads- en landwachten, en over drie detachementen artillerie met in totaal acht vuurmonden. De dislocatie was als volgt: het bataljon Hazenberg, onder bevel van majoor C.F. Hazenberg, was gelegerd bij Fort de Kock; het bataljon Borgen, onder kapitein J.C. Borgen, bij Padang; het bataljon Van Aarsen, onder majoor P.H.J.A. van Aarsen, bij Pematang Siantar; en het reeds genoemde bataljon Jordans, onder luitenant-kolonel A.W.M. Jordans, in Medan en Belawan. Behalve door organisatorische moeilijkheden bij het opzetten van nieuwe staven en bevelsstructuren, werd Overakker vooral geplaagd door logistieke problemen. Het KNIL op Sumatra was behalve ongetraind, ook onvoldoende uitgerust voor gemotoriseerde verplaatsingen; er was een groot tekort aan alle soorten voertuigen, tanks ontbraken geheel en ook waren er veel te weinig zware wapens. Een extra bron van zorg bij elke verplaatsing was de verzorging en bescherming van de gezinnen van de betrokken militairen. Teneinde in de tekorten te voorzien, liet de territoriaal commandant alle bruikbare civiele voertuigen vorderen en werden inheemse chauffeurs onder militair gezag geplaatst. Uiteindelijk lukte het zo om het grootste deel van de troepen van enige vorm van motortransport te voorzien; vanwege deze bonte verzameling auto's en vrachtwagens en de steeds weer nieuwe troepenverplaatsingen sprak men spoedig alom van het 'Circus Overakker'. Kapitein J.C. Borgen schreef in een naoorlogs verslag over deze periode:

'Ik behoeft nauwelijks te wijzen op de grote drukte die de reorganisatie met zich meebracht en op het tempo waarin gewerkt moest worden. Nieuwe staven en eenheden die dienden te worden gevormd of ontbonden met de daarvan verbonden verplaatsingen. Nieuwe plannen moesten ontworpen en uitgewerkt. Vooral in dit stadium was het gebrek aan mensen en materieel extra hinderlijk, vaak een remmende factor. Meer dan ooit was het instellen van troepen op een strijd tegen de buitenlandse vijand gebiedend noodzakelijk. En dat alles moest plaatsvinden in een kort tijdsbestek. De vijand gunde ons niet de nodige tijd... Telkenmale doorkruisten bovendien opdrachten van de Legerleiding de plannen van de territoriaal commandant. Plotselinge nieuwe opdrachten maakten de eigen plannen onmogelijk...'

Met dit laatste doelde Borger op de verschillende instructies die het Algemeen Hoofdkwartier in Bandoeng aan het Commando Midden-Sumatra verstrekte in de periode van 14 februari tot 9 maart 1942. Toen ABDA-command nog uitging van een succesvolle verdediging van Zuid-Sumatra, had Overakker opdracht gekregen zijn hoofdmacht bijeen te brengen aan de Westkust. Deze troepenconcentratie, die ten koste ging van de sterkte bij Belawan en Medan, was vooral bedoeld om de havens van Padang en van het noordelijker, in Tapanoeli gelegen Sibolga - de enige van waaruit toen nog een regelmatige verbinding onderhouden werd met Java - voor de geallieerden open te houden. Bij een Japanse landing op de Westkust zou het KNIL moeten terugtrekken naar de Padangse Bovenlanden om daar verdere tegenstand te bieden.

Op 23 februari kwamen nieuwe instructies uit Bandoeng: alle mobiele eenheden moesten naar de Padangse Bovenlanden gedirigeerd worden, minus twee veldbataljons, die onmiddellijk naar Java dienden te vertrekken. Verder werd Overakker opgedragen, een aanval voor te bereiden vanuit Midden-Sumatra op de Japanse troepen bij Palembang. De territoriaal commandant verplaatste daarop zijn gevechtsstaf van Prapat naar Fort de Kock. Vijf dagen later werd ook deze opdracht weer ingetrokken. ABDA-command was op 25 februari ontbonden en Zuid-Sumatra was opgegeven: Overakker kon zich nu volledig concentreren op de verdediging van Midden- en Noord-Sumatra. De instructie om Java met twee bataljons te versterken bleef gehandhaafd, maar van de geplande verspreiding is niets terecht gekomen. In de nacht voor het vertrek uit Padang werd het aangewezen transportschip ter hoogte van Emmahaven getorpedeerd.

Na het bekend worden van de succesvolle Japanse landingen op Java stelde generaal Overakker in overleg met zijn chef-staf majoor J.H. de Vries en kolonel G.F.V. Gosenson, de territoriaal commandant van Atjeh, nieuwe operatieplannen op, die op 8 maart moesten ingaan. Het openhouden van de havens van Padang en Sibolga had bij een val van Java geen enkele zin meer. Het plan voorzag daarom in een concentratie van alle beschikbare eenheden in het gebied in en om de Alasvallei in Atjeh, waar de omgeving zich volgens Overakker en

Gosenson uitstekend leende voor een guerrilla-oorlog. In Blangkedjeren zouden voor enige maanden levensmiddelen en voorraden worden opgeslagen. Een belangrijke voorwaarde voor uitvoering was echter, dat in Atjeh geen verzet zou oplaaien bij de verplaatsing van de KNIL-eenheden. Kolonel Gosenson garandeerde Overakker dat door de aanwezigheid van zijn Marechaussee-brigades het in Atjeh rustig zou blijven. De troepen uit Midden- en Noord-Sumatra kregen Kaban Djahe als concentratiegebied toewezen en zouden aan de zuidkant van de Alasvallei stelling moeten nemen, terwijl de zes brigades van het Korps

Marechaussee het noorden van het gebied moesten afschermen. Als standplaats voor het nieuwe hoofdkwartier voorzagen Overakker en zijn staf het stadje Kota Tjane, in het hart van de vallei.

Het bericht over de onvoorwaardelijke capitulatie van het KNIL, dat op 9 maart via de NIROM bekend werd gemaakt, vormde voor Overakker geen aanleiding van deze plannen af te wijken. Aan de instructie tot overgave werd door de territoriaal commandant geen enkele waarde gehecht; generaal Ter Poorten, van wie deze order uitging, was op dat moment immers niet meer vrij

Pag. 52: overzicht van het strijdverloop in Noord-Sumatra vanaf de Japanse landingen op 12 maart 1942 tot de overgave van het KNIL. De kaart is met enkele kleine aanpassingen overgenomen uit C. van den Hoogenband en L. Schotborgh, *Nederlands-Indië contra Japan: de strijd op Amboin, Timor en Sumatra* (1959); de spelling van de geografische namen wijkt daardoor enigszins af van de elders in dit boek gebruikte. Afbeelding: P. van Meel.

Links: intocht van de Japanse landings-troepen - met fietsen! - te Tandjoeng Tiram, 12 maart 1942. Foto: RIOD.

in zijn beslissingen. Het voortzetten van de strijd na de val van Java was voor Overakker een even logische als vanzelfsprekende stap. Zoals velen meende hij dat de verovering van Nederlands-Indië onmiddelijk zou worden gevolgd door een Japanse aanval op Australië; het grote bombardement op de Noordaustralische havenstad Darwin op 19 februari was er een voorbode van. Door nu op Sumatra de strijd voort te zetten en zo Japanse fronttroepen te binden, zou het KNIL wellicht indirect kunnen bijdragen aan de verdediging van het bedreigde continent. Overakker was er bovendien van overtuigd dat binnen enkele maanden een Amerikaans tegenoffensief van start zou gaan, in het kader waarvan het behoud van een steunpunt op Sumatra eveneens van belang kon zijn.

Op 7 maart was er voor het laatst radiocontact met Java. Een dag later, op 8 maart 1942, ging van het hoofdkwartier van de territoriaal commandant in Prapat het bevel uit tot een algehele verplaatsing van alle eenheden naar het gebied van de Alasvallei. Overakker kreeg informatie uit de eerste hand over de situatie op Java toen vaandrig vlieger-waarnemer F. Pelder zich onverwacht op 9 maart in Prapat meldde. Na de capitulatie waren Pelder en vier Britten met een Lockheed Lodestar van vliegveld Pameungpeuk in West-Java gevlogen. Na een stop in Medan werd de tocht naar Ceylon voortgezet, waar het vijftal op 11 maart aankwam.

De Japanse invasie en opmars

Aan de overzijde van de Straat van Malakka was het 25ste Japanse Leger direct na de val van Singapore begonnen met de voorbereidingen voor de laatste fase van zijn veldtocht tegen Malakka en Nederlands-Indië: de aanval op Noord-Sumatra. De bezetting van het eiland ten noorden van de lijn Padang-Bengkalis - ten zuiden ervan opereerde de 38ste Divisie van het 16de Japanse Leger - werd uiteindelijk een taak voor de Keizerlijke Gardedivisie onder bevel van luitenant-generaal Nishimura Takumo. De Gardedivisie telde in totaal 12.600 man en was

opgebouwd rond een kern van drie, gedeeltelijk gemotoriseerde, infanterieregimenten van elk ongeveer 2.600 man. De divisie was relatief ongeoefend en haar gevechtswaarde werd derhalve aanvankelijk door luitenant-generaal Yamashita Tomoyuki, de bevelhebber van het 25ste Leger, niet hoog geschat. Bij de strijd in Johore en de bestorming van Singapore in de eerste helft van februari 1942 had zij zich echter bijzonder onderscheiden; op de 18de van die maand kreeg Nishimura opdracht de definitieve operatieplannen voor de invasie uit te werken.

Als resultaat daarvan gingen ten slotte op 12 maart vier gevechtsgroepen, volgens Japans gebruik genoemd naar hun commandant, aan land in Atjeh en op de Oostkust van Sumatra. Het infanteriebataljon van de gevechtsgroep Taga beet de spits af met een nachtelijke landing bij Sabang op Poelau Weh. Enkele uren later werd het gevolgd door drie bataljons en een afdeling veldartillerie van de gevechtsgroepen Kobayashi en Yoshida, die debarkeerden bij Kota Radja en Idi, respectievelijk aan de noord- en oostkust van Atjeh. De laatstgenoemde gevechtsgroep ging nadat via Langsa en Koeala Simpang in Atjeh op weg naar Langkat en de olie-installaties van Pangkalan Brandan en Pangkalan Soesoe, om van daaruit verder op te trekken naar Medan. Bij het aanbreken van de dag ten slotte landden bij Tandjoeng Tiram, over de weg ca. 145 km ten zuidoosten van Medan, nog anderhalf bataljon infanterie, een mortiercompagnie en drie genie-compagnieën van de gevechtsgroep Kunishi. Deze gevechtsgroep splitste zich vervolgens in twee aanvalsgroepen: een trok op in de richting van Pematang Siantar, een andere ging in de richting van Medan.

Al in de ochtend van 13 maart trok een bataljon wielrijders, de voorhoede van de gevechtsgroep Yoshida, Medan binnen. Medan was de vorige dag, op 12 maart, door de laatste eenheden van het bataljon Jordans ontruimd. De drie resterende compagnieën onder zijn bevel (landstormers, miliciens en stadswachters) hadden zich in opdracht van Overakker naar Brastagi teruggetrokken; in de avond verlieten de laatste Nederlandse overvalwagens de stad. Zoals ook elders was gebeurd in Indië, werden de Japanse soldaten door de inheemse stadsbevol-

king met enthousiasme ontvangen. Het verslag van de operaties van het 25ste Japanse Leger geeft aan hoe de soldaten de stad aantroffen: 'Zowel de inheemse als Indo-Chinese bevolking begroetten de Japanse soldaten met "Banzai" juichkreten. Het paleis van de sultan, de luxueuze woningen van de Nederlanders, de kantoorgebouwen, winkels en restaurants, alles in de mooie stad was nog perfect in orde. De water- en elektriciteitsvoorzieningen waren onbeschadigd, alleen enkele bruggen bleken te zijn vernield.' Uit een dagboekaantekening van een anonieme Nederlandse inwooner van Medan blijkt dat terstond ook al sprake was van plunderingen, tot de Japanse autoriteiten hardhandig lieten ingrijpen: 'Wij zagen 's morgens vroeg Japanners op de fiets langs de Oranje School rijden. Nooit heb ik beter het woord van onze Heiland begrepen, toen Hij vroeg: "Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?" Het gepeupel vierde al gauw zijn lusten bot door de leegstaande huizen te rampassen, wat een naar gezicht was. De politie mocht eerst ingrijpen, toen de "bezetter" hier permissie voor gaf. Toen werd er ook raak geschoten.'

De aanhoudende berichten over Japanse successen, de onverwacht snelle val van Java, de reorganisatie en de voortdurende verplaatsingen hadden op dat tijdstip reeds een zware wissel getrokken op het moreel van Overakkers troepen. Met name bij de compagnieën van de Stads- en Landwacht en Landstorm had men weinig vertrouwen in een goede afloop van de strijd, vooral toen bekend werd dat in Atjeh een algemene opstand was uitgebroken tegen het Nederlandse gezag. Bij de vernielingsploegen was veel onrust ontstaan door de geruchten over executies van AVC-ers in Tarakan en Balikpapan. Ook de Japanners lieten niet na te waarschuwen - via radio-uitzendingen en het afwerpen van pamfletten - dat degenen die zich aan vernielingen schuldig maakten, met hun gezinsleden en verdere verwanten zeer zwaar gestraft zouden worden. Na de val van Java was een evacuatie en veel leden van de betrokken korpsen vreesden dat zij na uitvoering van hun taak aan hun lot overgelaten zouden worden. Op 9 maart kwam de territoriaal commandant aan hun bezorgheid tegemoet door de AVC-ers te demobiliseren en aan te geven dat vernielingen alleen op beperkte schaal mochten worden uitgevoerd.

Bij de troepenverplaatsingen naar de Alasvallei maakten Overakker en zijn staf een onderscheid tussen de inzet van beroepsmilitairen en miliciens, en van eenheden van de Stadswacht en Landstorm. De laatstgenoemde waren ongoedend in offensieve acties en daardoor minder geschikt voor het voeren van een guerrilla-oorlog. De stadswachters en landstormers kregen in het operatieplan vooral de taak de verplaatsing van de beroepsmilitairen naar de Alasvallei te dekken. Bij Pematang Raja aan het riviertje Bah Koewoe waren op 12 maart met dat doel twee compagnieën Stadswacht onder kapitein J.J.A. van de Lande in stelling gegaan. Zij hadden opdracht de Japanse optmars vanuit het ca. 30 km oostelijker gelegen Pematang Siantar te vertragen. In de nacht van 12 op 13 maart deserteerde een aantal stadswachters en chauffeurs uit hun stellingen en toen de volgende dag werd bevestigd dat de Japanners zich inderdaad al in Siantar bevonden, werden de bruggen in de weg voor de stelling vernield.

Nadat op 14 maart Japanse troepen een mortierbeschieting uitvoerden en de rivier overstaken, dreigde onder de nerveuse militairen in de stelling een algemene chaos te ontstaan. Van de Lande gaf daarop het bevel tot een terugtocht in de richting van Seriboedolok en Kaban Djahe. Een brigade onder bevel van eerste luitenant N. van de Linde bleef in de stelling achter om de aftocht te beschermen. In Tiga Roenggoe, nog oostelijk van Seriboedolok, stuitte de gemotoriseerde colonne van kapitein Van de Lande later die dag evenwel onverwacht op een sterke Japanse eenheid, die via Tiga Ras om zijn stelling heen was getrokken en met lichte tanks en mitraillieuropstellingen de weg naar Kaban Djahe had afgesneden. Doordat de voertuigen van de colonne Van de Lande tegen alle voorschrijften in onvoldoende afstand van elkaar hadden gehouden, bleek het onmogelijk om te keren. Na een kort vuurgevecht gaf de colonne zich over aan de Japanners. Meer dan 20 Nederlandse militairen werden vervolgens geëxecuteerd, volgens de Japanners omdat er na de overgave nog geschoten zou zijn. Kapitein Van de Lande wist met drie anderen te ontkomen. Zij zouden zich op 22 maart in Tebing Tinggi aan de Japanners overgeven.

Westelijk van Kaban Djahe waren onder leiding van luitenant-kolonel A.W.M. Jordans enkele detachementen en compagnieën Landstorm en Stadswacht, aangevuld met militiesecties, in stelling gegaan langs de route naar Balangdoea en Kota Tjane, aan het zuidfront van de Alasvallei. De Europeanen onder hen wisten dat veel inheemse militairen inmiddels gedeserteerd waren en

zij beseften ook dat de beroepseenheden zich ver van hun stellingen in de Alasvallei bevonden; het moreel in de stelling was ernstig aangetast. Hoe gering de bereidheid om het gevecht aan te gaan was, bleek wel op 15 maart, toen de Kandibata-stelling - de meest vooruitgeschoven positie aan het riviertje Lau Biang, op een kleine 15 km ten westen van Kaban Djahe - verloren ging door dat de militiecompagnie van kapitein E.H. Kühr zich in paniek terugtrok nadat de militiecompagnie van kapitein E.H. Kühr zich in paniek terugtrok nadat de militiecompagnie van kapitein E.H. Kühr zich in paniek terugtrok na slechts een kort vuurcontact met een Japanse verkenningseenheid. Landstormsergeant H. Rebel schreef terugblakkend op de overhaaste terugtocht in 1989 in *Stabelan*: 'Het leek wel of velen hun bezinning hadden verloren. De wildste geruchten deden de ronde en sommigen hadden reeds een witte lap klaar om bij een eventuele overgave te gebruiken.'

De troepen, die de eenheden uit de achterliggende stellingen in hun vlucht meenamen, werden westelijker opgevangen en bij Tiga Binanga, ca. 40 km ten westen van Kaban Djahe, opnieuw in stelling gebracht. Een verkenning met overvalwagens toonde de volgende dag aan dat er geen Japanners te bekennen waren in de verlaten stellingen langs de route. Generaal-majoor Overakker bezocht de Tiga Binanga-stelling enkele dagen later persoonlijk en verving luitenant-kolonel Jordans door kapitein Borgen. Op 21 maart meldde de bemanning van een van de overvalwagens dat een Japanse colonne van twee tanks en zes vrachtauto's was waargenomen bij Kandibata. Een Japanse infiltratiepoging ten noorden van de stelling werd later die dag afgeslagen, maar een daaropvolgende zuiveringsactie door een detachment van de Stadswacht mislukte.

'*Het begin verliep vlot en hoopgevend,*' aldus opnieuw Borgen in zijn naoorlogse verslag, 'ik zag door mijn kijker hoe onze mensen aan de ene kant een heuvel beklimmen en de Japs er aan de andere kant afdaalden. Om onverklaarbare redenen stopte onze voorwaartse beweging plotseling, de onzen maakten rechtsomkeert en verdwenen in het terrein. De Japanners namen daarna hun verlaten posities in. Ze stuurden de onzen alleen een enkele patrouille na en gaven wat mortiervuur af. Het was opnieuw een treffend bewijs hoe weinig moreel de stadswachten bezaten, want bij de opmars was zo goed als geen vuur ontvangen en verliezen werden niet geleden. Enkele groepen waren zo de kluts kwijt dat zij op de terugweg de weg niet meer konden vinden en zich, bij het invallen van de duisternis, in een ravijntje verborgen uit vrees voor de Japanners. Ze brachten een koude nacht door in het open terrein en meldden zich de volgende ochtend geheel uitgeput en gedemoraliseerd terug.'

Ineenstorting en overgave

Vanuit Fort de Kock waren de eenheden van het bataljon Hazenberg na het algemene verplaatsingsbevel van 8 maart naar Kaban Djahe vertrokken. Door hun verspreide opstelling in Midden-Sumatra en allerlei transportproblemen - een aantal inheemse chauffeurs bleek te zijn geserteed - hadden niet alle eenheden van het bataljon kans gezien Midden-Sumatra voor 14 maart te verlaten, zoals Overakker had aangegeven. Die dag meldden twee compagnieën en de staf met majoor C.F. Hazenberg zich op het hoofdkwartier in Kaban Djahe. Drie compagnieën van het bataljon konden het verzamelpunt niet meer bereiken door de onverwacht snelle Japanse bezetting van de driesprong bij Si Borongborong, ca. 25 km zuidwestelijk van het Tobameer op de weg van Taroetoeng naar Balige en Prapat. Nu de weg naar het noorden was afgesneden en de Japanners zich opmaakten om naar Sibolga en Padang Sidempoean op te trekken, besloten de compagniescommandanten, de kapiteins F.E. Perdijk Rugebregt, J.E. Fris en H.A.D. Betke, terug te keren naar Fort de Kock om daar de komst van de Japanners af te wachten. Volgens kapitein Fris ontbrak het aan alternatieven omdat de troepen geen animo hadden om te vechten. Op 16 maart accepteerde kapitein Perdijk Rugebregt, de oudste van de drie officieren, in Fort de Kock de Japanse capitulatievooraarden.

De twee compagnieën van het bataljon Hazenberg die zich wel bij de hoofdmacht hadden aangesloten, werden vanuit Kaban Djahe toegevoegd aan twee posities aan het zuidfront: de stelling bij Koeta Boeloebenteng, ten zuiden van Balangdoea, en de stellingen bij Liang en Goenoeng Setan in de Alasvallei. Majoor Hazenberg kreeg de leiding over alle eenheden aan het zuidfront. De stelling bij Koeta Boeloengbenteng werd op 25 maart opgegeven. De troepen hadden voortijdig hun posities verlaten na Japanse mortierbeschietingen en op bevel van majoor Van Aarsen viel men nu terug op de stellingen bij Liang.

Een zeldzame uitzondering op het algemene beeld van de demoralisatie bij

Pag. 54 boven: de Medanse bevolking verwelkomt op 13 maart 1942 de Japanse troepen. Onder: spandoek op de Centrale Pasar, met opschrift 'Onvoorwaardelijke Steun aan het Groot-Japanse Leger'. Pag. 55 boven: een Japanse colonne steekt de Soengei Wampoe over, op weg naar Tandjoeng Poera. Onder: een Japans pamflet dat de laatste KNIL-eenheden in Noord-Sumatra oproept tot overgave, eind maart 1942. Foto's: RIOD 3x; Asia Maior.

1. Volgens berichten van het Nippon leger heeft de Legercommandant van Ned. Indie zich op 8 Maart volkomen overgegeven.
2. Medan werd op 13 Maart door het Nippon leger bezet en eyenzoo Padang op 17 Maart. Het eiland Sumatra heeft zich geheel overgegeven.
3. Takengoen, Bireuen, Kabandjahe, Koetaradja, Meulaboh hadden zich reeds geheel overgegeven.
4. Thans hebben wij alles verloren. Stop onmiddellijk het vuren en keer terug naar Uw woonplaatsen.
5. Bewoners van de door Japan bezette gebieden leven vreedzaam als voorheen, onder de goede zorg van Nippon.
6. Hollandsche soldaten die zich onmiddellijk aan het Nippon leger overgeven zullen veilig bescherm'd worden. Zij die zich echter niet overgeven zullen worden vernietigd.
7. Bij overgave zullen zij, die auto's of wagens meebrengen, door het Nippon leger goed worden behandeld.

Signed

onderdelen van het KNIL vormde de door kapitein J.G. van Dormolen geleide tegenaanval vanuit de Koetaboelebenteng-stelling. Met een compagnie van be-roepsmilitairen, samengesteld uit Javaanse, Ambonese en Menadonese secties, had Van Dormolen op 23 maart de stelling verlaten om in het voorterrein tegen Japanse eenheden te ageren. Zonder Van Dormolen te berichten werd de stelling evenwel op de 25ste opgegeven en bij terugkeer bleek de groep van de hoofdmacht afgesneden. Kapitein Van Dormolen besloot daarop de compagnie naar de noordelijke Alasvallei te leiden, maar dit voornemen moest spoedig weer worden opgegeven nadat van rondzwervende militairen werd vernomen, dat in Atjeh een algehele opstand was uitgebroken. Nadat eind maart duidelijk werd dat het KNIL in Noord-Sumatra gecapituleerd had, besloot Van Dormolen zijn door deserties uitgedunde compagnie te ontbinden. Kapitein Van Dormolen genoot veel vertrouwen van de Javaanse militairen en zij waren alleen na herhaalde verzoeken bereid de wapens neer te leggen en afscheid te nemen van hun commandant. Met enkele Europese militairen gaf hij zich op 24 april bij de Japanners in Pematang Siantar aan.

Op 24 maart kreeg J.C. Borgen, inmiddels functioneel tot majoor bevorderd, opdracht nieuwe stellingen tussen Kota Tjane en Blangkedjeren te betrekken, aan de noordzijde van de Alasvallei. Na een verkenning van dit gebied wilde hij naar zijn eenheid terugkeren: 'Doch dit bleek onmogelijk wegens de voortdurend wassende stroom van voertuigen met militairen, die zich van Balangdoea langs de smalle weg in de richting van Koetatjane bewoog. Ik was gedwongen mijn colonne hier af te wachten. De houding van de terugtrekkende militairen gaf verslagenheid weer. Zij luchten hun gemoed door wild gezang en gevloek, of zaten lusteloos en stil in de auto's. Wanhoop en angst waren ook te lezen op de gezichten van de achterblijvende vrouwen, die zich langs de weg hadden verzameld.' Een anoniem gebleven planter, ingedeeld bij een eenheid van de Stadswacht in Liang, noteerde in zijn dagboek op 25 maart: 'Wat je hoort is hemelbergend. Inheemse beroepstroepen gooien bij het eerste schot de wapens neer, kleden zich in burger en lopen weg. Militie, landstormers en Europese Stadswacht doen nog iets. Vanochtend vluchtte de staf langs, naar boven naar de Blang Kedjerèn. Steeds meer troepen komen langs, volkomen gedemoraliseerd. Marechaussees, onze keurtroepen, weigeren te vechten. Wat moeten we doen? Ellende en nog eens ellende. Waar zal dat op uitlopen? (...) Zou het einde naderen? Alles komt hier langs. Geen geregelde terugtocht, maar een panische vlucht. Bivakkeren in het bos, alles werd prijsgegeven tot Goenoeng Setan.'

Een dag later, op 26 maart, bereikte de voorhoede van de gevechtsgroep Taga vanuit het noorden Blangkedjeren. Door de opstand in Atjeh en de chaotische situatie aan het zuidfront wisten Overakker en Gosenson dat er geen versterkingen meer beschikbaar waren voor verplaatsing naar het zwak bezette noordfront. Na overleg met de commandanten van beide fronten, majoor C.F. Hazenberg en luitenant-kolonel J.H.M. Blogg, besloten Overakker en Gosenson contact op te nemen met de Japanners om de capitulatievoorwaarden te bespreken. In de middag van 26 maart 1942 gaven generaal-majoor Overakker, kolonel Gosenson en majoor De Vries zich in Kota Tjane over aan luitenant-kolonel Kitayama.

'De ontvangst was hoffelijk,' aldus het latere verslag van majoor De Vries, 'de besprekingen werden gevoerd in de tuin van een der officierswoningen. De voorwaarden luidden: algehele capitulatie, eervolle behandeling en behoud van persoonlijke eigendommen. Bovendien eiste de Japanse commandant dat aan de Nederlandse compagnie, die nog in het voorterrein ageerde, door de territoriaal commandant zou worden bevolen de strijd te staken en de wapens neer te leggen. De generaal weigerde aan deze eis te voldoen op grond van de bekende order dat een zelfstandig optredende afdeling niet tot capitulatie mocht overgaan, indien daartoe bevel werd ontvangen van een commandant, die op het moment van uitgifte niet vrij in zijn handelen was. De Japanse commandant was over deze handelwijze zeer vertooid, doch dit bracht geen wijziging in de houding van de generaal zodat de Japanner er zich ten slotte bij neerlegde.'

De eenheden onder bevel van Borgen gaven zich bij Liang, tussen Kota Tjane en Blangkedjeren, aan de Japanners over. Terugblikkend op de laatste dagen voor de capitulatie schreef hij: 'Het einde van de strijd was nabij. De inheemse troepen waren onbetrouwbaar gebleken door gebrek aan moreel. Hun moed en vechtlust waren verdwenen. Wat kon een handjevol ongeoeefende, onervaren Europeanen nog uitrichten in de rimboe van Noord Sumatra tegen een overmachtige vijand? Bij mijn troep van landstormers en militieplichtigen was alle

moed verloren.' Dat de militairen op dat tijdstip nog geen idee hadden van wat hen onder de Japanse bezetting te wachten zou staan, blijkt uit de slotwoorden van majoor Borgen: 'Steeds luider klonk de roep dat het nu maar afgelopen moest zijn. Iedereen wilde terug naar zijn onderneming, school of kantoor, waar zij de Nederlandse cultuur onder de Jappen hoog zouden kunnen houden.'

Tot slot zij vermeld dat de Japanners in hun verslag van de operaties van het 25ste Japanse Leger weinig woorden hebben besteed aan de campagne in Noord-Sumatra. Hun oordeel luidde: 'De vijandelijke tegenstand in geheel Centraal en Noord Sumatra kan worden beschouwd als licht tot totaal afwezig. Luitenant-kolonel Hinokuma, toen officier operatiën van de Gardedivisie, deelde mee dat de landingen plaatsvonden zonder enige weerstand. Dit kon worden toegeschreven aan het feit dat de Nederlandse commandanten hun positie, na de val van Singapore en Java, als hopeloos zagen. De vijandelijke strijdkrachten in Noord-Sumatra, een sterkte van ongeveer 8.000 man, verzamelden zich en capituleerden in het Gouvernement Atjeh.'

De bezettingsjaren

De Japanse bezettingspolitiek op Sumatra wijkt op een aantal punten af van die op het hoofdeiland Java. In tegenstelling tot de geleidelijke interneringspolitiek op Java werd op Sumatra vrijwel direct na de bezetting begonnen met de internering van de geallieerde burgers. Een ander belangrijk verschil is dat daarbij in de meeste gevallen geen onderscheid werd gemaakt tussen 'totok'-Nederlanders en Indo-Europeanen. Dit beleid was in praktische zin mogelijk door het relatief geringe aantal Europeanen op het eiland, maar werd daarnaast vooral ingegeven door de wens volledige controle te hebben over de voor de oorlogvoering onontbeerlijke olievelden en -verwerkingsinstallaties van Sumatra. Samen met Malakka, dat militair en economisch van groot belang was door de vlootbasis van Singapore en de rubberplantages, vormde Sumatra tot maart 1943 een administratieve eenheid, die door de afdeling Militair Bestuur van de legerstaaf rechtstreeks vanuit Singapore werd bestuurd; pas in mei 1943 werd in Fort de Kock een Militair Bestuur speciaal voor Sumatra gevestigd. Zoals ook elders in Indië, werden de burgerinterneringenkampen op Sumatra op 1 april 1944 formeel onder direct bestuur van het leger gebracht. Het zwaarwegende economische belang van Sumatra is niet alleen bepalend geweest voor de houding van de Japanse bezetter tegenover de Europese bevolking, maar ook voor hun opstelling tegenover de Indonesische bevolkingsgroepen en de nationalistische beweging.

Eerste maatregelen onder Japans bewind

Op 13 maart, de eerste dag van de Japanse bezetting van Medan, werden vlagschriften verspreid waarin de nieuwe machthebbers de volgende verordeningen van kracht verklaarden:

Door de Japansche bezettingstroepen wordt bekend gemaakt

1. dat de banken op heden zijn gesloten.
2. dat het postkantoor op heden is gesloten.
3. de radiouitzending uit Nederlandsch-Indië verboden is.
4. het verboden is langs radiografische weg verbinding met het buitenland te hebben.
5. dat wapens als geweren en revolvers bij de politie moeten worden ingeleverd.
6. dat de politie van de bezettingstroepen opdracht heeft om zoals gebruikelijk de orde te handhaven en zoo noodig van de wapens gebruik te maken.

Van heden, 13 Maart, af is de avondklok ingesteld van 19 uur n.m. tot 6 uur voormiddags. Dit betekent dat tusschen genoemde uren niemand zijn woning mag verlaten.

Ieder die aan dit verbod niet voldoet en op straat of buiten zijn woning wordt aangetroffen, loopt gevaar zonder voorafgaande waarschuwing te worden doodgeschoten.

Medan, 13 Maart 1942

De Hoofdcommissaris van Politie

Kort daarop werd de bewegingsvrijheid van de Europese bevolkingsgroep verder ingeperkt door afkondiging van een algemeen huisarrest. Verder werd bekend gemaakt dat de huizen met schuttingen afgeschermd moesten worden, opdat men vanaf de straat niet meer te zien was. Op 11 april 1942 werd door kolonel Matsumura, de Japanse officier belast met de bestuursaangelegenheden op Sumatra's Oostkust, een *pemberi tahocan* (kennisgeving) uitgevaardigd, die deed vermoeden dat de Nederlanders in Medan een korte periode een internering te wachten stond. Afhankelijk van de woonwijk werd 'iedereen die behoort tot de Nederlandsche bevolking' gesommeerd zich op 12, 13 of 14 april te verzamelen op vooraf aangewezen locaties in de stad, met medenemen van bagage tot maximaal 30 kg per persoon en etenswaren voor twee dagen. De goederen in de woningen die men achterliet, dienden in één vertrek in het huis te worden opgeslagen, waarna de woning, ontruimd en schoongemaakt, afgesloten kon worden. De kennisgeving bepaalde bovendien dat jongens van zestien jaar en ouder zich, met hun bagage, gescheiden van hun families dienden te verzamelen. Van de verschillende verzamelplaatsen in de wijk werden de groepen naar de Esplanade gebracht voor transport per trein naar interneringskampen buiten de stad.

Personen die voor de Japanners onontbeerlijk waren bij de uitoefening van het bestuur en de openbare diensten, waren vooralsnog uitgezonderd van de algemene interneringsmaatregel. Zij werden aangeduid als 'Nipponwerkers' of 'ballenjongens', welke laatste naam was afgeleid van de verplicht te dragen witte armband met rode bol en Japanse karakters, die als vrijgeleide diende als de betrokkenen zich buitenshuis of buiten het kamp bevonden. Naar schatting werden in Medan tussen de 200 en 300 Nederlanders, in overgrote meerderheid mannen, voor allerlei werkzaamheden door de bezetter ingeschakeld. Vanzelfsprekend viel het personeel van de DSM onder deze groep, naast een aantal bestuursambtenaren en employés van de havendiensten in Belawan. De door de bombardementen beschadigde haven werd door de Japanners zo snel mogelijk weer in gebruik gesteld, mede voor de ontscheping van de met zware wapens uitgeruste onderdelen van de Keizerlijke Gardedivisie. De Japanners deden echter geen poging de Lematang te lichten; het wrak zou pas in september 1948 worden opgeruimd. Al op 20 maart werden een deel van de staf van het 25ste Leger, drie eskadrons tanks, een batterij artillerie en logistieke eenheden in Belawan aan land gezet. Eind maart werden ook Nederlandse en Engelse krijgsgevangenen ingezet bij het in- en uitladen van schepen in Belawan.

Het personeel van de DSM was buiten werktijden in het hoofdkantoor van de maatschappij aan de Serdangweg geïnterneerd. Hun gezinnen waren afzonderlijk ondergebracht en kregen de aangrenzende wijk, het zogenoemde Serdang-kwartier, als stadskamp aangewezen. Alle nog in Medan aanwezige ambtenaren van het Binnenlands Bestuur - de inmiddels krijgsgevangen militiciens en landstormers waren daar uiteraard niet bij - werden op 13 maart verzameld in Grand Hotel Medan aan de Esplanade, waar zij van een Japanse officier te horen kregen dat ze voortaan de bevelen van de Japanse keizer en zijn leger dienden op te volgen. Een der aanwezige bestuursambtenaren deed later verslag van hun reactie: 'Zich beroepend op de eed van trouw aan Hare Majesteit de Koningin bleven zij weigeren, ondanks bedreigingen tegen hun leven en in een later stadium tegen hun gezinnen. Er onstond een zeer gespannen situatie. Op dat moment werd de Nederlandse gouverneur van Sumatra, de heer Spits, die tot dan toe door de Japanners apart in het hotel was vastgehouden, door hen in de "vergadering" binnengebracht. Hij redde de situatie door de bestuursambtenaren op te dragen aan het werk te blijven, daar dit in het belang van de gehele bevolking zou zijn. Een naar later bleek vooruitziend en wijs besluit.'

De Nederlandse bestuursambtenaren in Japanse dienst waren aanvankelijk met hun familieleden ondergebracht in het residentshuis, maar naderhand werden zij van hen gescheiden en samen met andere 'Medanners met de band' geïnterneerd in het jongensinternaat van de Sint-Jozefschool in de Kerkstraat en in het kindertehuis van het Leger des Heils in de Van Linschotenlaan. In de loop van 1943 kwam een einde aan de relatieve bewegingsvrijheid van de resterende Nipponwerkers. Uit vrees voor ondergrondse activiteiten na het ontdekken van een geheime, door generaal Overakker opgezette organisatie, werden in de periode van 16 mei - de dag waarop de eerste arrestaties plaatsvonden - tot september 1943 alle toen nog buiten de grote kampen verblijvende Europeanen opgepakt en alsnog geïnterneerd.

De interneringen

Sumatra heeft met in totaal 91 interneringsoorden van alle eilanden in Nederlands-Indië het grootste aantal Japanse kampen gekend. Op de Oostkust van Sumatra zijn geallieerde burgers voor kortere of langere tijd geïnterneerd geweest op locaties in en bij Medan en Belawan, Balige, Bindjei, Brastagi, Kaban Djahe, Pematang Siantar, Tandjoeng Balei, Tandjoeng Morawa en Tebing Tinggi, en in de omgeving van Rantau Prapat. Zoals ook elders in bezet Nederlands-Indië, werden de burgergeïnterneerden door de Japanners steeds weer naar andere kampen verplaatst en werden in de loop der tijd meerdere kampen samengevoegd of opgeheven. Dit gebeurde aanvankelijk vooral om de administratie en bewaking van de kampen te vereenvoudigen, maar in de loop van 1943 werden in dit verband ook militair-strategische overwegingen van belang. Japan was toen op een aantal fronten in het defensief gedrongen en in geval van een Brits offensief tegen Birma of Malakka waren landingen op de kusten van Noord-Sumatra niet langer uit te sluiten. Teneinde te voorkomen dat geïnterneerden de geallieerde militairen hulp zouden kunnen bieden, werd het door de Japanse autoriteiten wenselijk geacht hen in een geringer aantal kampen dieper in het achterland te concentreren. Tot slot mag niet onvermeld blijven dat het de Japanners er bij de verplaatsingen ook om te doen was, de kampen te vrijwaren van eventuele geallieerde bombardementen.

Bij de concentratie van de burgergeïnterneerden in het binnenland hadden mannen, van wie meer actieve hulp aan de geallieerde landingstroepen was te verwachten, voorrang boven vrouwen en kinderen. Met de concentratie van de geïnterneerden uit de mannenkampen van de Oostkust werd dan ook al in oktober 1944 een begin gemaakt; de verplaatsing van de geïnterneerden uit de vrouwen- en kinderkampen volgde pas in april 1945. Uiteindelijk waren in augustus 1945 ongeveer 7.000 mannen, vrouwen en kinderen van de Oostkust bijeengebracht in eindkampen bij Rantau Prapat aan de Bilah-rivier, zo'n 300 kilometer ten zuiden van Medan: de vrouwen en kinderen (jongens op het laatst alleen onder de tien jaar) in de kampen van Aik Paminké, de mannen en ouderen jongens in het kamp Si Rengoreng en een groep van 'prominenten' in Padang Halaban. Het was vooral als gevolg van deze opeenhoping van veel te grote aantallen gevangenen in ontoegankelijke, afgelegen gebieden, onder slechte omstandigheden van huisvesting, medische verzorging en voedselvoorziening, dat in het laatste oorlogsjaar de tot dan toe beperkt gebleven sterfte onder de kampbewoners sterk opliep.

Het beeld van de internering van de geallieerde krijgsgevangen in Noord-Sumatra is minder complex. Na de capitulatie van generaal-majoor Overakker maakten de Japanners in geheel Sumatra in totaal ca. 5.700 geallieerde krijgsgevangenen. Voor het merendeel betrof het Nederlandse en inheemse militairen van het KNIL en de hulpkorpsen; daarnaast waren er ca. 1.200 Britten en Brits-Indiërs en een klein aantal Australiërs. De meerderheid van de Britse militairen werd vanuit Padang, waar zij krijgsgevangen waren gemaakt, naar Medan gebracht. Daar werden zij samen met Nederlandse militairen ondergebracht in twee krijgsgevangenkampen bij de stad: in Gloegoer, net ten noorden van Medan, en in de Uniekampung Belawan in het havengebied. In mei 1942 werden 2.000 krijgsgevangenen uit deze kampen via Belawan naar Birma verscheept. Een tweede transport volgde pas op 7 maart 1944, toen een groep van 500 krijgsgevangenen uit Gloegoer afgevoerd werd naar Atjeh, om daar met Atjehse en Batakse dwangarbeiders tewerkgesteld te worden bij de aanleg van nieuwe wegen tussen Blangkedjeren en Takengon. Na het vertrek van de Birma-transporten en de zogenoemde Atjeh-party bleven in Gloegoer en de Uniekampung Belawan ongeveer 700 krijgsgevangenen achter. In een aantal transporten gingen zij in de maanden juni, juli en augustus 1944 naar Pakan Baroe, waar zij samen met tienduizenden - voornamelijk Javaanse - romusha's werden ingezet bij de aanleg van een nieuwe spoorlijn tussen deze plaats en Mocara in de Padangse Bovenlanden.

De kampen

Bij de samenstelling van het onderstaande alfabetische overzicht op plaatsnaam van de Japanse kampen voor burgers en krijgsgevangenen op Sumatra's Oostkust, is het naast het bekende proefschrift van dr. D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (1963),

vooral gebruik gemaakt van de bundel *Japanse burgerkampen in Nederlands-Indië* (1997), samengesteld door H. Beekhuis, J. van Dulm, W.J. Krijgsfeld, H.J. Legemaate en H.A.M. Liesker. Veel informatie over het dagelijks leven in de kampen biedt verder de serie *Noord Sumatra in oorlogstijd* onder redactie van F.N.J. van Dijk e.a. (1993 e.v.), een uitgave van de Stichting Noord Sumatra Documentatie.

In **Balige**, ten zuiden van het Tobameer, is in maart en april 1942 een onbekend aantal mannen geïnterneerd geweest in de **woning van de controleur**. Zij werden begin mei overgebracht naar de plaatselijke **gevangenis**, waar ook de vrouwen en kinderen uit de directe omgeving waren ondergebracht. Eind juni verruilden de laatsten de gevangenis van Balige voor een voormalig asiel voor lepro-patiënten in **Hephata**, net ten oosten van Balige. In december 1942 werden de vrouwen en kinderen naar Poelau Brayan (blok B) overgebracht en de mannen naar de Uniekampong Belawan.

De **Uniekampong in Belawan** was een barakkencomplex in het havengebied dat oorspronkelijk werd gebruikt als woonkampong van havenarbeiders en hun gezinnen, en ook voor de eerste opvang van koelie-immigranten van Java. Vanaf 1 april 1942 tot 25 juli 1943 waren in de Uniekampong ongeveer 700 mannen en jongens uit Medan, Tandjoeng Balei, Tebing Tinggi en Balige ondergebracht, samen met een groep van 500 voornamelijk Britse en Australische militairen afkomstig uit Padang. De militairen en burgers in het kamp werden na verloop van tijd van elkaar gescheiden. In juli 1943 verdeelden de Japanners de burgergeïnterneerden over de kampen Soengei Sengkol en Belawan Estate. De groep Britse en Australische militairen was al eerder, in mei 1942, van Belawan naar Birma verscheept.

Te **Bindjei**, ruim 17 km ten westen van Medan, werd vanaf maart 1942 in de **twee hospitalen** een onbekend aantal mannen, vrouwen en kinderen afkomstig uit Langkat geïnterneerd. De mannen verhuisden in december 1942 naar de Uniekampong in Belawan en naar het eindkamp Padang Halaban bij Rantau Prapat; de vrouwen en kinderen werden in januari 1943 overgebracht naar Poelau Brayan in Medan.

Het gebouwencomplex van de **Planters School Vereeniging in Brastagi**, 60 km ten zuidwesten van Medan, was tussen medio april 1942 en medio juli 1945 in gebruik als interneringsoord voor in totaal ongeveer 1.750 vrouwen en kinderen uit Brastagi, Kaban Djahe en Pematang Siantar. Vanaf april 1943 werden zij groepsgewijs verplaatst naar kampen bij Medan en vanaf december 1944 naar de eindkampen bij Rantau Prapat. Volgens dr. Van Velden was het Brastagi-kamp vanwege het koele bergklimaat en de goede huisvesting lange tijd 'de ster onder de vrouwenkampen' – een kwalificatie waar niet iedereen zich in kon vinden, getuige een passage uit Rudy Kousbroeks *Terug naar Negri Pan Erkoms* (1995): 'Wij internatskinderen klaagden al lang vóór de internering dat Brastagi een ellendige vochtige en tochige strafkolonie was, maar dat werd vrolijk weggevuifd met formules als "lekker fris" en "heerlijk koel", "net als in Holland". Misschien was het dat ook wel voor de volwassenen die er van tijd tot tijd uit de helse hitte van de laagvlakte een paar vrije dagen kwamen doorbrengen, het herinnerde ze vermoedelijk aan hún land van herkomst. Er schuilt een boosaardige gerechtigheid in het feit dat zij daarna aan den lijve hebben mogen ondervinden wat een guur en onherbergzaam oord Brastagi in werkelijkheid was. Ongetwijfeld maakte de ondervoeding de kou nog moeilijker te verdragen.'

In **Kaban Djahe**, ca. 75 km ten zuidwesten van Medan, werden in april 1942 gedurende enkele weken de plaatselijke **gevangenis**, het **meisjesinteraat**, het **zendingshospitaal** en de **Christelijke Hollandsch-Inlandsche School** gebruikt als interneringsoord. De 105 mannen en jongens die in de gevangenis waren ondergebracht, werden eind april op transport gezet naar de Uniekampong van Belawan; de vrouwen, kinderen en oudere mannen werden overgebracht naar de Plantersschool in het nabijgelegen Brastagi.

Het kamp **Belawan Estate** bij **Medan** bestond uit een complex van tien verlaten hongs of koelieloodsen op de gelijknamige tabaksonderneming van de Deli Maatschappij, ca. 14 km ten zuidwesten van de stad. In juli 1943 werd het in gebruik genomen als onderkomen voor de 700 mannen en jongens uit de

Uniekampong Belawan en een onbekend aantal, niet eerder geïnterneerde planters uit de omgeving. Dit mannenkamp, **Belawan Estate I**, heeft tot oktober 1944 bestaan. De mannen en jongens verhuisden daarna naar Aik Paminké, Si Rengoreng en Padang Halaban bij Rantau Prapat, om plaats te maken voor een groep van 600 vrouwen en kinderen uit het kamp Lawe Si Galagal in Atjeh. Het vrouwenkamp **Belawan Estate II** is in gebruik geweest van oktober 1944 tot mei 1945. Toen werd ook deze groep overgebracht naar het eindkamp, Aik Paminké bij Rantau Prapat.

Enkele kilometers ten noorden van **Medan**, iets oostelijk van de weg naar Belawan bij de gelijknamige kampong, lag het kamp **Gloegoer**, dat net als de Uniekampong Belawan gedurende enige tijd diende als interneringsoord voor zowel krijgsgevangenen als burgergeïnterneerden. Het ommuurde complex was tot in de jaren dertig in gebruik geweest als quarantainestation voor koelies uit Java. De toen 23-jarige A.D. Bobeldijk beschreef haar eerste indruk van het kamp op 14 april 1942 als volgt in haar dagboek (*Noord Sumatra in oorlogstijd*): 'Ik zie een grote cementen muur, daarbinnen bevinden zich vier grote hongs, in de eerste staan geen houten bedden en in de laatste drie wel. Toen wij binnentraden in de eerste hong was er alleen maar een cementen vloer, vies en stoffig, in het achterste gedeelte stond allemaal barang opgeslagen van Duitsers van Belawan, in beslag genomen enzovoorts.' Het burgerkamp **Gloegoer I** is slechts kort in gebruik geweest; in april en mei 1942 waren er 525 vrouwen en kinderen uit Medan en omgeving ondergebracht. Zij verhuisden eind mei naar het kamp Poelau Brayan. In **Gloegoer II** waren van juni 1944 tot juli 1945 in totaal ongeveer 1.370 vrouwen en kinderen uit Poelau Brayan geïnterneerd, in afwachting van hun overbrenging naar het eindkamp bij Rantau Prapat.

Volgens C. van Heekeren, een van de Nederlandse geïnterneerden in het **krijgsgevangenencamp Gloegoer**, stak dit bepaald gunstig af bij latere kampen. Samen met 500 Britse en Nederlandse krijgsgevangenen verliet hij Gloegoer in maart 1944 met de eerder genoemde Atjeh-party, een groep die uiteindelijk in de veel ellendiger kampen langs de Pakan Baroe-spoorlijn terecht kwam. 'Wij zaten al sinds anderhalf jaar in het kamp "Gloegoer", schreef Van Heekeren terugblickend in *Het pannetje van Oliemans* (1975), 'eens gebouwd om kontraktkoelies die van Java kwamen "veilig" op te bergen, de zware muren met glas-scheren er bovenop, de dikke tralies in de ramen, waartegen we nu al zolang aankeken getuigden nog van deze tijd. (...) Men beklaagde zich over het slechte eten en vergat, dat het nog altijd voldoende was, men klaagde over de behuizing in de lange barakken, vol wandluizen en ratten en vergat, dat deze "hongs" zoals zij op de Oostkust worden genoemd, nog altijd vrij behoorlijk schoon waren te houden en dat wij overvloedig water en elektrisch licht hadden.'

In **Kampong Baroe**, een woonwijkje ca. 4 km ten zuiden het centrum van **Medan** bij het AVR OS-proefstation aan de uitvalsweg naar Arnhemia, waren van november 1942 tot maart 1943 naar schatting 200 vrouwen en kinderen van Nipponwerkers geïnterneerd. Zij werden daarna verhuisd naar de Sint-Jozef-school of naar Poelau Brayan.

Het **interaat c.q. weeshuis van het Leger des Heils te Medan**, aan de Van Linschotenlaan in het stadsdeel Polonia, diende in maart en april 1942 voor de internering van een groep van 300 Nipponwerkers. Onder hen bevonden zich artsen en verplegend personeel van de Koningin Emma Kliniek in de Djatilana en het Hospitaal der Vereeniging voor Ziekenverpleging in de Timorstraat.

Poelau Brayan (ook: **Poeloe Brayan**, **Poeloe Brajan**, **Poelau Brajan**), ca. 4 km ten noorden van **Medan** gelegen bij de DSM-werkplaatsen aan de spoorlijn naar Belawan, werd in de beginjaren twintig gebouwd als woonwijk voor zowel inheems als Europees personeel van deze maatschappij en van het Belawanse havenbedrijf. De bewoners werden kort na de bezetting van Medan merendeels gedwongen hun huizen te ontruimen, ten behoeve van de vestiging van een interneringskamp ter plaatse. Het kampcomplex bestond uit vijf blokken: drie met woningen voor inheems personeel en afgeweekte koeliebarakken (blokken A, B en C), een met loodsen (blok E) en een met woningen voor Europees personeel (blok D). In totaal waren hier, verdeeld over de vijf blokken, van april 1942 tot juli 1945 ongeveer 2.350 vrouwen en kinderen geïnterneerd. Poelau Brayan was daarmee lange tijd het grootste van de interneringskampen

voor burgers op Sumatra's Oostkust en tevens een der slechtste; met name de watervoorziening en het sanitair bleken bij lange na niet berekend op het grote aantal geïnterneerden. Blok A was in augustus 1942, na rapportage van de kamparts, zelfs door de Japanse gezondheidsdienst afgekeurd en ontruimd, maar werd naderhand toch weer in gebruik genomen om een nieuwe groep geïnterneerden onder te brengen. Blok E, waar 1.400 vrouwen en kinderen in koelieloodsen waren ondergebracht, kwam bij regen onder water te staan; dit kampgedeelte werd reeds in juli 1944 gesloten. De andere vier blokken bleven tot juni c.q. juli 1945 in gebruik; de ingezetenen werden deels via Gloegoer II, in meerderheid echter rechtstreeks overgebracht naar Aik Pamink.

In het zogenoemde **Serdangkwartier** in het noordoosten van **Medan**, de uit twee delen bestaande DSM-woonwijk begrensd door de Petersburgstraat, de Djatilaan, de Doerianweg en de Serdangweg, waren tussen maart en oktober 1942 naar schatting 800 vrouwen en kinderen van Nipponwerkers ondergebracht in huizen van overwegend Europees middenkader en hoger personeel van de DSM. Anders dan het geval was bij soortgelijke wijkkampen op Java, was het Serdangkwartier niet omgeven door gedek. 'En op 14 april 1942 begon dan ons kampleven,' schreef Willy Looman, een toen zeventienjarige HBS-leerlinge, in haar dagboek. 'In het Serdang-kwartier werden we allemaal willekeurig een huis ingeduwd. Wij kwamen met een stuk of twintig in een klein vreselijk huis. (...) We leefden allen in de vaste veronderstelling, dat dit niet lang zou duren, zes weken hoogstens... (...) Is dat achteraf niet om te lachen?' In oktober 1942 werd het stadskamp Serdangkwartier opgeheven en werden de meeste bewoners verhuisd naar het kamp in Tandjoeng Morawa. Een kleinere groep van ca. 70 vrouwen en kinderen ging naar Poelau Brayan.

Het **koeliehospitaal** van de Tabak Maatschappij Arendsburg in **Soengei Sengkol**, ongeveer 14 km zuidwestelijk van **Medan**, is van maart 1943 tot oktober 1944 interneringskamp geweest voor in totaal ca. 1.750 mannen en jongens uit Pematang Siantar, Brastagi en Belawan. De burgergeïnterneerden verhuisden in oktober 1944 naar de eindkampen Aik Pamink, Si Rengoreng en Padang Halaban, om plaats te maken voor de eerder genoemde groep van 500 krijgsgevangenen die hier op 8 oktober uit Atjeh arriveerde. Van Heekeren beschreef de indruk die het voormalige koeliehospitaal maakte op de verwilderde krijgsgevangenen: 'Het kamp was voor ons uit de wildernis het toppunt van luxe: houten wanden, ramen, waterdichte daken en planken om op te slapen van het soort, dat we in Gloegoer hadden gehad, eigenlijk een platform op dijhoogte aan weerszijden langs de lengtewanden. Verder had dit kamp een mooie badgelegenheid bij een waterval en een grote moestuin met fraaie ketella-aanplant en groenten.' Eind oktober 1944 werden de Atjeh-party weer op transport gezet, ditmaal naar de werkkampen aan de Pakan Baroe-spoorlijn.

De **Sint-Jozefschool**, een katholieke school met internaat aan de Kerkstraat te **Medan**, werd van april 1942 gebruikt als interneringsoord voor 200 Nipponwerkers en hun gezinnen. Het complex huisvestte naast artsen ook tewerkgestelde krijgsgevangenen. Onduidelijk is wanneer de school werd ontruimd; waarschijnlijk is dat voor de meerderheid van de geïnterneerden in april 1943 geweest. In oktober 1944 en mei 1945 werden de laatste groepjes Nipponwerkers overgebracht naar Gloegoer en Si Rengoreng.

Tussen maart 1943 en augustus 1945 hebben de Japanners bijna 4.800 Nederlandse, Britse, Amerikaanse, Australische en Nieuw-Zeelandse krijgsgevangenen en ca. 98.000 Javansse dwangarbeiders ingezet om een 220 km lange **spoorlijn** aan te leggen tussen **Pakan Baroe** aan de Siak-rivier en Moeara, waar de spoorlijn naar Padang begint. Het eerste transport van Javaanse arbeiders - geronseld, veelal onder dwang, als romusha's of 'arbeidssoldaten' - arriveerde in maart 1943; ruim een jaar later, op 14 mei 1944, kwam de eerste groep krijgsgevangenen aan. Op de groep van 438 krijgsgevangenen van de Atjeh-party, die op 3 november 1944 werd aangevoerd, maakte kamp II bij de eerste beschouwing niet eens zo'n slechte indruk. 'Na meer dan 200 km rijden kwamen we in het hoofdkamp van Pakan Baroe, het zogenaamde hospitaalkamp aan,' schreef C. van Heekeren in *Het pannetje van Oliemans*. 'Onze eerste indrukken waren fantastisch. Het was een stad van barakken, met echte atapdaken, er was toneel, er was verkeer en we zagen vele vrienden uit Gloegoer terug. Wat we niet

zagen, was, dat dit het kamp was, waar maar al te veel mensen naar toe werden gebracht om te sterven....'

De leefomstandigheden in de **veertien werkkampen** die langs de spoorlijn dienst hebben gedaan, waren zonder uitzondering zeer slecht; lange werkdagen, ondervoeding en slechte behuizing veroorzaakten veel ziekten onder de gevangenen, met name dysenterie, malaria, tropenzweren en huidaandoeningen. Bernard Schooneberg beschreef in *Poorten van de hel* (1978) de staat waarin hij kamp I aantrof: '... het moeras wemelt van muggen, vliegen en ongedierte. De barakken verkeren in deplorabele toestand, het hele kamp is in verregaande staat van verval. De slokans (slootjes) herbergen geen kikkers meer, die zijn al lang opgepeuzeld, maar stinken wel van de faeces en besmettelijke viesigheid. Het is smoorheet, maar slechts met moeite weten we een slok lauw kalkachtig water te bemachtigen.' Door ziekte en uitputting, mishandeling en ongevallen stierven langs de Pakan Baroe-spoorlijn bijna 700 krijgsgevangenen.

De sterfte onder de romusha's was verhoudingsgewijs veel hoger: van 98.000 Javaanse dwangarbeiders lieten volgens een schatting van H. Hovinga in *Eindstation Pakan Baroe 1943-1945* (1996) 80.000 het leven tijdens het werk aan de spoorlijn. Zij kregen niet alleen zwaarder werk te doen, maar werden ook slechter behandeld door de Japanners. De Pakan Baroe-spoorlijn werd voltooid op 15 augustus 1945, de dag van de Japanse capitulatie, en is niet meer in gebruik gesteld. Op 25 augustus arriveerde majoor E.F. Lodge met zijn team van het Korps Insulinde bij de kampen langs de spoorlijn, op 4 september gevolgd door een groep onder leiding van de Zuidafrikaanse majoor G.F. Jacobs. De eerste voedseldropping vond plaats op 8 september en op 15 september bracht Lady Edwina Mountbatten een inspectiebezoek aan de kampen I en II. De ernstig zieken onder de Europeanen werden per vliegtuig overgebracht naar Singapore; nadien volgde als eerste de evacuatie van de Britse ex-krijgsgevangenen. De laatste geïnterneerden verlieten Pakan Baroe evenwel pas op 25 november 1945. Wat er na augustus 1945 met de Javaanse ex-dwangarbeiders gebeurde, is in hoofdzaak onduidelijk gebleven.

In **Pematang Siantar** waren van maart tot december 1942 ongeveer 800 vrouwen en kinderen uit de directe omgeving en uit Tapanoeli geïnterneerd in het complex van het **Siantar Dokter Fonds**; hun behuizing bestond daar uit de ziekenzalen van het koeliehospitaal. Nadien werd deze groep overgebracht naar Brastagi. Het **huis van bewaring** in de Wilhelminastraat is tussen medio maart 1942 en medio april 1943 gebruikt voor de internering van 200 mannen uit Pematang Siantar, Taroetoeng, Siboga en Padang Sidempoean, en wellicht ook van gevangenen uit het HVA-kantoor in Medan, dat in de bezettingsjaren diende als hoofdkwartier van de Kempeitai. De burgergeïnterneerden zijn korte tijd onder bedreiging met de doodstraf ingezet bij herstelwerkzaamheden aan het plaatselijke vliegveldje.

De vrouwen en kinderen uit de interneringsoorden op de Oostkust zijn van april tot juli 1945 overgebracht naar de eindkampen **Aik Pamink I, II en III** (ook: **Aek Pamink**, **Aek Pamienke**, **Aik Pamienke**) in het verzamelgebied rond **Rantau Prapat**, ongeveer 220 km ten zuidoosten van Medan. Voorafgaand aan hun komst werden in de periode oktober 1944 tot april 1945 200 mannen uit Belawan Estate en Soengei Sengkol ondergebracht in het zogenoemde **werkkamp Aik Pamink**. Zij behoorden tot een selecte groep van 'sterke mannen', vrijwilligers door de Japanners bijeen gebracht om delen van het terrein van de gelijknamige rubberonderneming van de Société Financière te egaliseren voor de inrichting van de vrouwencampen Aik Pamink I, II en III.

Ruud le Lorrain, indertijd een achttienjarige HBS-scholier, beschreef in *Noord-Sumatra in oorlogstijd: AP II* de werkzaamheden van deze groep: 'Ons eigenlijke werk op Aek Pamink bestond uit het rooien van een groot deel van de rubberaanplant op de plantage. 's Ochtends werden er scherpe bijlen en lange, door twee man te bedienen, trekzagen verstrekkt. "Gewapend" met dit materiaal en onder bewaking van enige Japanse soldaten togen we dan op weg naar de om te kappen/zagen rubberbomen. (...) Zo hebben we eerst in enige weken tijd een groot deel van de plantage letterlijk "platgelegd".' Op 24 april, een dag voor de aankomst van het eerste transport met vrouwen en kinderen uit Medan en omgeving, werden de mannen naar het eindkamp Si Rengoreng overgebracht.

De aangekomen vrouwen en kinderen werden in de kampen Aik Pamink I, II en III ondergebracht in voormalige koelieloodsen (hongs), die waren voor-

zien van bilikwanden, een zinken of atapdak en een aarden vloer. In totaal hebben in deze kampen respectievelijk ca. 1.000, 2.500 en 1.300 geïnterneerden verbleven. Door de slechte staat van de hongs en de afwezigheid van elektriciteit waren de leefomstandigheden in de Aik Paminke-kampen veel primitiever dan de kampen in en rond Medan. De kampen Aik Paminke I, II en III lagen op afstanden van 3 tot 10 km van het gelijknamige station op de spoorlijn van Medan naar het eindstation Rantau Prapat en hadden via een lorrieaan verbinding met het treinstation. Vanaf begin oktober 1945 vertrokken de eerste geïnterneerden groepsgewijs naar Medan. De Aik Paminke-kampen zijn slechts enkele maanden in gebruik geweest, maar hun gezamenlijke dodental bedroeg met ca. 40 bijna de helft van het totaal aantal overledenen in alle voorafgaande vrouwen- en kinderkampen op de Oostkust.

Tussen oktober 1944 en april 1945 zijn bijna alle als burger geïnterneerde mannen en jongens van tien jaar en ouder aan de Oostkust overgebracht naar het eindkamp **Si Rengorengo** bij **Rantau Prapat**, het eindstation van de DSM aan de Zuid-Asahanlijn. Het kamp, bestaande uit negen grote hongs en enkele andere loodsen, lag te midden van rubberbossen in een geïsoleerde vallei aan de Bilah-rivier, op ca. 10 km van het spoorwegstation. Ook hier heersten slechte leefomstandigheden, mede door de primitieve, onhygiënische en overvolle behuizing en door de ongezonde ligging in moerassig terrein langs de rivier. In totaal waren in Si Rengorengo naar schatting 2.000 geïnterneerden ondergebracht; het uiteindelijke dodental bedroeg ca. 120.

In **Padang Halaban**, ca. 25 km noordelijk van **Rantau Prapat** aan de Zuid-Asahanlijn, werd van oktober 1944 tot eind oktober 1945 een groep van 160 'prominente' Nederlanders, Engelsen en Amerikanen ondergebracht in koelie-woningen. Zoals ook elders in de door Japan bezette gebieden, werden aan de Oostkust personen die voorheen een leidende positie in de samenlaving bezeten, over een specifieke deskundigheid beschikten of bijzondere invloed op de publieke opinie hadden, in een apart kamp ondergebracht. Een aantal van hen was eerder Nipponwerker geweest. Te Padang Halaban overleden drie geïnterneerden. De geïnterneerden in Si Rengorengo en Padang Halaban werden vanaf eind september 1945 geëvacueerd naar Medan.

Te **Tandjoeng Balei**, de hoofdstad van Asahan op ca. 190 km ten zuidoosten van Medan, werd in maart 1942 in de **gevangenis** een onbekend aantal mannen uit de directe omgeving geïnterneerd. Deze groep is in februari 1943 overgebracht naar de Uniekampung van Belawan en het voormalige koeliehospitaal in Soengei Sengkol. De vrouwen en kinderen uit Tandjoeng Balei en omgeving werden vanaf maart 1942 ondergebracht in gebouwen in het centrum van de stad: het **agentschap van De Javasche Bank** in de Bankstraat, het **Asahan Hotel** in de Heerenstraat, het **katholieke schoolinteraat** op de hoek Stationsweg/Hindoestraat en op **Batoe Satoe**, een voetbalveld aan de rand van de stad. Gezamenlijk worden deze interneringsoorden tegenwoordig aangeduid als **Tandjoeng Balei I**, met in totaal ca. 250 bewoners. Ongeveer 70 vrouwen en kinderen werden in januari 1943 verplaatst naar Poelau Brayan bij Medan, de overige ca. 180 gingen naar een woningcomplex iets buiten Tandjoeng Balei. Dit kamp **Tandjoeng Balei II** is tot april 1945 in gebruik geweest, waarna de ingezetenen naar Aik Paminke werden afgevoerd.

In **Tandjoeng Morawa**, ongeveer 17 km zuidoostelijk van Medan, werden in oktober 1942 ca. in woningen op de gelijknamige **rubberonderneming en het hoofdemplacement van de Senembah Maatschappij** vanaf oktober 1942 naar schatting 800 vrouwen en kinderen uit het Serdangkwartier en het DSM-complex Poelau Brayan (blokken A,B en C) geïnterneerd. De eerder genoemde Willy Looman beschreef haar nieuwe onderkomen met enthousiasme: 'We "werden verhuisd" in zeer luxueuze wagens, namelijk in wagens van de Gemeentereining. Niet gek, hè! Het was wel een schandetocht door Medan en door de Chinese wijk! Toch waren er enkele Chinezen, die stiekem zwaaiden. Aan de buitenkant van Medan, bij de watertoren, stonden verschillende mannen, waaronder papa, ons na te kijken... (...) Toen kwam Tandjoeng Morawa. Dat is ons beste kamp geweest! Het was een rubber-kebon, en lag er zo mooi! aan een grote vijver! Wat hebben we hier 's avonds bij volle maan genoten van het uitzicht. Dat zoets nog bestond... (...) 20 oktober 1942 kwamen we aan! We keken onze ogen uit, toen we die eerste dag... koffie!! En wit brood!! Kregen van zusters uit het ziekenhuis - even buiten het kamp - die daar toen nog werkten.'

En... we zouden op balé-balé slapen! Dus niet meer op de grond!!! In juni 1943 werd de groep terugverplaatst naar Medan: naar Poelau Brayan (blok D) en naar de Sint-Jozefschool in het centrum van de stad.

De **gevangenis van Tebing Tinggi** was vanaf maart 1942 interneringskamp voor ongeveer 120 vrouwen en kinderen uit de stad en omgeving. Zij werden in november 1943 overgebracht naar de Europese woningen op het voormalige DSM-complex Poelau Brayan (blok E). Een onbekend aantal mannen was van maart 1942 tot januari 1943 geïnterneerd in een huis in de stad en werd daarna verplaatst naar de Uniekampung te Belawan.

Bezet Deli buiten de kampen

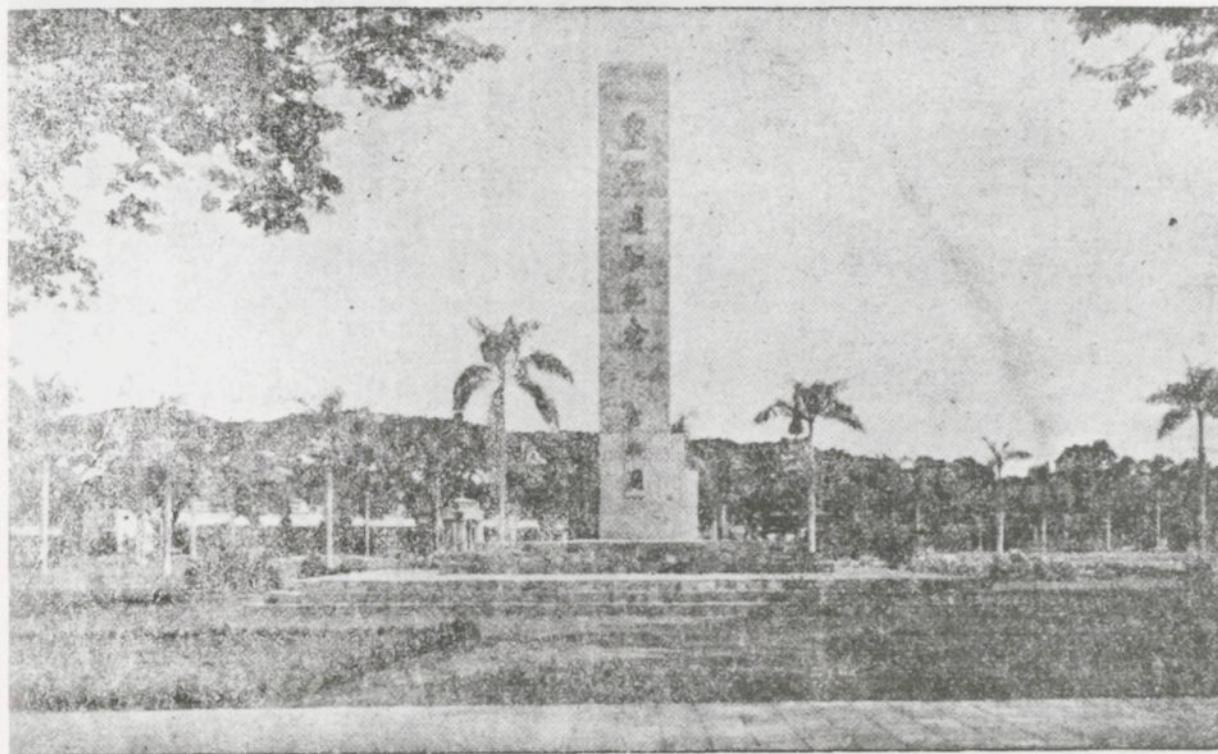
Niet als bijna overal elders in de bezette gebieden in Zuidoost-Azië, werd het zicht op het openbare leven in Medan onder Japans gezag als gevolg van de interneringen spoedig aan de Europese bevolking onttrokken. In combinatie met de omstandigheid dat ook onder de Japanners de aandacht van het bestuur in onevenredige mate uitging naar het hoofdeiland Java, heeft dit ten aanzien van de documentatie van de gebeurtenissen en ontwikkelingen op Sumatra in de jaren 1942-1945 aanleiding gegeven tot aanzienlijke hiaten. Dit geldt mede voor de situatie in de steden, waar weliswaar de Japanse instanties waren gevestigd, maar waarnaar - afgezien van het veiligheidsaspect - in Deli niet in de eerste plaats hun interesse uitging. Vanuit de Nederlandse context terugblickend op de bezettingsjaren, kunnen met betrekking tot het leven in Medan buiten de kampen niet meer dan enkele hoofdlijnen aangegeven worden, die overigens goed-deels parallel lopen aan die in de andere steden in Indië en op Malakka.

Zoals daar, volgde direct na de intocht een reeks van maatregelen die, los van de internering van de Europeanen, ook de overige maatschappij onder strakke Japanse controle brachten. De Nederlands-Indische munten en bankbiljetten werden uit roulatie genomen en vervangen door reeds aangemaakt Japans papiergeld, de particuliere banken en de Postspaarbank gingen dicht, evenals de Europese scholen. De pers, alle openbare instellingen en de Europese bedrijven werden onder toezicht gesteld of geheel overgenomen, en aan de Indonesische leiders en bewegingen werd al heel spoedig duidelijk gemaakt dat ook zij volledig ondgeschikt waren aan het Japanse gezag. In het stadsbeeld werd al snel ook de 'ontnederlandsing' ter hand genomen, door monumenten en Nederlandstalige opschriften te laten verwijderen. Veel straatnamen werden veranderd, speciaal die welke herinnerden aan het Oranjehuis en aan bestuurders en instellingen in Deli uit de Nederlandse tijd.

Als onderkomen voor de nieuwe Japanse organisaties werden steeds de grotere en meer representatieve gebouwen in de stad uitgezocht, ongeacht hun eerder bestemming. Zo werd het agentschap van de NHM aan de Esplanade de behuizing van de Gunseikanbu, het hoofdkantoor van het gewestelijk Militair Bestuur, betrok de gevreesde militaire politie, de Kempeitai, het HVA-gebouw aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg, en werden diverse hogere legerinstanties gevestigd in ondermeer het gebouw van de Deli Maatschappij, het DPV-kantoor aan de Boolweg en het agentschap van de Nederlandsch-Indische Handelsbank aan de Esplanade. Woonhuizen werden eveneens gevorderd, voor de huisvesting van Japanse officieren; dit gebeurde ook met de twee meest aanzienlijke hotels, Grand Hotel Medan en Hotel De Boer. Verder kreeg Medan op verschillende plaatsen in de stad permanente inkwartiering van Japanse troepen, waar het vroeger slechts het bescheiden KNIL-kampement Polonia had gekend. Behalve daar en in de politiekazernes werden militairen gelegerd in het Nillmij-gebouw aan Soekamoelja en de (voornamelijk Chinese) school van de Methodist Mission aan de Hakkstraat.

Ook in hun houding ten opzichte van de niet-Europese bevolking volgden de Japanse bezettingsautoriteiten in Medan en Deli in hoofdzaak hetzelfde patroon als elders in Indië. Van de verschillende Indonesische bevolkingsgroepen en hun plaatselijke leiders werd voor alles gehoorzaamheid aan het nieuwe gezag geëist; de vorsten aan de Oostkust werden verplicht tot het afleggen van een eed van trouw, zoals overigens iedereen met een functie bij de overheid of een overgenomen bedrijf. De intensieve Japanse propaganda richtte zich in het bijzonder op dit aspect van gehoorzaamheid en vooral dienstbaarheid, door de wens naar onafhankelijkheid bij de Indonesische bevolking zo goed mogelijk te kanaliseren tot algemene inzet voor een verondersteld gezamenlijk Indonesisch-

TOEGOE PERINGATAN KEMENANGAN BALATENTERA NIPPON DI SOEMATERA

Toegoe ini ter tegak ditanah lapang Foekoeraido di Medan

Japans doel in de vorm de 'Groot-Oostaziatische Gemeenschappelijke Welvaarts-sfeer'. Veel aandacht ging daarbij uit naar de jongeren, die in 1943 en 1944 op grote schaal gerecruiteerd werden voor paramilitaire organisaties als de Seinden dan (met hulptaken ondermeer bij de luchtbescherming), de Keiboden (hulp-politie), Gakutotai (studentenkorps), de Barisan Pelop (Voorvechterskorps) en verscheidene andere. In dit verband vooral ook te noemen de Seinen Renei Sho, een jongerenorganisatie speciaal voor Medan en omstreken, die zijn hoofdkwartier had in een pand aan de Foetsjoestraat.

Tevens werd al kort na de overgave van de Nederlandse troepen op inheemse KNIL-militairen druk uitgeoefend om als heiho, hulpsoldaat, dienst te nemen bij het Japanse leger. In het voorlaatste oorlogsjaar werd daarnaast de Peta opgericht (Tentara Soekarela Pembela Tanah Air, 'Vrijwilligersleger voor de Verdeding van het Vaderland'), als voorloper van een Indonesisch volksleger. Tot en met de positie van bataljonscommandant werd dit later reeds geheel geleid door Indonesische officieren; in Medan waren de Peta-soldaten voor een belangrijk deel afkomstig uit de gelederen van de Seinen Renei Sho. In totaal waren hier tegen het einde van de bezetting ca. 1.500 Indonesische militairen in Japanse dienst, van wie de meerderheid nadien de kern zou gaan vormen van de reguliere Republikeinse strijdkrachten op de Oostkust. Uit de jongerenorganisaties kwamen voornamelijk ongeregeld pemoeda-strijdgroepen voort, zoals de beruchte Barisan Harimau Liar ('Korps van de Wilde Tijger') en de Barisan Naga Terbang ('Korps van de Vliegende Draak'). Hun leden waren in meerderheid niet van Maleise afkomst, maar veel meer van Batakse, Javaanse en Minangkabause; in veel gevallen betrof het zoons van leden van de inheemse middenklasse van ambtenaren, leerkrachten, administratief personeel e.d. Juist binnen deze groep leefden sterke nationalistische sentimenten, met een uitgesproken anti-feodale en daarmee anti-Maleise inslag.

Opvallend aan de propaganda in Medan en elders op Sumatra was wel de nogal sterke nadruk op het eigen etnisch-culturele karakter. Daarbij kregen met name de historische banden met het Maleise schiereiland steeds veel aandacht, onder gelijktijdige marginalisering van die met Java en de overige Archipel; de Indonesische eenheidsgedachte werd tot kort voor de capitulatie van augustus

Foto's van Medan uit de bezettingsjaren zijn vanzelfsprekend zeer schaars. De hier gereproduceerde is afkomstig uit het dagblad *Kita Sumatra Sinbun* en toont een gedenkzuil, die in december 1944 op de Esplanade werd opgericht ter ere van de overwinningen van het Japanse leger op Sumatra. Blijkens het bijchrift heette de Esplanade toen Fockoeraido-plein, zoals ook de meeste andere Nederlandse straten en pleinen waren vervangen door Japanse of Indonesische. Foto: RIOD.

1945 niet wezenlijk ondersteund. De verdeel-en-heerstactiek lag verder mede ten grondslag aan de methoden van het Japanse bestuur om controle te houden over de bevolkingsgroep die met de Europeanen als meest subversief werd beschouwd, de Chinese. Dit laatste gold in Medan en ander steden aan de Oostkust wellicht meer dan op Java, vanwege de naar verhouding grotere omvang van de plaatselijke Chinese gemeenschap en de hechte banden die hier als gevolg van het recente karakter van de immigratie nog met China bestonden.

Het moederland was al sinds 1937 openlijk in oorlog met Japan en had bijzonder zwaar te lijden onder het optreden van de invasietroepen, die daar inmiddels grote gebiedsdelen hadden bezet. De Medanse Chinezen waren in overgrote meerderheid inderdaad fel anti-Japans en het was dan ook niet voor niets dat het hoofdkwartier van de Indonesische jeugdorganisatie Seinen Renei Sho, die in de eerste plaats een politieke ordetaak had en waarvan de leden in het algemeen weinig sympathie voor de Chinezen koesterden, juist in het hart van de Chinese wijk werd gevestigd. De houding van de Japanse instanties ten opzichte van de Chinezen is gedurende de gehele bezettingstijd onveranderlijk zeer wantrouwend en extreem repressief gebleven, en in deze gemeenschap zijn dan ook velen om het leven gebracht of anderszins zwaar bestraft op al dan niet gegronde verdenking van sabotage, spionage en andere vormen van illegaal werk voor de nationalistisch-Chinese c.q. de geallieerde zaak.

Op het economische vlak richtte het Japanse bewind zich in Deli enerzijds op voortzetting van strategisch belangrijke cultures als vezel en rubber, anderzijds op de verhoging van de eigen voedselproductie in de regio. De hoofdadministratie van de gezamenlijke ondernemingen was aanvankelijk, tot eind 1942, in handen van de Noyen Renggo Kai te Medan, een conglomeraat van Japanse firma's met toegevoegd Europees kaderpersoneel uit het Delische en overwalse cultuurbedrijf. Nadien kwamen zij onder een centrale beheersinstansie in Singapore, die eveneens met een gemengde staf werkte. Deze tewerkstelling van Europeanen, tot juni 1943 overigens ten dele ook bij de leiding van de verschillende ondernemingen, zorgde ervoor dat in het eerste bezettingsjaar de productie min of meer op het oude peil bleef, althans in de rubberbouw. In de tabak daarentegen was eind 1942 al zo'n 60.000 ha in gebruik voor de verplichte

De verzetsoorganisatie van generaal-majoor Overakker

Vrijwel direct na zijn internering, vanaf 24 juni 1942 in de Uniekampong van Belawan, later in het kamp Gloegoer in Medan, heeft generaal-majoor R.Th. Overakker plannen ontwikkeld voor het opzetten van een geheime verzetsoorganisatie op Sumatra's Oostkust. Overakker meende dat een geallieerd tegenoffensief slechts een kwestie van maanden kon zijn en in die overtuiging stond hij niet alleen. In afwachting daarvan was aanvankelijk dan ook een guerrillastrijd in het noordelijke bergland van Sumatra voorzien; mede door de opstand in Atjeh begin 1942 bleek dit in de praktijk niet uitvoerbaar op een schaal van enige betekenis. Na de capitulatie van de troepen onder zijn commando in de Alasvallei op 28 maart 1942 bleven nog twee kleine eenheden van het KNIL actief: een groep onder bevel van kapitein J. van Dormolen en een groep onder eerste luitenant der Marechaussee H. van Zanten. Kapitein Van Dormolen meldde zich uit eigen beweging met vijf overgebleven militairen bij de Japanners in Pematang Siantar op 24 april 1942. Luitenant Van Zanten werd met nog vijf resterende soldaten echter pas op 10 april 1943 door de Japanners gevangen genomen; hij werd ter dood veroordeeld en op 25 oktober 1943 geëxecuteerd.

Teneinde na de komende geallieerde landing direct hulp te kunnen bieden aan zowel de bondgenoten als aan de geïnterneerde Europese bevolking, dienden de Nederlandse militairen volgens Overakker al tijdens de krijgsgevangenschap voorbereidingen te treffen voor het herstel van het Nederlandse gezag. Drs. C. van Heekeren, indertijd adspirant-controleur, beschreef in dit verband in het novembernummer 1997 van *Moesson* hoe de generaal hem, zoals de andere krijgsgevangenen die voor de algemene mobilisatie bestuursfuncties hadden bekleed, bij zich liet ontbieden in de officiersbarak in het kamp Gloegoer en hem vervolgens mededeelde: *'Jij bent bestuursambtenaar geweest in Padang Sidemoean en Taroetoeng. Ik wil dat je een lijst maakt met de namen van betrouwbare Inlanders, om klaar te zijn om het gezagsvacuum op te vangen als we bevrijd worden.'* Van Heekeren, die vreesde voor zijn eigen veiligheid en die van de mensen op zijn lijst in geval deze de Japanners in handen zou vallen, weigerde echter zijn medewerking. Ook een direct bevel en een dreiging met een krijgszaak deden hem niet van gedachten veranderen, waarbij hij zich erop beriep dat hij als bestuursambtenaar niet door een militair bevolen kon worden en als soldaat alleen datgene behoeft te doen wat tot zijn militaire taken behoorde. Terugkijkend op deze episode was Van Heekeren er later overigens niet meer overtuigd dat hij het formele gelijk toen geheel aan zijn zijde had.

Overakker vermoedde blijkbaar dat de Japanners plannen hadden om de hoogste Nederlandse militaire en civiele gezagsdragers in Nederlands-Indië op transport te zetten naar een locatie buiten de Archipel; op 18 mei 1942 stelde hij althans een document op waarin hij de kapiteins K. ten Velde en A.C. Woudenberg, die beiden geen beroepsmilitairen waren, tot zijn plaatsvervangers benoemde. De order luidde letterlijk: *'In afwachting van mijn komst, dan wel van die van andere militaire autoriteiten, wordt door mij bepaald, dat de reserve-kapiteins K. ten Velde en A.C. Woudenberg in gezamenlijk overleg belast worden met het gezag in de Residenties Sumatra's Oostkust en Tapanoeli, zoodra door gewijzigde omstandigheden het Nederlandsche gezag wederom in deze Residenties is hersteld.'* Generaal-majoor Overakker koos juist hen, omdat zij buiten het krijgsgevangenkamp tewerkgesteld waren en daardoor meer gelegenheid hadden een geheime verzetsoorganisatie op te bouwen. Ten Velde was voor de mobilisatie werkzaam geweest bij een oliemaatschappij en Woudenberg werkte als ingenieur bij de Dienst BOW (Burgerlijke Openbare Werken). Op hun beurt stelden Ten Velde en Woudenberg een vergelijkbaar document op, waarin zij P.A.J. de Bruyn, commissaris van politie in Medan, aanwezen als hun plaatsvervanger. Dat deze zaken schriftelijk werden vastgelegd, met alle risico's van dien, had te maken met Overakkers - terecht gebrekken - vrees dat onder de andere hogere KNIL-officieren weerstand zou ontstaan tegen zijn aanwijzing van de twee reservisten als gezagsdragers. Na het vertrek van Overakker en Gosenson zou luitenant-kolonel J.H.M. Blogg, territoriaal commandant van Sumatra's Westkust, de hoogste Nederlandse militair in Gloegoer zijn en daarmee tevens de functie van kampoudste krijgen. Deze eiste later inderdaad - ook weer schriftelijk! - dat Ten Velde en Woudenberg zich onder zijn bevel zouden stellen; met hun illegaal werk had hij evenwel geen rechtstreekse bemoeienis. Op 15 juni 1942 werd generaal-majoor Overakker samen met kolonel G.F.V. Gosenson, de territoriaal

Generaal-majoor R.Th. Overakker, naar een postuum geschilderd portret. Zie ook de bovenste afbeelding op pag. 47. Foto: V.E. van Bekkum-van Haastert.

commandant van Atjeh, conform hun verwachting uit Gloegoer naar Singapore overgebracht. Van daar ging de reis verder naar Formosa, in gezelschap van een aantal andere geallieerde burgerlijke en militaire autoriteiten die de Japanners in Zuidoost-Azië in handen waren gekomen, onder wie de KNIL-leiding en de gouverneur-generaal; later in de oorlog werd deze 'Special Party' op nog een andere plaats geïnterneerd, te Moekden in het door de Japanners geannexeerde Mantsjoerije.

De door Overakker geïnitieerde verzetsoorganisatie, die zich vooral richtte op inlichtingenwerk via contacten met andere krijgsgevangenen, Nipponwerkers, Molukse ex-militairen en Chinese burgers, heeft aan de Oostkust (er was ook een groep werkzaam op de Westkust) gefunctioneerd tot mei 1943. De verzamelde informatie betrof ondermeer gegevens over de Japanse troepenbewegingen, de herstelwerkzaamheden aan wegen, bruggen en andere infrastructuur, de stand van de cultures en de situatie in de interneringskampen. In totaal waren er ten minste enkele tientallen Europese Nipponwerkers bij betrokken, naast een onbekend, maar zeker groter aantal Indonesiërs en Chinezen. Een centrale rol te Medan speelde dr.ir. G.P.C. Saubert, die door de Japanners tewerkgesteld was op het AVROS-proefstation te Kampong Baroe en intensieve contacten onderhield met uit krijgsgevangenschap vrijgelaten Molukse en Indo-Europese KNIL-militairen.

Zij waren het vooral die buiten de kampen de inlichtingen verzamelden en voor de onderlinge verbindingen tussen de verschillende groepen zorgden. Naar de rode zakdoek die de Molukse militairen vaak droegen, kreeg de organisatie haar Maleise naam: Sapoetangan Merah. Tot de deelnemers aan dit illegaal werk behoorden aan de Oostkust - onder tal van anderen - de Molukse sergeants F. Hehanussa en A. Tamaela, de Indo-Europese sergeants E.J. Menick en A.W. Ledoux, en de Timorese soldaat Tetty. In het Gloegoer-kamp werd begin 1943 op last van Ten Velde een provisorische radiozender gebouwd, waarmee is gepoogd contact te krijgen met de geallieerde inlichtingendiensten in Australië en op Ceylon; de oproepen werden echter niet beantwoord.

Begin mei 1943 kregen de Japanners lucht van de illegale activiteiten; bij een doorzoeking van het Gloegoer-kamp kwamen bewijzen aan het licht, mede in de vorm van de schriftelijke verklaring van Overakkers gezagsoverdracht aan Ten Velde en Woudenberg. Hun vermoeden dat het om een grootschalige samenzwering tegen het Japanse gezag ging, met vertakkingen over het hele eiland, leidde ertoe dat kort nadien een eind werd gemaakt aan de bewegingsvrijheid van alle Nipponwerkers op Sumatra. Op 16 mei 1943 vonden de eerste arrestaties plaats, waarna de Kempeitai geleidelijk aan door marteling en andere dwang de namen van de meeste deelnemers te weten kwam. In september volgde een grote arrestatiegolf, de maand daarop begonnen de processen en medio november waren de betrokkenen in meerderheid ter dood gebracht. Op de 15de van die maand gebeurde dit ook met De Bruyn en Woudenberg. Ir. Saubert, die al eerder was gearresteerd, kwam om het leven tijdens een gevangenentransport per schip, evenals Ten Velde. Overakker en Gosenson werden op 12 oktober gearresteerd in Moekden. Zij werden teruggebracht naar Sumatra en na hun uiteindelijke proces in Fort de Kock op 5 januari 1945 geëxecuteerd.

aanbouw van voedselgewassen en djarak, waarvan de pitten een hoogwaardige smeerolie voor vliegtuigmotoren leverde.

Toen na juni 1943 ook de laatste Europese planters geïnterneerd waren en Javaanse en Batakse opzieners feitelijk belast werden met de bedrijfsvoering op de ondernemingen, begon in de andere cultures de opbrengst eveneens snel terug te lopen. In het laatste oorlogsjaar was daar in totaal nog eens ca. 52.000 cultuurgrond aangewezen voor voedselproductie; tabak werd toen bijna in het geheel niet meer geleverd. Al deze gedwongen aanbouw van voedselgewassen, vooral oebi, maïs en ketella, kon evenwel niet verhinderen dat de Delische bevolking in de laatste twee jaren van de bezetting toenemend met tekorten te maken kreeg, vooral in kwalitatieve zin. Rijst werd zo goed als niet meer ingevoerd en wat de regio zelf voortbracht, uit de relatief kleine padigebieden in de Bataklanden en Asahan, werd merendeels direct gevorderd door de Japanse legerinstanties. Ook anderszins hielden de importen op, althans voor zover ze geen Japans doel dienden, en bij de praktisch volledige afwezigheid van een eigen industrie op de Oostkust ontstond na verloop van tijd dan ook alom een nijpend gebrek aan kleding, metaalwaren, schoeisel en andere consumentenartikelen.

Van Japans capitulatie tot de soevereiniteits-overdracht aan Indonesië

Sumatra maakte sinds april 1942 deel uit van het Britse operatiegebied in Zuidoost-Azië en het Pacific-gebied. Toen in 1943 het South East Asia Command (SEAC) werd opgericht, een nieuwe bevelsorganisatie onder commando van vice-admiraal Lord Louis Mountbatten, zijn verschillende plannen ontwikkeld voor grotere militaire acties tegen de Japanners in dit deel van Zuidoost-Azië. Drijvende kracht achter alle offensieve plannen was de Britse eerste minister Churchill, die meende dat de herovering van Singapore essentieel was voor het herstel van het Britse prestige in de regio. Voor een toekomstig offensief werden landingsoperaties overwogen in Birma, Malakka en Noord-Sumatra.

Churchills visie werd echter niet gedeeld door generaal Sir Allen Brooke, chef van de Britse generale staf. Brooke noteerde op 19 augustus 1943 in zijn dagboek over zijn geskil met Churchill: *'Hij dringt aan op de verovering van de punt van Sumatra zonder rekening te houden met wat ons algemene plan voor de oorlog tegen Japan kan zijn. Hij weigerde te aanvaarden dat enig algemeen plan noodzakelijk was, en beval een zuiver opportunistische politiek aan... Met behulp van een passer had hij ontdekt, dat wij van dat punt Singapore konden bombarderen en hij had er zijn zinnen op gezet daar naar toe te gaan.'* Ook de Amerikaanse president Roosevelt en zijn adviseurs zagen geen heil in de voorstellen van de Britse premier en zonder de logistieke steun van de Verenigde Staten was een omvangrijke landingsoperatie vooralsnog nauwelijks mogelijk.

Pas na de overwinning op de Japanners in Birma en de inname van Rangoon, begin mei 1945, kon Mountbatten in ernst zijn aandacht richten op de herovering van Singapore. Ter voorbereiding van eventuele landingen in Malakka werd in juli en augustus 1945 een twaalftal intelligence-groepen naar Sumatra gestuurd. In de periode van mei 1942 tot juni 1945 was bezet Sumatra bezocht door negen Nederlandse verkenningseenheden, zogenoemde *intelligence-parties*. Sinds augustus 1942 waren de activiteiten van de Nederlandse inlichtingendiensten met betrekking tot Sumatra ondergebracht in het Korps Insulinde, dat zijn operatiebasis had in Ceylon. De uitgezonden parties waren er niet in geslaagd voldoende informatie te vergaren om een algemeen beeld te verkrijgen van de politieke en militaire toestand op het eiland. In het kader van de Britse verkenningsopties na medio 1945 zond nu ook het Korps Insulinde weer nieuwe teams naar Sumatra; op 28 juni werd een groep onder leiding van de luitenant C. Sisselaar per parachute bij Rantau Prapat gedropt, op 1 juli gevolgd door een party onder leiding van sergeant Lefrandt bij Kota Radja. Een derde groep, onder leiding van Britse kapitein E.F. Logde, werd op 3 juli 1945 met een onderzeeër afgezet bij Bagan Si Api-Api, ten oosten van Rantau Prapat aan de Straat van Malakka. Doel van deze parties was een permanente radioverbinding tussen Ceylon en Sumatra tot stand te brengen, zodat een compleet en betrouwbaar beeld van de situatie in Noord-Sumatra verkregen kon worden.

Op de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 waren de geallieerden in Zuidoost-Azië, in het bijzonder de Britten, organisatorisch bepaald niet opti-

maal voorbereid. Op dat tijdstip was het grootste deel van de Indische Archipel nog in Japanse handen. De opperbevelhebber van SEAC, vice-admiraal Lord Louis Mountbatten, zag de druk op zijn schaarse personele, materiële en logistieke middelen nog verder vergroot doordat zijn bevelsgebied die dag uitgebreid werd met Frans Indo-China en grote delen van Nederlands-Indië, gebieden die voor hem geen prioriteit hadden. Voor uitzending naar de ongeveer 150 kampen in zijn bevelsgebied had Mountbatten medio augustus 1945 slechts 40 RAWPI-teams ter beschikking. De RAWPI-organisatie (Recovery of Allied Prisoners of War and Internees) was in februari 1945 opgericht met de oorspronkelijke bedoeling om in het kielzog van de stapsgewijze Amerikaans-Britse opmars de geïnterneerde geallieerde burgers en militairen op te vangen. Door de onverwachte overgave van Japan en de wijziging van de grenzen van de operatiegebieden in Zuidoost-Azië, kwam de RAWPI-organisatie nu voor de nagenoeg onmogelijke opgave te staan, op korte termijn aan alle geallieerde burgers en voormalige krijgsgevangenen in het hele Aziatische en Pacifische gebied hulp te verlenen.

Onder druk van deze nieuwe situatie gaf Mountbatten prioriteit aan troepenzendingen naar Singapore, Bangkok en Saigon. Pas vanaf oktober 1945 zouden Britse eenheden van enige omvang vrijgemaakt kunnen worden voor inzet op Java en Sumatra. Vanwege de geboden haast bij de hulp aan de geïnterneerden in de andere gebieden wenste hij echter niet te wachten op formele ondertekening van de algemene capitulatie van Japan - door opperbevelhebber generaal MacArthur bepaald op 2 september - en begon derhalve al op 26 augustus overleg met een Japanse delegatie, die op zijn verzoek vanuit het Japanse regionale hoofdkwartier in Saigon naar Rangoon was gekomen. Tijdens deze besprekingen werd de Japanners opgedragen de rust en orde in de bezette gebieden te handhaven, in afwachting van de komst van geallieerde militairen. Daarnaast werden de Japanners verantwoordelijk gehouden voor het welzijn van de geallieerde krijgsgevangenen en burgers in de bezette gebieden en moesten zij de uitgezonden geallieerde hulpverleners bijstaan.

Medan, september - december 1946

Sinds januari 1945 hadden de Japanse autoriteiten toegestaan dat meer politieke bevoegdheden aan Sumatraanse werden overgedragen; zo werd in april 1945 een Centrale Adviesraad voor Sumatra geïnstalleerd. Sumatra werd vervolgens in de Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia (PPKI, 'Voorbereidingscomité voor de Indonesische Onafhankelijkheid') in Djakarta vertegenwoordigd door drie prominenten van de Oostkust: dr. Mohamad Amir, Teukoe mr. Mohamad Hassan (een Atjeher woonachtig in Medan) en mr. Abdoel Abas. Op zondag 19 augustus 1945 werd Sumatra bevestigd als een provincie - uit een totaal van acht - van de nieuwe Indonesische Republiek en Tengkoe mr. Hassan aangesteld als gouverneur. Bij thuiskomst van dr. Amir en Teukoe mr. Hassan in Medan richtten zij een Indonesisch Nationaal Comité (KNI, Komite Nasional Indonesia) voor Oost-Sumatra op, dat onmiddellijk steun ondervond van de Medanse jeugdgroepen, maar waartegen door de sultans en hun aanhangers - vergeefs - verzet werd aangetekend. Iets nadien verenigden Medanse jeugdgroepen zich met een aantal gedemobiliseerde Peta-militairen en heiho's in de Medanse afdeling van de Pemoeda Republiek Indonesia (PRI), met als hoofdkwartier het pand aan de Foetsjoestraat.

Doordat Sumatra al in april 1942 bij het Britse bevelsgebied was gevoegd, kon de hulpverlening aan de geïnterneerden hier relatief snel op gang komen, althans in vergelijking met de situatie op Java. Daarbij speelde ook de opstelling van de Japanse troepen een belangrijke rol. Het Japanse 25ste Leger heeft veel minder medewerking verleend aan de uitroeping van de onafhankelijke Republiek Indonesië dan het 16de Leger op Java; er werden geen wapens of taken overgedragen aan de Indonesische nationalisten. De Japanse commandanten op Sumatra hebben zich daarmee grotendeels aan de richtlijnen van de besprekingen in Rangoon gehouden. Voor de geïnterneerden in de kampen bij Rantau Prapat betekende deze combinatie van omstandigheden dat hun evacuatie vergelijkenderwijs snel en zonder grote verliezen kon worden uitgevoerd. Eind november 1945 waren vrijwel alle geïnterneerden uit de kampen bij Rantau Prapat geëvacueerd naar Medan, Padang en Palembang. De grootste groep, zo'n 9.500 mannen, vrouwen en kinderen, werd naar Medan overgebracht. Vanwege de snelle en soms verwarringe opeenvolging der gebeurtenissen in de maanden

na de Japanse capitulatie, worden deze met betrekking tot Medan en achterland hieronder weergegeven in de vorm van een beknopt chronologisch overzicht tot eind 1945.

Woensdag 15 augustus: Japan aanvaardt de geallieerde capitulatievoorwaarden.

Vrijdag 17 augustus: ir. Soekarno en drs. Hatta roepen in Batavia de onafhankelijke Republiek Indonesië uit.

Zondag 19 augustus: Sumatra wordt als geheel aangewezen tot provincie van de Republiek, met Teukoe mr. Mohamad Hassan als gouverneur.

Vrijdag 24 augustus: het einde van de oorlog wordt in de kampen Si Rengoreng en Aik Paminke door de Japanners bekend gemaakt. Het KNI van Sumatra's Oostkust benoemt Locat Siregar tot burgemeester van Medan. Als voorlopige resident van de Oostkust wordt later Tengkoe Hafas aangesteld, als assistent-resident te Medan mr. Mohamad Joesoef.

Zaterdag 25 augustus: een vijf man sterke intelligence-groep van het Korps Insulinde, bestaande uit de agenten Claessens, G. Bruynster, Liem Djoen Miauw en Zainal Abidin en onder leiding van luitenant-ter-zee C.A.M. Brondgeest, wordt geparachuteerd bij Pangkalan Brandan. Hun opdracht is contact te leggen met de Japanse autoriteiten in Medan, de algemene politieke situatie te inventariseren en een radioverbinding tot stand te brengen met de Nederlandse gezagsdragers in Ceylon.

Maandag 27 of dinsdag 28 augustus: het al eind juni bij Rantau Prapat gedropte team van luitenant C. Sisselaar arriveert bij de vrouwencampen van Aik Paminke.

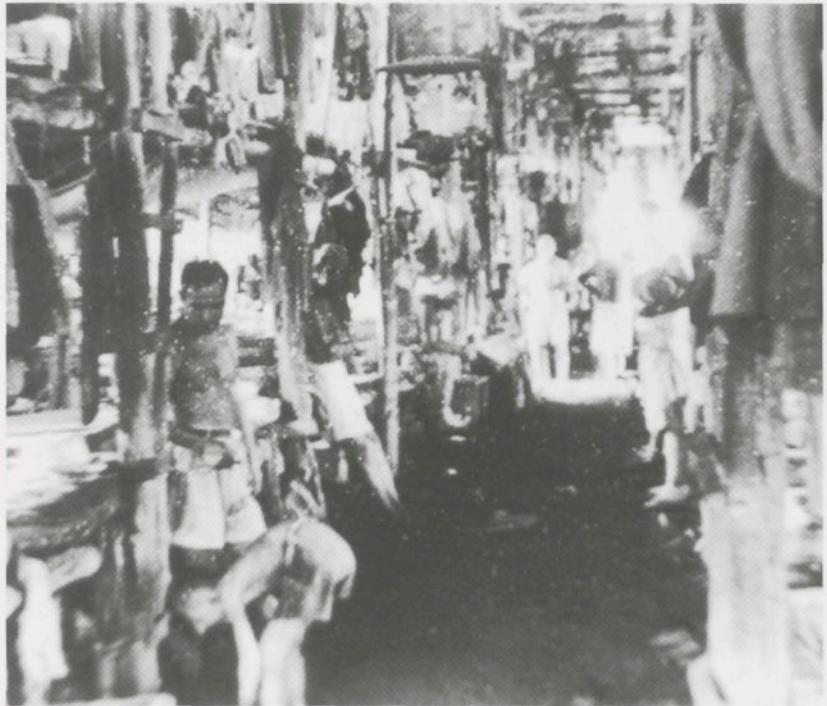
Vrijdag 31 augustus: Brondgeest c.s. melden zich bij kapitein Tagone van de Kempeitai in Pangkalan Brandan, die geheel onwetend blijkt te zijn van de Japanse capitulatie. Na telefonisch overleg met zijn superieuren stuurt Tagone de groep door naar Medan. Bij de kampen Aik Paminke en Si Rengoreng vinden de eerste droppings van levensmiddelen, medicijnen en kleding plaats, uitgevoerd door van Ceylon opgestegen B-24-bommenwerpers van de RAF.

Zaterdag 1 september: van de bevelvoerende Japanse officier in Medan, generaal Nakashima, krijgt Brondgeest te horen dat er zich geen Nederlandse geïnterneerden of krijgsgevangenen in de stad bevinden en dat alle burgers in kampen bij Rantau Prapat zijn ondergebracht. De groep van Brondgeest neemt zijn intrek in Hotel De Boer, dat zojuist door de Japanners ontruimd is.

Zondag 2 september: bij Medan wordt een RAWPI-team geparachuteerd onder leiding van de Zuidafrikaanse majoor G.F. Jacobs, tevens hoofd van de Britse RAPWI voor Sumatra (operatie 'Arrest'). Het team bestaat naast Jacobs uit de Australiërs Gillam en Bates, de Chinees Lie Tjie Tsjoeng en de Nederlander A. Plesman jr. Zij maken contact met de Japanse autoriteiten en nemen hun intrek in Hotel de Boer. Daar ontmoet Jacobs de volgende dag de Brit Fenton en dr. J.W. Beck, de waarnemend gouverneur voor Sumatra, die beiden vanuit Si Rengoreng naar Medan waren gebracht door de Zwitserse consul A. Amsler. Zij brengen Jacobs op de hoogte van de toestand en de locaties van de burgerkampen op Sumatra.

Dinsdag 4 september: Jacobs, Plesman, Fenton en dr. Beck arriveren met door de Japanners ter beschikking gestelde auto's vanuit Medan bij de vrouwencampen van Aik Paminke. Aansluitend bezoeken zij ook Si Rengoreng. Na terugkeer in Medan wordt Jacobs met een Japanse bommenwerper naar Fort de Kock gevlogen voor een onderhoud met luitenant-generaal Tanabe Moritako, de Japanse troepencommandant op Sumatra. Daar wordt hij ook door de Japanners op de hoogte gesteld van de locatie van alle burger- en krijgsgevangenkampen op Sumatra.

Woensdag 5 september: op aanwijzing van Jacobs worden bij de overige kampen in Sumatra RAWPI-teams gedropt. De concentratie van ex-geïnterneerden in wijken in Medan, Palembang en Padang neemt een aanvang.

Vrijdag 14 september: tweede luitenant R.P.P. Westerling en vier sergeants van het Korps Insulinde worden geparachuteerd bij Medan (operatie 'Status Blue'). Onder hun leiding wordt een begin gemaakt met het opzetten, trainen en bewapenen van een Nederlands politiekorps, gevormd uit voornamelijk Ambonezen, Menadonese en Indo-Europese vrijwilligers, dat de ordehandhaving in handen neemt. Uit Ceylon krijgt de groep, die uiteindelijk ongeveer 200 man zal gaan tellen, 80 revolvers en een pakket kledingstukken toegestuurd. Brondgeest en Westerling verruilen Hotel De Boer voor de nabijgelegen woning van de hoofdadministrateur van de Deli Maatschappij, waar zij hun hoofdkwartier vestigen. Vanuit Ceylon wordt hun optreden door luitenant-admiraal Helfrich, de Bevelhebber der Strijdkrachten in het Oosten (BSO), ondersteund. Het wordt hun echter niet toegestaan de nationalistische voormannen in Medan, dr. M. Amir, Teukoe mr. M. Hassan, Locat Siregar, dr. Pirngadi en Saleh Oemar, te arresteren. Westerling zet met hulp van de Ambonezen brigadier J. Parinussa een inlichtingendienst op.

Vrijdag 28 september: geschrokken na berichten over de explosieve politieke situatie op Java besluit Mountbatten de herbezetting van Java en Sumatra te beperken tot zogenaamde key areas: alleen in de bruggehoofden Batavia, Soerabaja, Medan en Padang zullen Britse troepen aan land gaan. Later worden onder Nederlandse druk Bandoeng, Semarang en Palembang aan de lijst toegevoegd.

Zaterdag 29 september: de Indonesische nationalisten in Medan beginnen zich steeds duidelijker te manifesteren. Er verschijnt een nationalistisch dagblad en er worden massabijeenkomsten georganiseerd. Overal in de stad ziet men de rood-witte vlaggen van de Republiek.

Maandag 1 oktober en volgende dagen: vanuit de kampen bij Rantau Prapat start de evacuatie van de ex-geïnterneerden. Met nachtelijke treintransporten worden telkens groepen van ca. 300 ex-geïnterneerden naar Medan vervoerd; kleinere aantallen worden met vrachtwagens in konvooi overgebracht. De transporten krijgen vanwege de dreiging van pemoeda-groepen bescherming van Japanse militairen langs de route. In de periode van 1 oktober tot 1 november worden zo ruim 6.000 mensen uit de kampen geëvacueerd. De leiding van de evacuatie is in handen van luitenant C. Sisselaar. In Sociëteit De Witte aan de Esplanade vindt de eerste opvang plaats; daarna worden de nieuw aangekomenen ondergebracht in huizen in de Europese wijk Polonia, die als RAWPI-kamp is aangewezen. Het Polonia-kamp, begrensd door de Soengei Baboera, het vliegveld en de Deli-rivier, is onderverdeeld in negen wijken, die elk door een wijkhoofd worden beheerd; verder zijn er blok- en huishoofden aangesteld.

Vanzelfsprekend bestaat van de Japanse interneringskampen zeer weinig authentiek fotomateriaal; wat er beschikbaar is, dateert bijna altijd uit de periode na de Japanse capitulatie, toen de eerste geallieerde militairen tot de kampen doordrongen. Dit geldt ook in het geval van Si Rengoreng bij Rantau Prapat, waar luitenant C. Sisselaar na zijn aankomst op 5 september 1945 een aantal foto's maakte en ook

nadien door Britse officieren is gefotografeerd. Een van Sisselaars opnamen, van het interieur van - vermoedelijk - hong 1, is hier gereproduceerd op pag. 64. De RAF-foto hierboven is waarschijnlijk van 14 september 1945 en laat een voedsel- en medicijndropping boven Si Rengoreng zien. Foto's: L.E.R. le Lorrain.

Assistent-resident P.S.J. Ablij is de eerste kampleider. De hygiënische situatie en de watervoorziening in Polonia laat aanvankelijk zeer te wensen over; afhankelijk van de grootte van de woning worden er tien tot twintig personen in ondergebracht. Later wordt een noodwatervoorziening in de wijk geïnstalleerd. De bewaking van het RAWPI-kamp is in handen van Japanse soldaten. Er verschijnt een gestencild nieuwsblad in de stad, het *Medan-Bulletin*, onder redactie van A.P.A.A. Besnard en W.S.B. Klooster, in de vooroorlogse jaren de hoofdredacteuren van respectievelijk de *Sumatra Post* en de *Deli Courant*.

Begin oktober: de Indonesische revolutie breekt uit op Sumatra. Buiten Medan is het bijzonder onveilig geworden voor Nederlanders, Chinezen, gezinnen van Indonesische (oud-)KNIL-militairen en andere pro-Nederlandse groepen, maar ook in de stad vinden met regelmaat ontvoeringen en moorden plaats, waarbij politieke motieven overigens lang niet altijd een rol spelen. Westerling begint een contra-terreur en liquideert, naar zijn zeggen eigenhandig, 'bendeleiders en Japanse overlopers'. Zijn optreden oogst grote bewondering bij de nu min of meer belegde groep Europeanen in de stad. Dr. J.J. van de Velde, de latere Recomba, beschrijft de algemene lof voor Westerling op 23 november 1945 in een brief aldus: '*Hij is een echte guerrilla-vechter, want hij trekt er soms middelen in de nacht met een paar van zijn soldaten op uit, met of zonder medeweten van de Engelschen, om door de linies van de pemoeda's heen een of andere gewaagde actie uit te voeren. Zo bevrijdde hij laast verschillende door de pemoeda's gevangen gehouden Indische en Amboneesche families en bracht ze in Medan in veiligheid. (...) Westerling en zijn KNIL-mannen knappen de moeilijkste karweitjes op met de grootste stoutmoedigheid en branie en dat maakt in Medan geweldige indruk.*'

Woensdag 3 oktober: Teukoe mr. M. Hassan vaardigt in Medan namens de Republikeinse regering de eerste verordeningen uit voor Sumatra.

Donderdag 11 oktober: de 6th South West Borderers (ca. 800 man) onder bevel van brigade-generaal T.E.D. Kelly, de voorhoede van de Britse 26ste Indian Division, debarkeert in Belawan. Na de aankomst van de complete divisie uit Padang op 30 januari 1946, wordt het algeheel hoofdkwartier van de Britse strijdkrachten gevestigd in het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Esplanade. Daar het de Britten in oktober voorlopig aan kracht ontbrekent om de gehele stad te bezetten en zij instructies hebben om confrontaties met Indonesische nationalisten te vermijden, worden aanvankelijk grote delen van de stad onder Republikeins bestuur gelaten.

Oktober 1945 - januari 1946, vorming Republikeinse strijdgroepen: het machtsvacuüm tussen Japanse capitulatie en aankomst van de voorhoede van de Britse 26ste Indian Division heeft ertoe geleid dat in Medan en omstreken het Republikeinse gezag is geconsolideerd. Binnen de PRI, die in november herernoemd zal worden tot Pemoeda Sosialis Indonesia (Pesindo), is een kerngroep ontstaan van jonge ex-Peta-officieren. Dit kader is in de eerste week van oktober de drijvende kracht achter de oprichting van de Tentara Keamanan Rakjat ('Volksveiligheidsleger', TKR) op de Oostkust, de eerste min of meer reguliere militaire eenheden van de Republiek ter plaatse. Deze zullen in januari 1946 worden herernoemd tot Tentara Republik Indonesia (TRI, 'Leger van de Republiek Indonesië'), waaruit vervolgens in juni 1947 de Tentara Nasional Indonesia (TNI, 'Nationale Leger van Indonesië') voortkomt. De TKR probeert zich meester te maken, al dan niet met geweld, van wapens van de Japanse legereenheden die zich nog in Medan en omstreken bevinden, maar anders dan in vergelijkbare situaties op Java lukt dit vrijwel niet.

Naast de TKR opereren spoedig in eerste vorm ook andere gewapende jongerenstrijdgroepen met een duidelijke politieke kleuring, zoals de Barisan Merah van de Partai Kommunis Indonesia (PKI) en soortgelijke korpsen van de Nasionalis Pemoeda Indonesia (Napindo) van de Partai Nasional Indonesia (PNI) en de al genoemde Pesindo van Sjahrir's Partai Sosialis Indonesia (PSI). Uit de Gerakan Pemoeda Islam Indonesia (GPII) van de Islamitische partij Masjoemi komen verder de strijdorganisaties Hizboellah en Saballillah voort. De pemoeda-groepen treden vaak geheel op eigen gezag op, los van de TKR, en dit geldt ook voor de hierna te noemen volksmilities. Bij de meeste groeperingen, vooral echter bij de TKR, sluiten zich na verloop van tijd Japanse deserteurs

aan, hetgeen hun militaire waarde vanzelfsprekend vrij aanzienlijk versterkt.

Ook doet zich eind januari 1946 op de Oostkust de invloed gelden van Tan Malakka's Persatoean Perdjoeangan (PP, 'Strijdfront'), een linksradicale organisatie die ondermeer de instelling van een volksleger en een volksparlement en de nationalisatie van alle plantages voorstaat, en fel gekant is tegen de Britten, de Nederlanders en de Sumatraanse adel. Dit programma wordt mede ondersteund door de Pesindo en door Abdool Xarim's PKI en de daarmee verbonden jongerenstrijdgroep, die tegen eind 1945 een aanhang hebben van ca. 11.000 leden in Medan en de andere steden van Sumatra's Oostkust en in toenemende mate ook bij de koelies op het land gehoor vinden. In het ondernemingsgebied komt het in navolging van Java aanvankelijk tot de vorming van een Barisan Boeroeh Indonesia (BBI, 'Indonesisch Arbeiders Front'), met daarvan gelieerde lasjkar boeroeh, arbeidersmilities.

Deze worden echter al vrij snel verdronken door de TKR en de lasjkar rakjat (volksmilities), wanneer deze op last van gouverneur Hassan de ondernemingen geleidelijk aan onder Republikeinse controle brengen. In december 1945 wordt al 6.000 ton Oostkust-rubber verhandeld in Singapore, in ruil voor wapens en uitrusting voor de TKR. Sjahrir's jongere broer Mahroezar fungeert bij de totstandkoming van de transactie als vertegenwoordiger van de TKR. Eenmaal gevestigd, wordt deze praktijk in het volgende jaar op veel grotere schaal voortgezet; eind 1946 beloopt de waarde van de Republikeinse uitvoer langs deze weg enkele miljoenen Straits dollar. Het feit dat op maandag 24 december 1945 het Brits opperbevel in Medan besluit de TKR als de officiële 'peace-keeping force' buiten Medan te beschouwen, doet vermoeden dat de 'rubber for arms'-transactie van die zijde impliciete goedkeuring heeft.

Medio oktober: om een einde te maken aan de schermutselingen met de TKR en de ongeregelde groepen, die in de Britten slechts een voorloper zien van het Nederlandse gezag, en om de veiligheid van de Europese en Chinese stadsbevolking beter te garanderen, besluiten de Britten de Republikeinse sectoren te Medan 'op te heffen'. De grenzen van het Britse gezagsgebied worden daartoe naar buiten verlegd, in het westen tot over de Baboera en met inbegrip van de wijk Petissah, in het noordwesten en noorden tot Helvetia en Poelau Brayan, en in het oosten tot de Wilhelminastraat. Aan de zuidoostzijde echter blijven de wijken buiten de spoorlijnen naar Tebing Tinggi en Arnhemia, waaronder het grootste deel van de Kota Masoem, buiten hun bereik; in het zuiden wordt het vliegveld gehandhaafd als buitengrens. Uit vrees voor een voortgaande escalatie van gewelddadigheden worden verder de politiekorpsen van Brondgeest en Westerling ontbonden.

Vrijdag 2 november en volgende dagen: Mountbatten besluit geen Nederlandse troepen meer toe te laten tot Java en Sumatra, totdat door onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek de politieke spanningen verminderen. Om het Polonia-kamp vinden herhaaldelijk schietpartijen plaats. Republikeinse eenheden houden Medan ten zuiden en oosten van de spoorlijnen naar Tebing Tinggi en Arnhemia bezet. Veel Chinese, Indo-Europese en andere bedreigde Medanners uit deze stadsdelen proberen door de linies de Britse sector te bereiken. De vervolging door allerlei ongeregelde groepen en bendes waaraan deze bevolking hier blootgesteld is, leidt tot de oprichting van een Chinees beveiligingskorps, de Po An Tui.

Dinsdag 11 november: gouverneur Hassan brengt de zetel van het Republikeinse bestuur over van Medan naar Pematang Siantar. Loeat Siregar wordt als burgemeester van Medan opgevolgd door mr. Mohamad Joesoef, die als vertegenwoordiger van de Republiek in de stad achterblijft. Pematang Siantar wordt ook de plaats waar de nieuwe gevormde Gadjah II-Divisie van de TKR haar hoofdkwartier vestigt.

Medio december 1945: vanuit Padang worden tijdelijk ca. 2.600 vluchtelingen naar Medan overgebracht. Het totaal aantal ex-geïnterneerden en andere Europeanen in Medan komt daarmee op ca. 12.000. Naast het Polonia-kamp zijn er kleinere 'beschermd kampen' in Medan's Warenhuis in de Hüttenbachstraat, het hoofdkantoor van de Deli Maatschappij en op het emplacement van de voormalige tabaksonderneming Helvetia van de Deli Maatschappij, ca. 5 km noordelijk van Medan.

De 'sociale revolutie'

In de eerste weken van 1946 leek de situatie in en om Medan zich goeddeels te consolideren. Binnen de Britse demarcatielijn bleek de bevolking uiteindelijk min of meer veilig voor de gewelddadige pemoeda-acties, al vonden nog lang na december 1945 incidenteel beschietingen, moorden en ontvoeringen plaats. De 'bersiap' in engere zin doofde daarmee geleidelijk aan uit, althans in de beschermd stad. Buiten 'Brits' Medan werden ook nadat nog velen het slachtoffer van het revolutionaire geweld, dat zich daar bij afwezigheid van Europeanen vooral keerde tegen het Chinese bevolkingsdeel. Bovendien kwam het spoedig ook tot onderlinge strijd tussen verschillende pemoeda-groeperingen en tot de vorming van criminale bendes, waarvan het optreden mogelijk werd gemaakt door de ontoereikende Republikeinse orde- en gezagshandhaving. De Europeanen in Medan werden in de beginmaanden van 1946 in meerderheid geëvacueerd naar Singapore, van waar zij konden repatriëren voor een herstel in Nederland of doorgaan naar Batavia. Veel oud-inwoners zouden overigens na de Eerste Politionele Actie, toen de cultuurgebieden deels waren heroverd door Nederlandse troepen, weer naar Medan terugkeren.

Onder Brits gezag bleef de Nederlandse bemoeienis met Medan in formele zin vooraalsnog beperkt tot de aanwezigheid van een beperkt korps van bestuursambtenaren van de NICA (Netherlands Indies Civil Administration), die in januari 1946 werd hervormd tot AMACAB, Allied Militaire Administration Civil Affairs Branch. In militaire zin was van Nederlands gezag aanvankelijk in het geheel geen sprake. Pas in april 1946 werd in Medan uit opnieuw onder de wapenen geroepen ex-krijgsgevangenen van het KNIL en vrijwilligers een eerste Nederlandse infanterie-eenheid gevormd, het bataljon Infanterie VI, dat evenwel strikt onder Brits bevel bleef en gelegerd was op de onderneming Helvetia. De ogenschijnlijke stabilisering van de verhoudingen in het Medanse bleek eind februari 1946 echter niet meer dan de stilte voor de storm te zijn geweest, toen ook op de Oostkust in alle hevigheid de zogenoemde 'sociale revolutie' losbarstte.

De omstandigheden daarvoor waren in de eerste plaats voorbereid door de snelle opkomst van de Persatuan Perdjoeangan (PP), het linksradicale strijdfront dat op 16 januari 1946 in Soerakarta werd opgericht door Tan Malakka. De PP was met PKI en Pesindo, de meest linkse in het spectrum van militant-politieke organisaties, fanatic anti-kolonial en daarmee ook anti-feodaal; in hun visie waren de Maleise vorsten uitsluitend de handlangers van de Nederlandse koloniale uitbuiters. Daarbij speelden echter bij velen naast de politieke zienswijze tal van andere motieven een rol, in het bijzonder de al veel langer bestaande etnische rivaliteit tussen Bataks, Minangkabaus en Maleiers. Een precedent voor gewelddadig optreden tegen de Maleise adel was overigens al gegeven in 1942, toen onmiddellijk na de Japanse landingen op de Oostkust door de linkse activist Jacob Siregar pogingen werden ondernomen tot het organiseren van een gewapende opstand tegen de feodale orde. Het kwam daarbij inderdaad tot een aantal gewapende overvallen, waarbij in Langkat enkele doden onder de adellijke families vielen. Siregar werd echter snel gearresteerd en tot gevangenisstraf veroordeeld. Later tijdens de bezetting was Siregar in dienst bij de Japanners; na hun capitulatie dook hij spoedig op in de linkervleugel van de revolutionaire beweging.

De sultan van Deli had in oktober 1945 de Britten en de NICA-ambtenaren verwelkomd als de herstellers van de oude sociale en economische orde. De jonge vorst, Sultan Osman Al-Sani Perkasa Alam Sjah II, was op 7 oktober zijn drie dagen eerder overleden vader opgevolgd en zag zich direct geplaatst voor een uiterst precaire, geladen situatie, waarin de geringste politieke misstap vergaande en blijvende consequenties kon hebben. Hoezeer dit het geval was bleek begin december, toen in Tandjoeng Beringin een groep Pesindo-jongeren Tengkoe Abdoeldjalil van het aan Deli gelieerde vorstenhuis van Bedagei vermoordden, op grond van een foutieve veronderstelling dat deze bij een eerdere ontmoeting Japanse troepen te hulp had geroepen. Op dat tijdstip was inmiddels voor iedereen duidelijk geworden dat van Nederlandse zijde voorlopig nog geen daadwerkelijke actie tot herstel van het gezag te verwachten was. Daarop zocht de sultan in eerste instantie toenadering tot de Republikeinse gouverneur Hassan, die een westerse opleiding had genoten en als gematigd gold.

Deze was echter in de laatste maanden van 1945 zelf toenemend onder politieke druk van de linkse groeperingen komen te staan, mede vanwege zijn adellijke afkomst, en zag zich derhalve genoodzaakt in het openbaar een afwisselende houding aan te nemen. Teneinde zijn revolutionaire blazon onbesmet te

houden, verweet hij de sultan van Deli en de andere vorsten zelfs te fungeren als 'werktuigen van het buitenlandse grootkapitaal'. Nadat het publieke rumoer dienaangaande eind januari enigszins was verstoten, kwam het echter tijdens een bijeenkomst op 3 februari alsnog tot een vergelijk tussen de Republikeinse gouverneur en de Maleise adel, waarbij de zelfbestuurders zich bij monde van de sultan van Langkat solidair met de Republiek verklaarden en mr. Hassan op zijn beurt in zijn naam plaatsvervangers uit de betrokken vorstelijke families aanstelde in alle zelfbesturende landschappen. In het Republikeinse kamp lokte dit onmiddellijk felle kritiek uit van de linkse groeperingen, die evenwel nog niet overgingen tot grootscheepse gewelddadigheden.

Dit volgden uiteindelijk een maand later, als direct resultaat van de toenadering die de Oostkust-vorsten, met de Delische sultan als initiator, in februari 1946 in het geheim alsnog zochten met de Britse autoriteiten. In het kader daarvan arriveerde op 27 februari majoor J. Ferguson, een medewerker van de Britse Intelligence Section in Batavia onder leiding van de Zuidafrikaanse luitenant-kolonel L. van der Post, voor overleg in Medan. Al kort na zijn aankomst deden in de stad geruchten de ronde dat de sultans van de Oostkust akkoord waren gegaan met aansluiting van hun gebiedsdelen bij Brits Malakka. Een rapport van het Amerikaanse State Department vermeldt in deze samenhang dat de sultan van Deli, als woordvoerder voor de overige vorsten, aan Ferguson inderdaad liet weten dat '*his fellow sultans agreed to accept British rule under some form of dominion status*'. Tot een serieuze overweging van dit wilde plan is het aan Britse zijde op hoger niveau vanzelfsprekend niet gekomen, maar wel maakte Ferguson samen met een Republikeinse delegatie onder leiding van dr. Amir aansluitend nog een oriëntatiereis door Oost-Sumatra, tijdens welke de Britse inlichtingenofficier kans zag het 'dominion'-voorstel in alle duidelijkheid uit te laten lekken.

Voor de pemoeda-organisaties, waarvan de Pesindo en de jongerenkorpsen van PKI en PNI zich met de PP medio februari hadden verenigd in een Volksfront, was daarmee het hek van de dam. In de nacht van zondag 3 maart 1946, daags na Fergusons terugkeer in Medan, begon in Medan en achterland een massaslachting onder de Maleise adellijke families en hun aanhang door het Volksfront en de lasjkar rakjat, die later in de geschiedschrijving eufemistisch bekend is geworden als de 'sociale revolutie'. In de loop van een week werden enkele honderden mensen direct vermoord, veel anderen werden geïnterneerd in het achterland, ondermeer in Brastagi en Pematang Siantar, en daar later vaak alsnog gedood. In Medan woedde de 'sociale revolutie' vooral in de oostelijke Kota Masoem en omgeving, die buiten het gezagsgebied van de Britse troepen lag. Daar ging bijvoorbeeld op 3 maart het oude, houten sultanspaleis in vlammen op, dat voordien ondermeer werd gebruikt als verblijf voor de vrouwelijke leden van de vorstenfamilie. Het staatsiepaleis aan de Paleisweg, dat wel binnen de Britse sector lag - de grens liep langs de spoorlijn naar Arnhem - bleef gespaard, evenals de sultan zelf en zijn naaste verwanten. Tot degenen die op het nippertje aan het bloedbad ontsnapten, behoorde de latere Wali Negara van de deelstaat Oost-Sumatra, Tengkoe dr. Mansoer.

Aankomst van Nederlandse militairen; opbouw van de Z-Brigade

De herbezetting van Sumatra had in de ogen van de Nederlandse beleidsmakers in het najaar van 1945 nog geen hoge prioriteit; het economische en politieke belang van Sumatra was vanouds sterk ondergeschikt aan dat van Java, terwijl bovendien de positie van de ex-geïnterneerden en andere pro-Nederlandse bevolkingsgroepen er minder bedreigd leek dan op het hoofdeiland. Concentratie van de beschikbare militaire eenheden op Java kreeg derhalve voorrang in de plannen. Op Sumatra meende men vooraalsnog te kunnen volstaan met een terugkeer naar de voornaamste olie- en cultuurgebieden en enkele grotere steden; tot deze eerste doelen behoorden ook Deli en Medan. Toen begin november 1945 echter door Mountbatten werd verboden dat Nederlandse troepen zich op Java en Sumatra zouden ontschepen, werd duidelijk dat ook deze minimale herbezetting zou moeten wachten tot na de afdtocht van de Britse (feitelijk merendeels Brits-Indische) troepenmacht, welke was voorzien voor maart 1946.

Uiteindelijk duurde het nadien, mede in verband met de gewelddadige escatatie van het conflict op Java, nog tot oktober 1946, voor de eerste substantiële troepenmacht van uitgezonden Nederlandse militairen daadwerkelijk in Deli arriveerde. Op de 24ste van die maand meerde in Belawan de Kota Agoeng uit

Rotterdam af om er de volgende dag het 3de Bataljon 3de Regiment Infanterie (3-3 RI, 'De Blubbertrappers') te ontscheperen, de eerste eenheid overigens die rechtstreeks uit Nederland naar Medan kwam. Met het al genoemde KNIL-bataljon Infanterie VI (Inf. VI, 'Gagak Hitam' of 'De Zwarre Kraaien'), dat in april 1946 was gevormd uit opnieuw onder de wapenen geroepen ex-krijgsgevangenen, was dit dienstplichtigenbataljon van de 1ste Divisie '7 December' de oudste kern van de Z-Brigade op Sumatra. De volgende maand reeds werden nieuwe eenheden aangevoerd; op 6 november ontschepte van de *Boissevain* de vanuit Batavia overgekomen 7de Afdeling Veldartillerie (7 AVA, OVW), op 13 november arriveerde uit Soerabaja met opnieuw de *Kota Agoeng* het 1ste Bataljon 1ste Regiment Infanterie (1-1 RI, OVW, 'Bataljon Drenthe' of 'De Witte Ram') en in dezelfde week kwam per *Boissevain* uit Batavia het bataljon KNIL Infanterie IV aan (Inf. IV, voorheen het 'Prins Bernard Bataljon' of 'Singapore Bataljon'), dat al in september 1945 in Singapore was gevormd uit ex-krijgsgevangenen. Op 21 november volgde ten slotte de formele instelling van de Z-Brigade.

Direct na hun ontschepping namen de drie nieuw aangekomen bataljons posities over van de Brits-Indische troepen: in het noordoosten van de stad verving 1-1 RI Brits-Indische troepen in stellingen aan de Serdangweg, compagnieën van 3-3 RI namen ondermeer posities over in Poelau Brayan, Helvetia en Belawan, en Inf. IV kreeg stellingen toegezwezen aan de Paleisweg, in het zuiden van de stad. Tijdens een korte plechtigheid aan de Esplanade vond op 18 november de algemene bevelsoverdracht plaats; generaal-majoor R.C. Osborne Hedley, bevelhebber van de 26th Indian Division, gaf het commando over aan kolonel P. Scholten, territoriaal commandant in Noord-Sumatra en tevens commandant van de Z-Brigade. Ook het vliegveld Polonia ging over in Nederlandse handen; ter ondersteuning van de grondtroepen in de enclave werden er aansluitend North American P-51D 'Mustang'-jachtvliegtuigen van het op 1 november 1946 voor Noord-Sumatra opgerichte 122 Squadron en enkele Piper Cubs van 17 Squadron VARWA (Verkennings en Artillerie-Waarnemings Afdeling) gestationeerd.

De ontschepte Nederlandse bataljons kwamen in een belegerde enclave terecht. Langs de weg en spoorlijn van Belawan naar Medan en aan de uitvalswegen van de stad waren versterkte posities ingericht door de Britse 26th Indian Division. De militaire situatie in Medan was desondanks relatief stabiel, niet alleen door de op handen zijnde terugtrekking van de Brits-Indische troepen, maar vooral door hun soms openlijke sympathie voor de Republikeinse zaak. De aankomst van de Nederlandse militairen leidde echter vrijwel direct tot een opleving van de vijandelijkheden. Door de aanwezigheid van Indonesische sluipschutters in de enclave was de bewegingsvrijheid van de Nederlandse militairen in de stad beperkt.

Op basis van het op 13 november te Linggadjati bereikte principe-akkoord ten aanzien van de vorming van een federaal staatsverband voor Indonesië, kwamen op 7 december 1946 Indonesische en Nederlandse officieren na gesprekken onder leiding van kolonel Scholten op het stafkwartier van de Z-Brigade - op dat moment ondergebracht in het hoofdkantoor van de Deli Maatschappij -

een eerste bestand voor Medan en omgeving overeen. Daarin was ondermeer een demarcatielijn rondom de stad en de corridor naar Belawan vastgesteld; uit de daarbinnen gelegen sector zouden alle Indonesische strijdgroepen zich terugtrekken. De gemaakte afspraken kwamen de veiligheid in Medan ten goede; ter weerszijden van de demarcatielijn werd een 2 km brede gedemilitariseerde zone ingesteld, waardoor grote delen van de stad buiten het bereik van Indonesisch mortiervuur kwamen te liggen. Het werd spoedig echter ook duidelijk dat de Indonesische commandanten moeite hadden de bestandsbepalingen aan alle strijdgroepen in het gebied op te leggen. Vooral het vliegveld Polonia aan de zuidrand van de stad en konvooien op de weg van Medan naar Belawan - al snel bekend als de 'dodenweg' - kwamen na het bestand nog veelvuldig onder vuur te liggen.

De voornaamste reden voor deze aanhoudende aanvallen op Nederlandse stellingen door zowel reguliere als ongeregelde troepen, die in deze periode overigens ook bij de andere Nederlandse enclaves op Sumatra en Java regel waren, was de onvrede van de Indonesische legerop over het Linggadjati-akkoord. De opperbevelhebber van de TRI, generaal Soedirman, toonde zich een fel tegenstander van de overeenkomst en riep bij herhaling openlijk op tot een intensivering van de strijd tegen de Nederlandse troepen. Op 15 februari 1947 kwam deze gespannen situatie in Medan tot een climax, toen na inleidende artillerie- en mortierbeschietingen massale en gecoördineerde aanvallen van de TRI plaatsvonden op Nederlandse posities langs de demarcatielijn; het werden de zwaarste aanvallen die de Nederlandse militairen sinds hun aankomst te verduren kregen. Het TRI-offensief werd geopend met een operatie tegen stellingen aan de zuidrand van de stad. In de namiddag kwamen Nederlandse posities in het westen van de stad onder vuur te liggen en tegen de avond werden de beschietingen verplaatst naar Belawan. Alle aanvallen van de TRI konden uiteindelijk worden afgeslagen, vooral dankzij de nauwkeurige vuursteun die door de 7de Afdeling Veldartillerie werd afgewezen vanuit haar cirkelstelling aan de Manggalaan. Dit klaarblijkelijk goed voorbereide offensief doorkruiste een door president Soekarno afgekondigde algemene wapenstilstand, die juist op 15 februari om middernacht had moeten ingaan. Pas op 1 maart kwam alsnog een delegatie van Indonesische officieren uit Pematang Siantar naar het stafkwartier van de Z-Brigade om er de details van het van hogerhand opgelegde staakt-het-vuren te bespreken.

De eerste maanden na februari 1947 leken aanvankelijk het begin van een duurzaam bestand, maar al vrij snel ontstond naar aanleiding van verschillen in interpretatie van 'Linggadjati' opnieuw politieke onenigheid tussen Nederland en de Republiek. De Nederlandse troepenopbouw in de sector Medan werd dan ook spoedig hervat. Op 23 februari was reeds het 1ste Eskadron Pantserwagens (1 Esk. PAW, OVW) van Java overgebracht en op 9 juni 1947 arriveerde de *Volendam* in Belawan met aan boord het 4de Bataljon Regiment Stoottroepen (4-RS) en het 4de Bataljon 2de Regiment Infanterie (4-2 RI, het 'Gentlemensbataljon' of het 'Gemzenbataljon'). Het laatstgenoemde werd eveneens bij de Z-Brigade gevoegd; de stoottroopers, van de 6de Infanteriebrigade, zouden later overgaan naar Fort de Kock in West-Sumatra. Aan ondersteunende

De eerste Nederlandse militairen en hulpkorpsen in Medan, november 1946. Op pag. 68 links een inspectie van het KNIL-bataljon Inf. VI ('Gagak Hitam') door generaal-majoor Hedley en kolonel Scholten in het kampement op de onderneming Helvetia, rechts enkele leden van het Chinese veiligheidskorps Po An Tui op bezoek bij een eenheid van 1-1 RI, en hiernaast militairen van 1-1 RI bij hun eerste stelling aan de Serdangweg. Foto's: W. Langen, B. Vos 2x.

eenheden waren daarnaast reeds de 1ste en 8ste Genie Veldcompagnie en de 9de Afdeling Veldartillerie in de Brigade opgenomen, die eind juni zo een totale sterkte van ca. 5.000 man had bereikt.

Hoe onzeker de situatie op dat moment nog of weer in Medans directe omgeving was, mag blijken uit een dagboekfragment van W.F. van Breen van 4-2 RI in de door hem samengestelde korpsgeschiedenis *Voor ik het nooit vergeet* (1994). Over zijn eerste nacht in Medan, die van 9 juni 1947, schreef hij: 'We zijn in Sikambing aangekomen, een kampong iets ten noorden van Medan. Van Infanterie VI van het KNIL moeten wij nog dezelfde nacht de stelling overnemen. Het is aan de demarcatielijn. Ik maak deel uit van het peloton van lt. Bakker en ik moet diezelfde nacht op wacht, met een bren en een helper. Een door een stenen muur omgeven waterput is de stelling. (Later bij daglicht blijkt de waterput een mandiput te zijn.) Er staat een schijnwerper, en voor de wacht van Infanterie VI de stelling verlaat, vraag ik hem nog in welke richting de vijand zich bevindt. Hij strekt zijn arm uit, beschrijft daarmee een volledige cirkel en voegt daar aan toe: "dat ze die nacht wel zouden komen omdat ze zeker op de hoogte zijn van de komst van totoks in deze stellingen aan de demarcatielijn." En weg is hij, blij eindelijk afgelost te zijn. In de drie jaren die daarna volgden heb ik nooit meer zo'n nacht meegeemaakt. De dag in de tropen nog niet gezien en dan in een stelling met een bren en een helper, niet wetende wat ons te wachten stond. Niet wetende waar we zaten en hoe de wereld om ons heen eruitzag. Tijd om even te wennen was er niet. We voelden de dreiging om ons heen, maar konden die met onze zintuigen niet waarnemen.'

Medio 1947 beschikte het Republikeinse leger op heel Sumatra, dat onder bevel stond van generaal-majoor Soehardjo Hardjowardojo, over zes divisies met in totaal naar schatting 60.000 man aan gemiddeld licht bewapende, reguliere troepen. Ten noorden van Medan stonden de eenheden onder bevel van kolonel Hoesein Joesoef, de divisiecommandant voor Atjeh, en in het westen en zuiden werd de Republikeinse troepenmacht geleid door kolonel A. Tahir. Ten zuiden van Medan bevond zich eind 1946 ook de Gadjah II-Divisie onder kolonel H. Sitompoel en de B-brigade onder bevel van majoor Bedjo. Naast de reguliere eenheden was in Sumatra onder tal van bloemrijke benamingen een groot aantal ongeregeld strijdgroepen of lasjkars actief, die onderling veelal op gespannen voet stonden. In de omgeving van Medan betrof dit ondermeer de Banteng Negara ex-Legioen Penggempoer ('Staatsbuffel van het geweven Legioen Stoottroepen'), aangevoerd door Timoer Pane en Mattheus Sihombing, en de Barisan Harimau Liar ('Strijdgroep van de Wilde Tijger'), onder bevel van Saragih Ras, Pajoeng Bangoen en Lenggang Bangoen. In totaal bedroeg de gezamenlijke sterkte van de niet-reguliere Indonesische strijdgroepen en de TRI c.q. TNI (Tentara Nasional Indonesia, sinds 5 juni 1947) aan de Oostkust van Sumatra toen naar schatting 15.000 tot 20.000 man.

Eerste Politionele Actie

Ook na de formele ondertekening van de akkoorden van Linggadjati te Batavia op 25 maart 1947, een overeenkomst die vooral een overwinning was geweest

voor de gematigde partijen in Nederland en de Republiek, bleek een aantal tegenstellingen tussen beide partijen onoverbrugbaar. Na het gedwongen aftreden van premier Sjahrir, een van de architecten van het Linggadjati-akkoord, op 27 juni, won in Nederland de opvatting terrein dat alleen een militaire oplossing de politieke impasse nog kon doorbreken. De tijdsfactor speelde daarbij een belangrijke rol. Indien de wederopbouw van de economie op Java en Sumatra niet ter hand genomen kon worden en inkomsten uit Indonesië voor het bedrijfsleven en de Nederlandse staatskas uitbleven, zouden de kosten van de expeditionaire macht in de Archipel op termijn niet meer op te brengen zijn. Onder deze dreiging van een naderend bankroet besloot het kabinet-Beel uiteindelijk de militaire kaart te spelen: in de nacht van 20 op 21 juli 1947 trokken Nederlandse troepen op Java en Sumatra de demarcatielijnen over en begon de zogenoemde Eerste Politionele Actie, onder de veelzeggende codenaam 'Product'.

De doelen van deze operatie in algemene zin waren het herwinnen van de controle over de belangrijkste cultuurgebieden en winplaatsen van delfstoffen op beide eilanden, het uitoefenen van maximale militaire en daarmee ook politieke druk op de Republiek, en - voornamelijk op Java - het bevrijden van tienduizenden overwegend Indo-Europese en Chinezen burgers die tijdens de bresiap waren ontvoerd en als gijzelaars door de Republiek in kampen waren geïnterneerd. In de operationele plannen voor operatie 'Product' waren in de Z-Brigade drie gevechtsbataljons aangewezen, Inf. IV, Inf. VI en 1-1 RI, die vanuit Medan in maximaal acht dagen de grote plantagegebieden van Deli en achterland dienden te bezetten. Aansluitend konden de bataljons zich richten op de verovering van Tebing Tinggi, Pematang Siantar - waar zich het regionale hoofdkwartier van de TNI bevond - en Tandjoeng Balei, waarna in de laatste fase het veroverde gebied tussen de steden gezuiverd moest worden van TNI-eenheden.

In de vroege ochtend van maandag 21 juli 1947 stak een gevechtskolonne van de KNIL-bataljons Inf. IV en VI bij Laboehan ten noordwesten van Medan de demarcatielijn over, doorbrak de Republikeinse stellingen en ging op weg naar Bindjei. Ondanks felle tegenstand bij Terdjoen wist de colonne al op de eerste dag de brug over de Belawan-rivier iets oostelijk van het stadje te bereiken en onbeschadigd in handen te krijgen. Vanuit Medan bereikte een tweede aanvalsgroep, die van 1-1 RI, in de late namiddag de onderneming Arnhemia en het gelijknamige plaatsje op 17 km zuidwestelijk van de stad, dat vrijwel geheel verwoest bleek te zijn door de terugtrekkende TNI-troepen. In de loop van de tweede dag van de actie werd Bindjei na straatgevechten door de KNIL-bataljons op de Republikeinse troepen veroverd; verder westwaarts werd op 25 juli vanuit deze plaats ook Koeala ingenomen. Vervolgens werden de bewaking en beveiliging van Bindjei, de verkeersbrug en spoorbrug bij Stabat en de onderneming Tandem Hilir overgedragen aan 4-2 RI. De bezetting van Arnhemia werd een taak van eenheden van zowel 3-3 als 4-2 RI en de posities in Titipapan, halverwege Bindjei en Medan, en Laboehan werden overgenomen door Medans Chinese beveiligingskorps, de Po An Tui.

Dat de Republikeinse stellingen weliswaar doorbroken waren, maar de troepen na deze Nederlandse aanvangssuccessen nog allerminst verslagen, bleek in de volgende dagen uit aanhoudende, hevige aanvallen op de door de Neder-

De landing bij Pantai Tjerman door Inf. IV en VI op 28 juli 1947, een der inleidende operaties voor de optmars naar Pematang Siantar tijdens de Eerste Politionele Actie. Foto: KITLV.

landers bezette posities. In de nacht van 23 op 24 juli liet de Republikeinse commandant kolonel Sitompoel twee brigades van zijn Gadja II-Divisie een gelijktijdige aanval op Noord- en Zuid-Medan uitvoeren, die slechts met moeite door compagnieën van 4 RS kon worden afgeslagen. Ook de bruggen bij Stabat en de onderneming Arnhemia waren herhaaldelijk doelwit van nachtelijke TNI-acties. W.F. van Breen nam in zijn boek *Voor ik het nooit vergeet* een dagboekverslag van een aanval op Arnhemia op, afkomstig van Jo Hoedemakers van de 4de compagnie van 4-2 RI: 'Vannacht gebeurde inderdaad wat wij gisteravond konden verwachten. Om kwart over drie werden wij van drie kanten tegelijk aangevallen. In het begin wisten wij gewoon niet hoe wij het hadden. Het was een lawaai van ratelende brens en geweren en her en der waren er inslagen van mortiergranaten. Van balen suiker en rijst improviseerden wij in aller haast nog extra beschutting, maar wij voelden ons op de uiterste hoek van ons verdedigingsbolwerk in Arnhemia, allesbehalve veilig. De dakpannen die van ons dak werden geschoten kletterden op de grond tussen ons in; fluitende kogels ketsten tegen de muren. Na de spanning van de eerste minuten werden wij rustiger en kregen we de zaak onder controle. Onze vuurkracht was groot genoeg om ook een enorm lawaai te veroorzaken. De pemoeda's waren dus gekomen. Vickers, mortieren, brens, geweren, alles brandde los. Het was een hel. Zij vielen telkens in golven aan. Van tevoren kon je ze horen aankomen. Met luide schreeuwen zoals "Madjoe", "Merdeka" en "Mati" kwamen ze op ons af. Als op een afgesproken teken vuurden alle wapens tegelijk, dikwijls zo maar in het wilde weg, want zien konden we niet veel. Na die vuurkannonade van onze kant trokken ze zich terug om even later op precies dezelfde schreeuwige manier het opnieuw te proberen. (...) Op een gegeven ogenblik kregen we hulp van door de artillerie afgeschoten lichtbommen, die voor enkele minuten de omgeving hel verlichtten. Het was een angstig schouwspel, dat tot ongeveer half zes in de ochtend duurde.'

Om de sterke Republikeinse stellingen van de Gadjah II-Divisie ten oosten en zuidoosten van de stad te omzeilen, voerden Inf. IV en VI op 28 juli vanuit Belawan een amfibische landingsoperatie uit bij Pantai Tjerman, een kustplaatsje noordoostelijk van Loeboek Pakam. Een tegenvaller daarbij was dat de voertuigen door het lage water niet tegelijk met de infanterie aan land konden worden gebracht. Desondanks, en in weerwil van felle tegenstand door TNI-eenheden, werd dezelfde dag nog bij Perbaungan en Loeboek Pakam de verkeersweg van Medan naar Tebing Tinggi en Pematang Siantar bereikt. Ook op 28 juli stootte 1-1 RI vanuit Medan door naar Tandjoeng Morawa. In de middag van 29 juli nam de gezamenlijke gevechtscolonne vervolgens Pematang Siantar in,

dat weliswaar al door de TNI-staf ontruimd was, maar waar het nog enige uren duurde voordat alle Republikeinse troepen uit de stad verdreven waren. Bij binnenkomst in Siantar vonden de Nederlandse troepen een erepoort opgesteld met de welkomsgroet *Slamat Datang Wakil Presiden*, bedoeld voor de Republikeinse vice-president Hatta, die hier kort voordien op bezoek was geweest.

Daarna werd de optmars voortgezet naar Seriboedolok, Kaban Djahe en Brastagi, welke laatste plaats op 31 juli werd bereikt. Langs de route werd heftige tegenstand geboden door eenheden van de Gadja II-Divisie; op tal van plaatsen waren de troepen opgehouden door wegversperringen, vernielde bruggen en tankvallen. Een dag later werd de 'rondrit door Deli' door de gevechtscolonne van Inf. IV voltooid toen deze, komend uit de richting Brastagi, vanuit het zuiden bij Arnhemia contact maakte met een voorpost van 3-3 RI. Nadat bekend werd dat op last van de Veiligheidsraad alle militaire acties op 4 augustus om middernacht gestaakt dienden te worden, voerde de Z-Brigade nog twee bliksemacties uit. Vanuit Tebing Tinggi bezette het bataljon 1-1 RI op 4 augustus het 105 km oostelijker gelegen Tandjoeng Balei en vanuit Stabat nam een gevechtscolonne van 4-2 RI en 3-3 RI in de namiddag van diezelfde dag de schijnbaar uitgestorven hoofdstad van Langkat, Tandjoeng Poera, in. Kort na de bezetting van de stad kwam evenwel de Chinese bevolking alsnog uit haar schuilplaatsen tevoorschijn; zoals bijna overal in Deli, was zij bevreesd geweest voor ontvoering en gewelddadigheden door Indonesische strijdgroepen en criminale bendes, die bij hun veelal overhaaste aftocht hun woede en roofzucht vaak botvierden op Chinezen en andere pro-Nederlands geachte burgers.

Ook na de politionele acties bleef de positie van de Chinezen aanvankelijk vaak nog moeilijk; zonder adequate beveiliging bleken zij en hun eigendommen steeds weer doelwit van represailles en rampokacties. Om hun landgenoten te beschermen, werden op verscheidene locaties eenheden van het Chinese beveiligingskorps Po An Tui ingezet, zoals ten noorden van Bindjei bij Kebon Sajoer. Tijdens en na de actie werden nog op andere plaatsen Chinese burgers bevrijd, bijvoorbeeld op 17 augustus te Tanah Merah bij Bindjei een groep van 300 gjzelaars door de 2de compagnie van 3-3 RI. Op 10 augustus werd bij een verassingsactie te Padang Brahang, zo'n 10 km westelijk van Bindjei, door de 1ste compagnie van 4-2 RI een groot Chinese gevangen aangetroffen en bevrijd. Op 9 september had dezelfde compagnie opnieuw succes: voorbij Sanit Sebrang, ten noorden van Tandjoeng Poera, werd een Indonesische eenheid achterhaald die een groep van 280 Chinezen gevangen naar Pangkalan Brandan trachtte af te voeren. In andere gevallen kwam de hulp echter te laat, zoals in Kaban Djahe, Arnhemia en Loeboek Pakam, waar veel Chinezen bij de nad-

Waar de TNI en de diverse strijdgroepen er ter gelegenheid toe hadden, werd door hen voor de oprukkende Nederlandse troepen uit op grote schaal de tactiek der 'verschroeide aarde' (*boemi hangoes*) toegepast, waarbij het echter op tal van plaatsen ook tot moord- en rampokpartijen kwam. Zoals gebruikelijk, werd daarvan vooral de Chinees bevolking het slachtoffer. De foto hierboven laat zien in welke staat het plaatsje Deli Toea werd aangetroffen; de puinhopen markeren hier afgebrande Chinese winkels. In Brastagi vonden de Nederlandse troepen rondom het verwoeste Grand Hotel - het plaatselijke pemoeda-stafkwartier - en elders in het dorp in totaal ca. 60 zwaar verminkte lijken, ondermeer van leden van de Maleise bestuursadel die tijdens de 'sociale revolutie' van maart 1946 waren ontvoerd. Zie ter vergelijking de foto's op pag. 153. Foto's: B. Vos; RIOD 3x.

ring van de Nederlandse troepen in hun winkels en woonhuizen waren opgesloten, alvorens deze in het kader van de *boemi hangoes*-tactiek ('verschroeide aarde') in brand werden gestoken. In Brastagi troffen de Nederlandse troepen bij binnenkomst naast veel Chinese slachtoffers ook tientallen op gruwelijke wijze vermoorde leden van Maleise adellijke families uit het kustgebied aan, die ruim een jaar eerder tijdens de 'sociale revolutie' uit het kustgebied waren weggevoerd.

Gedurende de maanden na de Eerste Politionele Actie brak voor de Nederlandse militairen een periode aan van intensief patrouilleren en werden in het herwonnen territorium voortdurend zuiveringsoperaties uitgevoerd tegen mobiele Republikeinse eenheden en strijdgroepen. Na de militairen trokken nu ook bestuursambtenaren en planters het achterland in om het Nederlandse bestuur te herstellen en de ondernemingen weer in gebruik te stellen.

Augustus 1947 - december 1948; economisch herstel, Negara Soematera Timoer, nieuwe spanningen

Op 19 juli 1947 was dr. J.J. van de Velde aangesteld tot Regeringscommissaris voor Bestuursaangelegenheden (Recomba) voor Noord-Sumatra, de hoogste gewestelijke autoriteit in de Tijdelijke Bestuursdienst. Na de Eerste Politionele Actie werd hij in Noord-Sumatra verantwoordelijk voor reorganisatie van het burgerlijk bestuur en de instelling van civiele diensten en instanties in de heroverde gebieden. Het beleid van dr. Van de Velde was er, overeenkomstig zijn instructies uit Batavia, mede op gericht zoveel mogelijk Republikeinse ambtenaren in hun functies te handhaven en massa-arrestaties te vermijden. Alleen indien er reden was aan hun politieke betrouwbaarheid te twijfelen of als zij zich schuldig hadden gemaakt aan strafbare feiten, werden zij vervangen. Vrijwel het gehele Republikeinse politie-apparaat bleef intact en ook het Republikeinse geld zou naast de opnieuw in te voeren Nederlands-Indische gulden in omloop blijven. Om incidenten te voorkomen werden echter de kantoren van de Republikeinse voorlichtingsdienst gesloten en volgde ook een verbod op openbaar vertoon van de roodwitte vlag van de Republiek. In Medan zelf was de kwestie van handhaving van Republikeins overheidspersoneel nauwelijks aan de orde, aangezien dit merendeels reeds lang vertrokken was. De officieel nog altijd in functie zijnde burgemeester Joesoef werd vervangen door mr. Djaidin Poerba, die nadien tot in juli 1952 zou aanblijven.

Ondanks de voorspoedige opmars van de Nederlandse troepen en de snelle bezetting van de aangegeven militaire doelen, hadden de zich terugtrekkende TNI en de diverse strijdgroepen kans gezien op grote schaal vernielingen aan te richten aan de nog resterende permanente cultures en de ondernemingsgebouwen op de Oostkust. Met name de theecultuur in Simeloengo had daaronder zwaar te lijden gehad: op één na waren alle fabrieken in meer of mindere mate vernield. Ook op tal van emplacementen van tabaksondernemingen waren de verwoestingen groot; met name de droogschuren hadden het in groten getale moeten ontgaan. Na de herbezetting van de culturgebieden werd een voorspoedige wederopbouw aanvankelijk ook bemoeilijkt door herhaalde aanvallen van TNI en ongeregelde eenheden op de ondernemingen. Pas na het Renville-akkoord van 17 januari 1948, toen deze gebieden door de Republikeinse troepen werden ontruimd, kon daarmee werkelijk een aanvang worden gemaakt. In vergelijking met de plantagegebieden op Java, waar de onveiligheid vanaf medio 1948 weer sterk toenam, hadden de Delische ondernemingen nadien minder te lijden onder sabotage en gewelddadige acties tegen het personeel. Het economische herstel aan Sumatra's Oostkust verliep daarom sneller dan in andere delen van de archipel. De voorlichtingsbrochure *Staatkundige en economische schets van Negara Soematera Timoer* (1948) gaf met voldoening aan dat in maart 1948 al op 208 cultuurbedrijven, waarvan 125 rubber- en 45 tabaksondernemingen, het werk was hervat. Voor het lopende jaar 1948 werd ten minste een verdubbeling van de produktie ten opzichte van 1947 verwacht.

De akkoorden van Linggadjati hadden in beginsel de staatkundige mogelijkheid geschapen voor de oprichting van nieuwe deelstaten in het kader van een te vormen Republiek der Verenigde Staten van Indonesië (RVI). Met de herovering van Deli, Simeloegoen en aanzienlijke delen van Asahan en Langkat kwam na de Eerste Politionele Actie ook de weg vrij voor een praktische realisatie van dit voornemen aan de Oostkust van Sumatra. De *Deli Courant* berichtte op 1

augustus 1947 onder de kop 'Bevolking der Oostkust van Sumatra wenst zelfstandigheid' over een daags tevoren daartoe ingediend verzoek bij de Recomba in Noord-Sumatra, dr. J.J. van de Velde. De indieners van dit adres vormden tezamen het zogenoemde Oostkust-Comité, onder leiding van Tengkoe dr. Mansoer, in Medan vooral bekend als chirurg aan het Sint-Elisabethziekenhuis.

'Op het grote voorerf van de residentswoning te Medan verzamelden zich gistermiddag duizenden inwoners van dit gewest voor het aanbieden van een verzoekschrift, waarin de onafhankelijkheid voor de bevolking van de Oostkust, binnen het raam der overeenkomst van Linggadjati, werd gevraagd. In de stoet werden tal van spandoeken meegevoerd, waarop de wensen van de demonstranten duidelijk zichtbaar waren gemaakt. Velen waren bovendien getooid met de rood-wit-blauwe vlag. Als woordvoerder trad naar voren de heer Djamat Poerba, die in het Nederlands een adres voorlas. (...) Aan dit adres wordt door ons het volgende ontleend: "Het volk van Sumatra Timoer acht thans het ogenblik aangebroken, om als autochtone bevolking van dit gewest haar gevoelens kenbaar te maken (...) Deze gevoelens zijn ontstaan en gegroeid door de wijze waarop men gemeend heeft de vrijheid te moeten verkrijgen. Reeds dadelijk bij de aanvang der Republikeinse beweging tekenden zich symptomen af, die ons pijnlijk griefden. En de verdere ontwikkeling der gebeurtenissen toonden duidelijk aan, dat het Bestuur in dit gewest in handen lag van personen, die voornamelijk op eigen voordeel bedacht, geen rekening hielden met het belang der bevolking. (...) In het Maleise gebied van dit gewest was niet één Bestuursambtenaar van betekenis van Maleise landaard werkzaam."

Dr. Mansoer had in Nederland gestudeerd en was al in de vooroorlogse jaren actief geweest in de politiek, ondermeer als oprichter in 1938 van de Persatoean Soematera Timoer, een gematigd-nationalistische partij die streefde naar (meer) autonomie voor de Oostkust. De meeste leden van het Comité waren net als dr. Mansoer, die behoorde de vorstelijke familie van Asahan, afkomstig uit kringen van de Maleise bestuursadel, maar er waren ook vertegenwoordigers van het Batake bevolkingsdeel bij. In de volgende maanden werden inderdaad de formele procedures tot vorming van een Negara Soematera Timoer in gang gezet, waarbij het aanvankelijk overwegend Maleise kader van de beweging onder Nederlandse druk verbleek tot een bestuurlijke achterban die een evenwichtiger vertegenwoordiging van de bevolking vormde. In februari 1948 werd het wordingsproces afgerond met de officiële instelling van de deelstaat Oost-Sumatra op het grondgebied van het voormalige Gouvernement Oostkust van Sumatra, met Tengkoe dr. Mansoer als Wali Negara, staatshoofd; voor een meer uitgebreide behandeling wordt verwezen naar de desbetreffende kadertekst in het volgende hoofdstuk.

Begin november was tevens al een begin gemaakt met de oprichting van een bescheiden eigen legermacht voor de nieuwe deelstaat Negara Soematera Timoer. Deze Barisan Pengawal ('Veiligheidskorps'), waarvan de leden naar de kleur van hun uniform bekend werden als 'Blauwpijpers', werd opgeleid en uit-

Pag. 72: het bekend worden na de Eerste Politieke Actie van de grootscheepse moorden onder de Chinese bevolking in het achterland van de Oostkust, leidde begin september 1947 tijdens een bezoek van Amerikaanse waarnemers van de Commissie van Goede Diensten tot een massale protestdemonstratie, waaraan naar schatting ca. 12.000 Chinese Medanners deelnamen. Foto: Asia Maior.

Links: de Barisan Pengawal defileert voor Tengkoe dr. Mansoor en zijn gasten tijdens de feestelijkheden ter gelegenheid van de instelling van de Negara Soematera Timoer, maart 1948. De plaats is de ambtswoning van de Wali Negara aan de Beatrixlaan. Foto: A. Mansoor.

gerust door het KNIL. Het korps stond onder leiding van de Menadonese luitenant-kolonel T.J.W.F.M. Supheert; de sterkte was in december 1949 uiteindelijk uitgebreid tot vier bataljons.

De Veiligheidsraad stelde in augustus 1947 een Commissie van Goede Diensten (CGD) in, die tot taak had in het conflict tussen Nederland en de Republiek te bemiddelen. Om de verstandhouding tussen beide partijen na de Eerste Politieke Actie te verbeteren, probeerden Amerikaanse militaire waarnemers van de CGD in Medan ondermeer ontmoetingen te organiseren tussen Nederlandse officieren en hun Republikeinse tegenstanders. Een door hen voor 18 oktober 1947 geplande besprekking in Tandjoeng Poera met de Atjehse kolonel Hoesein Joesoef mislukte echter, toen Joesoef op het laatste moment aangaf geen interesse te hebben. Onder auspiciën van de CGD werd aan boord van het Amerikaanse schip *Renville* in de baai van Batavia op 17 januari 1948 uiteindelijk formeel een algemene wapenstilstand getekend. Het *Renville*-akkoord voorzag verder in een voorlopige scheiding in Republikeins en Nederlands gebied en de instelling van een gedemilitariseerde zone langs deze zogenoemde Van Mook-of Status Quo-lijn. Tevens werd overeengekomen dat Republikeinse troepen zich binnen 21 dagen uit het Nederlandse gebied zouden moeten terugtrekken. Het *Renville*-akkoord bevestigde de Nederlandse terreinwinst en leidde op korte termijn tot een zekere vermindering van de spanning, mede door de uitwisseling van krijgsgevangenen en de gedwongen hergroepering van de Republikeinse eenheden.

Deze ontwikkelingen maakten aan Nederlandse zijde de weg vrij voor een gedeeltelijke hergroepering en aflossing van de troepen in Noord-Sumatra. Op 20 februari 1948 arriveerde met de *Grote Beer* het bataljon 5-10 RI in Belawan, dat in eerste instantie was aangewezen om de posities van Inf. IV over te nemen; de staf van het bataljon werd op 4 mei gevestigd in Kaban Djahe. In maart 1948 volgde de overplaatsing van de twee KNIL-bataljons, Inf. VI en IV, naar respectievelijk Zuid-Sumatra en Java. De demobilisatie en repatriëring van 1-1 RI volgde in augustus 1948, slechts enkele weken voordat de legercommandant met het oog op de opnieuw oplopende spanningen alle verdere troepenafbouw stop liet zetten. Ter aflossing kwam op 26 maart 1948 met de *Volendam* reeds het bataljon 5-11 RI in Belawan aan, dat zijn standplaats voorlopig in en om Pematang Siantar kreeg toegewezen.

Aan de Republikeinse kant van de demarcatielijn werd de adempauze na het *Renville*-akkoord eveneens gebruikt om de strijdkrachten die, zoals in de overeenkomst was bepaald, uit de Nederlandse gebieden waren teruggetrokken, te hergroeperen en in nieuwe bevelsgebieden onder te brengen. Op 24 mei 1948 werd de Menadonese luitenant-kolonel A.E. Kawilarang, tot dat tijdstip commandant van de 2de Brigade van de 4de Divisie 'Siliwangi', benoemd tot commandant van het Subterritoriaal Commando VII Zuidelijk Oost-Sumatra, met

Taroetoeng als standplaats. In zijn memoires *Officier in dienst van de Republiek Indonesië* (1993) beschrijft Kawilarang hoe vice-president en ad interim-minister van Defensie M. Hatta, hem persoonlijk instrueerde om in het gebied orde op zaken te stellen: 'In Tapanoeli en Oost-Sumatra is een commandant nodig die niet van Java of Sumatra komt. Er moet daar nodig de bezem doorheen. Er gebeurt daar nogal wat dat niet door de beugel kan en onwettig is. De disciplinaire situatie is deplorabel en de corruptie tiert er welig.'

Na hun gedwongen aftocht van Sumatra's Oostkust naar Tapanoeli was, deels naar aanleiding van etnische spanningen, een machtsstrijd uitgebroken tussen TNI-eenheden en ongeregeld strijdgroepen, en ook tussen enkele strijdgroepen onderling. Bij Sibolga waren de B-Brigade van de TNI en de strijdgroep Banteng Negara na wederzijdse provocaties zelfs openlijk in gevecht geraakt. Op voorstel van Kawilarang werd aan deze strijd een voorlopig einde gemaakt door de rivalerende eenheden te scheiden en hun uiteenliggende bevelsgebieden toe te wijzen. Uit onvrede over deze 'broederoorlog' binnen de Republikeinse strijdkrachten liet vice-president Hatta in november 1948 de opperbevelhebber in Sumatra, generaal Soehardjo Hardjowardojo, vervangen door kolonel Hidayat.

Na de beëindiging van de interne strijd richtte Kawilarang zijn aandacht geheel op de voorbereidingen op een nieuwe Nederlandse militaire actie, waarvan de voortekenen eind 1948 steeds duidelijker zichtbaar werden. Evenmin als 'Linggadjati', was het *Renville*-akkoord in de maanden na ondertekening een bruikbare basis gebleken voor blijvende samenwerking tussen Nederland en de Republiek bij de overeengekomen opbouw van de Verenigde Staten van Indonesië. Tegelijkertijd raakte Nederland opnieuw onder tijdsdruk; de Republiek won internationaal steeds meer aanzien, en toen in het najaar van 1948 ook de Verenigde Staten hun aanvankelijk anti-Republikeinse opstelling lieten varen, naar aanleiding van het neerslaan van de communistische opstand te Madioen, kreeg in Batavia en Den Haag de opvatting de overhand dat alleen een doorslaggevende militaire overwinning de Nederlandse positie op termijn zou kunnen reden. De beslissing tot een tweede grote actie werd pas formeel na het mislukken van een laatste onderhandelingsronde te Kalioerang, eind november 1948. Vooruitlopend op een eventueel militair ingrijpen, had de legercommandant, luitenant-generaal S.H. Spoor, eind september evenwel al opdracht gegeven de demobilisatie van Nederlandse troepen voorlopig stop te zetten.

Begin december ten slotte liet luitenant-kolonel Kawilarang aan alle eenheden van de TNI in zijn ressort een algemene instructie uitgaan met betrekking tot het komende treffen met de Nederlandse troepen. De essentie van de te volgen tactiek werd daarin als volgt verwoord: 'Iedereen moet begrijpen dat hoe verder de Nederlanders oprukken, des te moeilijker het voor hen wordt hun verbindingen te controleren. Of anders geformuleerd, wij kunnen dan veel gemakkelijker hun konvooien aanvallen. En bovendien komen hun posten op

TNI-officieren in januari 1948 op bezoek bij de bataljonsstaf van 4-2 RI te Tandjoeng Poera, voor overleg in verband met de vaststelling van de Status Quo-lijn. Foto: W.F. van Breen.

aanzienlijke afstand van elkaar te liggen. *Wij moeten toeslaan als sluipschutters en dan weer verdwijnen, Nederlandse konvooien aanvallen en het patrouilles lastig maken die naar hun basis terugkeren enz. In die situatie moeten wij ook het verzet van de bevolking aanmoedigen, in het bijzonder de mensen stimuleren tot het in de gaten houden van vijandelijke patrouilles; de gewone man moet voor ons uitzoeken waar de vijand heengaat en ons verslag doen. Daarom moet onze band met het volk altijd uitstekend blijven.*'

Tweede Politionele Actie en natijd

Op 19 december 1948, daags nadat de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties met reses was gegaan, ging de Tweede Politionele Actie van start. In Noord-Sumatra waren de operaties vooral gericht tegen de TNI-eenheden in Tapanoeli; zoals bij de eerste actie, werden geen pogingen ondernomen om in Atjeh door te dringen. Medan speelde, anders dan in juli 1947, geen belangrijke rol meer in de operaties, die ditmaal bijna alle ingezet werden vanuit locaties langs de Status Quo-lijn, aan de periferie van het eerder heroverde gebied. Op de Oostkust van Sumatra werd de voornaamste uitbreiding van het Nederlandse gezagsgebied bereikt in Zuid-Asahan, dus de regio Tandjoeng Balei-Rantau Prapat; het verder oostwaarts gelegen deel, met Pakan Baroe en Siak als centra, bleef onbezettet, evenals in het uiterste noorden de olieplaatsen Pangkalan Brandan en Pangkalan Soesoe.

De opmars in Zuid-Asahan begon direct in de ochtend van de 19de december om 06.00 uur met een gecombineerde actie van 3-3 RI en 4-2 RI. Vanuit het verzamelpunt bij Goenoeng Melajoe aan de Asahan-rivier, ca. 30 km zuidwestelijk van Tandjoeng Balei, zette de hoofdmacht van het eerstgenoemde bataljon met ondersteunende eenheden, een compagnie van 4-2 RI en een sectie Barisan Pengawal in het bijzijn van generaal-majoor Scholten een frontale aanval naar Rantau Prapat in, onder de codenaam 'Renpaard'. De operatie, waarvan op enige afstand van de voorste colonne ook werd deelgenomen door een gepantserde trein van de DSM (codenaam 'Slak'), verliep aanvankelijk zeer voorspoedig; iets voor het middaguur was 'Parijs', zoals Rantau Prapat in code heette, door de voorhoede bereikt. De aansluitende zuivering nam slechts korte tijd in beslag; onderweg was nauwelijks tegenstand ondervonden en ook had de TNI geen kans meer gezien, bruggen en spoorbruggen te vernielen. Na aankomst van het tweede echelon zette een kleine gepantserde afdeling direct de opmars voort naar het grote ondernemingscomplex Wingfoot, 22 km voorbij Rantau Prapat. Omstreeks 15.30 uur reden de pantserwagens het emplacement op; de gebouwen waren nog onbeschadigd, maar vrijwel onmiddellijk daarna

werden enkele vliegtuigbommen tot ontploffing gebracht, die Wingfoot alsnog goeddeels vernielden. Simultaan met 'Renpaard' begon vanuit Tandjoeng Balei een bezettings- en zuiveringsoperatie door een compagnie van 3-3 RI en een toegevoegde sectie Barisan Pengawal in het kustgebied oostelijk van deze plaats, aan de overzijde van de Asahan-rivier.

Al op 16 december waren in Belawan drie compagnieën en een mortiersectie van 4-2 RI ingescheept op landingsvaartuigen voor een amfibische operatie - codenaam 'Zeeslang' - over de Bilah-rivier, ca. 100 km ten zuidoosten van Tandjoeng Balei. Aangevuld met enkele marineschepen bereikte deze kleine vloot in de nacht van 18 op 19 december de brede monding van deze rivier bij Laboean Bilik, welke plaats kort na 06.00 uur in de ochtend zonder veel tegenstand werd bezet. In de verdere loop van de dag volgden landingen bij de stroomopwaarts gelegen plaatjes Negri Lama en Pangkatan, waar de troepen net als in Laboean Bilik door de sterk verarmde, door honger en ziekte geteisterde bevolking enthousiast werden verwelkomd. Iets zuidelijk van Pangkatan ging omstreeks 15.30 uur de laatste compagnie aan land, die tot taak had per fiets Wingfoot te bereiken. Zoals bij hun aankomst daar tegen 18.00 uur bleek, was het emplacement al bezet door de voorhoede van 3-3 RI en waren de TNI-ers er, zoals vermeld, op de valreep toch nog in geslaagd aanzienlijke vernielingen aan te richten. Ook hier werd de bevolking in grote ontreddering aangetroffen, onder omstandigheden 'stukken erger (...) dan in iedere plaats in West-Nederland in de beruchte Mei-maand van het jaar 1945,' aldus een geschokte legerfotograaf Ben Huisman, die deze actie meemaakte en daarvan later in de *Korpsgeschiedenis 3-3 RI* verslag deed. Zoals elders in Zuid-Asahan, begon terstond een hulpoperatie om de ergste hongersnood in Wingfoot te lenigen en de eerste medische verzorging te bieden.

Op 20 december en volgende dagen rukte een gezamenlijke colonne van 3-3 RI en een sectie van 4-2 RI verder zuidwaarts op naar Kota Pinang, Langga Pajoeng en Goenoengtoea; het moeilijke terrein en de slechte toestand waarin de wegen verkeerden, maakten dat de laatstgenoemde plaats, op 135 km van Rantau Prapat, pas op 22 december werd ingenomen. De bewaking en verdere zuivering van het gehele heroverde Asahanse gebied werd daarna voornamelijk een taak voor 3-3 RI. De andere eenheden van 4-2 RI gingen merendeels al op de 21ste december via Rantau Prapat per trein terug naar Pematang Siantar, om van daar verder deel te nemen aan de operaties tegen Tapanoeli.

Deze waren op 22 december van start gegaan met de opmars door 5-11 RI, zowel per boot over het Tobameer als over de weg, vanuit Prapat naar Balige en Si Borongborong. De hoofdmacht ondervond bij Porsea spoedig aanzienlijke vertragingen als gevolg van wegversperringen; mede daardoor werd het uitein-

delijk pas 23 december, voor Si Borongborong en het nabijgelegen vliegveld Silangit kon worden ingenomen. Onmiddellijk daarop werd met Catalina's van de MLD uit Medan de daar gereedgehouden 3de compagnie van 4-2 RI over gevlogen, die er met enige luchtsteun nog dezelfde dag in slaagde, door te stoten naar Taroetoeng, de 25 km zuidelijker gelegen hoofdstad van Tapanoeli, en deze te bezetten. Intussen was op 23 december ook het als vierde aangewezen gevechtsbataljon, 5-10 RI, vanuit zijn uitgangspositie in Merek, ten noorden van het Tobameer, naar Sidikalang vertrokken. Deze plaats, ca. 50 km westelijker aan de hoofdweg van Si Borongborong naar het Karo-hoogland en Atjeh, werd nog op dezelfde dag bereikt. Met het snelle succes van deze operatie 'Steenbok' waren ook de doorgaande wegverbindingen in het noordelijke deel van Tapanoeli afgesloten; in de navolgende weken werden in de wijde omgeving van Sidikalang uitgebreide zuiveringsoperaties uitgevoerd.

De finale van de Tweede Politionele Actie in Noord-Sumatra begon op 25 december, toen een gevechtskolonne van 4-2 RI en ondersteuningseenheden vanuit Pematang Siantar met bijna 440 voertuigen via Prapat, Balige en Si Borongborong de opmars naar het kort tevoren ingenomen Taroetoeng inzette, als voorlaatste etappe op weg naar de uiteindelijke bestemming Sibolga. Ter voorbereiding was op 24 december een mortiersectie van 4-2 RI, die al op 9 december uit Medan voor een 'oefening' naar Sabang was vertrokken maar in werkelijkheid samen met een deel van het KNIL-bataljon Inf. III door het marineschip *Ternate* om de noord van Sumatra naar de baai van Sibolga werd gebracht, 7 km ten zuiden van deze stad aan land gegaan. Deze landingsgroep - codenaam 'Krokodil' - wist daar de belangrijke brug over de Siboeloan-rivier in bruikbare staat in handen te krijgen en zo de wegverbinding met Padang Sidempoean en overig Sumatra veilig te stellen; dezelfde dag nam deze gezamenlijke eenheid Sibolga in. De hoofdmacht van 4-2 RI bereikte Taroetoeng volgens plan nog in de avond van 25 december; de volgende dagen werd een begin gemaakt met de beveiliging en zuivering van de omgeving. Vanwege de effectieve vernielingen door de TNI aan verscheidene bruggen op de verdere route naar de westkust, ondermeer bij Aek Raisan, ca. 25 km noordelijk van Sibolga, duurde het uiteindelijk tot Oudejaarsavond 1948 voor de voorhoede van 4-2 RI iets buiten de havenstad daadwerkelijk contact kon maken met een afdeling van Inf. III.

Op 5 januari 1949 kwam er, althans formeel, een einde aan de Tweede Politionele Actie, toen op last van de Veiligheidsraad een staakt-het-vuren werd afgekondigd. Met name in de driehoek Sibolga-Taroetoeng-Padang Sidempoean en in de omgeving van Sidikalang echter gingen de Nederlandse operaties, conform generaal-majoor Scholtens oorspronkelijke opzet, in het geheim nog geruime tijd door, tot in de derde week van januari. Gedurende de gehele actie werd relatief weinig effectieve tegenstand van de TNI ondervonden. Deels was dit een gevolg van een ongunstige dislocatie van de Indonesische eenheden bij het begin van de operaties, maar ook van een bewuste keuze voor de guerrilla-strijd na de actie, waarvoor de beschikbare eenheden zoveel mogelijk gespaard dienden te blijven.

In elk geval had de Tweede Politionele Actie, ondanks de spectaculaire militaire successen en de gevangenneming van Soekarno en een deel van het kabinet te Djokja, niet geleid tot een inschikkelier houding van de Indonesische leger top en de politieke leiding; in dit opzicht kon slechts van een mislukking worden gesproken. Internationaal bleek Nederland met de tweede actie zijn laatste krediet verspeeld te hebben. Een aantal landen, waaronder India en Australië, begon een boycotactie tegen Nederland, waarbij zich spoedig tal van andere aansloten. Ook de Verenigde Staten oefenden nu openlijk zware druk uit op Den Haag om zo snel mogelijk tot een politieke oplossing te komen en Soekarno en zijn regering op korte termijn in de gelegenheid te stellen, naar Djokja terug te keren.

Overeenkomstig de tactische instructies van luitenant-kolonel Kawilarang, zette de TNI in Noord-Sumatra begin februari 1949 in alle hevigheid de guerrilla-oorlog in. Doelwit van de voortdurende beschietingen, overvallen en sabotage-acties waren in de eerste plaats militaire doelen in het buitengebied, maar daarnaast ook civiele installaties en infrastructuur die van belang waren voor de Nederlandse ondernemingslandbouw. Bijzonder berucht werd in dit verband de nieuwe 'dodenweg' tussen Taroetoeng en Sibolga, een bijna 70 km lang traject dwars door de Boekit Barisan, waar de Nederlandse konvooien vanwege de

steile hellingen en talloze haarspeldbochten slechts moeizaam konden passeren en derhalve vrijwel weerloos waren tegen aanvallen vanaf de omringende hoogten.

Ook elders op Sumatra, maar vooral op Java voerde de TNI de guerrillaoorlog met toenemend succes; aan Nederlandse zijde werd de militaire positie navenant moeilijker en daalde het moreel gestaag. Tekenend voor de situatie was, dat in de zeven maanden na de Tweede Politionele Actie tot aan de definitieve wapenstilstand op 15 augustus 1949 bijna evenveel Nederlandse militairen sneuvelden op Java en Sumatra als gedurende de gehele voorafgaande periode vanaf oktober 1945. Mede naar aanleiding van deze ontwikkeling vond in de verdere loop van 1949 nogmaals een aanvulling van de Nederlandse militaire sterkte in Noord-Sumatra plaats. In april arriveerde uit Amsterdam de *Grote Beer* met het 424ste Bataljon Infanterie (424 BI, voorheen 6-7 RI), dat was aangezwezen om het bataljon 5-11 RI af te lossen; de staf van 424 BI werd gevestigd in Balige, aan de zuidoever van het Tobameer.

Onder de steeds toenemende druk van deze contraire politieke en militaire omstandigheden, kwam het uiteindelijk in mei 1949 als nog tot een ommeekeer in de Nederlandse opstelling. Op de 7de van die maand bereikten de Nederlandse en de Republikeinse vertegenwoordigers bij de Verenigde Naties, dr. J.H. van Roijen en mr. M. Roem, te Batavia een eerste akkoord, waarin door Nederland ondermeer de ontruiming van de Republikeinse hoofdstad en de terugkeer van president Soekarno en de overige gevangen Indonesische leiders - Soekarno was op dat tijdstip geïnterneerd te Prapat - naar Djokja werd toegezegd. De verdere uitwerking van de komende onafhankelijkheid van de Verenigde Staten van Indonesië werd bepaald voor een later in het jaar te houden Ronde-Tafelconferentie in Den Haag. Tijdens de voorbesprekingen in het kader van deze RTC werd op 3 augustus een definitieve wapenstilstand overeengekomen, die op Java van kracht werd in de nacht van 10 op 11 augustus en op Sumatra vier dagen later. Dit verschil van ingangsdatum had met name voor 4-2 RI tragische consequenties; op 12 en 13 augustus sneuvelden nog twee militairen van dit bataljon op de dodenweg Sibolga-Taroetoeng.

Op 8 oktober, dus ruim na het van kracht worden van de algemene wapenstilstand maar voor het bereiken van definitieve overeenstemming bij de RTC, kwam per Waterman evenwel nog het 436ste Bataljon Infanterie (436 BI, voorheen 7-3 RI) in Belawan aan. Na een kort verblijf in Medan ging dit via Pematang Siantar en Taroetoeng merendeels door naar Padang Sidempoean, dat ook standplaats werd van de bataljonsstaf; één compagnie bleef in Tapanoeli, verdeeld over Taroetoeng en Sibolga. De RTC zelf begon op 23 augustus; op basis van de daar bereikte algemene akkoorden, werden in de loop van de resterende maanden van 1949 de nadere bepalingen en procedures voor de onafhankelijkwording en de Nederlands-Indonesische verhoudingen nadien uitgewerkt.

Voor velen in Medan, niet alleen de Nederlandse ingezetenen en militairen maar ook een groot aantal leden van de Maleise, Chinese en Voor-Indische bevolkingsgroepen, die hun vertrouwen hadden gesteld in het Nederlandse beleid van een geleidelijker, door betere waarborgen omgeven weg naar Indonesië's onafhankelijkheid, was deze uitkomst een diepe teleurstelling. Onder de Nederlanders, met name bij de militairen, heerde algemeen het gevoel onverdiend de verantwoordelijkheid voor een nederlaag toegeschoven te hebben gekregen, onder zinloze oproffering van de levens van de gesneuvelde kameraden en tegenstanders.

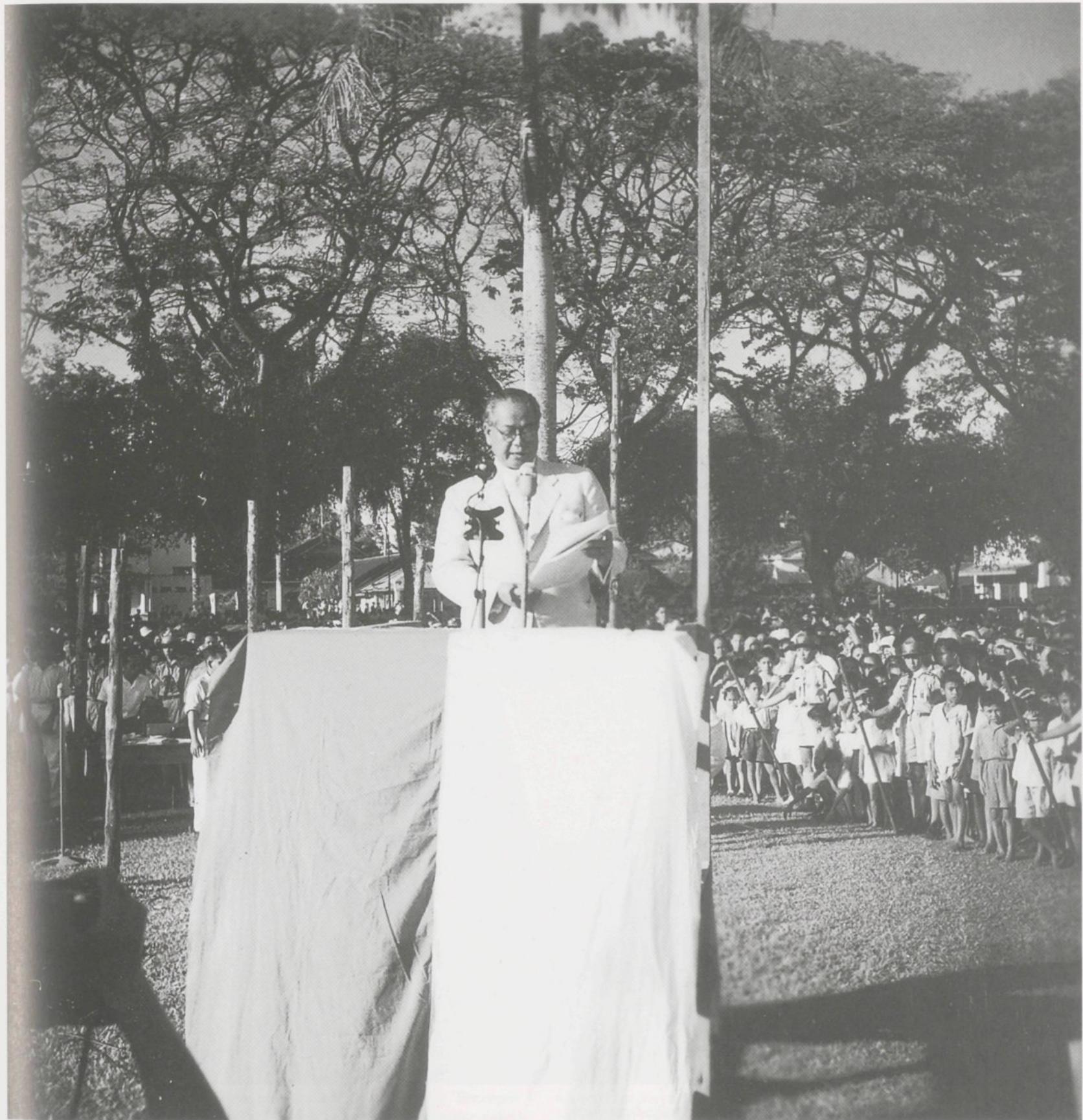
In totaal kwamen in Noord-Sumatra gedurende de naoorlogse periode tot de definitieve wapenstilstand van augustus 1949 in Nederlandse dienst ca. 200 militairen, leden van veiligheidskorpsen en politiemensen om het leven. Over hetzelfde tijdvak werden tijdens de bersiap en latere, incidentele bende-acties vele tientallen Europese burgers vermoord, naast een veel groter aantal Chinese, Voor-Indische en Indonesische. Alleen de slachting onder de Maleise adel tijdens de 'sociale revolutie' eiste vermoedelijk al meer dan 600 levens. Het aantal dodelijke slachtoffers aan Indonesische kant als geheel over de jaren 1945-1949 in Noord-Sumatra is niet bekend, maar moet wellicht op meer dan tienduizend worden geschat; het totale aantal gesneuvelde Indonesische militairen bedraagt ca. 2.500-3.000. De overige verliezen aan die zijde waren in hoofdzak niet het gevolg van het optreden van de Nederlandse strijdkrachten, maar veelal van de uiterst bloedige confrontaties tussen Batak-strijdgroepen onderling in de periode tot de komst van luitenant-kolonel Kawilarang in 1948, van de talloze terreuracties tegen de burgerbevolking door ongeregelde bendes, en vooral van de hongersnood en algehele ontreddering onder de bevolking van Zuid-Asahan in 1947 en 1948.

Conform het overeengekomen tijdsplan, werd 27 december 1949 ten slotte de dag van de plechtige ondertekening van de Akte van Souvereiniteitsoverdracht in het Paleis op de Dam te Amsterdam, door Koningin Juliana en de Indonesische vice-president drs. M. Hatta; te zelfder tijd werden in Batavia de protocollen getekend door Sultan Hamengku Buwono IX van Djokjakarta en de Nederlandse Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, dr. A.H.J. Lovink. Zoals overal elders in Indonesië, vonden ook in Medan gelijktijdige ceremoniën van overdracht plaats, overigens onder consignering van de Nederlandse troepen in de stad. In de ochtenduren werden deze geopend met de overname van het commando over de vier veiligheidsbataljons van de deelstaat Oost-Sumatra, de Barisan Pengawal, door kolonel A.E. Kawilarang, inmiddels territoriaal en troepencommandant TNI van heel Noord-Sumatra. De overdracht en vlagwisseling, die tevens de formele overgang van de Negara Soematera Timoer naar de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië (Republik Indonesia Serikat, RIS) markeerden en Tengkoe dr. Mansoor uit dien hoofde tot hoogste plaatselijke vertegenwoordiger van de RIS maakten, werden voltrokken voor het regeringskantoor van de deelstaat, het vroegere Deli Proefstation aan de Manggalaan.

In de middag van 27 december 1949 volgden op de Esplanade en later voor de ambtswoning van de Wali Negara, onder grote publieke belangstelling de plechtigheden van de definitieve soevereiniteitsoverdracht in het deelstaatgebied, in aanwezigheid van het voltallige Nederlandse en Indonesische bestuurskorps en de hoogste militaire autoriteiten. Aansluitend droeg generaal-majoor P. Scholten in het stafkwartier van de Z-Brigade in het gebouw van de DSM aan de Serdangweg het militaire gezag in Noord-Sumatra over aan kolonel A.E. Kawilarang.

De soevereiniteitsoverdracht te Medan, 27 december 1949. Hieronder wordt in de ochtenduren bij het bestuurskantoor aan de Manggalaan het commando over de vier bataljons van de Barisan Pengawal overgedragen aan de commandant TNI Tentara &

Territorium I Sumatera Utara, kolonel A.E. Kawilarang. In het midden staat de Wali Negara, Tengkoe dr. Mansoer, vooraan de Barisan Pengawal-commandant Djamat Poerba, rechts van dr. Mansoer de kolonel Kawilarang. De bovenste foto op pag. 76 laat de uiteindelijke vlagwisseling in de late namiddag voor de ambtswoning van

dr. Mansoer zien, nadat in Batavia en Amsterdam de protocollen van de soevereiniteits-overdracht waren getekend. Daaraan voorafgaand hielden kolonel Kawilarang en de Wali Negara op de Esplanade toespraken voor de verzamelde Nederlandse en Indonesische bestuursambtenaren en militaire vertegenwoordigers. Foto's: A. Mansoer.

Een sterke verdichting van de bebouwing is een van de meest opvallende aspecten van de intensieve verstedelijking die Medan sinds de jaren zestig heeft ondergaan. De foto (1997) is in noordelijke richting genomen vanaf het dak van een hotel aan Jl. Cirebon, voorheen de Hongkongstraat. Op de achtergrond is met enige moeite de Esplanade te herkennen, nu Lapangan Merdeka. Foto: J.R. van Diessen.

Medan na 1949 - van plantagecentrum tot 'Westelijke Toegangspoort van Indonesië'

De ontwikkelingen die Medan sinds de soevereiniteitsoverdracht hebben gevormd tot de stad in haar tegenwoordige omvang en functie, komen in hoofdlijnen overeen met die in de andere grote steden van westelijk Indonesië. Ook hier kwam in de late jaren vijftig als voortvloeisel van de Nieuw-Guinea-crisis een abrupt einde aan de activiteiten van het Nederlandse bedrijfsleven en waren vrijwel alle toen nog aanwezige Nederlanders gedwongen te repatriëren, hetgeen in combinatie met het inadequate economische beleid van de overheid tijdens president Soekarno's laatste bewindsperiode tot een algehele verarming leidde. Verder zijn de postkoloniale decennia voor Medan eveneens een periode van snelle bevolkingsgroei geweest, terwijl de gebeurtenissen van 1965-1966 er vanzelfsprekend een zelfde politieke, sociale en economische omwenteling hebben gebracht als elders in het land. En evenzeer als in de andere steden, heeft de geleidelijke welvaartstoename sinds de jaren zeventig in Medan ingrijpende gevolgen gehad voor ondermeer het uiterlijke beeld van de stad, dat nu in snel tempo zijn Nederlands-koloniale aanzien verliest en steeds meer wordt beheerst door het spectaculair toegenomen gemotoriseerde verkeer en de moderne hoogbouw van kantoren, hotels en winkelplaza's.

Aan deze algemene aspecten zal hierna natuurlijk de nodige aandacht worden besteed, maar meer in detail zal deze vooral uitgaan naar een aantal ontwikkelingen na 1949 die juist wel specifiek voor Medan en omgeving zijn geweest. Dit geldt bijvoorbeeld voor de bijna volledige teloorgang van de eertijds bestaansbasis van de regio, de tabakscultuur, en de daarmee samenhangende veranderingen in het Delische landschap. Een ander bijzonder aspect betreft Medans rol tijdens de Sumatra-opstanden van 1956-1958, terwijl de stad zich in recente jaren met toenemend succes heeft kunnen profileren als regionaal bestuurlijk en vooral economisch centrum. Deze laatste functie heeft inmiddels allang niet meer alleen betrekking op Deli en de omringende provincie Noord-Sumatra, maar feitelijk op het gehele eiland noordelijk van het Padangse en Jambi; niet voor niets presenteert het stadsbestuur Medan tegenwoordig dan ook graag als *Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat*, 'Westelijke Toegangspoort van Indonesië'.

De jaren vijftig

De jaren 1950 en 1951 stonden in Medan, zoals overal elders in de Archipel, goeddeels in het teken van de verschillende bestuurlijke en militaire overdrachtprocedures, de gelijktijdig door de centrale regering in Jakarta ingezette politiek tot opheffing van het federatieve staatsbestel ten gunste van de eenheidsstaat, en de voortgaande inspanningen tot herstel van de regionale economie.

Op het bestuurlijk-politieke vlak was de meest verstrekende verandering in het eerste jaar na de sovereiniteitsoverdracht de opheffing van dr. Mansoers deelstaat Oost-Sumatra - zie de kadertekst op pag. 84 - en alle daarmee verbonden instellingen. In plaats van de negara werd later de provincie Sumatera Utara ingesteld, Noord-Sumatra, in hoofdzaak bestaande uit het vroegere Gouvernement Oostkust van Sumatra en Tapanuli. Medan werd aangewezen als hoofdstad; de bestuurlijke instanties kregen onderdak in het negara-kantoor, het voormalige Deli Proefstation aan de Manggalaan. Tot de opgeheven instellingen van de deelstaat Oost-Sumatra behoorde vanzelfsprekend de Barisan Pengawal, het militaire hulpkorps van de Negara Sumatera Timur, waarvan het commando al op 27 december was overgedragen; in grote meerderheid gingen de 'Blauwpijpers' nadien blijvend over naar de TNI. De nog aanwezige Nederlandse militairen in Medan en overig Oost-Sumatra werden tussen oktober 1949 en medio 1950 bijna allen gerepatrieerd, na overdracht van het overgrote deel van hun uitrusting en bewapening; in het kader van de zogenoemde Militaire Missie bleven nadien tot eind 1952 slechts enkele tientallen Nederlandse instructeurs en technici achter. Generaal Scholten, de populaire commandant van de gezamenlijke Nederlandse landstrijdkrachten in Noord-Sumatra, nam voorafgaand aan

zijn definitieve vertrek naar Nederland op 1 april 1950 met passend ceremonieel afscheid van de troepen en de Medanse bevolking.

Bij het burgerlijk bestuur op gemeentelijk niveau waren de formele aangelegenheden van de overdracht conform het overeengekomen tijdschema in hoofdzaak reeds eind maart afgewikkeld en kon op de 30ste van die maand een volledig Indonesisch college worden geïnstalleerd. Anders dan in de meeste steden bleef te Medan echter de voordien onder Nederlands bestuur fungerende burgemeester, mr. Jaidin Purba, vooraalsnog in zijn ambt bevestigd. Het Nederlandse ambtenarenkorps bleef deels nog enige tijd in dienst naast de Indonesische opvolgers, teneinde hen in hun nieuwe positie in te werken. Medio 1951 was evenwel ook deze, in aantal overigens bescheiden groep vrijwel volledig gerepatrieerd. In hetzelfde jaar kwam het ten slotte tot de reeds lang voor de Tweede Wereldoorlog gepropageerde uitbreiding van Medans gemeentelijk grondgebied, van 1.583 ha tot 5.130 ha, onder annexatie van ondermeer Pulo (Pulu) Brayan, Polonia-Zuid en Sungai Putih.

Veranderende samenstelling en groei van de bevolking

De Nederlanders die nadien nog te Medan en omgeving achterbleven, waren voornamelijk werkzaam in het bedrijfsleven, in het bijzonder als kaderpersoneel bij het bank- en verzekeringswezen, de cultuurondernemingen, de DSM, het Belawanse havenbedrijf en de scheepvaartmaatschappijen. Een veel kleiner aantal kon voorlopig in dienst blijven bij de nutsbedrijven en de instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg, terwijl daarnaast ook enkele tientallen Nederlanders hun nering als zelfstandige ondernemers of beoefenaars van vrije beroepen voortzetten. Voor deze blijvers bestond in beginsel tot het eind van 1951 de keus van voortzetting van het Nederlandse staatsburgerschap of overgang naar het Indonesische.

Bij de 'totoks' onder hen was dit in de meeste gevallen geen punt van overweging, gezien de vanzelfsprekendheid die het bezit van de Nederlandse nationaliteit voor bijna iedereen in deze groep had. Ook de grote meerderheid van de Indo-Europese bevolking in Medan koos ondanks het min of meer openlijke ontmoedigingsbeleid van de Nederlandse autoriteiten op dit gebied uiteindelijk voor het Nederlandse staatsburgerschap, voor zover men althans aan de formele eisen daarvoor kon voldoen. Van de minderheid die zich in deze beginjaren wel voor het warga-negaraschap uitsprak, zou zoals bekend in de periode na 1956, toen de Nederlands-Indonesische betrekkingen en daarmee de leefomstandigheden voor speciaal deze mensen tijdens de Nieuw-Guinea-crisis dramatisch verslechterden, een aanzienlijk aantal via de spijtoptantenregeling pogen alsnog van nationaliteit te veranderen.

Het totale aantal 'paspoort-Nederlanders' in Medan, van welke afkomst ook, was na de grote repatrieringen van 1950 en 1951 al gereduceerd tot ten hoogste ca. 3.500, tegen nog ca. 6.500 aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en ca. 4.900 - de uitgezonden militairen niet meegerekend - ten tijde van de sovereiniteitsoverdracht. Met betrekking tot de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de laatste vooroorlogse periode is reeds opgemerkt hoezeer hier de Europeanen met een aandeel van slechts ca. 6% in het inwonertal toen ondervertegenwoordigd waren in vergelijking met de meeste grotere plaatsen op Java, in het bijzonder met de bergsteden Bandoeng en Malang. In absolute cijfers inmiddels dus geslonken tot iets meer dan de helft ten opzichte van een decennium eerder, was dit minderheidsaandeel omstreeks 1952 als percentage van de stadsbevolking als geheel zelfs teruggelopen tot een minieme 1,3%, doordat over hetzelfde tijdvak het totale inwonertal van Medan toenam van ca. 105.000 in 1941 tot ca. 270.000 eind 1951.

Bij deze laatste opgave, afgeleid uit een *Statistisch Handboekje uitsluitend voor intern gebruik van Hoofdkantoren van de Leden der AVROS-Medan* van medio 1952, moet echter in aanmerking worden genomen dat hierin al de aanwas als gevolg van de uitbreiding van de gemeente Medan was verrekend.

De laatste betrouwbare cijfers over het inwonertal binnen de oude, in 1918 vastgestelde grenzen, die een directere vergelijking met de vooroorlogse situatie mogelijk zouden maken, dateren van 31 december 1950. Medan telde toen 159.890 zielen, een aantal op grond waarvan het Europese bevolkingsaandeel voor dat tijdstip valt te herleiden tot ca. 2,2% - nauwelijks meer dan een derde van dat van tien jaar eerder.

De volgende jaren gaven aanvankelijk een zekere stabilisatie in de omvang van Medans Nederlandse gemeenschap te zien. Tot 1956 bleven de emigratieoverschotten beperkt tot hooguit ca. 200 per jaar, een verlies dat voor ongeveer een derde weer werd gecompenseerd door de natuurlijke aanwas. Eind 1955 telde de gemeente in totaal ca. 2.800 Nederlandse inwoners; hoewel hun bevolkingsaandeel daarmee dus tot aanzienlijk onder de 1% was gedaald, vormde deze groep een toen nog altijd zeer herkenbaar element in het Medanse straatbeeld en het openbare leven. Het najaar van 1956 evenwel, met de snel oplopende spanningen tussen Nederland en Indonesië over de Nieuw-Guinea-kwestie en, als regionaal belangrijke factor, de maatschappelijke onrust en economische neergang in Noord-Sumatra als gevolg van de poging tot machtsgreep door kolonel Simbolon, luidde uiteindelijk het definitieve keerpunt in.

Op 3 en 4 december 1957 werden, naar aanleiding van de verwerping van de Indonesische aanspraken op Nieuw-Guinea door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 29 november, op veel plaatsen in Indonesië Nederlandse bedrijven en instellingen bezet door groepen radicale nationalisten uit vakbondskringen en studentenorganisaties. Ook in Medan vond agitatie plaats, nadat op 2 december het betrokken bedrijfsleven al was stilgelegd door een 24-uursstaking, maar vergeleken met de situatie in de grotere steden op Java verliepen de acties hier in zeer gematigde sfeer; van het bekladden van gebouwen met agressieve anti-Nederlandse leuzen was bijvoorbeeld in Medan nauwelijks sprake. Bovendien grepen de militaire autoriteiten op Sumatra bijna terstond op eigen gezag in om verdere escalatie te voorkomen. Reeds op 6 december werden daar de Nederlandse bedrijven en instellingen bij wijze van 'preventieve bescherming' onder legertoezicht geplaatst, onder afkondiging van een algemeen verbod op verdere acties. Deze beleidslijn werd enkele dagen later, op 9 december, door de centrale regering in Jakarta min of meer noodgedwongen overgenomen. De anti-Nederlandse acties waren daar en elders op Java in korte tijd geheel uit de hand gelopen en dreigden onvoorzien grote schade aan de nationale economie en het imago van Indonesië in de overige wereld toe te brengen. In Medan volgde op 14 december de formele overname van de bedrijven door de strijdkrachten, bij welke gelegenheid ook zogenoemde 'militaire beheersteams' in de bedrijven kwamen; nogmaals vier weken later waren feitelijk alle kaderfuncties al door Indonesiërs bezet.

Het aanvankelijk eigenmachttige, beschermende optreden van de Sumatraanse legerautoriteiten kan men zien als exemplarisch voor de relatief goede verstandhouding tussen de Indonesische overheid in het Medanse en het Nederlandse bedrijfsleven. In Noordsumatraanse bestuurskringen bestond een algemeen verbreid besef dat de Nederlandse en andere buitenlandse ondernemingen vooralsnog onontbeerlijk waren voor de regionale economie, en deze overweging had ook in de voorgaande jaren in de praktijk steeds al tot een veel gematigder en pragmatischer opstelling geleid dan de politieke en ideologische richtlijnen uit Jakarta voorschreven. Daarbij kwam dat de grote afstand tot het regeringscentrum en de korte contactlijnen tussen autoriteiten en bedrijfskader - het militair commando te Medan was bijvoorbeeld nog altijd ondergebracht in het hoofdkantoor van de DSM! - als vanzelf leidden tot meer onderlinge, praktijkgerichte regelingen. Bovendien kenden in de bescheiden provincieplaats die Medan toen ondanks de recente groei nog altijd was, bijna alle verantwoordelijke functionarissen elkaar persoonlijk en waren velen al jarenlang met elkaar bevriend. Typisch in deze samenhang was dan ook dat de Medanse consulair vertegenwoordiger, mr. H.A. Deinse, nog na half december aan de hoofdvertegenwoordiging in Jakarta melding kon maken van een uitstekende verstandhouding met de militairen; in zijn ressort beoordeelde hij de situatie als 'volmaakt rustig', waar te zelfder tijd op Java en Celebes de Nederlandse consulaten reeds hadden moeten sluiten.

Al deze matigende omstandigheden ten spijt, noodzaakten de gebeurtenissen van december 1957 de resterende Nederlanders in Medan en overig Noord-Sumatra ten slotte toch tot vrijwel algehele repatriëring. Weliswaar was door de regering in Jakarta het begin december uitgegane bevel tot collectieve uitwijzing

halverwege die maand weer beperkt tot alleen 'werkloze' Nederlanders, maar de militaire overname van de bedrijven en de vervanging van het kader door Indonesiërs werd niet teruggedraaid, zodat op iets langere termijn ook onder de verzachte richtlijnen bijna alle betrokkenen hadden moeten vertrekken. De bij voortdurende halstarrige houding van de regering in Den Haag ten aanzien van de Nieuw-Guinea-kwestie maakte bovendien maar al te duidelijk - tot grote verbittering van Nederlandse gemeenschap in Indonesië - dat voorlopig geen diplomatische oplossing van het conflict meer was te verwachten.

In de derde week van december 1957 begon de uitvoering van een inderhaast door de cultuurondernemingen, de KLM, de scheepvaartmaatschappijen, de DSM en de banken opgesteld gezamenlijk evacuatieplan ten behoeve van de vrouwen en kinderen van de employés. Nog voor het nieuwe jaar was deze operatie al goeddeels voltooid, waarbij de meeste evacués in eerste instantie werden opgevangen in Singapore. De mannen vertrokken doorgaans enkele weken later, na overdracht van hun laatste werkzaamheden aan de Indische ovolgers. Mr. Deinse moest zijn consulaire taak op de laatste dag van 1957 alsnog neerleggen; in de week nadien reisde ook hij af. Tot de kleine groep die in 1958 voorlopig nog achterbleef, behoorden voornamelijk geestelijken - die later vaak alsnog de Indische nationaliteit aannamen - en verder enkele artsen, wat onderwijszend personeel en een klein aantal particuliere ondernemers en beoefenaars van vrije beroepen. Vooral voor de laatsten stond er veel op het spel; voortijdig vertrek zou in hun geval immers niet alleen neerkomen op het verlies van de materiële bestaansbasis en van vrijwel alle plaatselijke bezittingen en tegoeden, maar hen tevens veelal belasten met forse schulden ten behoeve van de door henzelf te bekostigen overtocht.

Toen evenwel kort daarna ook nog de Stichting Nederlands Onderwijs in Indonesië moest worden opgeheven en de kinderen van deze laatste groep volhouders dus niet langer naar een Nederlandstalige school konden, en op 17 augustus 1960 zelfs de diplomatieke betrekkingen met Nederland werden verbroken, besefte men dat er nu werkelijk geen toekomst meer voor hen was in Indonesië. Als een der laatsten vertrok in april 1961 mr. R.F.E.M. Romme, oud-advocaat en procureur te Medan en broer van de bekende KVP-politicus. In zijn nevenfunctie van 'correspondent' van de Nederlandse diplomatieke tegenwoordiging in Jakarta - na augustus 1960 werden de Nederlandse belangen behartigd door de Britse ambassade - had mr. Romme zich tot het laatst ingezet voor de spijtoptanten uit Medan en overig Noord-Sumatra, ten aanzien van wie hij een voorstander was van een zo ruim mogelijk toelatingsbeleid in Nederland. Terugbliggend op zijn jaren in Deli tijdens een toespraak voor het Oostkust van Sumatra Instituut in februari 1962, taxeerde hij de omvang van de toen nog achtergebleven groep landgenoten, naast 'een goede honderd' geestelijken, op niet meer dan een handvol:

'De overige Nederlanders op geheel Sumatra zijn, voor zover ik dit heb kunnen nagaan en ik geloof niet ver mis te zijn, de reeds genoemde beide doktoren (Dr. Koperberg en Dr. Bruigom), Mevrouw Velsink, de dochter van Mevrouw Mansoer, de Heer de Gruyter, vroeger werkzaam bij de HAPM, de Heer Enkoroma Coffie, oud-belastingambtenaar, alle te Medan, en de Heren Wiesenfeldt en Hoornick te Brastagi. Dit zijn allen en een kleine groep, een te kleine groep om zich als Nederlanders te kunnen doen gelden.'

Zoals hiervoor aangeduid, bedroeg Medans bevolkingsgroei als geheel over de periode 1941-1951 ca. 55.000 zielen (binnen de oude gemeentegrens), ofwel bijna 55% ten opzichte van het beginjaar. Deze aanwas was aanzienlijk groter dan in het laatste vooroorlogse decennium; in 1941 was het inwonertal met ca. 105.000 'slechts' zo'n 40% hoger dan in 1930, toen de volkstelling een totaal van 74.976 opleverde. Dit opmerkelijke verschil in groei kwam voornamelijk op rekening van een omvangrijkere migratie uit de omliggende landelijke gebieden naar de stad tijdens de Japanse bezetting en de jaren van strijd tussen Indonesiërs en Nederlanders nadien. De belangrijkste factoren bij deze toeloop waren enerzijds de vooral op het platteland voelbare gevolgen van het Japanse wanbeheer over de cultures van Sumatra's Oostkust, ongetwijfeld in combinatie met de mogelijkheden van het meer anonieme leven in de grote stad om zich aan allerlei Japanse dwangmaatregelen en verplichtingen te onttrekken, anderzijds de relatieve veiligheid en betere materiële verzorging die Medan na 1945 onder Brits en Nederlands bewind aan vluchtelingen uit het door ongeregelde bendes geteisterde achterland kon bieden.

Bij de getalsmatige bevolkingsontwikkeling in de verdere jaren vijftig zette de groei van het voorgaande decennium versterkt door. De landelijke volkstelling van 1961, de eerste overigens sinds 1930, leverde voor Medan binnen de nieuwe gemeentegrenzen een totaal op van 479.098. Ten opzichte van eind 1951 betekende dit een totale procentuele toename van liefst 77%, een mate van aanwas die opnieuw alleen door massale migratie vanuit landelijk Noord-Sumatra verklaard kan worden. Hoewel ook in deze periode enige malen sprake is geweest van politieke onrust en het in de jaren 1956-1958 zelfs tot gericht militair optreden kwam, moeten de redenen daarvoor evenwel in de eerste plaats op het economische vlak gezocht worden. Zoals hierna nog aan de orde zal komen, kenmerkten deze jaren zich door toenemende stagnatie in het cultuurbedrijf, in het bijzonder na de ondertoezichtstellingen van 1957 en 1958 en de navolgende nationalisaties. Dit had logischerwijs ingrijpende negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid en het gemiddelde loonpeil in deze sector, waardoor steeds meer plattelanders gedwongen waren in de steden op zoek te gaan naar werk of ten minste beter betaald werk. Naast Medan werd in dit verband vooral ook Pematang Siantar belangrijk; in december 1950 had deze plaats volgens het genoemde Statistisch Handboekje van de AVROS nog 41.927 inwoners, een jaar later waren het er 48.427, en bij de volkstelling van 1961 bleek Siantar zelfs al 114.870 zielen te tellen.

Ten aanzien van de samenstelling van de niet-Europese bevolking in Indonesië naar etnische groep betekende de overgang van Nederlands naar Indonesisch bestuur een breekpunt in de beschikbaarheid van betrouwbaar cijfermateriaal. Waar voordien bij de volkstellingen en ook in veel gemeentelijke registraties steeds opgave werd gedaan van de 'landaard' van de betrokken inwoners, vond na 1949 in het algemeen alleen onderscheid plaats naar nationaliteit, in de betekenis van staatsburgerschap. Naast de Nederlanders, gold de aandacht van het bestuur daarbij vooral de Chinezen. Van belang daarbij was het slepende conflict met de Volksrepubliek China over het eerste recht van staatburgerschap van de Chinese immigranten, waarin Indonesië in de loop van de jaren vijftig en zestig verwikkeld raakte. Bij het aflopen van de termijn van twee jaar na de soevereiniteitsoverdracht waarbinnen de in Indonesië woonachtige Chinezen, analoog aan de bepalingen ten aanzien van de Nederlanders, hun keus voor het warga-negaraschap dan wel de Chinese nationaliteit kenbaar hadden moeten maken, bleek namelijk slechts een voor de Indonesische regering onaanvaardbaar kleine minderheid direct voor het eerste te hebben geopteerd. In Medan en overig Noord-Sumatra speelde dit aspect een grotere rol dan in veel andere delen van Indonesië, vanwege de omstandigheid dat de Chinese bevolkingsgroep hier immers in overgrote meerderheid uit recente immigranten en hun nakomelingen bestond, die veel minder dan de reeds eeuwen gevestigde en goeddeels geassimileerde peranakan-Chinezen elders, bereid waren het Indonesische staatsburgerschap aan te nemen.

De algemene trend met betrekking tot het aandeel Chinezen in Medans bevolking, van Indonesische dan wel van andere nationaliteit, was in de jaren vijftig en zestig een doorgaande procentuele afname, een ontwikkeling overigens die in Deli als geheel, als gevolg van de al sinds 1931 van kracht zijnde beperkingen op de overzeese werving van Chinese ondernemingskoelies en de structureel hogere geboortecijfers bij de Indonesische bevolkingsgroepen, reeds in het laatste vooroorlogse decennium had ingezet. Kort voor de wereldoorlog telde de stadsbevolking op een totaal van ca. 105.000 ongeveer 32.000 Chinezen (30%) en ca. 4.000 andere 'Vreemde Oosterlingen' (3,8%). Bij de sovereiniteitsoverdracht bedroegen de percentages respectievelijk ca. 26% en 3,2%, waarbij met name ten aanzien van de Chinezen moet worden aangetekend dat zich onder de toeloop uit Republikeins gebied naar Medan in de jaren 1945-1949 onevenredig veel vluchtelingen uit deze bevolkingsgroep hadden bevonden.

In 1961, kort na het dieptepunt in de Chinees-Indonesische betrekkingen dat in de drie voorafgaande jaren tot een min of meer gedwongen uittocht van Chinezen zonder Indonesisch staatsburgerschap had geleid, was het gezamenlijke 'Indonesische' en 'buitenlandse' aandeel van de Chinezen in de stadsbevolking al teruggebroken tot niet meer dan ca. 19% en dat van de Voor-Indiërs - de overgrote meerderheid onder de 'Vreemde Oosterlingen' - tot ca. 1,2%. Omgekeerd aan de relatieve afname van de Chinezen en de Voor-Indiërs (in absolute aantallen was bij deze groepen overigens nog wel sprake van groei) nam in de jaren vijftig het aandeel van de 'echte', zij het etnisch zeer diverse Indone-

siërs in de Medanse stadsbevolking logischerwijs aanzienlijk toe, van ca. 64% eind 1949 tot ca. 78% in 1961.

Economische aspecten

Tijdens de Eerste Politionele Actie waren in juli en augustus 1947 heel Deli en Serdang en enkele aangrenzende delen van Asahan, Langkat, Simalungun en de Karolanden onder Nederlands gezag gekomen. Dit territorium kwam in grote lijnen overeen met de voornaamste cultuurgebieden ter Oostkust van Sumatra en vrijwel direct na de actie werd hier dan ook door de betrokken ondernemingen de eerste pogingen in het werk gesteld om de productie weer op gang te brengen. De moeilijkheden die daarbij werden ondervonden, bleven in veel gevallen tot het eind van de Nederlandse tijd zeer aanzienlijk.

Zo bleef de situatie buiten de steden periodiek onveilig, vooral voorafgaand aan het Renville-akkoord en in de maanden na de Tweede Politionele Actie. Verder bevonden de meeste ondernemingen zich na de jaren van verwaarlozing en omzetting van het areaal tot oebi- en ketellatuinen tijdens de Japanse bezetting in een deplorabele staat, voor zover ze althans niet in juli 1947 door de terugtrekkende TNI-militairen geheel waren vernield. Nieuwe machinerieën en voertuigen konden aanvankelijk nauwelijks worden aangevoerd, terwijl het vanwege de voortdurende druk van TNI-guerrillastrijders en bendes op de bevolking vooral in de meer afgelegen gebieden niet steeds eenvoudig bleek, voldoende werkvolk voor de plantages te werven. Al deze problemen ten spijt, vond evenwel na juli 1947 gedurende de laatste twee jaar van Nederlands bewind op de Oostkust van Sumatra een opmerkelijk economisch herstel plaats. Een algemene indruk daarvan, op basis van de totale regionale produktiecijfers van de voornaamste cultuurgebassen over de periode 1948-1951, biedt onderstaande tabel, ontleend aan het reeds genoemde *Statistisch Handboekje* van de AVROS uit 1952. Ter vergelijking met de vooroorlogse situatie zijn daarin tevens de corresponderende cijfers over 1938 opgenomen, het laatste jaar waarin de productie nog niet direct werd beïnvloed door de plotseling toegenomen vraag als gevolg van de oorlogstoestand in Europa.

Produktie van de belangrijkste cultuurgebassen aan Sumatra's Oostkust, 1938-1951, x 1000 kg

	1938	1948	1949	1950	1951
Ondernemingsrubber	90.441	55.931	98.732	91.369	99.976
Bevolkingsrubber	20.292	13.298	26.277	66.261	77.970
Palmolie	217.841	55.565	116.829	125.583	117.056
Thee	18.406	1.060	4.383	4.162	5.442
Vezel	7.205	4.666	1.931	5.690	10.807
Tabak	13.786	1.175	5.587	4.192	4.000

Uit deze staat komen direct enkele opmerkelijke trends naar voren, die ook in de latere jaren vijftig bepalend zouden zijn voor de verdere ontwikkelingen in de ondernemingslandbouw in Noord-Sumatra.

Zo valt op dat de snelste en meest spectaculaire successen bij het produktieherstel na 1947 geboekt werden in de rubber- en vezelbouw, de cultures die voor de Japanners van het grootste strategische belang waren geweest en om die reden minder van verwaarlozing te lijden hadden gehad. Bij beide gewassen bevond het niveau van produktie zich in 1951 - ondanks de mislukte sisalaanplant van 1949 - ruimschoots boven dat van voor de wereldoorlog. De zeer snelle groei van de produktie van zogenoemde bevolkingsrubber, de kwalitatief doorgaans wat mindere rubber die door de inheemse bevolking uit eigen tuinen werd geleverd, vormde een voortzetting van een tendens die in de vooroorlogse jaren al was begonnen. Bovendien was sinds eind 1945 een vrij omvangrijke, in Nederlandse ogen illegale Republikeinse rubberuitvoer naar Singapore en Malakka ontstaan, die de praktijk van particuliere produktie krachtig had gestimuleerd. De bevolkingsrubber was na 1947 volledig voor de uitvoer bestemd; bij de ondernemingsrubber werd ca. 10-15% van de produktie in regionaal gevestigde fabrieken verwerkt.

Naar aandeel in de totale produktie van ondernemingsrubber in Nederlands-Indië c.q. Indonesië bleef de Oostkust van Sumatra gedurende de jaren onder

Nederlands bewind in de genoemde periode onverminderd belangrijk, maar vanaf 1950 trad een geleidelijke daling op. In 1938 leverde de regio 52%, in 1948 54% en in 1949 58% van het totaal, in 1950 echter nog maar 52% en in 1951 al niet meer dan 46%. Bij de vezels was de ontwikkeling goeddeels omgekeerd; produceerden Deli en omliggende gebieden in 1938 nog slechts 18% van alle sisal in de Archipel, in de jaren 1948-1951 was hun gemiddelde aandeel opgelopen tot ca. 70%. Ook bij deze cultuur zou echter later in de jaren vijftig de produktie buiten Sumatra relatief weer aan belang winnen. Zowel voor rubber als voor vezels waren de periode 1948-1951 en ook nog de eerste jaren nadien, vanwege de toenemende dreiging van de Koude Oorlog en het uitbreken van de Korea-oorlog gemiddeld genomen een tijd van gunstige marktprijzen. In geld uitgedrukt was bijvoorbeeld alleen al de ondernemingsrubber in 1951 goed voor 44% van de totale export van Sumatra's Oostkust, waar deze in gewichts-aandeel toen slechts 29% van de totale regionale produktie omvatte.

Wat de overige cultuurgewassen betreft, bleef de produktie na de aanvankelijke snelle stijging van de jaren 1948 en 1949 uiteindelijk substantieel achter bij die van de late jaren dertig. De opbrengst aan palmolie, een produkt van een investeringsintensieve boomcultuur die hier in de Japanse tijd sterk was verwaarloosd, bedroeg in 1951 slechts iets meer dan de helft van het vooroorlogse niveau. Buiten Noord-Sumatra werd de olietropencultuur toen nog vrijwel niet beoefend in Indonesië, zodat deze terugval in evenredige mate ook de positie van het land op de wereldmarkt verzwakte. Opvallend was overigens, dat het totale met olietropen bezette areaal aan Sumatra's Oostkust in 1938 met 56.595 ha aanzienlijk geringer was dan in 1951, toen inmiddels alweer 78.779 ha waren beplant. Dat deze uitbreiding toen nog niet in de produktiecijfers tot uiting kwam, is toe te schrijven aan de omstandigheid dat olietropen pas na zo'n tien jaar hun volle rendement aan vruchtopbrengst bereiken.

Veel sterker nog was de daling bij de theecultuur in Simalungun en bij de Delische tabakscultuur, die beide in 1951 niet eens meer een derde opbrachten van de produktie van 1938. Thee is een arbeidsintensief permanent gewas dat bijzonder veel zorg en onderhoud vereist en derhalve zeer gevoelig is voor slecht beheer. De schade door verwaarlozing in de bezettingsjaren en vooral door de vernielingen in 1947 aan de theecultuur in het Siantarse is nadien nooit meer geheel hersteld. Veelzeggend in dit verband is de drastische teruggang in het totale theearaal; was in Simalungun in 1938 voor deze cultuur nog 21.891 ha in gebruik, in 1951 - toen dus al enige jaren hard gewerkt was aan het herstel - besloegen de theetuinen gezamenlijk niet meer dan 12.109 ha, ofwel slechts ca. 55% van het vooroorlogse cijfer. Dat het al aangehaalde produktieverlies van meer dan tweederde ten opzichte van 1938 relatief nog groter was, vormt daarbij een duidelijke aanwijzing voor de slechte toestand waarin de resterende kebongs toen gemiddeld nog verkeerden.

Voor de minstens zo arbeidsintensieve en gevoelige tabakscultuur, ooit Deli's trots en bestaansbasis, betekenden de verwaarlozing en massale areaalomzettingen tijdens de Japanse bezetting en de vernielingen in 1947, in combinatie met de veranderende vraag op de wereldmarkt en de latere 'onwettige occupaties', op langere termijn gezien het begin van het einde. Hoewel in aanmerking moet worden genomen dat al in de laatste vooroorlogse decennia ter Oostkust van Sumatra het relatieve belang van de tabak aanzienlijk verminderd was door de opkomst van de rubber- en olietropencultuur, bleef de produktie na 1947 uiteindelijk permanent onder de helft van het peil van 1938. Vooruitlopend op de latere ontwikkelingen, kan hier al worden aangestipt dat na de feitelijke uitschakeling van de Nederlandse tabaksondernemingen in 1957 en 1958 deze cultuur in Noord-Sumatra in de loop van de latere decennia zelfs zo goed als geheel zou verdwijnen uit Deli. Overigens was de situatie hier in de jaren rond 1950 nog niet eens zo slecht vergeleken met de tabakscultuur elders in Indonesië, zoals die in Oost-Java. Waar Deli voor de wereldoorlog goed was voor ca. 40% van Indië's totale tabaksproduktie en ca. 65% van de exportwaarde van dit produkt, bedroegen de overeenkomstige cijfers in 1951 respectievelijk 56% en 73%.

Afgezien van de mindere gang van zaken in de thee en de tabak, leken de macro-economische vooruitzichten voor Noord-Sumatra als geheel bij de soevereiniteitsoverdracht over het geheel genomen echter positief. De alom opnieuw toenemende internationale spanningen hielden de wereldmarktprijzen voor 'strategische' cultuurprodukten en delfstoffen in de volgende jaren op een gunstig niveau, rust en orde waren ogenschijnlijk teruggekeerd, en het eerste

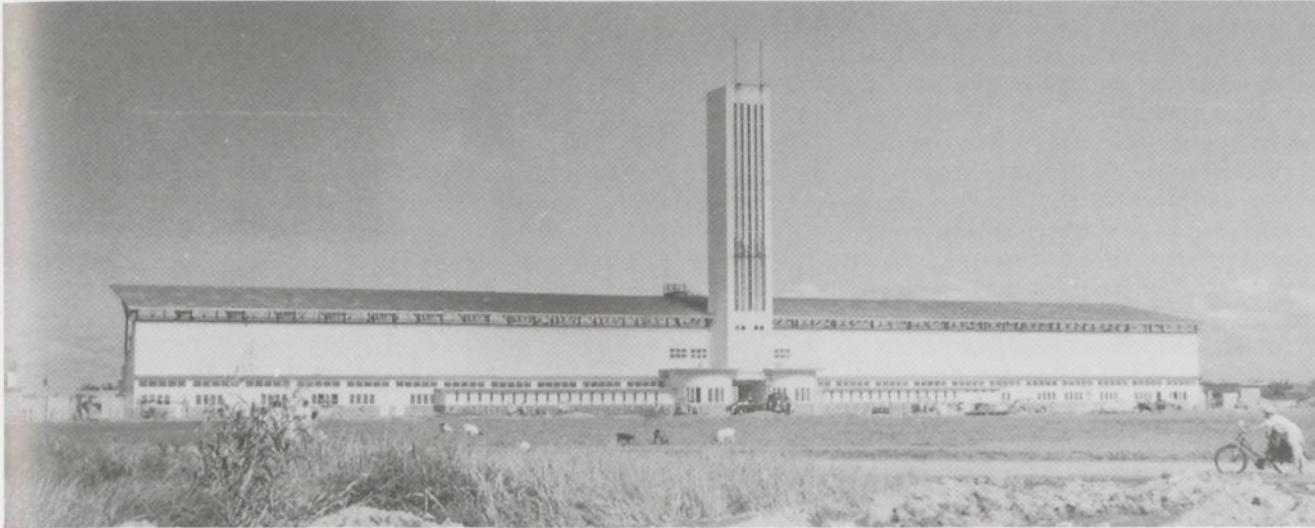
herstel van de in dit uitgestrekte landsdeel zo belangrijke infrastructuur van wegen, spoorlijnen, havenwerken en telecommunicatiemiddelen was omstreeks 1950 zo goed als voltooid. Het Nederlandse bedrijfsleven toonde zich aanvankelijk dan ook algemeen gematigd optimistisch. Dit gold in de eerste plaats voor de cultuurondernemingen en hun directe toeleveranciers en afnemers, maar vanzelfsprekend ook voor de in Deli vanouds zo nauw met hen verbonden Nederlandse banken en verzekeraarsmaatschappijen, de scheepvaartondernemingen en, niet als minste, de DSM.

Als typerend voor deze geest mag bijvoorbeeld worden gezien, dat de DSM al in 1950 serieuze plannen opstelde tot doortrekking van de hoofdlijn Medan-Rantau Prapat naar het 22 km verder zuidwaarts gelegen rubbercentrum Wingfoot, ten behoeve van de dagelijkse latex-afvoer in tankwagens van de omringende rubberondernemingen van het Amerikaanse bedrijf Goodyear. Dit gezamenlijke voornemen is weliswaar nooit uitgevoerd, maar in totaalgewicht van vervoerde goederen evenaarde de DSM in 1951 wel het vooroorlogse record van ruim 1 miljoen ton, dat indertijd overigens reeds in 1928 was bereikt. Het personenvervoer ontwikkelde zich al even snel; in hetzelfde jaar werd door liefst 4,5 miljoen reizigers gebruik gemaakt van het Delispoor, weer evenveel als in 1941. Dit laatste cijfer bleef nadien tot de inzet van de Nederlands-Indonesische crisis in 1956 op ongeveer hetzelfde niveau, het goederenvervoer nam daarentegen nog aanzienlijk verder toe, tot niet minder dan ca. 1,35 miljoen ton in 1955.

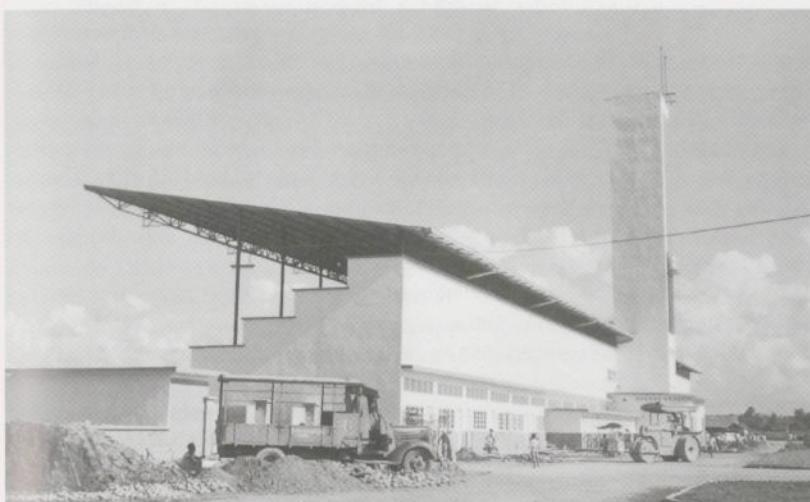
Bij de telefoondienst van de DSM bestonden eveneens al vroeg ambitieuze uitbreidingsplannen. De Medanse centrale had weliswaar tijdens de Japanse bezetting geen ernstige schade opgelopen, maar de capaciteit van maximaal 3.200 aansluitingen bleek spoedig na 1949 veel te gering; in 1952 was er een tekort van ca. 1.000 nummers en vier jaar later wachten reeds meer dan 2.000 Medanners op een aansluiting. In 1957 werd uiteindelijk een voor die tijd en plaats uiterst geavanceerde, geheel geautomatiseerde Philips-centrale geïnstalleerd met een capaciteit van 10.000 aansluitingen, een wonder van techniek dat toen in heel Indonesië zijns gelijke niet kende en dat de DSM in totaal ruim f 7,3 miljoen aan investeringen had gekost. De feestelijke inbedrijfstelling vond plaats op 28 december van dat jaar; de volgende dag moest de installatie worden overgedragen aan de Indonesische militaire autoriteiten.

Ook andere Nederlandse bedrijven in Noord-Sumatra toonden door hun investeringsbeleid en algemene bedrijfsvoering in de eerste jaren na 1949 vertrouwen in een toekomst onder Indonesisch bewind. De KPM herwon snel haar vooroorlogse positie van de facto monopolist in het interinsulaire scheepvaartverkeer in de Archipel en zag haar resultaten in het goederen- en personenverkeer van en naar Belawan aanvankelijk tot ruim boven het vooroorlogse niveau toenemen. De BPM rekende er in 1951 op binnenkort te kunnen beginnen met het herstel van de installaties op de olievelden van Langkat en de wederopbouw van de raffinaderijen en de opslag- en afschepingsinrichtingen te Pangkalan Brandan en Pangkalan Susu. Deze laatste waren nog in februari 1945 vrijwel volledig verwoest door een geallieerd bombardement, maar sindsdien niet meer onder Nederlands beheer gekomen. Eind december 1951 vond te Medan de eerste steenlegging plaats voor een regionaal hoofdagentschap van de BPM aan Jl. Sultan Maimun Alrasjid, naar een ontwerp van de architect J.F.L. Blankenberg; voordien waren de burelen van de Bataafsche ondergebracht in het gebouw van Lindeteves-Stokvis aan de Paleisweg. Daarmee werd toen uitvoering gegeven aan een reeds in vooroorlogse jaren bestaand plan, zij het dat de oorspronkelijke locatie voor de nieuwbouw was voorzien aan de Esplanade c.q. de Sociëteitsweg, tussen De Witte en het spooremplacement. De verwachting van een terugkeer naar Langkat zou overigens niet worden bewaarheid; de installaties werden na enkele jaren van moeizame onderhandelingen tussen de Indonesische regering en de BPM overgenomen en hersteld door het jonge staatsbedrijf Pertamina.

Bij deze blijken van positieve verwachtingen op langere termijn deed zich in de Indonesische praktijk van kort na 1949 evenwel ook al een aantal minder gunstige ontwikkelingen voor, die spoedig duidelijk maakten dat de zaken in elk geval niet 'als vanouds' voortgezet zouden kunnen worden. De meest destabiliserende, zowel voor het Nederlandse bedrijfsleven als in algemeen-maatschappelijke zin, waren de nieuwe regelingen ten aanzien van het deviezenverkeer en de snelle waardevermindering waaraan de Indonesische rupiah onderhevig bleek.

In 1952 werd een oude droom werkelijkheid, toen Medan eindelijk een volwaardig sportstadion kreeg. Dit grote project bij Teladan, aan de weg naar Tanjung Morawa, werd uitgevoerd naar een ontwerp van de Semarangse architect Liem Bwan Tjie. Foto's: H. van Benthem.

Na de soevereiniteitsoverdracht bleven in Indonesië aanvankelijk zowel de rupiah als de gulden wettig betaalmiddel, in afwachting van een spoedig door te voeren geldzuivering. Deze vond plaats op 19 maart 1950, waarbij de Indonesische rupiah alle andere nog in omloop zijnde betaalmiddelen verving en tegelijkertijd de tot dan toe geldende pariteit met de gulden werd opgeheven; als nieuwe koers gold voorlopig een verhouding van drie rupiah op een gulden. De inflatie die deze maatregel naar verwachting met zich mee zou brengen, probeerde de Indonesische overheid te beteugelen door te zelfder tijd de totale geldhoeveelheid in het land met bijna de helft te verminderen. Daartoe diende de bevolking de bestaande rupiah-biljetten doormidden te knippen, waarna de linkerhelft kon worden gebruikt als betaalmiddel tegen de helft van de oude waarde; de rechterhelft kon men bij de banken inleveren voor een staatsobligatie, ook voor de helft van de oorspronkelijke waarde. Om een vlucht in de stabiele gulden tegen te gaan, was een week eerder een reeks maatregelen ter beperking van het deviezenverkeer van kracht geworden, die het Indonesische particulieren praktisch onmogelijk maakte rupiah's voor andere munteenheden in te wisselen.

Naast het feitelijke verlies van tweederde van de privé-spaartegoeden in Indonesië, was het eerste gevolg in het dagelijks leven - bij Nederlanders evenzeer voelbaar als bij de Indonesische bevolkingsgroepen - een drastische prijsverhoging voor vrijwel alle consumptiegoederen, in het bijzonder voor importartikelen. Daarmee werd alsnog een lange periode van gestaag voortwoekerende inflatie ingeluid, die de bestedingswaarde van de rupiah op het laatst van president Soekarno's bewind ten slotte tot vrijwel niets zou reduceren. Hoe problematisch deze inzettende geldontwaardiging echter ook al in de vroege jaren vijftig was, blijkt ondermeer uit de ontwikkeling van de prijs-indexcijfers over de jaren 1948-1951 voor een standaard-maandpakket van levensmiddelen voor een Indonesisch lagere-ambtenarengesin van vier personen, waarvan de kosten in

Batavia medio 1938 op f 15,45 waren vastgesteld. Indexeert men dit bedrag op 100 punten, aldus het eerder aangehaalde, vertrouwelijke *Statistisch Handboekje* van de AVROS uit 1952, dan kostte hetzelfde levensmiddelenpakket in juni 1948 in Medan 1.304 en in juni 1949 1.420 punten. In juni 1950 was dit reeds opgelopen tot 2.214 punten, in juni 1951 tot 2.763 en in november van dat jaar zelfs tot 3.008 punten.

De hardst getroffen groep in Medan bestond natuurlijk uit de grote meerderheid van laag betaalde, on- of halfgeschoold Indonesia arbeidskrachten en de gemiddeld nog armere recente nieuwkomers uit het achterland, die veelal helemaal geen vast werk hadden. De overwegend Chinese en Voor-Indische middenstand kreeg te maken met gevoelige verliezen door omzetsdaling als gevolg van het algemene koopkrachtverlies, maar ook veel achtergebleven Nederlanders hadden spoedig moeite de eindjes aan elkaar te knopen. Dit gold in het bijzonder voor de - in Medan overigens niet zo grote - groep van ambtenaren die overeenkomstig besluiten van de Ronde-Tafelconferentie bij de soevereiniteitsoverdracht voor onbepaalde duur in Indonesische dienst waren overgegaan.

De salariering van deze groep, speciaal met betrekking tot de kosten van een adequate afvloeiingsregeling en repatriëring, bleek voor de Indonesische overheid al kort na december 1949 een te zware last, maar de Nederlandse regering weigerde aanvankelijk de 'overgedragen' ambtenaren financieel bij te springen. De prijsschok van 1950 dwong hen vaak tot het verkopen van persoonlijke bezittingen, teneinde de kosten van de 'Europese' leefstijl nog enigszins te kunnen dragen en desnoods de overtocht naar Nederland zelf maar te betalen. Door de nieuwe deviezenregeling waren die repatriëringenkosten in rupiah echter plotseling driemaal zo hoog geworden en in de praktijk konden velen dan ook niet meer weg. Formeel duurde het nadien nog tot in 1953 voor Den Haag alsnog de verantwoordelijkheid voor de Nederlandse ambtenaren in Indonesië erkende en de zogenoemde garantiewet, waarin de verplichting tot doorbetaling van salarissen en de vergoeding van de repatriëringenkosten na ontslag uit Indonesische dienst waren vastgelegd, collectief op deze groep van toepassing verklaarde.

Daarmee werd toen in de meeste gevallen niet veel meer gedaan dan een feitelijk bestaande situatie achteraf gelegaliseerd. Het Hoge Commissariaat in Jakarta en zijn regionale vertegenwoordigers waren in 1950 wel grondig doordrongen geraakt van de nood bij veel Nederlandse ambtenaren en probeerden in de praktijk alom de onfortuinlijke collega's zo soepel mogelijk uit Indonesische dienst te helpen en onder de bepalingen van de garantiewet te plaatsen. In heel Indonesië hadden mede daardoor eind 1951 reeds ca. 10.000 van de oorspronkelijk ca. 17.000 'overgedragen' ambtenaren het Indonesische dienstverband kunnen verlaten; zoals aangehaald, was tegen die tijd ook in Medan de meerderheid al vertrokken. Bij de andere achtergebleven Nederlanders in Medan, dus vooral de employés van de cultuur- en handelsondernemingen, de DSM, de scheepvaartmaatschappijen en de banken, was de situatie in de aanvangsjaren vijftig doorgaans minder precar. Weliswaar moesten de meeste betrokkenen ook daar in eerste instantie financieel een flinke stap terug doen, maar het dienstverband bij de grotere ondernemingen garandeerde bijna altijd de betaalde repatriëring. Bovendien gingen veel bedrijven er in 1950 toe over,

(vervolg pag. 86)

Leven en werk van Tengku dr. Mansoer, Wali Negara van Oost-Sumatra

Op 6 oktober 1953 werd Medan opgeschrikt door het plotselinge overlijden van Tengku dr. Mansoer, de oud-president van de deelstaat Oost-Sumatra. Voor velen in Deli en elders aan de Oostkust, Indonesiërs én Nederlanders, was dr. Mansoer in de jaren tot de uitroeping van de Indonesische eenheidsstaat op 15 augustus 1950 de belichaming van hun hoop en vertrouwen in een 'redelijk alternatief' voor Soekarno's streven naar een centralistisch staatsbestel.

'Als federaal nationalist,' aldus een Medans krantenbericht van 8 oktober 1953, 'heeft hij orecht geloofd aan de mogelijkheid van een gebonden samenwerking tussen zijn volk en het Nederlandse, dat zijn vriendschap bezat. Dit bracht hem, de bekwame medicus, er toe zich in de politiek te begeven en deze nobele gevoelsmens kwam daardoor te staan op de sterk aan critiek blootgestelde plaats van wali negara van de Oostkust. Maar zelfs zijn tegenstanders vermochten hem hun achtung niet te onthouden, noch konden zij twijfelen aan de eerlijkheid van zijn bedoeelingen. Toen dan ook de deelstaten werden opgeruimd en hij een pijnlijke politieke nederlaag leed, kon dr. Mansoer, onaangestast door wrok en wrevel, als een algemeen geachte en beminde persoonlijkheid zijn roeping als medicus weder volgen, zonder geraakt te worden door de politieke animositeit, die zovele federalisten het bestaan heeft bedorven. Als welwillend en integer mens bleef hij in het tumult van de eerste jaren van de Republiek boven de partijen staan. Indonesië verliest in dr. Mansoer een van zijn beste mannen, Nederland een van zijn eerlijkste vrienden.'

Tengku Mansoer werd geboren op 17 januari 1897 te Tanjung Balai, als jongste broer van de toenmalige sultan van Asahan. Zijn middelbare-schooleopleiding volgde hij in Batavia, waar hij aansluitend ook studeerde aan de STOVIA, de School tot Opleiding van Indische Artsen. Het zal in deze omgeving zijn geweest dat hij voor het eerst kennismakte met het Indonesisch-nationalistische ideeëengoed; de STOVIA was in 1908 ook de plaats waar onder Javaanse studenten de eerste - overigens nog weinig radicale - nationalistisch-politieke organisatie ontstond, Boedi Oetomo. In 1918 was de jonge Mansoer in elk geval betrokken bij de Sarekat Islam en in hetzelfde jaar fungeerde hij als oprichter en eerste voorzitter van de Jong-Sumatranenbond. Gedurende en na zijn Stovia-periode werkte hij bij verscheidene chirurgen als assistent en aansluitend als assistent-leraar aan de NIAS (Nederlandsch-Indische Artsen School) te Soerabaja. Na een kort verblijf als arts in Zuid-Celebes vertrok hij in 1923 voor verdere studie naar Nederland, waar hij het jaar daarop in Leiden zijn artsenexamen deed en kort nadien ook promoveerde. In Nederland was Tengku Mansoer lid van de Indonesische Studentenvereniging Perhimpunan Indonesia, via welke hij omging met Mohammed Hatta en andere jonge nationalisten. In 1924 trouwde hij met Amalia Gesina Wempe; het paar kreeg twee kinderen, een dochter en een zoon, welke laatste in de naoorlogse jaren eveneens arts werd.

In 1928 keerde dr. Mansoer met zijn gezin naar zijn geboorteland terug, waar hij in Medan een kliniek vestigde en in enkele jaren een grote reputatie opbouwde als praktiserend geneesheer. Hoewel zijn belangstelling voor de politiek steeds levend bleef, duurde het nadien tot 1938 voor hij op dit vlak een actieve rol ging spelen. In dat jaar richtte hij met enkele medestanders de Persatuan Soematera Timoer op, de 'Vereniging Oost-Sumatra'. Achter deze neutrale benaming stond een 'samenwerkende' nationalistische politieke partij, die in de resterende periode tot de Japanse inval zowel onder de Maleise bevolking van de kustgebieden als onder de Bataks van het Karo-hoogland en Simalungun een snel groeiende aanhang kreeg. Dr. Mansoer was toen inmiddels aan de gehele Oostkust van Sumatra een bekende figuur in het openbare leven geworden, die mede om zijn humanitaire werk voor de armen bij de inheemse bevolkingsgroepen én veel Nederlandse Delianen een grote populariteit en achtung genoot. Om die reden was de Japanners er in de latere bezettingsjaren, toen onder druk van het ongunstige verloop van de oorlog de eerste concessies aan de Indonesische nationalisten moesten worden gedaan, veel aan gelegen dr. Mansoer formeel aan hun bewind te binden door hem te benoemen in openbare functies. Hoewel een fervent tegenstander van het Japanse regime, was het hem in de praktijk vanzelfsprekend niet mogelijk zich aan deze gang van zaken te onttrekken. Zo werd dr. Mansoer aangewezen als voorzitter van de Dewan Kesehatan (Raad voor de Gezondheid) te Medan, in welke functie hij zich ondermeer nut-

Links: Tengku dr. Mansoer, officiële portretfoto van de Wali Negara uit 1948. Pag. 85: begin en einde van de deelstaat Oost-Sumatra. De bovenste foto geeft een beeld van de publieke huldiging van dr. Mansoer op de Esplanade na zijn installatie als Wali Negara, februari 1948, de onderste toont president Soekarno en zijn echtgenote op bezoek in Medan, eind juni 1950, bij welke gelegenheid dr. Mansoer 'overtuigd' werd van de noodzaak tot opgaan van de negara in de eenheidsstaat van de Republiek Indonesië. Foto's: A. Mansoer.

tig probeerde te maken door, met het oog op de steeds slechter wordende voedselsituatie aan de Oostkust, op grote schaal voorlichtingsboekjes te laten verspreiden aan de hand waarvan de bevolking zelf vitaminerijke en voedzame gewassen kon verbouwen en bereiden. In het laatste oorlogsjaar werd hij zelfs voorzitter gemaakt van de Dewan Rakyat, de 'Gewestelijke Volksraad', die aan de Oostkust van Sumatra de Japanse autoriteiten moest adviseren bij de voorbereiding van de 'toekomstige' Indonesische onafhankelijkheid. In deze functies hield dr. Mansoer zich zoveel mogelijk afzijdig; tot het laatst heeft het Japanse gezag niet werkelijk vat op hem kunnen krijgen en bleef het hem, bij alle publieke vertoon, met een zeker wantrouwen bejegenen.

Na de Japanse capitulatie werd dr. Mansoer begin december 1945 door het Republikeinse bestuur in Noord-Sumatra gevraagd hoofd te worden van de Dienst voor de Volksgezondheid aan de Oostkust, waarin hij na enige aarzelingsstemde. Toen drie maanden later echter tijdens de zogenoemde 'sociale revolutie' in Medan en elders in de regio door linkse nationalisten een groot bloedbad onder de Maleise adel werd aangericht, keerde hij zich openlijk tegen de Republiek. Dr. Mansoer zelf had bij die gelegenheid met zijn gezin ternauwernood kunnen ontkomen door een overhaaste vlucht naar het Polonia-kamp, dat door Brits-Indische militairen werd beschermd. Gedurende de periode nadien, tot de Eerste Politionele Actie in juli 1947, begonnen onder zijn leiding en voornamelijk uit zijn privé-middelen de voorbereidingen tot de vorming van een deelstaat Oost-Sumatra in het te Linggadjati overeengekomen federatieve staatsverband voor Indonesië. Tijdens de actie zelf was dr. Mansoer een der eersten om vanuit Medan het pas heroverde Brastagi te bezoeken, waar in maart 1946 de niet terstond vermoorde leden van het Asahanse vorstenhuis en andere tengku's waren geïnterneerd door de linkse Republikeinen. Een aantal kon inderdaad worden bevrijd door de Nederlandse troepen, maar vele anderen, onder wie talrijke familieleden van dr. Mansoer, bleken daar alsnog te zijn gedood; van sommigen werd zelfs geen spoor meer gevonden.

Nog voor het einde van de Eerste Politionele Actie, op 31 juli 1947, trad dr. Mansoer in de openbaarheid als voorzitter van het zogenoemde Oostkust-Comité, dat in een adres aan de Nederlands-Indische regering zijn instemming met de akkoorden van Linggadjati betuigde en tegelijkertijd zijn wens tot het vormen van een eigen staatkundige eenheid tot uiting bracht. Dit comité, dat aanvankelijk naast enkele Bataks voornamelijk uit - voorheen deels Republikeins gezinde - leden van de Maleise adel bestond maar spoedig werd aangevuld met vertegenwoordigers van de andere bevolkingsgroepen, werd op 8 oktober 1947 door de luitenant-gouverneur-generaal dr. H.J. van Mook onder de benaming van College van Gedelegeerde erkend als voorlopige vertegenwoordiging van de Daerah Istimewa Soematera Timoer, het 'Speciaal Gebied Oost-Sumatra'. Op 29 januari 1948 volgde de verheffung tot negara, deelstaat, en op 16 februari werd de regeling van de staatkundige organisatie van dit gewest als deel van de te vormen Republiek der Verenigde Staten van Indonesië per ordonnantie formeel bekrachtigd. Gedurende februari en maart 1948 vonden te Medan grootscheepse feestelijkheden plaats ter gelegenheid van de installatie van de Negara Soematera Timoer en zijn verschillende organen en functionarissen, waaronder op 21 februari die van dr. Mansoer zelf als Wali Negara, staatshoofd.

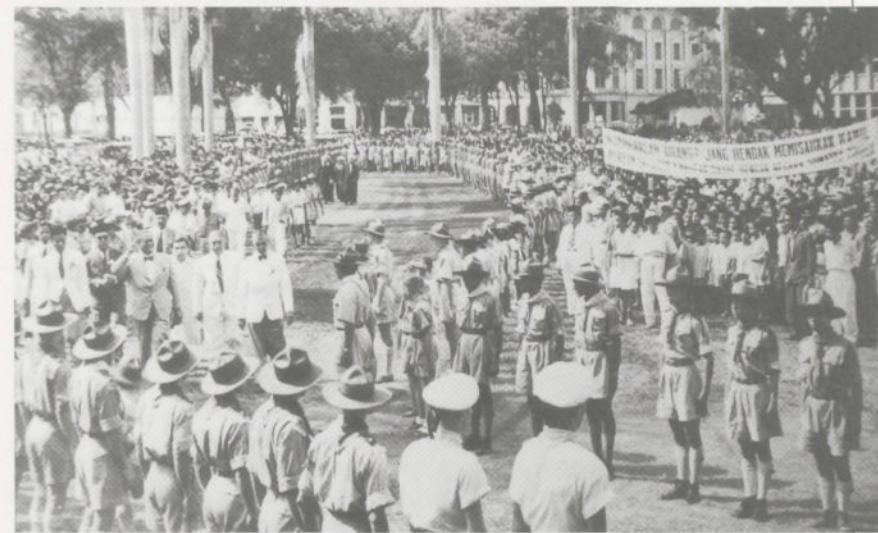
In de ruim anderhalf jaar die de Negara Soematera Timoer nadien onder Nederlands oppergezag nog heeft bestaan, zijn onder dr. Mansoers leiding opmerkelijke resultaten geboekt bij het herstel van de economie, de infrastructuur en het openbare leven, waarbij met betrekking tot het laatste zijn persoonlijke inzet vooral uitging naar de wederopbouw en uitbreiding van de voorzieningen voor gezondheidszorg en onderwijs. Hoewel onder de gewone bevolking - ook de Batakse en andere niet-Maleise - zijn populariteit groter was dan ooit tevoren, stond dr. Mansoers regering echter te zelfder tijd bloot aan felle kritiek uit het Republikeinse kamp. Daar werd de instelling van de Negara Soematera Timoer afgedaan als een uitsluitend Nederlandse machinatie en dr. Mansoers bestuur als een marionettenregering van collaborerende leden van de Maleise adel, een 'negara der tengku's'. Waar deze kritiek met betrekking tot het eerste Oostkust-Comité niet geheel zonder aanleiding was geweest, miste zij evenwel in de latere periode, toen de verschillende instanties van de deelstaat voortdurend werden uitgebreid met leden van de andere bevolkingsgroepen, elke redelijke grond.

Het kabinet van de Wali Negara bijvoorbeeld bestond in de uiteindelijke samenstelling uit vijf leden, drie Maleise en twee Nederlandse; onder de hoofden der zeven departementen (Justitie, Financiën, Verkeer en Waterstaat, Culturele Zaken, Economische Zaken, Bestuur, Veiligheid) waren vier Maleiers, een Chinees, een Menadonees en een Nederlander (voor Culturele Zaken!), terwijl als commandant van de Barisan Pengawal een Simalungun Batak fungedeerde. Verder hadden in het laatstelijk acht gewone leden tellende College van Gedelegerden slechts twee Maleiers zitting, naast twee Nederlanders, een Javaan en een Chinees. Dit College kwam voort uit de Voorlopige Vertegenwoordigende Raad, die was bedoeld als een voorparlement op de weg naar volledige evenredige vertegenwoordiging van politieke groeperingen in de deelstaat, los van de etnische achtergrond. De eerste stap daartoe werd gezet in februari 1950, door het aannemen van een nieuw kiesreglement voor de Raad. Dit voorzag in vrije verkiezingen voor 38 van de 50 zetels door alle ingezeten van 21 jaar en ouder met de Indonesische nationaliteit; de overige twaalf leden zouden nog worden benoemd door de Wali Negara. De verdere loop der gebeurtenissen in dat jaar heeft verhinderd dat deze verkiezingen hebben plaatsgevonden.

In augustus 1949 namen dr. Mansoer en het plaatsvervangende staatshoofd Radja Kaliamsjah Sinaga (voorzitter College van Gedelegerden, Simalungun Batak), als vertegenwoordigers van de Negara Soematera Timoer deel aan de Ronde-Tafelconferentie in Den Haag. Op basis van het op 2 november bekragtigde eindakkoord betreffende de stichting van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië (Republiek Indonesia Serikat, RIS), volgde in december 1949 de afvaardiging van een vier man sterke vertegenwoordiging van de Negara Soematera Timoer in het RIS-parlement. Omgekeerd was het dr. Mansoer, die tijdens de soevereiniteitsoverdracht op de 27ste van die maand te Medan als Wali Negara Soematera Timoer tevens fungerde als hoogste plaatselijke autoriteit van de RIS. Tegelijkertijd echter was het toen aan alle betrokkenen op bestuursniveau reeds duidelijk dat de negara, eenmaal los van het Nederlandse bestuur en ontdaan van zijn Barisan Pengawal, net als de overige deelstaten onder zware druk van Jakarta zouden komen om een mandaat te verlenen tot opheffing van het federatieve staatsverband.

In de maanden nadien, toen de negara-instanties in snel tempo geïnfiltreerd werden door Soekarno's unitaristen, raakte dr. Mansoers politieke achterban steeds meer in het defensief en werd zijn eigen positie daarmee gestaag zwakker. De finale in de desintegratie van de deelstaat kwam eind juni 1950, toen president Soekarno en vice-president Hatta met groot gevolg naar Medan vlogen voor rechtstreekse onderhandelingen met de Wali Negara. Zoals was te voorzien - onbekend is echter met welke drukmiddelen de bezockers hun argumenten kracht bijzette - eindigden deze ermee, dat dr. Mansoer zijn verzet tegen de opheffing van zijn Negara Soematera Timoer te langen leste moet opgeven. Op 15 augustus 1950 werd de deelstaat ontbonden; twee dagen later, tijdens de jaarlijkse viering van de proclamatie van 1945, was de Indonesische eenheidsstaat, de Republiek Indonesia, een feit. Dr. Mansoer keerde terug naar zijn oude beroep van chirurg aan het Sint-Elisabethziekenhuis. Terugblikkend op zijn politieke loopbaan, merkte hij tijdens een receptie ter gelegenheid van een later bezoek van vice-president Hatta met de hem zo typerende, wat wrange humor op, 'hoe vreemd het is dat ik als Wali Negara mij een ongeluk heb gewerkt en mijn hele persoonlijke vermogen heb opgeofferd, terwijl iedereen kritiek had. Nu snijd ik mensen armen en benen af, laat ze flink betalen ook, en iedereen is dankbaar!'

Eén bestuurlijk aspect is bij alle staatkundige veranderingen op de lange weg van de vooroorlogse koloniale situatie naar het huidige bestel tot op heden ongerekend gebleven: de positie van de Maleise zelfbesturende vorsten, de Kerajaan Bumiputera. Ten tijde van de Negara Soematera Timoer was er bij het deelstaatbestuur in beginsel overeenstemming over het voortbestaan van de 'zelfbesturende landschappen' binnen het grotere geheel van de negara, maar een definitieve, formele regeling heeft men in de korte tijd tot eind 1949 niet meer kunnen vaststellen. Ook de voorlopige Grondwet van de RIS voorzag explicet in erkenning van de zelfbestuurders, evenals die van de Republiek Indonesia, die in 1950 op basis van de concept-Grondwet van 1945 werd vastgesteld. De praktijk was toen echter al heel anders; de 'sociale revolutie' van 1946 had de betrokken vorstelijke families goeddeels weggevaagd, terwijl het daarna buiten Medan nog tot eind juli 1947 duurde, voor de 'zelfbesturende landschappen' onder Nederlandse militaire bescherming kwamen. Van een functionerend vorstenbestuur is het onder die omstandigheden tot de soevereiniteitsoverdracht niet meer gekomen, evenmin als nadien onder de Republiek. De desbetreffende 'landschappen', dus Langkat, Deli-Serdang en Asahan, zijn tegenwoordig 'gewone' administratieve eenheden en de overlevende nazaten van de laatste regerende vorsten hebben nu, na hun gedeeltelijke rehabilitatie onder de Orde Baru, in meerderheid nogal onopvallende posities in het bedrijfsleven of bij verschillende overheidsinstanties.

hun Nederlandse werknemers allerlei vormen van duurtetoeslag op het salaris te geven, variërend van directe loonsverhogingen en hulppakketten van voedsel, sigaretten en medicijnen tot de instelling van goedkope eigen bedrijfswinkels en het aanbieden van langlopende kredieten tegen gunstige, 'zachte' voorwaarden.

Onder de Indonesische bevolking van Medan en elders aan de Oostkust van Sumatra leidden de geldsanering van maart 1950 en de nadien volgende prijsstijgingen direct tot grote onrust. In dezelfde maartmaand nog braken in de stad en op tal van ondernemingen in het achterland langdurige stakingen uit, georganiseerd door of onder invloed van de links georiënteerde, landelijke federatie van vakverenigingen SOBSI (Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia, 'Centrale Organisatie van Arbeiders in Indonesië'). In bijna alle gevallen wisten de stakers uiteindelijk aanzienlijk hogere lonen af te dwingen; de DSM bijvoorbeeld ging na drie weken overstag en betaalde voortaan 100% meer en ook bij de meeste andere Nederlandse bedrijven kwamen de verhogingen in deze orde van grootte uit. Dit succes voor de SOBSI was in zoverre betrekkelijk, dat de prijsstijgingen alleen al in 1950 de geboekte loonwinst ver te boven gingen, al was door deze acties aan het Nederlandse bedrijfsleven wel voor eens en altijd duidelijk gemaakt dat de Indonesische arbeidersbeweging een politieke factor van belang was geworden, waarmee in het vervolg terdege rekening gehouden moest worden.

Alles bij elkaar genomen echter, betekenden deze ontwikkelingen voor het grootste deel van de Indonesische bevolkingsgroep feitelijk een achteruitgang van de materiële leefomstandigheden. Voor Medan en achterland kwam daar nog bij dat de prijzen hier in het algemeen meer stegen dan op Java, in het bijzonder die van rijst - op de Oostkust van Sumatra vanouds bij uitstek een relatief duur importartikel - en enkele andere eerste levensbehoeften. De voortgaande verarming bleef dan ook in de verdere jaren vijftig een voortdurende bron van sociale onrust, waarmee het bedrijfsleven steeds weer te maken kreeg in de vorm van stakingsdreiging en allerlei vormen van politieke agitatie.

Ook op het zuiver financieel-economische vlak bleken op wat langere termijn de gevolgen van de Indonesische monetaire maatregelen voor de Nederlandse en andere buitenlandse ondernemingen in het Medanse toenemend een remmende factor in de bedrijfsvoering, die de ogenschijnlijke algehele opbloei na 1949 - gemeten naar de produktiestijging - meer en meer teniet deden. De nieuwe wisselkoers van de rupiah ten opzichte van de gulden maakte vanaf maart 1950 bijvoorbeeld de betalingen aan de moederbedrijven en derden in Nederland, zoals ondermeer voor materiaalaankopen, kosten van uitgezonden personeel, renten en aflossingen, op slag driemaal zo duur. Tegelijkertijd werden de financiële reserves in Indonesië en de waarde van de daar aanwezige kapitaalgoederen tot eenderde gereduceerd, een verlies waarvan in de loop der jaren steeds duidelijker werd dat men het bij de gestaag oplopende inflatie en personeelsuitgaven nooit meer zou kunnen terugverdienen en dat derhalve eigenlijk volledig afgeboekt zou moeten worden.

De zaken werd nog aanzienlijk gecompliceerder, toen na 1950 geleidelijk aan 'zwarte markt' voor guldens en andere buitenlandse valuta begon te ontstaan. De daar geldende koersen, die voornamelijk werden bepaald door de feitelijke geldontwaarding in Indonesië en zo tevens een goede indicatie gaven van de werkelijke kostenstijging in het bedrijfsleven, liepen snel op tot een veelvoud van de officiële ratio van drie op een. In 1957 werd in Medan bijvoorbeeld 'zwart' reeds 20 en in 1961 zelfs tot 50 rupiah voor een gulden betaald. Kapitaalinvesteringen uit Nederland in bedrijven in Indonesië die hun inkomsten uitsluitend in rupiah's hadden, zoals de DSM en de importeurs, konden onder die omstandigheden dus onmogelijk meer effectief zijn, althans niet wanneer de uitgaven daarvoor volgens de 'witte' koers omgerekend werden, terwijl het omgekeerd ter plaatse steeds moeilijk werd op basis van de werkelijke, 'zwarte' bedrijfskosten voldoende 'witte' winst te maken voor de vereiste remissies naar de moederbedrijven.

De cultuurmaatschappijen hadden hiermee in zoverre minder van doen, dat hun inkomsten voornamelijk kwamen uit rechtstreekse exporten, waarbij werd betaald in harde valuta. De problemen lagen hier vooral bij de uitgaven van werkcapitaal; dankzij de goede banden met de Nederlandse handelsbanken en importeurs kon er in de praktijk echter vaak wat 'geschoven' worden met geld en goederen, tot voor de betrokken partijen een bevredigende oplossing was bereikt. De plaatselijke Indonesische autoriteiten waren daarvan natuurlijk op de hoogte, maar hadden deels ook belang bij het voortbestaan van deze gang van zaken, waar immers hun inkomsten uit het buitenlandse bedrijfsleven in

hoofdzaak steunden op zakelijke belastingen en uitvoerrechten. Niettemin werden over het geheel genomen de tijden ook voor het cultuurbedrijf moeilijker. In 1953 kwam het in samenhang daarmee al tot een grote fusie tussen de Deli Maatschappij, de Deli-Batavia Maatschappij en de Deli-Batavia Rubber Maatschappij, die voortaan de N.V. Verenigde Deli Maatschappijen (VDM) heetten. Deze nam in het volgende jaar ook de Tabak Maatschappij Arendsburg over.

Voor de meeste Nederlandse bedrijven in Noord-Sumatra markeerde het jaar 1956 een omslagpunt, waarbij deze negatieve effecten, in combinatie met de toenemende politieke spanningen om de Nieuw-Guinea-kwestie en de Sumatra-rebellie, ten slotte blijvend de resultaten begonnen te drukken. Het gematigde optimisme van kort na de soevereiniteitsoverdracht was toen inmiddels flink getemperd en met name bij de handels- en cultuurmaatschappijen was in de voorafgaande jaren al naarstig gezocht naar mogelijkheden tot vestigingen buiten Indonesië en een meer diverse bedrijfsvoering. De Deli Maatschappij haalde bijvoorbeeld in 1949 68% van haar omzet uit Indonesië, maar over 1956 (VDM) was dit gedaald tot nog maar 31%, terwijl tezelfder tijd de omzet in de Amerika's toenam van 12% naar 58% van het totaal. De HVA begon in 1951 in Ethiopië met de opzet van grootschalige suikerondernemingen, die drie jaar later reeds de eerste productie leverden. Spoedig nadien stelden de ondertoezichtsplaatsingen van eind 1957 het om zich heen grijpende pessimisme ten aanzien van de toekomst van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië volledig in het gelijk. Zelfs op dat moment nog zullen echter maar weinigen bij de betrokken ondernemingen in Medan en elders hebben kunnen vermoeden, hoe radicaal en definitief hun invloed door de nationalisaties van de navolgende jaren zou worden uitgewist.

Medan en de Sumatra-rebellie

In de verhouding tussen de centrale regering in Jakarta en de regionale militaire en civiele autoriteiten in Sumatra kwam het in de eerste jaren na de instelling van de Indonesische eenheidsstaat in 1950 tot gestaag toenemende spanningen. Bij veel Sumatranen, in het bijzonder in de Minangkabau, de Bataklanden en Atjeh, ontstond na het wegeven van de merdeka-euforie geleidelijk aan diepe onvrede over het inadequate economische beleid van de nationale overheid, de toenemende invloed van de PKI en andere niet-islamitische politieke krachten, en over de steeds openlijker dominantie van de Javanen in het bestuursapparaat. Al in 1953 heerde in Atjeh een min of meer permanente staat van verzet tegen het centrale gezag, waarbij het op uitgebreide schaal kwam tot gewapende overvallen door orthodox-islamitische rebellen op militaire steunpunten, ondernemingen en vooral op bruggen, spoorlijnen en andere infrastructuur. De onrust en onveiligheid breidden zich gaandeweg naar het zuiden uit; in 1955 vond zelfs een grote aanslag plaats op het gezamenlijke emplacement van de DSM en de Atjehtram te Besitang, waarbij het station geheel werd verwoest.

Dit smeulende, aanvankelijk nog regionaal begrenste vuur wakkerde in het volgende jaar, 1956, als gevolg van een escalerende samenloop van politieke factoren onverwacht in heel Noord- en Midden-Sumatra aan tot een openlijke militaire rebellie. Als eerste moet in dit verband genoemd worden de uitslag van de algemene verkiezingen van 1955, die de tegenstellingen tussen Java, waar de PNI en PKI sterk in opkomst waren gebleken, en het overwegend islamitische Sumatra aanzienlijk hadden verdipt. Daarbij kwam dat vice-president dr. M. Hatta, die door zijn mede-Minangkabaus maar ook door veel andere Sumatranen bij uitstek als hun vertegenwoordiger op regeringsniveau in Jakarta werd gezien, in juli 1956 te kennen gaf zich niet langer met president Soekarno's politieke koers te kunnen verenigen; later in het jaar legde hij inderdaad zijn ambt neer. De belangrijkste factor evenwel had te maken met de grote reorganisatie van het Indonesische leger, die eind 1955 werd ingezet door de kort tevoren opnieuw als chef-staf aangetreden generaal A.H. Nasution.

Voornaamste doel van diens beleid was het herbevestigen van het centrale opperbevel over een aantal militaire districten in de Buitengewesten, waarvan de leiders zich gedurende de voorafgaande jaren in toenemende mate hadden weten te profileren als populaire voorvechters van regionale zelfstandigheid. Op Sumatra betrof dit in het bijzonder het Militair Territorium I (Tentara & Territorium I, kortweg TT I), Noord-Sumatra, dat eind 1949 was ingesteld en vier regimenten omvatte: het 1ste Regiment in Atjeh, met districtscommando in Kota Raja; het 2de Regiment aan de Oostkust van Sumatra, met Medan als

districts- en territoriaal commando; het 3de Regiment in Tapanuli, met districts-commando te Tarutung; en het 4de Regiment, dat in de aansluitende provincie Midden-Sumatra en de Riau-Achipel was gelegerd en Padang/Bukittinggi (voorheen Fort de Kock) als zetel van het districtscommando had.

Territoriaal commandant van TT I was sinds eind 1950 kolonel Maludin Simbolon, van christelijk Toba-Batakse afkomst maar geboren bij Tarutung, Tapanuli, die als TNI-divisiecommandant gedurende de revolutiejaren in Zuid-Sumatra naam had gemaakt in de strijd tegen de Nederlanders. Dit laatste was nadien overigens geen enkele reden tot een mindere verstandhouding met de Nederlandse Medanners; onder deze groep telde Simbolon veel vrienden en goede kennissen. Met de algemene verzwakking van het gezag van de centrale legerleiding in Jakarta, na generaal Nasutions gedwongen (tijdelijke) terugtreding als opperbevelhebber, had kolonel Simbolon in de jaren na 1952 aanzienlijke invloed weten te krijgen op de bestuurlijke en economische aangelegenheden in Noord-Sumatra, onder versterking van zijn persoonlijke autoriteit.

Een directe consequentie van het mindere belang - ook in financiële zin - dat de Jakartase politiek vanaf 1952 aanvankelijk aan het leger toekende, was een alom voelbare achteruitgang in inkomen en maatschappelijk aanzien van de militairen. Inhakend op de onvrede die dit bij zijn manschappen en officieren oproep, kon Simbolon een groeiend aantal van hen aan zich binden door hen deelgenoot te maken in de lucratieve smokkelhandel in rubber op Malakka en Singapore, die hij met enkele van zijn naaste medewerkers in 1953 was begonnen. Deze schaduwhandel, en daarmee kolonel Simbolons populariteit bij met name de Batak-bevolking, nam spoedig een grote vlucht; de Britse consul Fish rapporteerde in dit verband in december 1956 vanuit Medan: *'Like a rolling snowball, from small beginnings the illegal transactions have assumed bigger and bigger proportions with the years, and recent smuggling scandals in which the Colonel himself has been involved have been hushed up only with great difficulty and considerable embarrassment - plus a good deal of friction with the local civilian authorities. (...) Simbolon has always stoutly maintained that whatever money may have been raised in deals of the kind has been used entirely to bolster up the inadequate budget of Territorium I, and that his hands are clean personally.'*

Kolonel Simbolons steeds vastere greep op de regionale economie - naar schatting nam zijn smokkelorganisatie in 1956 een derde van de totale rubberproductie in Noord-Sumatra af! - en gestaag groeiende populariteit als 'bapak soldadu' maakten, dat hij halverwege de jaren vijftig Jakarta's civiele vertegenwoordigers in Noord-Sumatra al min of meer kon negeren. Iets anders was het met zijn positie ten opzichte van de militaire autoriteiten; generaal Nasutions reorganisatieplannen voorzagen ondermeer in een roulatiesysteem voor de territoriaal commandanten en hun staven, teneinde dezen verdere gelegenheid te ontnemen zich als regionale machthebbers te manifesteren. Simbolon en zijn aanhangiers vormden in deze opzet vanzelfsprekend een der voornaamste doelen, en in TT I kwam het dan ook spoedig tot een eerste krachtmeting tussen de plaatselijke en de nationale militaire leiding.

Als aanleiding daartoe diende vooreerst de voortdurende onrust in Atjeh. Kolonel Simbolon was er goed van bewust dat zijn groeiende macht in noordelijk Sumatra veel weerstand opwekte bij de orthodox-islamitische Atjehers; in zijn visie diende aan het Atjehse 1ste Regiment dan ook zo weinig mogelijk vrijheid van optreden verleend moet worden. Jakarta daarentegen zag juist in deze ontevredenheid met Simbolons regionale opperbevel een kans het zwakke centrale gezag in Atjeh te versterken door nominal, maar al veel meer dan Simbolon lief was, tegemoet te komen aan de Atjehse verlangens naar zeggenschap in de eigen aangelegenheden. Op militair gebied volgde in het kader van deze strategie reeds eind 1955 de benoeming van een Atjeher, luitenant-kolonel Syamaun Gaharu, tot commandant van het 1ste Regiment, onder de vertrouwelijke toegezegging van Nasution dat Simbolon op afzienbare termijn zou worden vervangen.

Hoe effectief deze verdeel-en-heerspolitiek was bleek een jaar later, toen het in december 1956 ten slotte tot de finale confrontatie met Jakarta kwam. Tijdens een geheime bijeenkomst op de 16de van die maand in het militair hoofdkwartier - het DSM-gebouw - te Medan besloten kolonel Simbolon en een aantal mede-dissidenten onder de Noordsumatraanse officieren definitief, desnoods door middel van militaire actie, tot losmaking van TT I van de centrale legerleiding. Een datum voor de geplande coup werd nog niet vastgesteld,

maar vier dagen later zag Simbolon zich plotseling gedwongen tot snel handelen, toen zijn regimentscommandant te Bukittinggi, luitenant-kolonel Ahmad Husein, daar reeds op eigen initiatief het gezag van de provinciaal gouverneur overnam. Op 22 december volgde zo enigszins overhaast een soortgelijke actie in Medan, waarbij Simbolon zijn TT I onafhankelijk van de regering in Jakarta verklaarde en tevens de staat van beleg in de provincie Noord-Sumatra afkondigde. Tegelijkertijd lieten evenwel zowel Simbolon als Husein met nadruk weten, president Soekarno's oppergezag te zullen blijven erkennen, en eisten zij de terugkeer van dr. Hatta als vice-president.

Deze machtsgrepen betekenden voor het bewind in Jakarta de inleiding tot een algemene, jarenlang voortdurende gezagscrisis in de verhouding tot de Buitengewesten. Op Sumatra escaleerde de situatie in de loop van 1957 gestaag verder, toen in maart van dat jaar ook de commandant van TT II (Zuid-Sumatra), kolonel Barlian, in Palembang de bestuursmacht aan zich trok. Tegelijkertijd brak op Celebes de zogenoemde Permesta-opstand uit, waarvan de initiatiefnemers eveneens regionale militaire leiders waren. Een voorlopige climax werd bereikt op 15 februari 1958, toen kolonel Husein via de radiozender van Bukittinggi mede namens Permesta de installatie aankondigde van de Pemerintah Revolucioner Republik Indonesia (Revolutionaire Regering van de Republiek Indonesië, PRRI), onder premierschap van de vroegere minister van Financiën Sjafruddin Prawiranegara en met kolonel Simbolon als minister van Buitenlandse Zaken.

Later in dat jaar leidde deze stap op Celebes en in Midden- en Zuid-Sumatra tot een openlijke staat van oorlog, waarbij de PRRI-opstandelingen ondanks actieve materiële en zelfs militaire steun van de Verenigde Staten door Jakarta's troepen spoedig blijvend in het defensief werden gedrongen. Het zou echter nog tot ver in 1961 duren, voor de leiders van de PRRI zich ten slotte overgaven en alle rebellen de wapens hadden neergelegd. Tegen de betrokkenen in de lagere rangen volgden nadien veelal niet meer dan disciplinaire maatregelen; voor de leiders kondigde president Soekarno op 17 augustus 1961 een generaal pardon af, maar in de praktijk werden de meesten in het volgende jaar naar Jakarta overgebracht en daar alsnog gedetineerd of onder huisarrest geplaatst. Zij kwamen pas echt vrij in 1966, nadat Soekarno uit de presidentiële macht was ontheven.

In december 1956 leek een dergelijke einduitkomst nog bij lange na niet te verwachten. Luitenant-kolonel Huseins machtsvername van 20 december in Midden-Sumatra ondervond direct massale steun bij zijn regiment en bij de Minangkabause bevolking in het algemeen, en toen generaal Nasution als een der eerste tegenmaatregelen het 4de Regiment onder zijn persoonlijk commando stelde, kon dit feitelijk niet meer betekenen dan een papieren letter en bleef Jakarta in deze regio in eerste instantie geheel machteloos. Bepaald succesvoller was de centrale regering evenwel in haar reactie op de coup van de 22ste in Medan, waar kolonel Simbolon zich onvoldoende op zijn zet had kunnen voorbereiden en bovendien zijn machtsbasis overschat bleek te hebben. President Soekarno verklaarde Simbolon de volgende ochtend 'tijdelijk ontheven' van zijn functie, die voorlopig zou worden waargenomen door zijn plaatsvervanger luitenant-kolonel Jamin Gintings of, in geval deze daartoe niet in de gelegenheid zou zijn, door de commandant van het 2de Regiment, luitenant-kolonel A. Wahab Makmur. Na enige aarzeling gaf Gintings onder druk van Makmur inderdaad opdracht tot aanhouding van zijn voormalige superieur en tot bezetting van strategisch belangrijke punten in de stad en omgeving.

Simbolon kon zich zonder enige moeite aan deze tegenactie onttrekken en naar de noordrand van de stad uitwijken, waarbij evenwel slechts een deel van de hem voorheen in naam zo toegedane troepen in Medan hem volgde. Begin januari 1957, toen Nasution plaatsvervanger generaal Gatot Subroto inmiddels in Medan was gearriveerd en Gintings in zijn nieuwe positie had bevestigd, begon Simbolon met zijn enkele honderden, voornamelijk Batakse volgelingen aan een geleidelijke terugtocht naar zijn thuisland Tapanuli, waar hij in Balige aan de zuidpunt van het Tobameer zijn voorlopig hoofdkwartier vestigde. Enkele weken later zou hij zich aansluiten bij kolonel Husein in Midden-Sumatra. Uitbreiding van de opstand naar het noorden bleek toen al niet meer mogelijk, vanwege de omstandigheid dat het Atjehse 1ste Regiment onder luitenant-kolonel Gaharu zijn loyaliteit aan het centrale gezag had bewaard en zich zonder obstructie wel tijdelijk onder direct commando van chef-staf Nasution had laten plaatsen.

In de stad Medan bleef het bij deze hele gang van zaken overigens vrij rustig. Na Simbolons coup van 22 december was het openbare leven er aanvankelijk

goeddeels tot stilstand gekomen, in afwachting van het verdere verloop van de krachtmeting met Jakarta. De KPM en de andere Nederlandse scheepvaartondernemingen hadden echter meteen het zekere voor het onzekere genomen en, zoals een jaar later ook zou gebeuren bij de dreigende overname door de Indonesische autoriteiten, onmiddellijk hun schepen in Belawan opdracht gegeven uit te varen. De navolgende 'operaties' van Gintings troepen tegen Simbolon en de zijnen (in werkelijkheid was het Makmur die de leiding had en op grond daarvan later bij Gatot Subroto dan ook - vergeefs - aanspraak maakte op het regionaal bevelhebberschap) verliepen goeddeels in stilte; afgezien van een enkele onbeduidende schermutseling werd er nauwelijks een schot gelost. De enige actie die in deze periode van regeringswege wel met fors militair vertoon werd uitgevoerd, een parachutistenaanval op het vliegveld op 28 december, was geheel overbodig - Polonia was in wezen steeds in handen van de Jakartagetrouwde luchtmacht gebleven - en liep bovendien op een jammerlijke mislukking uit. Het Britse consulaat meldde over deze merkwaardige gebeurtenis:

'Medan residents living near the airport were amazed after days of silence to hear and see a large transport 'plane circling the area at low altitude without landing. It seemed to be in difficulty. They were even more amazed when they saw a dozen or so parachutists trailing out behind. Whether this operation had been staged by the authorities in Djakarta with a view to strengthening security at the airport in case the Air Force police unit stationed there should prove unreliable, or whether it was designed merely to impress the local population is not known, but the result was disastrous, and only by imposing a strict press censorship on military affairs has it been possible to suppress any open references to it. However, the facts have gradually leaked out and are now common gossip. It seems that, of the 30 odd men who were ordered to jump, only 17 did so. Of these, one was killed, 14 suffered broken limbs, and 2 escaped serious injury. The rest remained in the 'plane. It is said that (a) the 'plane was flying too low, and (b) the men had not received adequate training. All 17 were quietly picked up and removed to the local Military Hospital.'

Met deze nogal anticlimactische afloop van Simbolons couppoging leek voor de centrale regering het directe gevaar van verder machtsverlies in Noord-Sumatra in januari 1957 vooralsnog bezworen. In Medan en directe omgeving hernam het leven snel weer zijn gewone loop, maar dieper in het achterland, met name in Simalungun en de streken zuidelijk van Tebing Tinggi, bleef de situatie nadien bij voortdurend onrustig en onveilig. Steeds weer vonden hier in het verdere verloop van 1957 overvallen en sabotage-acties plaats, die overigens vaker toe te schrijven waren aan allerlei criminale bendes dan aan politiek gefinancierde opstandelingen uit Simbolons achterban. Het definitieve keerpunt ten gunste van Jakarta kwam ook in de noordelijke provincie pas in het voorjaar van 1958, toen aansluitend aan de eerste succesvolle tegenacties van de regerings-troepen in Zuid-Sumatra eveneens Tapanuli en Padang weer geheel onder controle kon worden gebracht en de PRRI-opstandelingen zodoende voorgoed afgesneden raakten van hun aanhang in de Bataklanden.

Deze laatste ontwikkeling werd in gang gezet op 16 maart 1958, toen in Medan in de vroege ochtenduren een aanvankelijk geslaagde machtsvername plaatsvond door opstandige Batak-militairen van het 131ste Bataljon onder leiding van majoor W.F. ('Boyke') Nainggolan. De coup was in eerste instantie bedoeld om de druk van het regeringsleger op het zuiden, waar op 12 maart een grote aanval op Pakan Baru was begonnen, af te leiden naar een nieuw strijdgebied. Ter consolidatie van de opstand in Medan zou tegelijkertijd een strijd macht van PRRI-jongeren onder leiding van kapitein Sita Pohan uit Tapanuli naar de stad oprukken. Deze versterking bereikte Medan echter niet; reeds op de 16de werden Pohans onervaren en pover uitgeruste troepen iets buiten Pematang Siantar volledig uiteengeslagen door Jakarta-getrouwde eenheden van het 2de Regiment. Ook voor Nainggolan keerde het tij al snel. Weliswaar was hij erin geslaagd de resterende regeringstroepen onder leiding van brigade-generaal Jatikusumo in korte tijd geheel uit Medan te verjagen, maar deze konden zich nog dezelfde dag effectief hergroeperen in Belawan en voorbereidingen treffen voor een tegenaanval. Die kwam al daags nadien, toen chef-staf Nasution, die juist het pas heroverde Pakan Baru bezocht, vanuit deze plaats een geslaagde luchtaanval op het Medanse radiostation liet uitvoeren, terwijl paratroepen op het vliegveld Polonia landden en daar met succes een bruggehoofd vormden. Tegelijkertijd werden versterkingen naar Jatikusumo in Belawan gezonden en begon ook kolonel Gintings in Brastagi met de daar gestationeerde troepen van het 2de Regiment aan de optmars naar Medan.

Tegen deze gecombineerde strijd macht bleken de opstandelingen spoedig kansloos; na enkele uren van hevige gevechten werd Nainggolan in de ochtend van 17 maart uit de stad verdreven. Met een deel van zijn aanhang trok hij in de loop van de volgende dagen via secundaire wegen terug naar Tapanuli, onder herhaalde aanvallen van de Indonesische luchtmacht en steeds achtervolgd door Gintings' en Jatikusumo's eenheden. Ook in zijn thuisland bleek het echter niet meer mogelijk substantiële tegenstand te organiseren, nadat de regeringstroepen, gebruik makend van de algemene ontreddering bij de PRRI, er in de tweede helft van april 1958 in slaagden Tarutung, Sibolga en zelfs Padang Sidempuan te bezetten. Slechts met grote moeite kon Nainggolan uiteindelijk met een handvol getrouwden het resterende PRRI-gebied bereiken, dat toen na de inname van Padang, op 17 april tijdens een landingsactie door troepen van de luchtmacht en de marine onder leiding van kolonel Achmad Yani, feitelijk al niet veel meer omvatte dan de bergachtige delen van West-Sumatra rondom Bukittinggi.

Medan vanaf 1960

In de Indonesische geschiedschrijving is het gebruikelijk de periode na 1949 te verdelen in twee grote deeltijdperken: de jaren van president Soekarno's bewind, tot de couppoging en navolgende gebeurtenissen van 1965-1966, en de Orde Baru, de 'Nieuwe Orde' onder de sindsdien regerende president Soeharto. Deze cesuur ligt alleszins voor de hand; de gewelddadige overgang van het tijdperk-Soekarno naar het huidige bewind betekende immers een totale maatschappelijke omwenteling, die in de jaren nadien ondermeer het begin zou blijken van een geleidelijke economische herleving en een algemene, zij het zeer ongelijk verdeelde welvaartsstijging.

Voor Medan geldt dit niet minder dan voor overig Indonesië, maar desondanks is er hier voor gekozen al iets eerder in de geschiedenis van de stad een breekpunt aan te geven, namelijk omstreeks 1960, toen Noord-Sumatra na de onderdrukking van de PRRI-rebellie onder veel strakker toezicht van Jakarta was gekomen en op het economische vlak alom de nadelige gevolgen van de nationalisatie van het Nederlandse bedrijfsleven merkbaar werden. Deze laatste waren in Medan en elders aan Sumatra's Oostkust wellicht ernstiger dan in veel andere delen van Indonesië, vanwege de vergaande afhankelijkheid van de regio van de buitenlandse ondernemingslandbouw en daarmee samenhangende bedrijfstakken, en zullen hierna dan ook als afzonderlijk deelonderwerp aan de orde komen.

De gebeurtenissen van 1965-1966 daarentegen kunnen in dit bestek slechts zijdelings worden aangestipt. Zoals overal elders werd in Medan en achterland in de loop van de eerste maanden na september 1965 een algemene politieke zuring doorgevoerd, die in naam was gericht tegen - veronderstelde - communistische sympathisanten van de coupplegers. In de praktijk ontaarde dit spoedig in een massale, bloedige klopjacht door politie, leger en extreme moslim-groepen op alles en iedereen die de nieuwe machthebbers en hun plaatselijke representanten in de weg zouden kunnen staan, waarbij vanzelfsprekend en passant talloze persoonlijke afrekeningen plaatsvonden en onvermijdelijk ook roof en plundering op uitgebreide schaal voorkwamen.

Hoewel ze uiteindelijk waarschijnlijk niet zo langdurig en excessief zijn geweest als bijvoorbeeld in Oost-Java of op Bali, hebben deze moord- en rampok-acties in het Medanse zonder twijfel aan enige duizenden mensen het leven gekost. Gespecificeerde gegevens daaromtrent ontbreken echter in de officiële geschiedschrijving van deze periode, evenals over de precieze loop van de gebeurtenissen en over de rol van de verantwoordelijke autoriteiten en groepen. Informele bronnen bieden daarvoor geen wezenlijk alternatief; niet alleen zijn deze door hun aard nauwelijks controleerbaar, maar bovendien blijkt op dit collectieve trauma van 1965-1966 ook in de huidige Indonesische samenleving nog altijd een zodanig politiek taboe te rusten, dat het praktisch onmogelijk is dienaangaande ooggetuigenverslagen van een aanvaardbare nauwkeurigheid en volledigheid op te tekenen.

Eenmaal geconsolideerd, heeft de Orde Baru sinds de late jaren zestig in het kader van haar economische vijfjarenplannen wel toegezien op een aanzienlijke verbetering en uitbreiding in de statistische registratie van demografische en economische ontwikkelingen, zowel op landelijk als op regionaal en plaatselijk niveau. Deze omstandigheid maakt het mogelijk, afgelijnd op gefundeerde

wijze aandacht te geven aan de twee trends die in de meest recente geschiedenis van Medan voornamelijk bepalend zijn geweest voor het ontstaan van de huidige primaafunctie ten opzichte van de overige steden op Sumatra: de snellere bevolkingsgroei en de versterking van Medans bovenregionale centrumfunctie door ondermeer de succesvolle diversificering van de economie.

Economische neergang in de beginjaren zestig; verdwijning van de tabakscultuur

De ondertoezichtstellingen in december 1957 en aansluitende nationalisaties van het Nederlandse bedrijfsleven in Noord-Sumatra kwamen voor de meeste betrokken ondernemingen en employés als een grote schok. Vanwege de toenemende politieke en economische instabiliteit en de escalatie van het Nieuw-Guinea-conflict was men er vanaf het midden van de jaren vijftig algemeen van overtuigd geraakt dat de nabije toekomst grotere moeilijkheden met zich mee zou brengen; met een zo plotselinge, definitieve afloop had echter nauwelijks iemand gerekend - de bui zou ook ditmaal wel weer overwaaien, was doorgaans de verwachting. Zoals achteraf duidelijk is geworden, bestonden ook aan Indonesische zijde bij de meer gematigde politici en economen grote twijfels aan de juistheid van deze confrontatiekoers, maar een weg terug bleek als gevolg van de overhaaste radicaliteit waarmee de eerste stappen waren gezet, onder de gegeven politieke verhoudingen in binnen- en buitenland spoedig niet meer mogelijk.

De nationalisaties begonnen al direct in 1958 en waren tegen het eind van 1961 vrijwel voltooid; in de meeste gevallen ontstonden diepgaande conflicten tussen de Indonesische overheid en de eigenaars van de overgenomen bedrijven over de compensatieregeling, waarover veelal pas aan het eind van de jaren zestig, onder het nieuwe bewind van president Soeharto, overeenstemming werd bereikt. In de praktijk werden de werkzaamheden van de ondernemingen evenwel al direct na de overname gecontinueerd, op leidinggevend niveau in de eerste maanden van 1958 deels nog door het Nederlandse kader onder toezicht van de militairen, nadien door inderhaast aangeworven buitenlandse of Indonesische employés. Vanzelfsprekend werden na enige tijd ook de bedrijfsnamen veranderd. De DSM ging bijvoorbeeld in 1963 over naar de Indonesische Staatsspoorwegen, terwijl de verschillende grote cultuurondernemingen voortaan alle P.T. Perkebunan ('Plantagemaatschappij') heetten, met als enig onderling onderscheid een toegevoegd nummer; de roemruchte Deli Maatschappij en geassocieerde bedrijven ressorteerden sindsdien onder P.T. Perkebunan IX. Bij de banken werd de Escompto Bank (Nederlandsch-Indische Escompto-Maatschappij) omgezet in de Bank Dagang Negara, de Nationale Handelsbank (Nederlandsch-Indische Handelsbank) werd op termijn Bank Bumi Daya, en de 'Factorij', het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Esplanade in Medan, kwam nu in gebruik bij de Bank Expor-Import.

Voor de bedrijfsvoering lagen de ernstigste directe gevolgen van de nationalisaties en het gedwongen vertrek van de Nederlanders vooral op het vlak van verlies van expertise en - in het geval van de exportgerichte cultuurbedrijven - buitenlandse handelscontacten, en van tekorten aan waardevast investerings- en werkkapitaal. Zoals door sommige Indonesische economen reeds was voorzien, volgde in de jaren vanaf 1958 dan ook alom een daling van produktie en kwaliteit, in het bijzonder bij de zo kennis- en arbeidsintensieve tabaks cultuur. De verminderende opbrengsten leidden in deze branche al snel tot omvangrijke braakleggingen en 'onwettige occupatie', onder navenant verlies van werkgelegenheid. De permanente, minder gevoelige cultures van oliepalm, thee, rubber en cacao hadden in eerste instantie minder te lijden, maar ontkwamen op iets langere duur evenmin aan de negatieve gevolgen van ontoereikend beheer en uitval van nieuwe investeringen.

Op macro-economisch niveau betekende deze gang van zaken voor Noord-Sumatra en in aanzienlijke mate ook voor Indonesië als geheel een regelrechte ramp; mede door de samenloop met enkele extern bepaalde, uiterst nadelige ontwikkelingen op het politieke vlak. De Nederlandse ondernemingslandbouw en geassocieerde bedrijven waren in 1957 nog altijd goed voor zo'n 70% van de totale produktiewaarde in de provincie; hun snelle neergang leidde in de volgende jaren dan ook tot een drastisch verlies aan overheidsinkomsten uit belastingen en invoer- en uitvoerheffingen, terwijl de werkloosheid onder met name de plattelandsbevolking evenredig sterk toenam. De centrale regering compen-

seerde de mindere revenuen door een openlijker inflatoire geldpolitiek, waardoor de koopkracht van de gemiddeld toch al snel verarmende bevolking nog verder daalde. Tegelijkertijd kregen de strijdkrachten, die met het neerslaan van de opstanden in Sumatra en Celebes vanaf 1958 al sterk aan invloed wonnen, op alle beleidsterreinen nog meer voorrang toen het in 1961 tot een gewapend conflict met Nederland om Nieuw-Guinea kwam en twee jaar later president Soekarno zijn politiek van 'konfrontasi' met de nieuwe buurstaat Maleisië inzette. Deze prioriteitstelling leidde algemeen tot verdere verwaarlozing van de economie, terwijl tezelfder tijd een voortdurend groter deel van de produktie van rijst en een aantal andere belangrijke goederen voor het militaire apparaat werd gereserveerd.

Vooral als gevolg van deze laatste omstandigheid kwam het onder de armere bevolking in Medan en achterland, waar de cultuurgebieden altijd al afhankelijk waren geweest van rijstimport, in de jaren 1961-1964 periodiek tot ernstige tekorten aan voedsel en andere dagelijkse levensbehoeften. Broedeloos geworden plantagewerkers stroomden en masse naar de stad in de hoop hier nog enig middel van bestaan te vinden, terwijl de toenhoog oplopende inflatie het ook voor degenen die nog wel betaald werk hadden, vaak nauwelijks meer mogelijk maakte de schaarser wordende rijst te betalen. Alleen wie over harde valuta als Amerikaanse en Straits dollars beschikte, kon op de bloeiende zwarte markt het karige plaatselijke aanbod aanvullen met illegaal ingevoerde waar uit Malakka en Singapore - aan de officiële confrontatiepolitiek tegen hun volksgenoten aan de overval hadden met name de Atjehers, de Kustmaleiers en de Chinezen van Sumatra doorgaans weinig boodschap, en de aloude smokkelhandel over de Straat van Malakka ging in deze jaren dan ook gewoon door.

Dezelfde beginjaren zestig waren in Noord-Sumatra zoals elders in Indonesië tevens een periode waarin de communistische partij PKI en de vele al dan niet openlijk met haar geassocieerde maatschappelijke organisaties gedurig meer greep op de samenleving kregen. In samenhang met de toenemend anti-westerse en vooral anti-Amerikaanse en -Britse koers die president Soekarno in de internationale politiek ging varen en de groeiende algemene ontreddering van de economie, maakte deze ontwikkeling het ook voor buitenlandse ondernemingen als Goodyear, Harrisons & Crosfield en Socfindo, die na 1957 wel hun activiteiten in Noord-Sumatra hadden mogen voortzetten, steeds moeilijker rendabel te opereren. Tevens leidde de sterkere communistische invloed bij de groeiende malaise in de Noordsumatraanse cultuurgebieden tot de *de facto* sanctionering van een illegale kolonisatiepraktijk waarmee de ondernemingen in het Delische al langere tijd te maken hadden gehad, de zogenoemde onwettige occupatie.

Zoals eerder aangehaald, was in 1945 en 1946 de Indonesische revolutie bijna overal in Atjeh en aan de Oostkust van Sumatra gepaard gegaan met zeer gewelddadige acties tegen de inheemse bestuursadel. Het geëerde politieke motief daarbij was de veronderstelde pro-Nederlandse houding van deze elite, maar op een aardser plan bood de 'sociale revolutie' de activisten natuurlijk ook een uitstekende gelegenheid zich meester te maken van de bezittingen van de bestuursadel. Vrijwel alle getroffen adellijke behuizingen werden dan ook eerst grondig gerampot alvorens in brand gestoken te worden, zoals aan de Oostkust van Sumatra begin 1946 ondermeer gebeurde met het paleis van de sultan van Langkat in Tanjung Pura en het oude paleis van de sultan van Deli in Medan. Veel verstrekkender en blijvender gevolgen waren er evenwel ten aanzien van het adellijke landbezit, doordat de sociale revolutie ook de oude feodale rechten van de Maleise vorstenhuizen ontkende en daarmee tevens de rechtsgeldigheid van de concessies die in het verleden door de sultans aan Nederlandse en buitenlandse cultuurondernemingen waren verleend.

In de praktijk betekende dit, dat vanaf eind 1945 de bevolking op uitgebreide schaal ondernemingsgronden in bezit begon te nemen en voor eigen doeleinden te bewerken. Onder deze 'onwettige occupanten' waren alle regionale etnische groepen vertegenwoordigd; in Deli werd de meerderheid evenwel spoedig gevormd door Bataks, die daartoe in steeds grotere aantallen uit het achterland toestroomden. De Nederlandse herovering van Deli in de Eerste Politionele Actie maakte in 1947 voor korte tijd min of meer een einde aan deze gang van zaken, maar onmiddellijk na de soevereiniteitsoverdracht begon het proces in alle omvang opnieuw. Doelwit van de illegale landbezitters waren logischerwijs in de eerste plaats de gronden met een niet-permanente cultuur als tabak en sisal, waar de periodieke braaklegging de inbezitname vergemakkelijkte.

De praktische uitvoering van zo'n bezetting was even effectief als eenvoudig; op een tevoren verkend land werden in de loop van één nacht in alle haast zo veel mogelijk huisjes van bamboe en atap opgetrokken en akkertjes afgebakend door pisangstammen te planten. De volgende ochtend vond de grondeigenaar of concessiehouder ter plaatse dan opeens een complete desa, waarvan de gedwongen ontruiming bij het heersende sociaal-politieke klimaat zo kort na de onafhankelijkwording voor de Nederlandse of andere buitenlandse onderneming natuurlijk geen haalbare kaart meer was. De positie van de onwettige occupanten werd feitelijk nog versterkt toen per 15 augustus 1950 formeel de deelstaat Oost-Sumatra werd opgeheven. Gedurende de verdere jaren vijftig bleven de Nederlandse cultuurondernemingen, in het bijzonder in de tabak, steeds onder dreiging van verder grondverlies door onwettige occupatie, al werd de houding van de Indonesische autoriteiten met de jaren wel minder tolerant ten opzichte van de landbezitters. Op termijn kwam een zekere evenwichtssituatie tot stand, waarin de ondernemingen hun positie mede konden consolideren door terreinen na de tabaksteelt niet braak te laten liggen, maar formeel in gebruik te houden door er terstond suikerriet of een gewas voor natuurlijke bemesting te planten.

In 1958 en volgende jaren echter lokten de nationalisaties van de Nederlandse bedrijven en de economische malaise opnieuw een golf van onwettige occupaties uit, die nu als gevolg van de algemene verlinking van het politieke klimaat nauwelijks meer tegenstand ontmoetten. Zoals voorheen richtte deze zich in de eerste plaats op de tabaksondernemingen, waar de uittocht van het Nederlandse kader en het uitbliven van werkcapitaal en investeringen het eerst en op meest uitgebreide schaal tot produktieverlies en braaklegging hadden geleid. Als resultaat waren ten tijde van de machtswisseling in 1965-1966 reeds ca. twee derde van alle Delische tabaksgronden aan de Perkebunans onttrokken. Ook in de eerste verwarde maanden nadien gingen de massale landbezettingen nog geruime tijd door en zelfs onder de huidige politieke omstandigheden, die toch aan de macht van de staat, de strijdkrachten en het bedrijfsleven nauwelijks enige beperking stellen, blijkt het in de praktijk vrijwel onmogelijk de illegale vestiging geheel te onderdrukken, laat staan langer gevestigde occupanten te verdrijven.

Wie tegenwoordig Deli bezoekt, zal er zo goed als geen tabakscultuur meer aantreffen. Wat de betrokken maatschappijen sinds de jaren zestig nog aan areaal hebben kunnen behouden, wordt nu bijna overal permanent met suikerriet bebouwd, een gewas met een veel lager economisch potentieel dan tabak maar met als voordelen dat het relatief weinig expertise vereist, de onderneming blijvend vrijwaart van ongewenste opgezette, en een produkt levert waarvan de afzet op de binnenlandse markt in elk geval verzekerd is. Het zou te ver voeren deze uiteindelijke ondergang op rekening te schrijven van de onwettige occupanten, maar zeer zeker hebben hun activiteiten, door de omvang en continuïteit ervan, een rol van aanzienlijke betekenis gespeeld. Daarnaast was vooral van belang dat al tijdens de Japanse bezetting de tabakscultuur zeer ernstige schade had geleden, terwijl de verminderde vraag naar sigarettabak sinds de jaren vijftig eveneens een probleem vormde. De doodsteek voor de Deli-tabak werd echter zonder twijfel gegeven door het ondoordachte nationalisatie- en uitwizzingsbeleid van de Indonesische centrale regering, dat de sector onder de slechtst denkbare economische en politieke omstandigheden op slag beroofde van ten minste drie onontbeerlijke elementen: kennis, kapitaal en internationale afzetmarkten. Voor de eerste twee heeft men nadien nooit adequate vervanging kunnen vinden. Ten aanzien van de derde factor meende de regering in Jakarta in 1959 een alternatief te hebben geschapen door de buitenlandse veilingen van Indonesische tabak van Amsterdam naar Bremen te verplaatsen. Van deze ook weer voornamelijk politiek geïnspireerde, op zichzelf staande maatregel, waarvan de rechtsgeldigheid in de Bondsrepubliek overigens direct werd aangevochten door de VDM, kon echter voor Deli geen reële positieve werking meer uitgaan.

Medan wordt een miljoenenstad

Bij de volkstelling van 1961 werd voor Medan een totaal inwonertal van 479.098 geregistreerd, hetgeen toen een toename van 77% betekende ten opzichte van de stand der bevolking per eind 1951. Weer tien jaar later echter, bij de volkstelling van 1971, bleek de stadsbevolking toegenomen tot 635.562, een totale aanwas van nog geen 33%.

De redenen voor deze relatief geringe groei moeten vanzelfsprekend voor een belangrijk deel worden gezocht in de sterk verslechterde sociaal-economische situatie na 1957, toen met de neergang van de ondernemingslandbouw in Noord-Sumatra ook het bedrijfsleven in de steden door een diepe malaise werd getroffen. Weliswaar leidde dit tevens tot een vrij omvangrijke trek van werkloos geworden plantagearbeiders naar Medan en andere steden, maar met name in de slechtste jaren 1961-1964 kwam toen ook een aanzienlijke tegenstroom op gang, van verarmde Javaanse en andere Indonesische stadsbewoners die de voedseltekorten en inflatiemisère trachten te ontluchten door tijdelijk onderdaak te zoeken bij hun familieleden in de kampongs en desa's in het achterland. Eenzelfde trend deed zich voor bij het Chinese bevolkingsdeel, waar velen hun toevlucht zochten bij de volksgenoten in Malakka en Singapore.

De gebeurtenissen van 1965 en 1966, met name de maandenlang aanhouden-de straatterreur in het kader van de jacht op 'communisten', hebben waarschijnlijk eveneens tot een vrij omvangrijke uittocht uit Medan geleid, al is het op grond van de beschikbare gegevens niet mogelijk dienaangaande precieze uitspraken te doen. Evenmin kunnen de bevolkingscijfers duidelijke aanwijzingen geven omtrent het aantal dodelijke slachtoffers in deze jaren; een te verwachten 'tekort' van enkele duizenden Medanners zou immers ten hoogste ca. 1% van het totale inwonertal omvatten, een afwijking die bij een zo grote bevolking alleszins binnen de grenzen van de normale demografische fluctuat valt. Gecombineerd maakten deze ontwikkelingen in elk geval, dat de netto-aanwas over de periode 1961-1971 als geheel nauwelijks groter was dan men op grond van de natuurlijke geboorten- en sterftecijfers had mogen verwachten.

In het volgende decennia evenwel zette de stormachtige bevolkingsgroei van de jaren voor 1960 hernieuwd door. In 1975 overschreed het inwonertal de 1 miljoen zielen, met per 31 december van dat jaar een totaal van 1.041.137. De volkstelling van 1980 leverde 1.373.747 inwoners op, per 31 december 1985 waren het er al 1.594.934, en bij de volkstelling van 1990 werden 1.730.052 Medanners geregistreerd. De grens van 2 miljoen inwoners werd gepasseerd in de tweede helft van 1996; de prognoses voor het jaar 2000, wanneer opnieuw een landelijke volkstelling is gepland, voorzien dan een groot totaal van ca. 2,2 miljoen inwoners. Medan is daarmee nu naar inwonertal de vierde stad van Indonesië geworden, na Jakarta, Surabaya en Bandung, en tevens de grootste Indonesische stad buiten Java. Op Sumatra werd deze positie van 'primate city' overigens al bereikt in 1951, toen de bevolkingsaanwas door de eerste uitbreiding van het gemeentelijke grondgebied voldoende bleek om de tot dan toe grootste stad, Palembang, voorbij te streven. De voorsprong op deze rivalen ook op de derde grote stad op Sumatra, Padang, is inmiddels zeer aanzienlijk; Palembang telt tegenwoordig ca. 1,1 miljoen inwoners, Padang ca. 700.000.

Ten aanzien van de relatieve bevolkingstoename in de jaren na 1970, valt op dat veruit de grootste groei heeft plaatsgevonden in het eerste decennium, tot 1980: bijna 125%, tegen slechts ca. 26% over 1980-1990 en - naar verwachting - ca. 24% over 1990-2000. De voornaamste reden daarvoor ligt in de tweede uitbreiding van de gemeente (Kotamadya) Medan in 1973 (effectief 1974), van 5.130 ha naar 26.150 ha. Geannexeerd werden toen aan de noordzijde ondermeer Belawan, Labuhan Deli en de zuidwaarts aansluitende, merendeels al met kampongs bezette landen tot Pulo Brayan, en aan de west-, zuid- en zuidoostzijde, grenzend aan de bestaande bebouwing van Medan Baru, Polonia en Teladan, een brede zone van nog overwegend landelijke ondernemingsgronden. Bij elkaar waren deze toevoegingen goed voor een administratieve bevolkingsgroei van ca. 240.000 inwoners. Daarnaast speelde in deze eerste periode onder de Orde Baru ongetwijfeld een zeker 'inhaaleffect' bij de land-stad-migratie een rol, die in de magere jaren zestig zoals aangegeven ver onder het niveau van de voorgaande decennia was gebleven, maar zich nu met de voornamelijk in de grote steden geconcentreerde economische opbloeい in de jaren zeventig massaler dan ooit manifesteerde.

De afname van Medans bevolkingsgroei vanaf ca. 1980, tot het huidige niveau van gemiddeld 2,2% per jaar, wordt door de autoriteiten graag toegeschreven aan het succes van hun *dua anak cukup*-politiek, het overheidsbeleid gericht op de maatschappelijke acceptatie van kleinere gezinnen met maximaal twee kinderen. Ontegenzeggelijk heeft de onophoudelijke en nadrukkelijke bevordering van de 'twee kinderen is genoeg'-politiek sinds de introductie ervan halverwege de jaren zeventig in Medan evenzeer als elders in Indonesië tot opmerkelijke resultaten geleid, maar als enige verklaring kan deze niet toereikend zijn, waar immers gedurende vrijwel de gehele voorgaande geschiedenis van Medan eerder het migratiesaldo dan de natuurlijke aanwas bepalend was voor de bevolkingsgroei.

Aannemelijk is, dat in de laatste vijftien jaar ook de trek uit het achterland naar Medan is afgomen, zo niet in absolute aantallen dan toch wel procentueel, als gecombineerd gevolg van de geleidelijke verbetering van de leefomstandigheden in de landelijke gebieden en de toenemende verzadiging van de stedelijke arbeidsmarkt voor ongeschoolden en de informele dienstensector, waarin de meeste migranten na aankomst in de stad gebruikelijkerwijs hun eerste emplooi vinden. Verder moet in aanmerking worden genomen, dat het bij de hiervoor gepresenteerde bevolkingsaantallen gaat om officiële cijfers, afkomstig van volkstellingen en de gemeentelijke bevolkingsregistratie op basis van persoonsgebonden vestigingsvergunningen. Zoals alle grote Indonesische steden, kent Medan echter ook een substantiële 'illegale' bevolking, bestaande uit nieuwkomers van elders die (nog) geen vestigingsvergunning hebben en derhalve in de statistieken niet worden meegeteld. De omvang van deze 'onzichtbare' extra-bevolking kan realistisch geschat worden op 10 à 15% van het officiële inwonertal; in de huidige situatie zou dit dus neerkomen op zo'n 200.000 tot 300.000 personen.

Een derde factor in samenhang met de mindere bevolkingsgroei is, dat Medan als gevolg van de algemeen toenemende mobiliteit van de bevolking steeds minder vaak het einddoel is van land-stad-migranten, maar in veel gevallen nog slechts een 'tussenstop' in de trek naar de uiteindelijke bestemming, de lokende metropool Jakarta. Ook onder de reeds lang gevestigde Medanners manifesteert zich in recente jaren een toenemende migratiebeweging naar de hoofdstad. Als laatste moet worden gewezen op het feit dat alle bevolkingscijfers betrekking hebben op de stad Medan binnen de gemeentegrenzen. In de werkelijke situatie heeft de bebouwing van het stedelijke gebied deze evenwel al ruimschoots overschreden en moeten feitelijk ook omringende plaatsen als Binjai, Lubuk Pakam, Pancur Batu en Tanjung Morawa tot Groot-Medan worden gerekend. Op basis van het tegenwoordig door de overheid in de ruimtelijke planning gehanteerde concept Mebidang (Medan-Binjai-Deli-Serdang), telde de grootstedelijke agglomeratie halverwege de jaren negentig reeds ca. 2,6 miljoen inwoners.

Wat ten slotte de veranderingen in de etnische samenstelling van Medans bevolking sinds de beginjaren zestig betreft, zette de eerder gesignaleerde trend van toenemende diversificatie versterkt door, ten koste van het voorheen overheersende Chinese en Javaanse element. Bestond in 1961 het aandeel van de Chinezen nog uit ca. 19% (houders van Indonesische en buitenlandse nationaliteiten gezamenlijk) van de totale bevolking van Medan, in 1977 was dit verder afgomen tot ca. 15,5%, terwijl de tegenwoordige schattingen - precieze cijfers zijn niet beschikbaar voor de meest recente jaren - al uitgaan van ten hoogste ca. 11%. Eenzelfde procentuele teruggang heeft plaatsgevonden met betrekking tot de Voor-Indiërs, die in 1961 nog ca. 1,2% van de stadsbevolking uitmaakten, maar nu waarschijnlijk zelfs geen 0,5% meer halen - inclusief degenen in deze nogal heterogene groep die in plaats van de Indonesische nationaliteit het staatsburgerschap van India, Pakistan, Bangladesh, Maleisië of Singapore hebben. Voor zowel Chinezen als Voor-Indiërs geldt evenwel, dat ze nog altijd zeer goed herkenbaar zijn als afzonderlijke bevolkingsgroep en als voorheen in meerderheid geconcentreerde wonen in de oude wijken in het stadscentrum ter weerszijden van de spoorbaan, in Petisah en in Kampung Keling.

Een zekere mate van etnische segregatie is overigens ook waar te nemen bij de andere, van oorsprong al Indonesische bevolkingsgroepen, die tegenwoordig tezamen goed zijn voor ca. 87% van het totaal, tegen nog ca. 78% in 1961. Het Javaanse aandeel daarin wordt geleidelijk aan kleiner, als gevolg van de grotere toeloop van Bataks, Maleiers, Minangkabaus en Atjehers. Over de huidige getalsverhoudingen tussen deze vijf grootste Indonesische etnische groepen zijn geen precieze gegevens beschikbaar, maar volgens de editie 1995-1996 van het informatieboek dat de gemeente Medan nu jaarlijks uitgeeft, *Kota Medan - Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat*, geeft de hiervoor angehouden volgorde tevens de positie naar afnemende omvang weer. Dezelfde bron noemt de wijken Sukaramai en in mindere mate Kota Ma(t)sum, beide gelegen aan de zuidoostkant van de oude stad, als woongebieden bij uitstek van het Minangkabause bevolkingsdeel, terwijl Helvetia, aan de tegenoverliggende, noordwestelijke stadsrand, net als het nabijgelegen Glugur vooral bewoond wordt door Javanen. Karo-Bataks vormen een meerderheid in de buitenwijken Padang Bulan en Titi Rante, pal ten westen van het vliegveld Polonia, en Toba-Bataks zijn getalsmatig dominant in Teladan, de wijk rond het gelijknamige sportstadion ten zuiden van Kota Masum, en in Sungai Putih, het westelijke stadsdeel tussen Helvetia en de uitvalsweg naar Binjai.

Medan als 'Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat'

Na de stagnatie en verarming gedurende de eerste helft van de jaren zestig, heeft Medan in de afgelopen drie decennia onder de Orde Baru zoals veel andere delen van Indonesië een periode van opmerkelijk economische opbouw en groei doorgemaakt. De radicale pro-westerse wijziging van de politieke koers na 1965 opende de deuren voor nieuwe buitenlandse investeringen in Noord-Sumatra, terwijl het eerste noodherstelplan en de navolgende economische vijfjaarplannen van de nationale overheid zorgden voor verbetering van de jarenlang verwaarloosde infrastructuur, het onderwijs en de bestuurlijke efficiëntie. Daarbij bleek het nieuwe bewind in staat de inflatie tot een aanvaardbaar niveau terug te dringen en stond het garant voor de handhaving, desnoeds met harde middelen, van arbeidsrust en politieke stabiliteit. Dit laatste betekende weliswaar tevens dat geen wezenlijke veranderingen in de bestaande machts- en bezitsverhoudingen tussen de verschillende sociale klassen werden geduld, maar al met al heeft dit beleid op termijn toch kunnen leiden tot een algemene welvaarts-toename. Medan en overig Noord-Sumatra hebben daarvan waarschijnlijk een meer dan gemiddeld profijt getrokken; het per capita inkomen van de Medanse bevolking lag in 1995 met ca. US\$ 1.300 per jaar ruim eenderde hoger dan dat van Indonesië als geheel, al moet daarbij wel worden bedacht dat ook het gemiddelde prijsniveau hier hoger is.

De meest dringende macro-economische problemen waarmee Medan en de Oostkust van Sumatra aan het eind van het tijdperk Soekarno in 1966 hadden te kampen, kwamen deels nog altijd voort uit de gevolgen van de nationalisaties van de Nederlandse bedrijven en van het algemeen ontoereikende economische beleid van de Indonesische overheden in die jaren. Na de gestage uitbreiding van areaal en produktie in de cultuur gedurende de jaren vijftig, raakten de genaaste ondernemingslandbouw en de daarmee geassocieerde bedrijven vanaf 1960 in een acute crisis, die allerwegen leidde tot stagnatie en in een aantal gevallen, zoals in de tabaks cultuur, zelfs tot een dramatische terugval van de opbrengsten. Zoals ook bij de eerdere crises in de jaren dertig en aan het eind van de vorige eeuw het geval was geweest, werd daardoor tevens nogmaals op ruwe wijze de aandacht gevestigd op een dieper liggend probleem van de regionale economie, namelijk de veel te grote afhankelijkheid van slechts één sector, de ondernemingslandbouw.

De noodzakelijkheid tot economische diversificatie werd door het nieuwe bewind algemeen ingezien, maar in de eerste tientallen jaren na 1966 kon het beleid voorlopig alleen gericht zijn op produktieherstel binnen de bestaande structuur. Het voorheen hier gevestigde Nederlandse bedrijfsleven heeft daarbij geen rol van betekenis meer gespeeld, al is in een aantal gevallen wel weer een beroep gedaan op de expertise van oud-planteren uit Deli. Nieuwe investeringen kwamen voornamelijk van de andere westerse bedrijven, in het bijzonder van het Amerikaanse Goodyear, van de Indonesische overheid en, in steeds toenemende mate, van (Chinees-)Indonesische, Maleisische en Singaporese ondernemers. Een gunstige omstandigheid was, dat gedurende vrijwel het gehele tienvak sinds 1966 de vraag naar rubber, palmolie en enkele andere Noordsumatraanse cultuur- en bosbouwprodukten op peil is gebleven en van de prijsontwikkeling derhalve een constante stimulans voor verdere economische groei is uitgegaan.

Een indruk van de resulterende produktietename geeft de tabel hieronder, waarin het aandeel van de zeven belangrijkste categorieën van regionale produkten in de uitvoer via de haven van Belawan over de jaren 1967-1995 is weergegeven.

Uitvoer van regionale produkten via Belawan 1967-1995, x 1000 kg

	1967	1980	1995*
Palmolie/palmkernen	171.927	535.743	570.000
Rubber en rubberwaren	186.345	379.132	316.000
Thee, koffie, cacao, tabak, specerijen	17.613	63.594	121.000
Groenten en fruit	8.369	47.616	108.000
Andere agrarische prod.	16.102	111.281	234.000
Hout en houtprodukten	20.274	59.236	187.000
Aardolieprodukten	120	13.000	56.000

*schatting, afgerond

Naar uitvoerwaarde was in alle drie de genoemde jaren overigens niet palmolie het belangrijkste exportproduct, maar rubber. In 1995 was deze goed voor ca. 40% van Belawans totale exportwaarde, tegen palmolie ca. 22%; de categorie van 'agrarische genotmiddelen' (thee, tabak, koffie, cacao, specerijen) nam toen met ca. 18% de derde plaats in. Met het gegeven dat groenten en fruit, andere agrarische produkten en hout in 1995 samen nog eens ca. 11% van de uitvoerwaarde besloegen, kan daaruit veilig worden geconcludeerd dat ook tegenwoordig de economie van de regio nog vrijwel geheel op de ondernemingslandbouw en de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen is gebaseerd. Bij deze gevolutieerde moeten echter wel enkele nuanceringen worden aangebracht.

In de eerste plaats heeft zich met name in de laatste twee decennia een aanzienlijke mate van diversificatie voorgedaan *binnen* deze primaire sector als geheel. Zo is tegenwoordig de grootschalige teelt van groenten en fruit sterk in opkomst, niet alleen ten behoeve van de plaatselijke markt, maar vooral voor verwerking tot duurzame produkten en voor de directe export naar ondermeer Singapore, Taiwan, Japan en Europa. Verder is de bijna totale reductie van de tabaksteelt in zekere zin gecompenseerd door de sterke uitbreiding van het cacao-areaal, een permanente boomcultuur die een langdurig en hoogwaardig rendement levert. Een andere veelbelovende, recentelijk opkomende deelssector, waarvan de produktie in de tabel nog niet is weergegeven, is de kustvisserij en de teelt van garnalen en andere schaaldieren. In 1967 speelde deze nog geen enkele rol, maar in 1980 bestond reeds ca. 2,4% van de exportwaarde uit vis en schaaldieren, en in 1995 zelfs al zo'n 5%. Ook in dit geval gaat een belangrijk deel van de uitvoer naar Singapore, het Verre Oosten en Europa. Ten slotte moet worden opgemerkt dat de totale waardestijging van Noord-Sumatra's export aan cultuur- en natuurprodukten sinds 1966 een zodanig hoge vlucht heeft genomen, dat daarvan eerder een remmende dan een stimulerende werking op de investeringen in andere economische sectoren verwacht kon worden. In 1967 werd via Belawan voor ca. US\$ 100 miljoen aan produkten in deze categorieën uitgevoerd, tegen US\$ 980 miljoen in 1980 en US\$ 2.100 miljoen in 1995.

In dit geheel van Noord-Sumatra's recentere economische ontwikkeling nam en neemt Medan een centrale plaats in. Na 1966 bleven de regionale zetels van de grote binnen- en buitenlandse cultuur- en handelsmaatschappijen merendeels hier gevestigd, terwijl ook de nieuwkomers in het cultuurbedrijf, met meestal Chinese eigenaars van Java, Maleisië of Singapore, er veelal hun hoofdkantoor kregen of op zijn minst een belangrijk filiaal openden. De stad bleef daarnaast de standplaats van het hoofdkantoor van Pertamina - opvolger van de BPM - in Noord-Sumatra en toen in de jaren zeventig bij Lhoksumawe aan de noordkust van Atjeh de grootschalige exploitatie van de plaatselijke aardgasvelden ter hand werd genomen, koos de uitvoerende buitenlandse oliemaatschappij, Mobil Oil, eveneens Medan als hoofdzetel. Weliswaar is deze laatste enkele jaren geleden naar Jakarta overgeplaatst, maar over het geheel genomen leverde het herstel van de ondernemingslandbouw en delfstoffenwinning in Noord-Sumatra voor Medan op deze wijze na 1966 een niet onaanzienlijke versterking van de hoogwaardige kantoorfunctie en de werkgelegenheid op managementsniveau op, met alle gunstige 'trickle down'-effecten van dien.

Veel belangrijker in dit verband werd evenwel de snelle opkomst van Medan als centrum van interinsulaire en internationale doorvoerhandel. Vrijwel alle bulk- en stukgoederenvervoer overzee van en naar Noord-Sumatra verloopt nog via Medans haven Belawan; alleen de olie-export uit Llangkat gaat merendeels als vanouds over de olieterminal van Pangkalan Susu. De overige havens van enig belang in de provincie, Sibolga aan de westkust en Tanjung Balai in Asahan, beschikken nog niet over de faciliteiten voor de ontvangst en afhandeling van grotere zeeschepen en liggen bovendien, als gevolg van de nadrukkelijke gerichtheid op Medan-Belawan van de oorspronk koloniale infrastructuur, sterk perifeer ten opzichte van het economische kerngebied van Noord-Sumatra. Belawan daarentegen bezit al sinds 1986 een moderne containerterminal met bijna 10 ha aan opslagcapaciteit, die nu reeds ongeveer de helft van al het internationale goederenvervoer via deze haven verwerkt.

De totale omvang van de goederenexport via Belawan beliep in de periode 1990-1995 op jaarrichting een gemiddelde van ca. 2,7 miljoen ton, tegen nog slechts 1,3 miljoen ton in 1980 en niet meer dan 426.000 ton in 1967; voor de import bedroegen de cijfers gemiddeld ca. 1,1 miljoen ton per jaar over 1990-1995, ca. 622.000 ton in 1980 en ca. 176.000 ton in 1967. Daarbij komt dan nog een interinsulaire, binnenlandse goederenstroom via Belawan, die sinds 1967 in

vergelijkbare mate is toegenomen en in 1995 in totaal (in- en uitgaand tezamen) ca. 6,1 miljoen ton omvatte. Bedenk men verder dat deze op zichzelf al spectaculaire groeiijfers nog ruimschoots overtroffen worden door de toename in waarde van de doorgevoerde goederen, dan zal het aannemelijk kunnen worden dat juist deze sector tegenwoordig bij uitstek de kurk is waarop de Medanse economie drijft. Het is vooral op grond van dit overwegende belang dat Medan zich nu bij monde van het plaatselijk en regionaal bestuur officieel presenteert als *Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat*, de 'Westelijke Toegangspoort van Indonesië'.

De betekenis van deze functie reikt overigens veel verder en dieper dan alleen op het gebied van de goederendoorvoer, al is dit wel de sector waar de gunstige effecten, in de vorm van arbeidsplaatsen op alle niveaus, overheidsinkomsten en diverse afgeleide economische activiteiten, het best en in meest directe zin waarneembaar zijn. Zo was het op grond van deze exclusieve toegangspoort-positie van Medan-Belawan logischerwijs ook hier, dat na ca. 1980 de eerste nieuwe industrievestiging van enige betekenis in Noord-Sumatra tot stand kwam. In meerderheid gaat het daarbij vooralsnog om ondernemingen in het kleinbedrijf met maximaal vijftien werknemers, waarvan Medan er in 1995 reeds ca. 6.200 telde. Grote industrieën hebben de voordelen van Medan als standplaats nog niet echt ontdekt; in totaal zijn er nu ca. 350 gevestigd, waarvan evenwel slechts enkele - voornamelijk in de petrochemische sector - werkelijk tot het grootbedrijf gerekend kunnen worden. Evenmin vindt men er filialvestigingen van multinationale ondernemingen; voor zover sprake is van buitenlandse investeringen in de Medanse industrie, zijn deze in hoofdzaak afkomstig uit Singapore en Maleisië.

Deze in theorie minder gunstige aspecten ten spijt, heeft de industriesector in Medan-Belawan zich in recente jaren een opmerkelijk sterke positie in de plaatselijke economie verworven. Momenteel levert zij ca. 2% van de jaarlijkse exportwaarde via Belawan, met een totaal van ca. US\$ 40 miljoen, terwijl in 1980 nog zo goed als geen uitvoer van industrieprodukten plaatsvond. De belangrijkste voortbrengselen zijn schoeisel, kleding, rubber- en lederwaren, verduurzame voedingswaren en dranken, bouwmaterialen (voornamelijk naar andere Indonesische eilanden), metaalwaren en petrochemische produkten. Bijzonder gunstig is het effect voor de werkgelegenheid in Medan en directe omgeving, waar het merendeels om zeer arbeidsintensieve produktie gaat. In totaal geeft de sector nu gereeld werk aan naar schatting 50.000 personen, ofwel 4% van de potentiële beroepsbevolking in de leeftijd 15-64 jaar. Daarbij gaat echter van de industriesector een sterk stuwend werk uit op het dienstverlenende bedrijfsleven; de totale werkgelegenheid in samenhang met de Medanse industrie kan op grond daarvan al veilig geschat worden op ca. 70.000 arbeidsplaatsen.

Deze succesvolle ontwikkeling is mede te danken geweest aan een consequent bevorderingsbeleid van de gemeentelijke overheid, in het kader van het algemene, nationale industrialisatiebeleid neergelegd in de opeenvolgende Repelita's. De stimulerende rol van de gemeente steunt ondermeer op zogenoemde partnerschapsprogramma's, waarbij bedrijven in ruil voor investeringen in Medan voordelen verkrijgen bij kredietbemiddeling, toewijzing van nieuwe vestigingslocaties, lokale belastingen en vergunningen. Tegelijkertijd kan via deze programma's een zekere mate van sturing plaatsvinden, in het bijzonder met het doel ongewenste milieu-effecten te voorkomen of op te heffen. Het merendeel van de kleine bedrijven is nog altijd gevestigd in de oudere stadsdelen, met name in het Chinese kwartier en in de aansluitende zones noord- en zuidwaarts langs de spoorlijn, en tussen de woonbebouwing langs de uitvalswegen naar Binjai en Tanjung Morawa. Zij zorgen daar voor veel overlast en milieuschade, en de gemeente probeert dan ook bestaande bedrijven in dit gebied te bewegen tot verplaatsing van hun activiteiten naar enkele recentelijk aangelegde industrieterreinen buiten de bebouwde kom.

Nieuwe industriële bedrijven met vijftien of meer werknemers krijgen tegenwoordig uitsluitend nog een vestigingsvergunning voor deze buitenterreinen; overigens gaat hun voorkeur doorgaans al uit naar zo'n locatie, in verband met de steeds toenemende problemen van bereikbaarheid en ruimtebeslag in de oudere stadsdelen. Tot nu toe zijn binnen de gemeente Medan reeds twee grote industrieterreinen in gebruik. Het oudste, aangelegd aan het eind van de jaren tachtig, omvat een complex van 200 ha halverwege Belawan en Pulo Brayan onder de naam Kawasan Industri Medan (KIM) of Medan Industrial Estate. Van het tweede terrein is de aanleg begonnen in 1994; het gaat om een voorlopig

650 ha groot complex in het noordelijke stadsdeel Labuhan Deli, in de onmiddellijke nabijheid van de Belawanse havens. Bij dit Kawasan Industri Baru (KIB) is tevens een export-vrijhandelszone voorzien, waarvan een grote extra-impuls voor de regionale economie wordt verwacht; vooruitlopend aan latere uitbreidingen, is hier in totaal 1000 ha land voor industrievestiging gereserveerd. Een derde project, waarvan de uitvoering is gepland voor de laatste jaren negentig, betreft de verhuizing van een aantal bedrijfjes op het gebied van de traditionele leerbewerking en schoenmakerij naar een - mede als toekomstige toeristische attractie bedoeld - ambachtskwartier in de zuidoostelijke wijk Medan Tenggara.

Dat Medan met Belawan als voornaamste in- en uitvoerhaven van Noord-Sumatra tevens vestigingsplaats van een relatief groot aantal handelsondernemingen is, zal geen verbazing wekken. In totaal waren binnen de gemeente Medan in 1995 ruim 28.000 bedrijven in deze sector geregistreerd, variërend van grote gecombineerde handels- en cultuurondernemingen als Socfindo en P.T.P.P. London Sumatra Indonesia (voorheen Harrisons & Crosfield) tot de kleinste pasarwinkeltjes. Inclusief het nauw geassocieerde bankwezen bieden zij gezamenlijk geregeld werk aan naar schatting 170.000 personen, zo'n 14% van de Medanse bevolking in de produktieve leeftijd; aan indirecte werkgelegenheid door aanvullende dienstverlening mogen daar nog ten minste 70.000 arbeidsplaatsen worden bijgeteld. Onder de internationaal opererende firma's zijn veel grote bedrijven, deels voortzettingen van de oude Nederlandse en andere buitenlandse handelsondernemingen, in toenemende mate echter ook relatieve nieuwkomers met connecties in Maleisië, Singapore, Taiwan, China, Japan en Korea. In deze topsector zijn gecombineerde activiteiten binnen één bedrijf of formele associaties met cultuurondernemingen en banken eerder regel dan uitzondering. Bij de middelgrote handelsfirma's daarentegen, die in het algemeen meer op de intra-Indonesische markt zijn georiënteerd, gaat het bijna altijd om enkelvoudige ondernemingen, met een sterk overwicht van Chinese familiebedrijven.

Dit laatste geldt ook voor de midden- en kleinbedrijven onder de gespecialiseerde detailhandel, die in alle vormen nog altijd in sterke mate geconcentreerd is in het Chinese kwartier in de oude stad, in Kampung Keling en in Petisah. In de pasarhandel overheert echter het Batakse en Minangkabause element, evenals in de diverse, min of meer informele vormen van straatverkoop. Daarnaast is in Medan in de laatste vijftien jaar, zoals overal elders in Indonesië, ook het grootwinkelbedrijf sterk opgekomen. Dit heeft ondermeer zijn neerslag gevonden in de vestiging van filialen van de bekende Indonesische warenhuisketens als Mitra en Matahari en, deels in combinatie hiermee, in de bouw van enkele reusachtige winkelplaza's, die hier naar hun Amerikaanse voorbeelden *shopping malls* heten of, op z'n Indonesisch, *shoping mals*. De grootste en bekendste is de Medan Mal, die in de beginjaren negentig verrees op het terrein van de in 1972 afgebrande Centrale Pasar tussen Jl. Sutomo (Wilhelminastraat) en Jl. Tanjung Pura (Sportlaan) en nu een doorlopend geheel vormt met de achterliggende nieuwe toko-hallen.

In direct verband met het grote belang van de handelssector in Medan staat vanzelfsprekend de massale aanwezigheid ter plaatse van het bankwezen, met naast de regionale hoofdkantoren van de verschillende Indonesische particuliere en staatshandelsbanken ook een ruime vertegenwoordiging van buitenlandse banken. Op alle niveaus van handel en kredietwezen neemt Medan nu weer, zoals indertijd onder Nederlands bewind, regionaal een zeer dominerende positie in. Hoewel dit cijfermatig niet goed is aan te tonen, beslaat het verzorgingsgebied ten aanzien van deze en andere centrumfuncties tegenwoordig een aanzienlijk groter achterland dan in de vooroorlogse jaren. De sterk verbeterde en uitgebreide communicatie- en transportmogelijkheden maken een veel wijdere distributie van goederen en diensten mogelijk, terwijl anderzijds vanwege de sinds de jaren vijftig bestaande en nog voortdurende versterkte positie van Medan als 'primate city' van Sumatra, steeds minder concurrentie uit kan gaan van secundaire centra als Palembang, Padang, Jambi en Pakan Baru. Tot de directe economische invloedssfeer van Medan mag in de jaren negentig feitelijk al het gehele noordelijke deel van Sumatra gerekend worden, met behalve de provincie Noord-Sumatra ook Atjeh (Aceh) en de noordelijke delen van de provincies West-Sumatra en Riau.

Een vierde sector waarin de poort- en centrumfunctie van Medan zich opvallend manifesteert, is het interinsulaire en internationale personenverkeer. Belawan is behalve zijn goederen- en containerhaven ook nog altijd zeer belangrijk voor het passagiersvervoer overzee, zij het dat de geregelde in-

ternationale verbindingen tegenwoordig beperkt zijn tot de veerdienst op het Maleisische eiland Penang. In 1995 passeerden in totaal bijna 115.000 inkomende en ca. 153.000 uitgaande zeereizigers de terminal, waarbij voor beidestromen het binnenlandse en internationale verkeer ongeveer gelijk van omvang waren. Onder de inkomende passagiers bevonden zich in dat jaar bijna 25.000 buitenlandse bezoekers, in meerderheid uit Maleisië en Singapore. De functie van Belawan voor het passagiersvervoer naar verre internationale bestemmingen is nu evenwel geheel overgenomen door de luchthaven Polonia. Daar passeerden in 1995 ca. 200.000 inkomende en ca. 165.000 uitgaande reizigers met vluchten van en naar het buitenland, naast nog eens 1,3 miljoen passagiers op de binnenlandse lijnen. Polonia heeft momenteel al directe internationale vliegverbindingen met ondermeer Amsterdam, Penang, Kuala Lumpur, Singapore en Guang Zhou, terwijl uitbreidingen naar Bangkok, Hongkong, Taipeh en Tokio zijn voorzien voor de nabije toekomst.

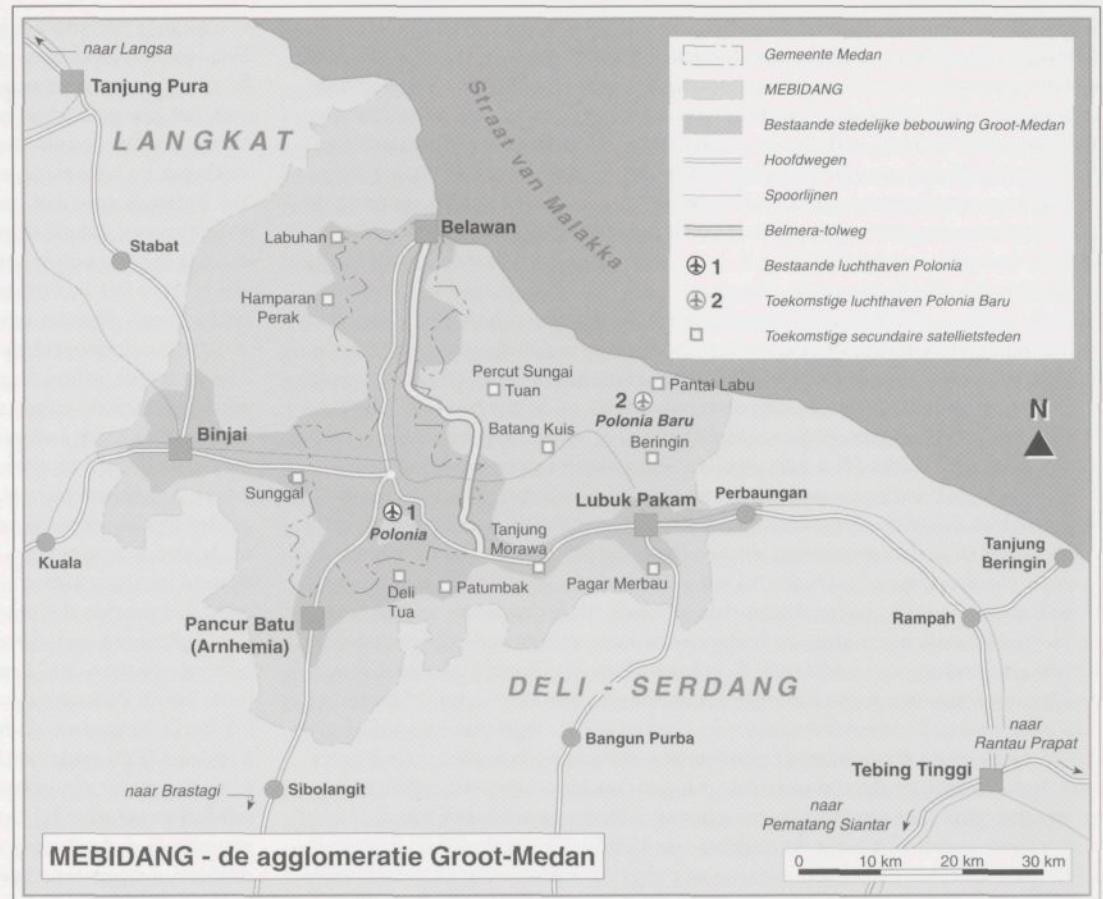
Een belangrijk aandeel in het internationale vliegverkeer op Medan heeft de snel toenemende toeristenstroom naar Noord-Sumatra. In 1995 bezochten in totaal ca. 224.000 buitenlanders de stad voor een korter of langer verblijf. Ongeveer 67% is afkomstig uit Azië en het Pacifische gebied, met een sterk overwicht van Singaporezen, Maleisiërs, Taiwanzen en Japanners; 30% komt uit Europa, van wie weer ruim een derde uit Nederland, en 3% is Amerikaan. Vrijwel alle toeristen doen Medan slechts voor een kort bezoek van hooguit enkele overnachtingen aan, doorgaans als begin- en/of eindpunt van een reis langs de bekende Noord- en Westsumatraanse vakantiebestemmingen rond het Toba-meer en de Padangse Bovenlanden. Als plaatselijke attracties gelden voornamelijk het sultanspaleis, de Mesjid Raya, de koloniale architectuur aan Lapangan Merdeka (Esplanade) en Jl. A. Yani (Kesawan), de dierentuin en de krokodillenfarm; daarnaast zijn er meestal dagexcursies naar Brastagi en het Orang Oetan-rehabilitatieproject bij Bukit Lawang, ca. 85 km westelijk van Medan. De toeristische dienstverlening wordt evenwel door de Medanse overheid en het bedrijfsleven algemeen gezien als een sector met bijzonder groepotentieel. In de laatste jaren is de accommodatie dan ook uitgebreid met verscheidene grote hotels van internationaal niveau, in aanvulling op het oude Hotel de Boer - tegenwoordig Hotel Dharma Deli - en de andere resterende etablissementen uit de Nederlandse tijd, zoals het bekende pension Astoria, dat nu in geheel vernieuwde staat de naam Hotel Angkasa draagt. Momenteel biedt de toeristische branche in Medan al vast werk aan ca. 8.000 personen; indirect, met aanvullende dienstverlening, kan worden uitgegaan van een totaal van ca. 15.000 arbeidsplaatsen, ofwel ca. 1,3% van de potentiële beroepsbevolking.

Een laatste aspect van Medans dominantie als centrale stad in noordelijk Sumatra komt naar voren uit het belang van de hier gevestigde bestuurlijke en militaire instanties en de institutionele dienstverlenende instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg. Al sinds de beginjaren zestig, na de mislukte Sumatra-opstanden, maar vooral na de definitieve machtsovername door de Orde Baru in 1966, heeft de centrale regering in Jakarta met kracht gestreefd naar versterking van haar gezag in Noord-Sumatra. In het kader van deze publikatie kan hierop om verschillende redenen niet worden ingegaan, maar het zal duidelijk zijn dat dit beleid onder de gegeven omstandigheden tevens een aanzienlijke uitbreiding van het militaire apparaat betekende; ook in deze zin was en is Medan de toegangspoort tot de regio.

Een ruwe schatting gaat uit van een totaal van ten minste 20.000 personen die in Medan en directe omgeving op enigerlei wijze rechtstreeks een vaste werkkring aan deze militaire macht ontlenen. Het indirecte werkgelegenheids-effect is veel groter, mogelijk zelfs het dubbele, waar immers vrijwel alle materiële verzorging van dit apparaat door externe dienstverleners wordt geleverd. Op het gebied van het burgerlijk bestuur heeft Medan als vanouds een centrumfunctie als hoofdstad van de provincie Noord-Sumatra, waar alle daarmee verbonden instellingen op het hoogste niveau zijn gevestigd. De totale personeelbezetting van de diverse bestuurlijke instanties in Medan, inclusief die van de gemeente en de plaatselijk gedetacheerde ambtenaren van de centrale regering, omvat ca. 7.000 personen. Ook in dit geval echter mag de totale werkgelegenheid, als gevolg van de noodzakelijke externe dienstverlening aan het ambtenarenapparaat, bij benadering verdubbeld worden.

Een geheel nieuwe centrumfunctie van Medan, althans in vergelijking met de situatie onder Nederlands bewind, is die op het gebied van het onderwijs. Waar dit ter plaatse voor 1950 op het hoogste niveau slechts vertegenwoordigd

Het grootstedelijke plangebied Mebidang (Medan-Binjai-Deli-Serdang), dat tegenwoordig wordt gehanteerd als basis voor Medans toekomstige stedebouwkundige ontwikkeling. Een der meest ingrijpende veranderingen in de infrastructuur is de voorziene verplaatsing van de luchthaven Polonia naar een locatie bij Pantai Labu, ruim 30 km ten noordoosten van het centrum van Medan. De vliegcrash van 26 september 1997, waarbij een toestel van Garuda als gevolg van een navigatiefout kort voor de landing op Polonia neerstortte bij Sibolangit en die aan 234 mensen het leven kostte, heeft eens te meer aangetoond dat de huidige ligging van het vliegveld behalve veel overlast ook ontoelaatbare veiligheidsrisico's voor de stadsbevolking met zich meebrengt. Afbeelding: Asia Maior.

was door welgeteld één HBS en twee Muloscholen, en daarbij in het algemeen naar aantal instellingen in verhouding tot de bevolkingsomvang zeer beperkt was gebleven, telt de stad tegenwoordig bijna 800 basisscholen, een kleine 700 scholen voor voortgezet lager, middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs, en ca. 60 instellingen voor hoger onderwijs. Tot die laatste categorie behoren inmiddels verscheidene technische hogescholen en universiteiten, met naast de Universitas Sumatera Utara (Staatsuniversiteit van Noord-Sumatra, ca. 28.000 studenten) de kleinere Universitas Islam Sumatera Utara (USIU), de protestantse Universitas Methodis Indonesia en de katholieke Universitas HKBP Nomensen. Het aantal scholieren en studenten op alle schoolinstellingen gezamenlijk bedraagt ca. 650.000 (1995), van wie in het hoger en voorbereidend hoger onderwijs ruwweg de helft afkomstig is van buiten Medan en een zeer aanzienlijk aantal ook van buiten de provincie Noord-Sumatra. De directe werkgelegenheid verbonden met de Medanse onderwijsvoorzieningen omvat in totaal ongeveer 30.000 arbeidsplaatsen; indirect levert deze sector naar schatting aan zo'n 50.000 mensen werk.

Even belangrijk ten slotte is de regiofunctie van Medan voor de regionale gezondheidszorg, zij het dat deze in vergelijking met de bevolkingstoename en de ook in vooroorlogse jaren al zeer adequate voorzieningen ter plaatse minder spectaculair is uitgebreid dan die op onderwijsgebied. Naast de twee grote staatsziekenhuizen, RS Adam Malik en RS Dr. Pirngadi, kent Medan op dit hoogste verzorgingsniveau tegenwoordig nog meer dan 30 particuliere instellingen, waaronder het oude Sint-Elisabeth; tezamen tellen deze ca. 14.000 bedden. Verder zijn er verspreid over de stad nog ca. 300 lagere centra van gezondheidszorg, variërend van kleinere, secundaire hospitalen tot poliklinische wijkgezondheidscentra, kraamklinieken en medische hulpposten. De totale werkgelegenheid in de gezondheidssector beloopt in directe zin ca. 12.000 arbeidsplaatsen, indirect mag worden uitgegaan van ca. 20.000.

Mebidang

Als geheel is de herrijzenis van Medan na het midden van de jaren zestig zonder twijfel een succesverhaal. Tegelijkertijd echter hebben de economische groei en

de spectaculaire bevolkingstoename, mede door de zeer ongelijke verdeling van de welvaart, geleid tot het ontstaan van een reeks nieuwe problemen, merendeels van een schaal die de capaciteiten en bevoegdheden van de gemeentelijke overheid langzamerhand te boven dreigt te gaan. In hoofdzaak gaat het daarbij om twee onderling verweven categorieën: enerzijds de primair economische problemen in samenhang met de bestaande maatschappijstructuur, aan de andere kant de problemen voortkomend uit de steeds omvangrijker en vaak conflicterende ruimtelijke behoeften van ondermeer het weg- en railvervoer, de woningbouw, de vestiging van industrieën, de havenfunctie en het vliegverkeer.

Wat de eerste categorie aangaat, wordt elke bezoeker van Medan al direct bij aankomst geconfronteerd met het meest dringende aspect daarvan, namelijk de nog altijd veel te grote werkloosheid en verborgen werkloosheid. Hoewel de economische groei in Medan na 1966 vooral heeft plaatsgevonden in relatief arbeidsintensieve sectoren, heeft de resulterende toename in het aantal formele arbeidsplaatsen geen gelijke tred kunnen houden met de groei van de beroepsbevolking. Weliswaar neemt de natuurlijke bevolkingsgroei geleidelijk aan af, maar de toeloop uit het achterland naar de stad gaat gestaag door, terwijl ook de onevenwichtige leeftijdsopbouw van de Medanse bevolking - meer dan 30% is jonger dan 15 jaar - voor een onverminderd massale vraag naar werk zorgt. De migranten en de schoolverlaters worden in economische zin als vanouds dan ook nog voor een aanzienlijk deel opgevangen in de zogenoemde informele sector, een verzamelnaam voor allerlei vormen van particuliere commerciële dienstverlening buiten het officiële circuit. Daartoe behoren min of meer formele activiteiten als het rijden van fiets- en brommertaxi's, werken als huisbediende en het verlenen van gids-, kruiers- en koeliediensten, maar ook hooguit gedoogde bezigheden in de kleine straatshandel, prostitutie, etc. Daarnaast belanden vanzelfsprekend velen uiteindelijk in de criminale sfeer of in de bedelarij.

Zoals oorspronkelijk ook de ambtenarij en sommige andere formele sectoren, is de informele sector sterk overbezett: in de oudere delen van Medan zijn bijna alle straathoeken en andere strategische locaties permanent bezet door verkopers en bedelaars, op het station en het vliegveld verdringt zich een menigte sjouwers om ieder stuk bagage van enige omvang, en elke westerse bezoeker wordt op

een wandeling door de stad steeds gevuld door een stoet hoopvolle becarijders. Voor de honderdduizenden Medanners in deze sociaal zwakste groep is de dagelijkse praktijk er nog altijd een van vergaande uitzichtloosheid en diepe armoede, een situatie waarin elke tegenslag in de vorm van bijvoorbeeld een wat langduriger ziekte of de noodzaak tot hulp aan een familielid elders direct de bestaansbasis kan wegnemen. De verzadiging van Medans informele sector, en trouwens ook van de meeste andere sectoren, heeft sinds de beginjaren tachtig mede geleid tot het ontstaan van een substantiële door-migratie naar Jakarta en ook tot een omvangrijke praktijk van veelal illegaal gastarbeiderschap in het rijkere buurland Maleisië.

Bij de gegeven politieke verhoudingen is op afzienbare termijn voor de achterblijvers geen verbetering in hun positie te verwachten. De overheid erkent de sociaal-economische problemen ten volle en heeft in recente jaren enkele basisvoorzieningen getroffen om tenminste enig soelaas te bieden, ondermeer de vaststelling van een minimumloon van omgerekend ca. f 4,50 per dag, de vestiging van een gemeentelijk arbeidsbemiddelingskantoor en de opname van een onevenredig groot aantal werkzoekenden in de eigen organisaties. Van een structurele, op meer nivellering gerichte beleidswijziging ten gunste van het welzijn van de maatschappelijke onderklasse kan echter onder de Orde Baru geen sprake zijn. Op basis van de autoritaire politieke structuur en de heersende liberaal-economische beginselen van het bewind wordt de oplossing van de bestaande sociaal-economische problemen voornamelijk verwacht van verdergaande, door de overheid gestimuleerde en gestuurde economische groei, in combinatie met een krachtig voortgezet beleid tot vermindering van de natuurlijke bevolkingsaanwas en van de land-stad-migratie.

Deze sturende en stimulerende rol van de overheid valt voor een belangrijk deel op het terrein van de ruimtelijke ordening, waarbij inmiddels niet meer wordt uitgegaan van de gemeente Medan als grootste planningseenheid, maar van het grootstedelijke planologische concept Mebidang. Dit acroniem staat voor een 163.378 ha groot gebied, bestaande uit de aaneensluitende territoria van de gemeenten Medan en Binjai en een deel van de kapubaten (regentschap) Deli-Serdang, dat in 1993 formeel is aangewezen voor de verdere ontwikkeling van de agglomeratie Groot-Medan. In aansluiting op het al sinds 1976 van kracht zijnde Masterplan voor de gemeente Medan, is in dat jaar tevens een eerste structuurschets voor Mebidang gepresenteerd, waarin enkele hoofdlijnen van het gecoördineerde planologische beleid van gemeente, provincie en nationale overheid voor de komende jaren worden voorgesteld. Naast de al besproken en nog geheel op het oude Masterplan gebaseerde aanwijzing en uitbreiding van nieuwe industrieterreinen en handelszones, richten deze beleidsadviezen zich in het bijzonder op een betere sturing van de fysieke grootstedelijke groei door de ontwikkeling van een aantal satellietsteden rondom Medan, en op verdere bevordering van Medans toegangspoort-functie door ingrijpende verbetering van de infrastructuur in Mebidang.

De groei van Medan als gevolg van de enorme, vooral door toeloop uit het achterland veroorzaakte bevolkingsaanwas heeft zich sinds de beginjaren vijftig op ten minste drie verschillende wijzen gemanifesteerd. De overgrote meerderheid van de tostromende migranten behoorde tot de laagste inkomensgroepen en was derhalve, als in de voorafgaande Nederlandse periode, voor een onderkomen aangewezen op een al dan niet legal opgetrokken behuizing in bestaande of nieuwe kampongs. Aanvankelijk ontstonden de nieuwe kampongs vooral aanluitend aan oudere of in elk geval temidden van al aanwezige bebouwing; later breidden deze volkswijken zich ook uit tot ver buiten de stad, met name in de zones langs de uitvalswegen, de spoorlijnen en de rivieroever, en op enkele oude tabaksondernemingen in de omgeving waar zich grote aantallen 'onwettige occupanten' hadden kunnen nestelen. Tot ver in de jaren zeventig leidde de ongebredelde groei van deze 'spontane bebouwing' tot dramatische verslechtering van de gemiddelde woonomstandigheden bij de betrokken bevolkingsgroep, veelal tot een niveau dat Medan sinds de eerste 'wilde' decennia van zijn bestaan niet meer had gekend.

Gedurende de laatste twintig jaar evenwel is van overheidswege via kampongverbeteringsprojecten veel gedaan om zulke wantoestanden uit te bannen. Het huidige beleid is er in het bijzonder op gericht geen nieuwe ongeplande uitbreidingsmeer te laten plaatsvinden, maar de kampongbevolking vooraf al te reguleren door ondermeer de aanwijzing en ontsluiting van daarvoor bestemde terreinen

en de beschikbaarstelling van goedkope bouwkredieten. Tot een sociaal huisvestingsbeleid in de vorm van het aanbieden van een ruim bestand aan betaalbare huurwoningen voor de laagste inkomensgroepen, zoals in Nederland en elders in West-Europa wordt gevoerd door gemeenten en woningcorporaties, is het echter tot nu niet gekomen, evenmin als indertijd onder Nederlands bewind. In de praktijk blijkt ook tegenwoordig nog een aanzienlijk deel van de armste bevolking niet in de gelegenheid, gebruik te maken van de overheidsfaciliteiten voor kampongbevolkers-in-spe, en ontstaan hier en daar op de meest ongunstige en gevaarlijke plaatsen toch steeds weer nieuwe, van alle voorzieningen verstoken illegale buurtjes.

In de gevallen dat nieuwkomers zich in bestaande kampongs vestigen, overlapt deze vorm van stedelijke groei met een tweede aspect van verstedelijking, namelijk de in recente decennia allerwegen sterk toegenomen verdichting van bewoning en bebouwing. Waar Medan vroeger ook in de oudere en armere stadsdelen een opvallend groen en ruim aanzien had, is daar tegenwoordig bijna alle beschikbare ruimte bebouwd en wordt overal steeds meer hoogbouw toegepast. Dit geldt voor de langer bestaande kampongs, die intussen goeddeels zijn verbeterd tot min of meer 'formele' woonwijken met duurzame bebouwing en infrastructuur, maar in nog veel sterkere mate voor het zakenkwartier in het centrum en de oude woonbuurten daar omheen. Zelfs Polonia, voorheen bij uitstek een ruim opgezette villawijk, heeft in de laatste jaren een nadrukkelijk stedelijk karakter gekregen, mede door de vestiging van tal van grote banken en hotels. In dit stadsdeel leidt dit weliswaar nog niet tot grote moeilijkheden, maar elders hebben de verdichting en daarmee samenhangende ontwikkelingen aanleiding gegeven tot ernstige problemen van verkeersoverlast, vervuiling en onbereikbaarheid, reden voor de overheid om in haar algemene planologische beleid nu meer nadruk te leggen op ruimtelijke spreiding van stedelijke functies.

Een derde uiterlijke vorm van Medans stedelijke groei vanaf 1950 betrof de uitbreidingen volgens het patroon dat hier en in andere Indische steden in de jaren twintig en dertig al werd toegepast bij de aanleg van nieuwe woonwijken voor de middelbare en hogere inkomensgroepen. De gemeente droeg daarbij op basis van een goedgekeurd formeel uitbreidingsplan zorg voor de verwerving van de gronden, de aanleg van wegen en andere infrastructuur en de verkaveling. Eenmaal bouwrijp, werd de grond rechtstreeks uitgegeven aan particulieren of aan projectmaatschappijen, die er - al dan niet voor eigen risico - woonhuizen voor de doorverkoop bouwden en hun klanten doorgaans ook aan de nodige financiering konden helpen. Sindsdien vrijwel onveranderd gebleven, heeft deze praktijk vooral in de laatste vijftien jaar een grote vlucht genomen, nu de economische opbloei in Medan naast de kleine groep van oude en nieuwe rijken ook een meer substantiële (lagere) middenklasse heeft doen ontstaan. Vrijwel alle nieuwe woonwijken boven kampong-niveau worden tegenwoordig op deze wijze gerealiseerd, variërend van de allereenvoudigste, uit hout opgetrokken *perumahan* (wooncomplexen) als bijvoorbeeld in de vissersnederzetting Nelayan Indah bij Labuhan tot de meest exclusieve 'estates' van de superrijken als Royal Sumatra, Taman Malibu Indah en Taman Polonia Indah.

Voor alle vormen van stedelijke groei geldt dat binnen de gemeente Medan de verdere mogelijkheden daartoe intussen steeds meer beperkt raken. Bouwgronden voor geplande uitbreidingen kunnen feitelijk alleen nog ontwikkeld worden aansluitend aan de bebouwing van Belawan en Labuhan, in het laaggelegen, bandjirgevoelige kustgebied; in de wat hogere zuidelijke stadsdelen zijn de grenzen van het gemeentelijke grondgebied bijna overal bereikt. 'Spontane' kampongbevolking wordt door de overheid als ongewenst gezien, evenals verdere verdichting van bebouwing in de centrale stadsdelen. In alle gevallen leidt doorgaande groei van Medan binnen of direct aansluitend aan de bestaande stad tot een nog hogere druk op het stedelijke voorzieningenapparaat, dat op een aantal punten - met name het verkeer, de afvalverwerking en de afwatering - reeds sterk overbelast is.

In het Mebidang-concept is derhalve voorzien dat de toekomstige metropolitane groei vooral plaats zal vinden in een aantal kleinere kernen rondom de centrale stad. Enkele daarvan, zoals Labuhan Deli, Binjai, Pancur Batu (het vroegere Arnhemia), Tanjung Morawa en Lubuk Pakam (het bestuurlijke centrum van de kabupaten Deli-Serdang), zijn nu al min of meer ontwikkelde kleine en middelgrote steden met adequate eigen institutionele en commerciële voorzieningen. Zij hebben dankzij hun ligging aan de voornaamste uitvalswegen ook vrij goede verbindingen met Medan en zijn om die reden tevens aan-

gewezen als secundaire economische ontwikkelingscentra, waar ondermeer vestiging van lichte industrieën zal worden gestimuleerd. De andere kernen, Deli Tua, Patumbak, Sunggal, Hamparan Perak, Percut Sungei Tuan, Batang Kuis, Pantai Labu, Pagar Merbau en Beringin, zijn gemiddeld nog kleiner en liggen minder goed bereikbaar ten opzichte van Medan. Hier zal dan ook de nadruk meer op de woonfunctie komen te liggen, ten behoeve waarvan evenwel nog aanzienlijke extra investeringen voor snellere verbindingen met de centrale stad en Belawan nodig zullen zijn.

De toegangspoort-functie van Medan, hoe bevorderlijk op zichzelf ook voor de economische ontwikkeling van het metropolyne gebied, heeft als belangrijke nadelige consequentie een zeer grote en nog voortdurende toenemende belasting van de stedelijke infrastructuur door het doorgaande verkeer, in het bijzonder het wegvervoer. Alle wegverbindingen tussen de haven Belawan en het achterland - ook dat in de kustgebieden elders! - lopen in eerste instantie door Medan, waar zich tevens de eindstations van het interlokale trein- en busverkeer bevinden. Ook het vliegverkeer is volledig op de centrale stad gericht; de luchthaven Polonia, nog altijd op dezelfde locatie als in de vooroorlogse jaren, ligt tegenwoordig zelfs geheel temidden van nieuwe woonwijken, met alle overlast van dien. Bij alle verkeersstromen van buitenaf zijn in de gemeente Medan ook nog eens zo'n 700.000 motorvoertuigen geregistreerd (1997), een aantal dat jaarlijks met ca. 15% toeneemt. Weliswaar bestaat deze vloot voor ca. 65% uit motorfietsen, maar bij verdere welvaartsgroei zal in de nabije toekomst het aandeel van de personenauto's en minibussen, samen nu nog iets minder dan 10%, zonder twijfel sterk toenemen.

Halverwege de jaren tachtig waren de resulterende verkeersproblemen in Medan reeds zo urgent geworden dat de gemeente, vooruitlopend op een algemeen structuurplan in het kader van het toen nog in ontwikkeling verkerende Mebidang-concept, tot aanzienlijke infrastructurele ingrepen moest overgaan om ten minste het doorgaande zware vracht- en busverkeer uit het stadscentrum te weren. Naast een algemeen moderniserings- en verbredingsproject voor de belangrijkste bestaande bruggen en wegen in de gemeente, is in dit verband voor de jaren na 1987 vooral de aanleg van de zogenoemde Belmera te noemen, een vierbaans tolweg tussen Belawan, Medan en Tanjung Morawa, die het verkeer tussen de haven en de belangrijke uitvalsweg naar Tebing Tinggi en Pematang Siantar ten oosten van de stad om leidt. Bij de voltooiing van deze weg werd het stadscentrum van Medan verboden gebied voor vrachtauto's van meer dan 3 ton, behoudens ontheffing voor een beperkt aantal daar gevestigde bedrijven. Tegelijkertijd werd voor hetzelfde gebied de afgifte van bouwvergunningen voor gudangs en andere grootschalige voorzieningen voor goederenopslag gestaakt, ter bevordering van bedrijfsverplaatsingen naar de nieuwe industrieterreinen.

Verder zijn na 1990 aan de westelijke en oostelijke uitvalswegen twee nieuwe, perifere busstations gebouwd, Pinang Baris en Amplas, die dienen als verplichte eindstations - *terminals* in het moderne Indonesisch - voor het langeafstandsverkeer per bus van en naar respectievelijk Langkat/Atjeh en West-Sumatra/Java. De oude busstations bij de Centrale Pasar, in Glugur en bij het stadion van Teladan mogen sindsdien uitsluitend nog gebruikt worden voor pendelverkeer met deze grote terminals en ander mini- en midibusvervoer binnen de stad, en voor een deel van het interlokale verkeer binnen de provincie Noord-Sumatra. Voor de nabije toekomst zijn nog eens drie interregionale busstations gepland, te Belawan, Tuntungan en Tembung.

In de structuurschets voor Mebidang wordt nu uitgegaan van de noodzaak tot veel verder strekkende investeringen in de grootstedelijke infrastructuur, naast de reeds genoemde in verband met de verbindingen met de nieuwe satellietsteden. Zo zullen in elk geval ook aan de west- en zuidzijde van de centrale stad omleidingswegen voor het doorgaande verkeer naar Belawan moeten worden aangelegd, terwijl de aansluitende radiale uitvalswegen in de richtingen

Binjai, Pancur Batu en Lubuk Pakam ten minste tot aan deze plaatsen dienen te worden uitgebreid naar vier rijbanen. De voorbereidende werkzaamheden voor de radiale tolweg naar Binjai zijn overigens in 1996 begonnen, op basis van het bestaande Masterplan voor Medan. Voorts worden met nadruk aanbevelingen gedaan voor een grotere rol in het korte-afstandverkeer voor de spoorwegen, in verband met de te verwachten toename van het forensenverkeer. Momenteel biedt Medan al werk aan zo'n 12% van de bevolking van de omringende kabupaten Deli-Serdang; met de uitvoering van het satellietsteden-concept zal het woon-werkverkeer naar alle waarschijnlijkheid een zodanige omvang krijgen, dat dit niet meer alleen via de weg afgewikkeld zal kunnen worden. Binjai, Labuhan, Belawan en Lubuk Pakam bezitten in beginsel een bruikbare railverbinding met het centrum van Medan; om aan de toekomstige eisen van frequentie en capaciteit te kunnen voldoen, zullen deze lijnen en het materieel echter drastisch gemoderniseerd en uitgebreid moeten worden.

Het meest tot de verbeelding sprekende infrastructurele project met betrekking tot de ontwikkeling van Mebidang is ongetwijfeld de verplaatsing van Medans internationale luchthaven naar een nieuwe locatie, waarvoor in 1996 eveneens de eerste werkzaamheden zijn begonnen. Het bestaande Polonia verwerkt momenteel jaarlijks zo'n 1,8 miljoen vliegpassagiers, hetgeen overeenkomt met ca. 28.000 starts en landingen van vliegtuigen. Het vliegveld en de stationsgebouwen zijn nog in de jaren tachtig gemoderniseerd en vergroot, maar als gevolg van de zeer snelle toename van het reizigersaantal in het afgelopen decennium, gemiddeld bijna 10% per jaar, is de grens van de verwerkingscapaciteit - Polonia beschikt over slechts één start- en landingsbaan - intussen bijna weer bereikt.

Verdere uitbreidingsmogelijkheden zijn er vanwege de omringende stedelijke bebouwing niet meer, terwijl het huidige aantal vliegbewegingen op zo korte afstand van dichtbevolkte woonwijken en het stadscentrum al voor ontoelaatbare geluidsoverlast en luchtvervuiling zorgt. Eind september 1997 werden bovendien de veiligheidsrisico's van een vliegveld in de stad nog eens benadrukt, toen een Airbus van de Indonesische staatsluchtvaartmaatschappij Garuda enkele minuten voor de landing op Polonia neerstortte bij Sibolangit, net buiten het Mebidang-gebied. Deze ramp, waarbij alle 234 inzittenden om het leven kwamen, was de ergste in de luchtvaartgeschiedenis van Indonesië. In 1993 is op grond van deze overwegingen - in 1979 waren bij een eerdere ramp bij Polonia ook al tientallen mensen om het leven gekomen - besloten tot de aanleg van een nieuwe en veel grotere luchthaven in het noordoostelijke kustgebied van Mebidang bij Pantai Labu, ca. 30 km van het centrum van Medan. De voltooiing van dit reusachtige werk is vooralsnog voorzien voor het jaar 2000, maar het lijkt realistisch rekening te houden met een mogelijke uitloop tot enkele jaren nadien.

Vroeger of later zal dit tot gevolg hebben dat het oude vliegveld beschikbaar komt voor een andere bestemming, waarvoor inmiddels door betrokken gemeentelijke instanties en particuliere planbureaus een aantal voorlopig nog vrijblijvende mogelijkheden is geopperd. Het terrein biedt een unieke gelegenheid tot inrichting van een nieuw stedelijk centrum, op een schaal en wellicht met een allure die Medan op slag in één lijn zouden kunnen brengen met concurrerende metropolen als Kuala Lumpur en Singapore. In de variant die naar het zich laat aanzien de beste kans van uitvoering zal hebben, wordt naar het voorbeeld van Kemayoran in Jakarta de start- en landingsbaan gehandhaafd als onderdeel van een toekomstige binnenveste ring van wegen rond de oudste stadsdelen. Daarnaast zou deze brede boulevard, naar het model van Orchard Road in Singapore of Jl. Thamrin/Sudirman in Jakarta omzoomd door imposante hoogbouw, de spil moeten vormen van een prestigieus zaken-, hotel- en winkeldistrict. De komende tien jaar zullen leren of de gemeentelijke planologen op deze stedebouwkundige uitdaging een passend antwoord zullen weten te vinden; in elk geval is men er zich van die zijde volledig van bewust, met deze eenmalige kans tevens een zware verantwoordelijkheid voor de toekomst van Medan toegeworpen te hebben gekregen.

Literatuur

In deze bibliografie is niet gestreefd naar volledigheid; naast de hier vermelde selectie van openbare boek- en bladuitgaven is voor de totstandkoming van *Medan - Beeld van een stad* gebruik gemaakt van een groot aantal andere relevante bronnen als reis- en landbeschrijvingen, militaire en civiele archiefstukken, ongepubliceerde en persoonlijke aantekeningen en mondeling overgedragen ervaringen van ooggetuigen.

- Bakker, H.Th., *De K.P.M. in oorlogstijd*. Amsterdam, 1950.
Bangun, P., *Kolonel Maludin Simbolon. Liku-liku Perjuangannya Dalam Pembangunan Bangsa*. Jakarta, 1996.
Beekhuis, H.J. e.a., *Japanse burgerkampen in Nederlands-Indië*, deel 3. Groningen, 1997.
Bezemer, K.W.L., *Geschiedenis van de Nederlandse koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam/Brussel, 1987.
Boer, P.C. e.a., *De luchtstrijd om Indië*. Houten, 1990.
Bosscher, Ph.M., *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*. Franeker, 1986.
Brand, J. van den, *De miljoenen uit Deli*. Amsterdam/Pretoria, 1902.
Breen, W.F., *Voor ik het nooit vergeet. Herinneringen van een 4-2 R.I.'er op Noord-Sumatra*. Hilvarenbeek, 1997.
Breman, J., *Koelies, planters en koloniale politiek: Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw*. Leiden, 1992.
Breman, J., *De rekening vereffend. Hoe het enkele hoofdpersonen in de koeliekwestie aan de Oostkust van Sumatra verder is vergaan*, in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Aangeraakt door Insulinde*. Leiden, 1992.
Broersma, R., *Oostkust van Sumatra (I): De ontluiking van Deli*. Batavia, 1919.
Brugmans, I.J. e.a., *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting, 1942-1945*. Franeker, z.j.
Buiskool, D.A. & Tj. Koudenburg, *Tours door historisch Medan en omgeving*. Medan, 1994.
Clemens A.H.P. & J.Th. Lindblad (red.), *Het belang van de Buitengewesten. Economische expansie en koloniale staatsvorming in de Buitengewesten van Nederlands-Indië 1870-1942*. Amsterdam, 1988.
Deli in woord en beeld. Amsterdam, 1905.
Doel, H.W. van den, *Het rijk van insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam, 1996.
Doorn, J.J.A. van, *De laatste eeuw van Indië*. Amsterdam, 1994.
Dootjes, F.J.J., *Kroniek 1941-1946*. Amsterdam, 1984.
Dijk, F.N.J. van e.a. (red.), *Noord Sumatra in oorlogstijd. Oorspronkelijke dagboeken uit interneringskampen chronologisch samengevoegd*. Makkum, 1993-1997.
Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, rapport delen 8a en b (terugkeer naar Nederlands-Indië). 's-Gravenhage, 1956.
Gedenkboek Senembah Maatschappij 1889-1939.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Deli Planters Vereeniging. Batavia, 1929.
Gedenkschrift aangeboden aan den heer Herbert Cremer. Amsterdam, 1941.
Gedenkschrift van de Tabak Maatschappij Arendsburg ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan 1877-1927. Rotterdam, 1927.
Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950*. Den Haag, 1991.
Groen, P.H.M. en D.W. Staat, *Inzet in Nederlands-Indië 1945-1950*.
Gruythusen, M.W.M.M. e.a., *Inventory van de achieveven van de N.V. Deli Maatschappij en daarmee gefuseerde bedrijven 1869-1967*. Den Haag, 1988.
Hanswijk de Jonge, H.A.G.J.P. van, *Troepentransport naar Nederlandsch-Indië 1946-1950*. Bussum, 1981.
Heeckeren, C. van, *Batavia seint: Berlijn*. Den Haag, 1967.
Heeckeren, C. van, *Het pannetje van Oliemans. 500 krijgsgevangenen onder de Japanners in Zuid-Afjeh, 1944*. Franeker, 1975.
Heeckeren, C. van, *Trekkers en blijvers. Kroniek van een Haags-Indische familie*. Franeker, 1980.
Heeckeren, C. van (red.), *Ons Indië voor de Indonesiërs*. Den Haag/Franeker, 1985.
Hering, B., *M.H. Thamrin and his Quest for Indonesian Nationhood*. Stein, 1996.
Hering, B., *The Rhemrev Report*, in: *Kabar Seberang*, nr. 19-20, 1988.
Heijboer, P., *Klamboes, klewangs en klapperbomen. Indië gewonnen en verloren*. Haarlem, 1977.
Heijboer, P., *De Politionele Acties. De strijd om 'Indië' 1945/1949*. Bussum, 1979.
Hoogenband, C. van den & L. Schotborgh, *Nederlands-Indië contra Japan: de strijd op Amboen, Timor en Sumatra*. Amsterdam, 1959.
Immerzeel, B.R. & F. van Esch (red.), *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*. Den Haag, 1993.
Jacobs, G.F., *Wedloop met de Moesson*. Franeker, 1982.
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, delen 11a-c (5) en 13. Den Haag, 1984-1986.
Kahin, A.R. & G.McT. Kahin, *Subversion as Foreign Policy. The Secret Eisenhower and Dulles Debacle in Indonesia*. New York, 1995.
Kawilarang, A.E., *Officier in dienst van de Republiek Indonesië*. Breda, 1993.
Kerchman, F.W.M. (red.), *25 jaren decentralisatie in Nederlandsch-Indië*. Weltevreden, 1933.
Korpsgeschiedenis 3-3 R.I. Medan, 1949.
Kota Medan Pintu Gerbang Indonesia Bagian Barat. Medan, 1993, 1994, 1995.
Kousbroek, R., *Het Oostindisch Kampsyndroom*. Amsterdam, 1992.
Kousbroek, R., *Terug naar Negri Pan Erkoms*. Amsterdam, 1995.
Langenberg, M. van, *National Revolution in North Sumatra, Sumatera Timur and Tapanuli, 1942-1950*. Sydney, 1976.
Langenberg, M. van, *East Sumatra: Accommodating and Indonesian Nation within a Sumatran Residency*, in A. Kahin (ed.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity*. Honolulu, 1985.
Leirissa, R.Z., *PRRI Permesta. Strategi Membangun Indonesia Tanpa Komunis*. Jakarta, 1997.
Maurik, J. van, *Indrukken van een "totok"*. Amsterdam, 1879.
Meijer, H., *De Deli Spoorweg Maatschappij*. Zutphen, 1987.
Middendorp, W., *De Poenale Sanctie*. Haarlem, 1914.
Middlebrook, M. & P. Mahoney, *Battleship. The loss of the Prince of Wales and the Repulse*. Harmondsworth, 1979.
Nortier, J.J., *Herinneringen van een Landstormsoldaat in Noord-Sumatra*, in: *Stabelan*, augustus 1899.
Nortier, J.J., *De gevechten van het Commando Midden-Sumatra*, februari/maart 1942, deel 1-3, in: *Stabelan*, maart, juni, augustus 1994.
Passchier, C., *Medan. Historical development, the late 19th and early 20th Century*, in: Budi A. Sukada e.a (red.), *Dinamika Urban Dan Pelestarian*. Medan, 1995.
Pelzer, K.J., *Planter and Peasant. Colonial Policy and the Agrarian Struggle in East Sumatra*. 's-Gravenhage 1978.
Pengrasmian/Stichting Negara Sumatera Timoer. Medan, z.j.
Pirngadie, R., *The 'P.R.R.I.-Affair'*. Djakarta, 1958.
Potting, C.J.M., *De ontwikkeling van het geldverkeer in een koloniale samenleving Oostkust van Sumatra, 1875-1938*. Amsterdam, 1997.
Reid, A., *The Blood of the People: Revolution and the End of Traditional Rule in Northern Sumatra*. Kuala Lumpur, 1979.
Reid, A. (ed.), *Witnesses to Sumatra. A travelers' anthology*. New York, 1995.
Rop, J. e.a., *Ada goela, ada semoet*. Drachten, 1988.
Said, M., *What was the Social Revolution of 1946*. Z.p., 1973.
Said, M., *Sejarah Pers di Sumatra Utara*. Medan, 1976.
Smurthwaite, D., *The Pacific War atlas 1941-1945*. Londen, 1995.
Stoler, A., *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979*. New York, 1985.
Storry, R., *A history of modern Japan*. Harmondsworth, 1984.
Székely, L., *Van oerwoud tot plantage*. Amsterdam, 1935.
Székely-Lulofs, M.H., *Rubber*. Amsterdam, 1931.
Tan Malaka, *Dari Penjara Ke Penjara*. Jakarta, z.j.
Teitler, G. (red.), *De val van Nederlands-Indië*. Dieren, 1982.
Teitler, G. & P.M.H. Groen (red.), *De politionele acties*. Amsterdam, 1987.
Touwen-Bouwsma, E. & P.M.H. Groen, *Tussen banzai en bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië*. Den Haag, 1996.
Twee jaar 1-1 R.I. Medan, 1948.
US Department of State Reports 3294 November 9, 1945; 3499 March 2, 1946; 3740 May 20, 1946; 3780 March 16, 1947.
Velde, J.J. van de, *Brieven uit Sumatra 1928-1949*. Franeker, 1982.
Velden, D. van, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Franeker, 1985.
Ward, O.G., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL 1942-1945*. Weesp, 1985.
Ward, O.G. e.a., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL 1945-1950*. Houten, 1988.
Wolfram-Seifert, U., *Die Agglomeration Medan*. Hamburg, 1982.
Zwaan, Jacob, *Nederlands-Indië 1940-1946*, delen 1-3. Amsterdam/Dieren, 1985.
Zweers, L., *Sumatra. Kolonialen, koelies en krijgers*. Houten, 1988.
Zweers, L., *Strijd om Deli. Verboden foto's van de Eerste Politionele Actie op Sumatra*. Zutphen, 1997.
Zijlmans, G.C., *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst*. Amsterdam/Dieren, 1985.

Noordelijke helft van een Britse plattegrond van Medan, vervaardigd in 1945 ter voorbereiding van de voorziene grondoperaties in Noord-Sumatra. Als basis dienden oudere Nederlandse plattegronden, waarvan de gegevens werden angevuld met informatie verkregen uit luchtverkenningen door de RAF in de periode januari-maart 1945. Bij deze ontstaansgeschiedenis was het onvermijdelijk dat in het uiteindelijke resultaat enkele fouten in de spelling van Nederlandse straatnamen (Voedpad, Van Burgerstraat i.p.v. Idenburgstraat e.d.) en in locatie-aanduidingen (o.m. van de burgemeesterswoning) zijn achtergebleven. De oorspronkelijke schaal was 1:5.000, maar door de verkleining ten behoeve van de reproductie in dit boek is de feitelijke schaalverhouding hier ca. 1:7.500; met andere woorden, 1 cm op de kaart komt overeen met ca. 75 m in de werkelijke situatie. Het aansluitende, zuidelijke gedeelte van de plattegrond is afgebeeld op pag. 102-103.

Kaart: KIT.

Straatnamen Medan Nederlands 1947 - Indonesisch 1997

De lijst van straatnamen hieronder beoogt geen volledigheid. De gebruikte spelling kan afwijken van die in de stadsplattegronden op pag. 98-99 en 102-103. Niet alle hier vermelde straatnamen zijn in deze plattegronden opgenomen.

Achterweg Jl. Peringgan
 Adindaweg Jl. Erna Nasution
 Adolfstraat Jl. Kotacane
 Ajam, Dj. Jl. Ayam
 Akik, Dj. Jl. Akik
 Amaliastraat Jl. Sun Yat Sen
 Ambonstraat Jl. Ambon
 Amoystraat Jl. Natal
 Amplas, Dj. Jl. Ampelas
 Andraeweg Jl. Perintis Kemerdekaan/Guru Patimpus
 Angerek, Dj. Jl. Angerek
 Annamstraat Jl. Pajang/Gg. Aman
 Angsa, Dj. Jl. Angsa
 Antara, Dj. Jl. Sutrisno
 Ardjoena(Ardjeno)straat (-weg) Jl. Arjuna (Arjuno)
 Arnemiestaat Jl. Pancur Batu
 Asahanstraat Jl. Asahan
 Atjehstraat Jl. Aceh
 Avroslaan Jl. Wahidin
 Baboerapark Jl. Babura
 Baboeraweg Jl. Teuku Cik Ditiro
 Bakaran Batoe, Dj. Jl. Bakaran Batu
 Baligestraat Jl. Balige
 Ballistraat Jl. Bali
 Ballotstraat Jl. Tumapel
 Banckertlaan Jl. Monginsidi
 Bamboe, Dj. Jl. Bambu 1
 Bankstraat Jl. Bangka
 Bangkokstraat Jl. Bangkok
 Barentsblaan, Willem Jl. Magelang
 Bawal, Dj. Jl. Bawal
 Beatrixlaan, Prinses Jl. Teuku Cik Ditiro/Ir. H. Juanda
 Bengkalisstraat Jl. Bengkalis
 Benkoelenstraat Jl. Bengkul
 Bentengweg Jl. Kapt. Maulana Lubis
 Berawas, Dj. Jl. Berawas
 Bilitonstraat Jl. Belitung
 Bindjeiweg Jl. Kapt. Maulana Lubis/Jend. Gatot Subroto
 Birmastraat Jl. Asia Baru
 Bombaystraat zie Negapatnamstraat
 Bontekoelaan Jl. H. Agus Salim
 Bootweg Jl. Putri Hijau
 Borneostraat Jl. Kalimantan
 Bothstraat Jl. Mojopahit
 Brastagiweg Jl. Berastagi
 Bromostraat Jl. Bromo
 Calcuttastraat Jl. H.Z. Arifin
 Cambodjastraat Jl. Samudra
 Canna, Dj. Jl. Kana
 Cantonstraat Jl. Surabaya

Celebesstraat Jl. Sulawesi
 Ceramstraat Jl. Seram
 Ceylonstraat Jl. Muara Takus
 Claessenslaan, Reinier Jl. Amir Hamzah
 Coenstraat Jl. Gajah Mada
 Colombostraat Jl. Teuku Cik Ditiro/Taruma
 Controleurstraat Jl. Temenggung
 Cremerweg Jl. Balai Kota
 Daendelsstraat Jl. Hayam Wuruk
 Dagan, Dj. Jl. Dagan
 Dahlia, Dj. Jl. Dalia
 Daratweg Jl. Darat
 Dardanellenstraat Jl. Selat Panjang
 Datoekstraat Jl. Datuk
 Deli Maatschappijlaan Jl. Tembakau Deli
 Delistraat Jl. G.R. Yusua
 Demmeniweg Jl. R. Saleh
 Depotweg Jl. Bawean
 Diemenstraat, Van Jl. Sriwijaya
 Dillenburgstraat Jl. Lebong
 Djambistraat Jl. Jambi
 Djaparis, Dj. Jl. Rahmadsyah
 Djatilaan Jl. Perintis Kemerdekaan
 Djohar, Dj. Jl. Johar
 Doekoe, Dj. Jl. Duku
 Doerianlaan (-weg) Jl. Durian
 Electriciteitsweg Jl. Listrik
 Emmastraat Jl. Yose Rizal
 Esplanade Lapangan Merdeka
 Evertsenlaan Jl. Gerilla
 Feikemaweg, Dr. Jl. Kelapa Sawit
 Floresstraat Jl. Flores
 Foetsjoe(Foetsjou, Foutsjau)straat Jl. Jakarta
 Frederik Hendrikstraat Jl. Tilak
 Frisostraat Jl. Ansari
 Gadjah, Dj. Jl. Gajah
 Galenlaan, Van Jl. Gerilla
 Gedehstraat Jl. Gedeh
 Gendlaan, Van Jl. Chairil Anwar
 Gloegoerweg Jl. H. Adam Malik/Glugur Bypass
 Goensstraat, Van Jl. Bantam
 Goentoerstraat Jl. Guntur
 Hailohongstraat Jl. Pandan
 Hakkstraat Jl. Letjend. Haryono MT
 Hankou(Hankau)straat Jl. Sambas
 Harimau, Dj. Jl. Harimau
 Havelaarlaan, Max Jl. Multatuli
 Heemskerklaan Jl. A. Rivai
 Heinlaan, Piet Jl. Supeno
 Hendrikstraat, Prins Jl. Merbabu
 Heutzstraat, Van Jl. Perpustakaan
 Hindoestraat Jl. Hindu
 Hogendorpstraat, Van Jl. Lahat
 Hokkianstraat Jl. Andalas
 Hongkongstraat Jl. Cirebon
 Hospitaalweg Jl. Sambu
 Houtmanlaan, De Jl. Ratulangi
 Hüttenbachstraat Jl. Ahmad Yani 7
 Ibong, Dj. Jl. Ibong
 Idenburgstraat Jl. Abdullah Lubis
 Irenelaan, Prinses Jl. Teuku Cik Ditiro
 Jang Kin Hianstraat Jl. Sidempuan
 Janssenlaan, P.W. Jl. Slamet Riyadi
 Japanschestraat Jl. Har. Syihab
 Javastraat Jl. Jawa
 Julianastraat Jl. Asia
 Kaban Djahestraat Jl. Kaban Jahe
 Kadasterstraat Jl. Candi Prambanan
 Kakap, Dj. Jl. Kakap
 Kampementsweg Jl. Pengadilan
 Kangkoeng, Dj. Jl. Kangkung
 Kanonnenweg Jl. Teuku Daud
 Kapiteinsweg Jl. Pandu
 Kartimilaan Jl. R.A. Kartini
 Katjang, Dj. Jl. Kacang
 Kedondong, Dj. Jl. Kedondong
 Keladi, Dj. Jl. Keladi
 Kelor, Dj. Jl. Kelor
 Kempenweg, Gouverneur Van Jl. D. Sanggul
 Kenanga, Dj. Jl. Kenaga
 Kenari, Dj. Jl. Kenari
 Kerkstraat Jl. Letjend. Haryono MT
 Kesawan Jl. Jend. Ahmad Yani
 Ketapang, Dj. Jl. Ketapang
 Kiatjaustraat Jl. Banjarmasin
 Klingenstein zie Kwantebiostraat
 Kloetstraat, Keloedstraat Jl. Kelud
 Kockstraat, De Jl. Syailendra/Terong
 Koeda, Dj. Jl. Kuda
 Kortenaerlaan Jl. Suryo
 Kroesenstraat Jl. Teuku Umar
 Kroewing, Dj. Jl. Kruining
 Krugerstraat Jl. Bedagai
 Kuennenlaan Jl. Kiyai H.A. Dahlan
 Kwantebiostraat Jl. Irian Barat
 Laboeanweg Jl. Yos Sudarso/Putri Hijau
 Laboratoriumweg Jl. Laboratorium
 Langkatstraat Jl. Langkat
 Langsstraat Jl. Langsa
 Langsat, Dj. Jl. Langsat
 Laksana, Dj. Jl. Laksana
 Leeuwenhoeklaan Jl. Hang Jebat
 Lemboe, Dj. Jl. Lembu
 Lighartlaan, Jan Jl. Cut Mutia
 Linmaeuslaan Jl. Hang Lekiu
 Linschotenlaan, Van Jl. Samanhudi
 Lodewijkstraat Jl. Asia Baru
 Lombokstraat Jl. Lombok
 Lotoslaan Jl. Angsana

Louisestraat Jl. Ghandi
 Luitenantsweg Jl. Bandung
 Ma'amoen (Mahmoen, Maimoon) Alrasjidweg, Sult(h)an
 Jl. Jend. Sudirman/Jend. Suprapto
 Maasdamstraat, Van Jl. Kalianda
 Mabarweg Jl. Mabar
 Macaustraat Jl. Garut
 Mackaylaan, Burgemeester Jl. Wali Kota
 Madoerastraat Jl. Madura
 Madrasstraat Jl. Jenggala
 Maetsuykerstraat Jl. Nyak Makam
 Mahkamah Dj. Jl. Mahkamah
 Mahmoedweg, Sult(h)an Jl. Surik Menari
 Majorostraat Jl. Har. Syihab
 Malakkasteraat Jl. Malaka
 Maleischestraat Jl. Syahrizal
 Manggalaan Jl. Diponegoro
 Manillastraat Jl. Manila/Kapuas
 Mantrilaan Jl. Tanjung Meriam
 Marktstraat Jl. Ahmad Yani 3
 Marnixstraat Jl. Indragiri
 Mauritssstraat Jl. Pelaju
 Medan, DL. zie Dj. Toetoepon
 Melati, Dj. Jl. Melati
 Melchior Treublaan Jl. Hang Tuah
 Meloer, Dj. Jl. Melur
 Mendanga, Dj. Jl. Menjanga
 Mentawaistraat Jl. Mentawai
 Meranti, Dj. Jl. Meranti
 Merapistraat Jl. Merapi
 Michelsenstraat Jl. Makayana
 Moesang, Dj. Jl. Musang
 Molukkenstraat Jl. Maluku
 Moskeestraat Jl. Mesjid
 Nangkingstraat Jl. Amuntai
 Negapatnamstraat Jl. Kediri
 Neslaan, Aert van Jl. Bahriun
 Niastraat Jl. Nias
 Nienhuysweg Jl. Pulau Pinang
 Nieuwmarkt, Nieuwe Markt Jl. Perniagaan
 Nieuwstraat Jl. Mangkubumi
 Oetama, Dj. Jl. Utama
 Oldenbarneveldstraat, Van Jl. Kuantan
 Omalioen, Dj. Jl. Omaluin
 Oostenweg, Jan van Jl. Tembakau Deli
 Oranje Nassaustraat Jl. M.H. Thamrin
 Oude Markt Jl. Mayjend. Sutoyo
 Pachtstraat Jl. Kumango
 Padang Boelanweg Jl. Mayjend. S. Parman
 Pakanbaroestraat Jl. Pakan Baru
 Pakhuisweg Jl. Gudang/Putri Merah
 Pala, Dj. Jl. Pala
 Palembangstraat Jl. Palembang
 Paleisweg Jl. Brigjend. Katamso
 Parkstraat Jl. Kejaksaan
 Patiar, Dj. Jl. Patiar
 Paviljoenlaan (-weg) Jl. Candi Kalasan
 Pekingstraat Jl. Palangkarya
 Penangstraat Jl. Thamrin Baru
 Pertjoetweg Jl. H.O.S. Cokroaminoto
 Petersburgstraat Jl. Jawa/Gaharu
 Plasstraat, Van der Jl. Kalingga
 Poeri, Dj. Jl. Puri
 Poerwo, Dj. Jl. Purwo
 Poloniaweg Jl. Imam Bonjol
 Prapatstraat Jl. Perapat
 Radja, Dj. Jl. Sisingamangaraja
 Rahderstraat Jl. Airlangga
 Ramboetan, Dj. Jl. Rambutan
 Rangoonstraat —
 Renbaanstraat Jl. Bintang
 Rensstraat Jl. Bentara
 Residentsweg Jl. Palang Merah
 Riouwstraat Jl. Riau
 Rivierpad Jl. Sungai Deli
 Roembia, Dj. Jl. Rumbia
 Roepatstraat Jl. Rupat
 Rotan, Dj. Jl. Rotan
 Rumphiuslaan Jl. Hang Kesturi
 Ruyterlaan, De Jl. H. Misbah
 Rijplaan, De Jl. Linggarjati
 Sabangstraat Jl. Sabang
 Saëntisweg Jl. Sentosa
 Saïdjahweg Jl. Dasima
 Salakstraat Jl. Salak
 Samosirstraat Jl. Samosir
 Sampaliweg Jl. Sampali
 Sandicklaan, Van Jl. Candi Mendut
 Schüffnerlaan Jl. K.H.A. Dahlan
 Sekipweg Jl. Sekip
 Semangka, Dj. Jl. Semangka
 Sempoe, Dj. Jl. Sempu
 Sennalaan Jl. Sena
 Serdangweg Jl. Jl. Prof. H.M. Yamin
 Seriboe Dolokstraat Jl. Seribu Dolok
 Shanghaistraat Jl. Semarang
 Siakstraat Jl. Siak
 Siamstraat Jl. Siam
 Siantarstraat Jl. Pematang Siantar
 Sibolgastraat Jl. Sibolga
 Sikambingweg Jl. Sikambing
 Simeloengoenstraat Jl. Simalungun
 Sindorostraat Jl. Sindoro
 Singa, Dj. Jl. Singa
 Singaporestraat Jl. Singapura
 Slamatstraat Jl. Selamat
 Smeroestraat Jl. Semeru
 Smidstraat Jl. Letjend. Suprapto
 Sociëteitsweg Jl. Bukit Barisan
 Soekamoelias(straat) Jl. Palang Merah
 Soembastraat Jl. Sumba
 Soengei Kerahstraat Jl. Sungai Kera
 Soengei Rengasweg Jl. Madong Lubis
 Soesmanweg Jl. Lubuk Paya
 Speelmanstraat Jl. Mataram
 Speyklaan, Van Jl. Urip
 Spoorstraat Jl. Kereta Api
 Sportlaan Jl. Bulan/Tanjung Pura
 Stationsweg Jl. Setasiun
 Steenbakkerslaan Jl. Cendana
 Stirumstraat, Van Jl. Menggala
 Sultan, Dj. Jl. Mesjid Raya
 Sumatrastraat Jl. Sumatera
 Swatowstraat Jl. Surakarta
 Taipoestraat Jl. Barus
 Talaudstraat Jl. Talaud
 Tamarindelaan Jl. Kemuning
 Tamiangstraat Jl. Tamiang
 Tanah Lotstraat Jl. Tanah Lot
 Tandjoeng, Dj. Jl. Tanjung
 Tapanoelistaat Jl. Tapanuli
 Taroetoengstraat Jl. Tarutung
 Tasmanlaan Jl. Cut Nya'Din
 Telong Belokstraat Jl. Telong Belok
 Tempel, Dj. Jl. Intan
 Tepekongstraat Jl. Ahmad Yani 5
 Teratei, Dj. Jl. Teratai
 Terong, Dj. Jl. Terung
 Tientsinstraat Jl. Samarinda
 Timorstraat Jl. Timor
 Tjempaka, Dj. Jl. Cempaka
 Tjengal, Dj. Jl. Cengal
 Tjong A. Fieweg Jl. Jl. Cakra
 Tjong Jong (Yong) Hianstraat Jl. Bogor
 Tobastraat Jl. Danau Toba
 Toengkaustraat Jl. Jember
 Toetoepon, Dj. Jl. Sawah Lunto
 Tongkingstraat Jl. Kapuas Dalam
 Tromplaan, M.H. Jl. Dr. Cipto Mangunkusomo
 Valentijnstraat Jl. Sultan Hasanudin
 Vleeschmarkt Jl. Pembelian
 Voetpad Jl. Candi Biara
 Voorstraat Jl. Kol. Sugiono
 Vrieslaan, Hugo de Jl. H.O.S. Tjokroaminoto/Gereja
 Waringin, Dj. Jl. Waringin
 Westenenkstraat Jl. Candi Borobudur
 Wilhelminastraat Jl. Dr. Sutomo
 Wilisstraat Jl. Wilis
 Willemstraat Jl. Lampung
 Wirata, Dj. Jl. Wirata
 Wittstraat, De Jl. Kiantan
 Yankinstraat —
 Zwarteweg Jl. Hitam

Voor bijschrift en het aansluitende, noordelijke gedeelte van deze plattegrond: zie pag. 98.

Medan: beeld van een stad

Gehel boven: KNILM-luchtopname in oostelijke richting van de Esplanade en omgeving; de bijna voltooide staat van het NHM-agentschap (vooraan midden) duidt op een datering in 1930. Foto: E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Links en hierboven: het Medanse raadhuis voor en na de toevoeging van het in 1912 door Tjong A Fie geschonken klokketorentje, resp. 1910/1911 en ca. 1930. Foto's: J. Anten; P.S.J. van de Ven.

Boven en links: Hotel De Boer, hiernaast in de oorspronkelijke vorm, kort na de stichting in 1898 door Aen't Herman de Boer uit Workum, boven na verscheidene uitbreidingen en moderniseringen in de jaren twintig en dertig, met vooraan de Nienhuysfontein. De laatste foto is genomen tijdens de Julianae- en Bernhardfeesten in januari 1937, ter gelegenheid waarvan bij de toegang tot de Deli Maatschappijlaan (links) een middeleeuwse stadspoort was opgetrokken. Foto's: A.C. Tobi-Kayser; IFA.

Linksonder: een zeldzame opname van het oorspronkelijke KNIL-kampement aan de Esplanade bij het begin van de Demmeniweg, ca. 1876. Foto: J. Anten.

Rechts onder: Sociëteit De Witte aan de Sociëteitsweg, ca. 1905. Foto: IFA.

Boven: Hotel De Boer, het tegenoverliggende postkantoor uit 1909 van ir. S. Snuyf en zelfs de Nienhuys-fontein bestaan nog altijd, zij het de laatste in onherkenbaar veranderde vorm. Het hotel, hoewel nog algemeen bekend als 'De Boer', heet nu Hotel Dharma Deli en is in de jaren tachtig opnieuw uitgebreid, ditmaal met een hoogbouw achter het oudere complex.

Rechts: al sinds de ingebruikneming in 1909, in een afgekeurd gebouw van De Javasche Bank, geldt Medans raadhuis als een weinig passend onderkomen voor het gemeentebestuur en keer op keer zijn ook plannen geopperd voor de bouw van een echte 'town hall'. Niettemin is deze 'voorlopige' behuizing er nog steeds in haar oorspronkelijke gedante en heeft men Tjong A Fie's klokketoren zelfs gekopieerd in de dakvorm van een recente uitbreiding van de Balai Kota aan Jl. Raden Saleh, voorheen de Demmeniweg.

Foto's (1997): J.R. van Diessen.

Boven: de Sociëteitsweg/Jl. Bukit Barisan met het postkantoor, gezien vanaf de nieuwe hoogbouw van Hotel De Boer, 1997. Foto: J.R. van Diessen. Links en onder: het station van Medan in 1997, met nostalgische DSM-locomotief, en in de beginjaren vijftig. De vorm met het torentje was het resultaat van de vernieuwing van het gebouw in 1937; bij de nieuwbouw aan het eind van de jaren tachtig is dit element gespaard gebleven. Foto's: J.R. van Diessen; J. van Flier-Frerichs.

'De Witte' was behalve een exclusieve soos voor de Europees gemeenschap van Medan ook bij uitstek de stedelijke cultuurtempel, waar alle muziekuitvoeringen van enig belang plaatsvonden en bijvoorbeeld ook de Delische Kunstkring zijn exposities hield. Deze opname uit februari 1933 toont de Medansche Orkest Vereeniging bijeen voor een uitvoering van *Die Jahreszeiten* in de grote zaal van de sociëiteit. Jammer genoeg heeft men het al in de jaren vijftig nodig gevonden, het sociëteitsgebouw af te breken. Foto: R. Degenaars.

Rechts: het station van Medan gezien van de loopbrug naar de Balistraat, ca. 1935. Foto: J. Anten.

Links: het Grand Hotel Medan aan de Nienhuysweg was in aanleg het oudste hotel van Medan; het werd in 1884 gesticht onder de naam De Vink, maar kreeg vanwege zijn smalle, diepe vorm al snel de bijnaam 'De Pijpenla'. Het Grand Hotel is in de jaren zeventig gesloopt om plaats te maken voor een bankgebouw. Foto: J. Anten.

Links: de Esplanade diende tot lang na de soevereiniteitsoverdracht elk jaar weer als terrein voor de grote Pasar Malam van Medan, die in de Nederlandse periode doorgaans in de week rond Koninginnedag - toen 31 augustus - werd gehouden. Deze foto geeft een beeld van de jaarmarkt van 1923, met op de achtergrond als herkeningspunt de koepel van het postkantoor.
Foto: D.A. Buiskool.

Linksonder: het meest opvallende gebouw aan de Esplanade was lange tijd de in 1900 gebouwde neoclassicistische kerk van de Protestantse Gemeente, die later plaats maakte voor de nieuwbouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Foto: J. Anten.

Rechtsmidden: het oude agentschap (1888) van de NHM op de hoek van de Cremerweg en de Hüttbachstraat, dat in 1931 werd vervangen door het agentschap van de Nederlandsch-Indische Handelsbank.
Foto: ABN AMRO Historisch Archief.

Rechtsonder: het Julianahuis in aanbouw, 1909.
Foto: IFA.

Meer dan 70 jaar liggen tussen deze beide opnamen van de Nienhuysweg/Jl. Pulau Pinang. De bovenste is van 1997 en laat links een opmerkelijk lelijke bankkolos zien op de plaats waar vroeger het Grand Hotel Medan stond. Voor het overige wijkt het straatbeeld hier echter niet zo veel af van dat van 1925, zoals rechts te zien in de foto met de marcherende, waarschijnlijk pas per trein aangekomen KNIL-infanteristen. Op de achtergrond het karakteristieke kantoorpand op de hoek van Kesawan en Hüttenbachstraat waarin ondermeer Harrisons & Crosfield Ltd. was gevestigd, het Julianahuis. Foto's: J.R. van Diessen; M.C.A. Adama.

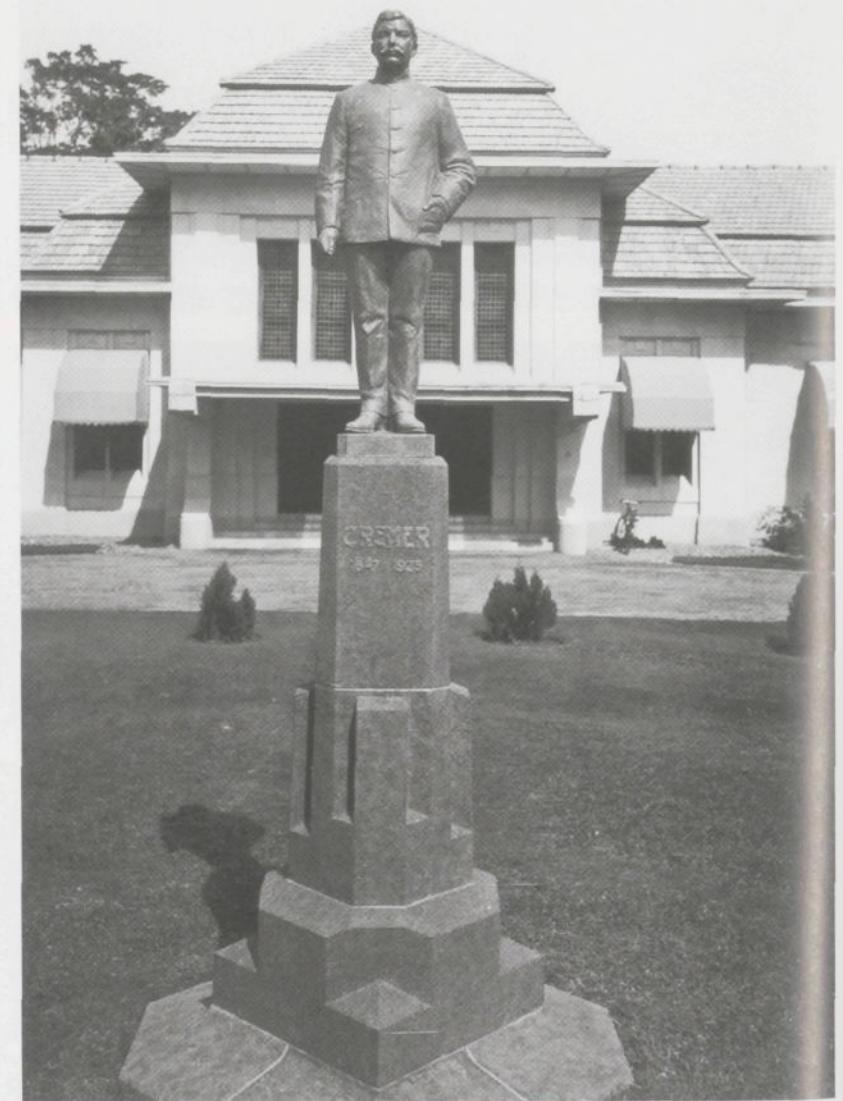
Geheel boven: blik in zuidelijke richting langs de Cremerweg/Jl. Balai Kota, 1997, met rechts het gebouw van de Bank Expor-Import, voorheen de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Foto: J.R. van Diessen.

Boven: dezelfde straat in noordwaartse richting gezien in 1997 en 1953, met links het kantoor van de voormalige Nederlandsch-Indische Handelsbank, nu Bank Bumi Daya, en hierboven nogmaals het agentschap van de NHM. Foto's: J.R. van Diessen; H. van Benthem.

Het kwartier van de Deli Maatschappij noordwestelijk van de Esplanade. Boven het tehuis voor behoeftige (ex-)koelies, ca. 1915; linksmiddien het hoofdkantoor van de Deli Maatschappij, ca. 1935; linksonder het hospitaal van de Deli Maatschappij aan de Laboratoriumweg, in naoorlogse jaren Militair Hospitaal, 1948; en rechts het kantoor van de Deli Planters Vereeniging aan de Boolweg, met het standbeeld van J.Th. Cremer, 1924. Foto's: KITLV 2x; J. Anten; J. Rop.

Boven en linksonder: de werkplaatsen van de DSM op Poelau Brayan zijn nog altijd als zodanig in gebruik, zij het nu bij de Indonesische Staatsspoorwegen. Op het emplacement zelf, waar overigens in de naoorlogse jaren ook de militaire werkplaatsen van de Z-Brigade gevestigd waren, wordt de herinnering aan de DSM levend gehouden door een als monument opgestelde rangeerlocomotief (boven). De poort van het zuidelijke aansluitspoor (onder) bevindt zich in een staat van schilderachtig verval. Foto's: J.R. van Diessen.

Hierboven: Tjong A Fie's landhuis te Poelau Brayan, 1953. Het buiten is in de jaren zeventig afgebroken, maar wel bevindt zich hier nog het graf van de beroemde Majoor der Chinezen. Foto: H. van Benthem.

Links: het DSM-station van Belawan, ca. 1923, gezien in zuidelijk richting. Foto: D.H. Lansdorp.

Links: de oude haven van Belawan, de loskade aan de riviermonding westelijk van het station, ca. 1915. In de luchtfoto op pag. 114 is deze locatie te herkennen in de hoek rechtsboven. Foto: IFA.

Pag. 114: KNILM-luchtopnamen uit de beginjaren der tijd van de werkplaatsen en personeelswijk van de DSM te Poelau Brayan (boven) en de nieuwe oceaanhaven van Belawan (onder), respectievelijk uit zuidoostelijke en noordoostelijke richting. Centraal herkenningspunt in de wijk van Poelau Brayan, die tijdens de bezettingsjaren deels in gebruik was als interneringskamp voor Europese vrouwen en kinderen, is de watertoren; op de voorgrond de woningen voor het Europese kaderpersoneel. Foto's: KIT; Fotoarchief ML-KNIL.

Links: de zogenoemde Uniekampong Belawan, die in 1924 door de KPM, de Rotterdamsche Lloyd en de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' gezamenlijk werd ingericht als onderkomen voor havenarbeiders en hun gezinnen. Een deel van het complex werd in die huisjaren van de rubbercultuur ook wel gebruikt voor de eerste opvang van contractanten van Java. Tijdens de Japanse bezetting diende het ruim twee jaar lang als interneringskamp. Foto (ca. 1930): KIT.

Poelau (Pulo, Pulu) Brayan is reeds lang opgesloten door de al- maar uitbreidende be- bouwing van de groot- stedelijke agglomeratie Medan, maar is vanwege de strakke, eenvor- mige aanleg toch een stadsdeel met een eigen karakter gebleven. De watertoren, waarvan de markante gedrongen vorm bij talloze oud- geïnterneerden in de herinnering gegriff zal staan, vormt nog altijd het middelpunt van de wijk, al is hij nu niet meer in gebruik. Vanaf het dak van deze toren werd in 1925 de hier- naast afgebeelde over- zichtsfoto in zuidelijke richting gemaakt, die goed laat uitkomen hoe afgelegen Poelau Brayan toen nog was. Foto's: J.R. van Diessen (1997); Asia Maior.

Boven: het voormalige hoofdkantoor van de DSM aan de Serdangweg/Jl. Prof. H.M. Yamin, nu regionaal kantoor van de Indonesische Staatsspoorwegen. Links: het tegenoverliggende oude DSM-kantoor, dat na de voltooiing van het nieuwe in 1918 het onderkomen werd van de telefoonbedienst van de DSM.
Foto's (1997): J.R. van Diessen.

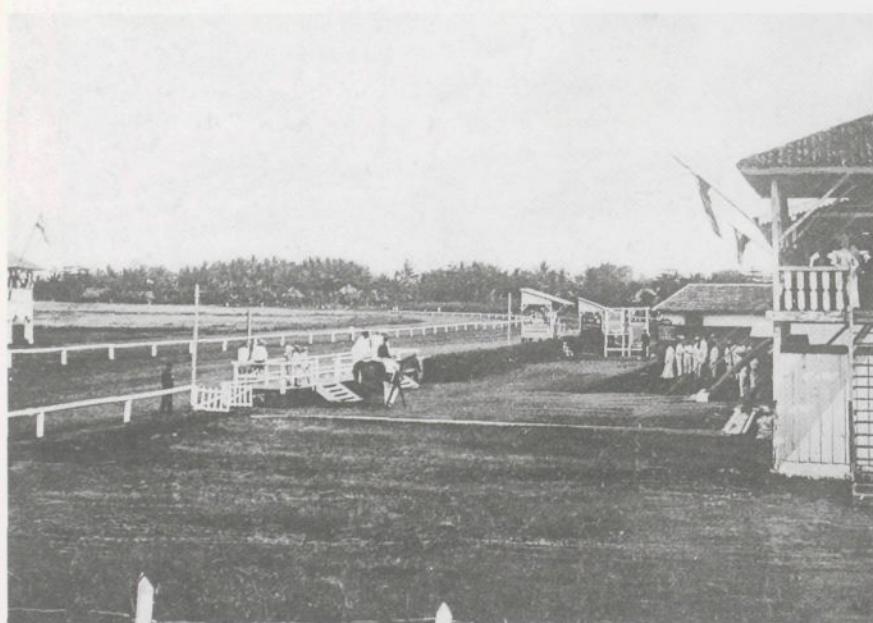
Pag. 117 rechts onder: Jl. Sutomo/Wilhelminastraat bij de hoek met Jl. Veteran/Balistraat, met het opvallende ronde hoekgebouw van het pasarcomplex, waarin in vooroorlogse jaren het bekende café-restaurant 'De Rotonde' was gevestigd en in de jaren vijftig de voorlichtingsdienst van de provincie Noord-Sumatra - zie pag. 119. Foto (1997): J.R. van Diessen.

Hierboven: het HBS-gebouw aan de Wilhelminastraat/Ceramstraat, voor de uitbreiding van 1936; de Medanse HBS kwam pas in 1928 tot stand en was toen de enige school van dit niveau op heel Sumatra. Foto: D.A. Buiskool.

Rechts: nogmaals het nieuwe DSM-kantoor aan de Serdangweg, kort na de voltooiing in 1918. Foto: D.H. Lansdorp.

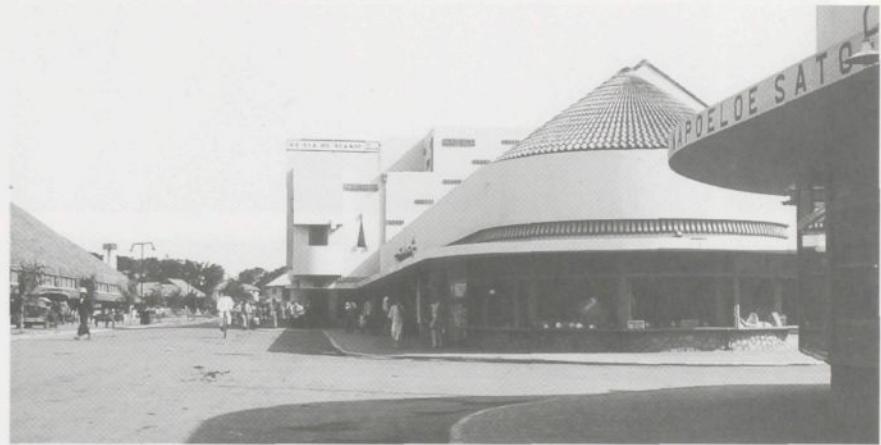
Links onder: de oude renbaan aan de Wilhelminastraat, ca. 1915. Foto: Asia Maior.

Rechts onder: een van de loodsen van het pasarcomplex dat tussen 1931 en 1933 verrees op het oude renbaanterrein, ca. 1953. Foto: E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Medans Centrale Pasar, uitgevoerd naar een ontwerp van de gemeente-architect J.H. Valk, was met zijn afwisseling van strakke nieuw-zakelijke toko-blokken en kathedraallange marktloodsen met hoge pannendaken in Amsterdamse School-stijl een wonder van bouwkunstige zwier en durf. Foto's: D.A. Buiskool 3x; KIT; E.M.F. Eijsberg-Klasser.

De bekendste bioscoop van Medan was ongetwijfeld de Rex aan de Kerkstraat, later herdoopt tot Ria. De opname rechts toont het filmpaleis in zijn glorie-tijd, eind jaren dertig. Tegenwoordig is het gebouw, nog steeds onder de naam Ria, in gebruik als Chinees specialiteitenrestaurant. Foto's: J.R. van Diessen (1997); W. van Staveren.

De zuidrand van Medans Chinese wijk, 1997. Geheel boven een blik van het nieuwe Soechi Hotel aan Jl. Cirebon (Hongkongstraat) in zuidelijke richting over de watertoren en Jl. Raja, links de 'Medan Mal' aan Jl. Letjend. Haryono (Hakkastraat) die in de jaren negentig kwam op de plaats van de afgebrande Centrale Pasar, en hierboven het nog steeds bestaande zwembad aan Jl. Raja; zie ook pag. 122 en 123.
Foto's: J.R. van Diessen.

Ter vergelijking met de huidige situatie zoals weergegeven op de voorgaande pagina, drie opnamen uit hetzelfde stadsdeel uit de jaren kort voor en na de oorlog. Boven een KNILM-luchtfoto van de watertoren (1908) van de Ajer Beresih Waterleiding Maatschappij en omgeving, ca. 1935, links een blik op de toren vanaf het terrein van de Chinese tempel op de hoek van Djalan Radja en de Kapiteinsweg, 1949. De foto hiernaast en die onderaan pag. 123 geven een beeld van het in 1939 vernieuwde zwembad van de Medansche Zwemvereeniging aan Djalan Radja, waaraan veel oud-Medanners ongetwijfeld de beste herinneringen bewaren. Foto's: E.M.F. Eijsberg-Klasser; B.B. Hering; D.A. Buiskool; W. van Staveren.

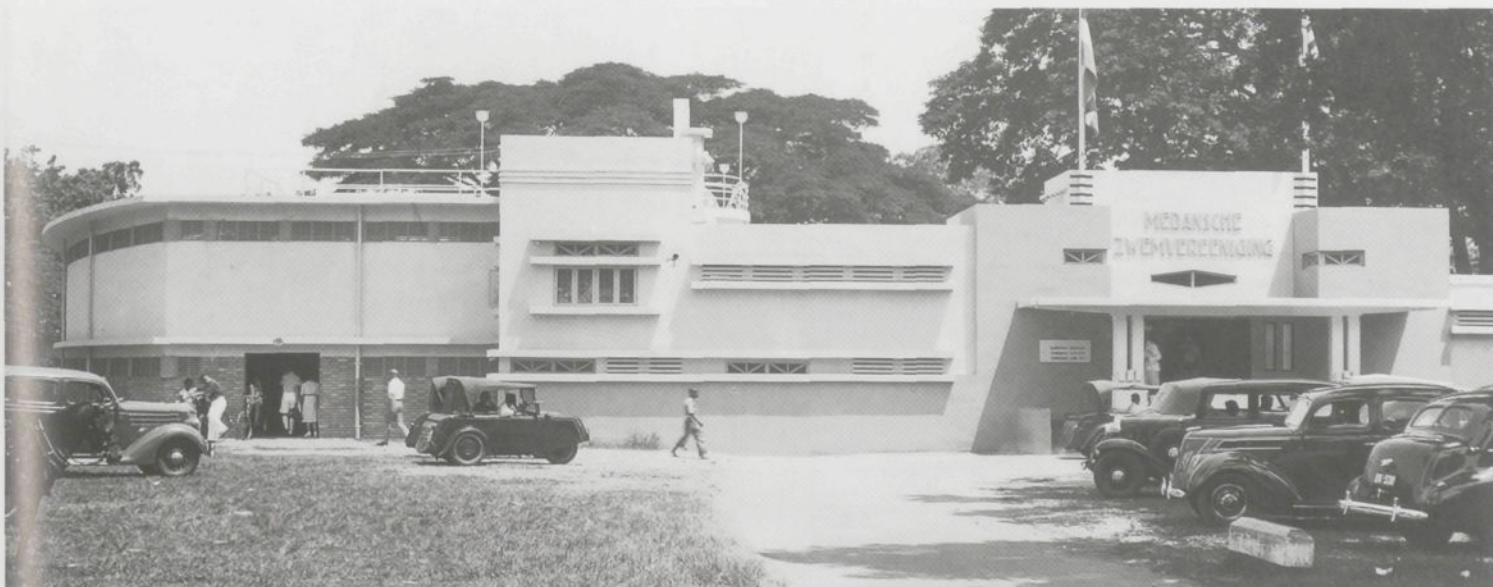

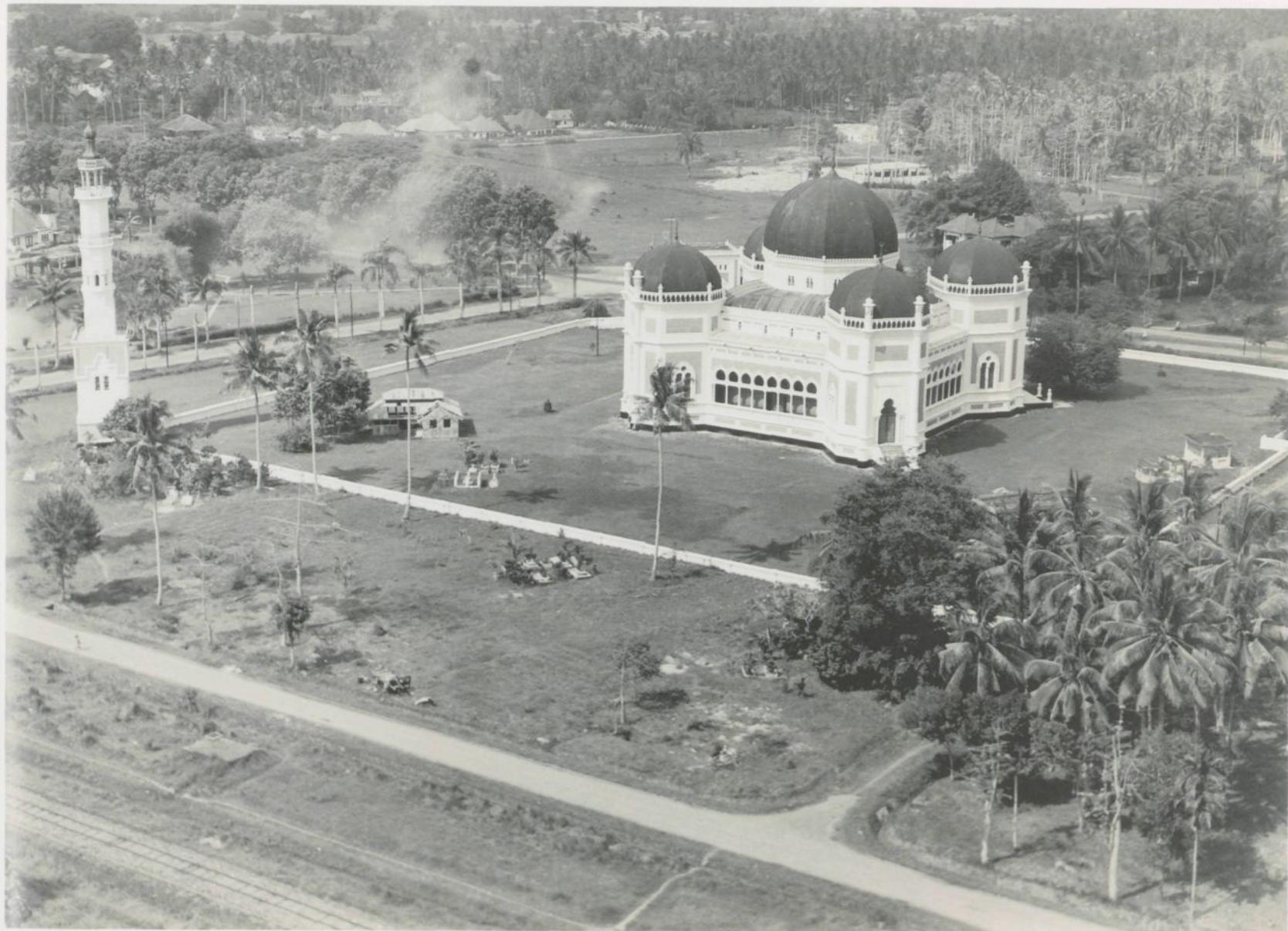
Boven: het zogenoemde Derikanpark in de Kota Masoem, een complex betere huurwoningen met plantsoen en vijver dat in de jaren 1931-1932 door de gemeente Medan werd aangelegd als beleggingsobject voor de sultan van Deli. Het panorama is in noordwaartse richting opgenomen vanaf de minaret van de Mesjid Raja. Op de achtergrond ziet men in het verlengde van Djalan Radja de watertoren, links is de spoorlijn naar Arnhemia te herkennen, met de achterzijde van het Delische Rijksraadgebouw, de Kerapatan. Foto: KIT.

Midden: verder zuidoostelijk in de Kota Masoem stond aan Djalan Amalioen tot 1921, toen een brand het verwoestte, dit merkwaardige houten paleis van de Toengkoe Besar, de Delische kroonprins. Foto: Asia Maior.

Pag. 124 en boven: tweemaal de Masjid Raja, de in 1906 voltooide en mede door de Deli Maatschappij en Tjong A Fie gefinancierde Grote Moskee in de Kota Masoem. De oudere opname van de ML-KNIL is uit 1948 en laat achter de moskee nog de resten van het oude sultanspaleis zien, dat tijdens de 'sociale revolutie' van maart 1946 werd verwoest. De ontwerper van de Masjid Raja is niet meer bekend; genoemd worden meestal de Nederlandse architecten Klingenberg en Dingemans. Foto's: J.R. van Diessen (1992); A. Mansoer.

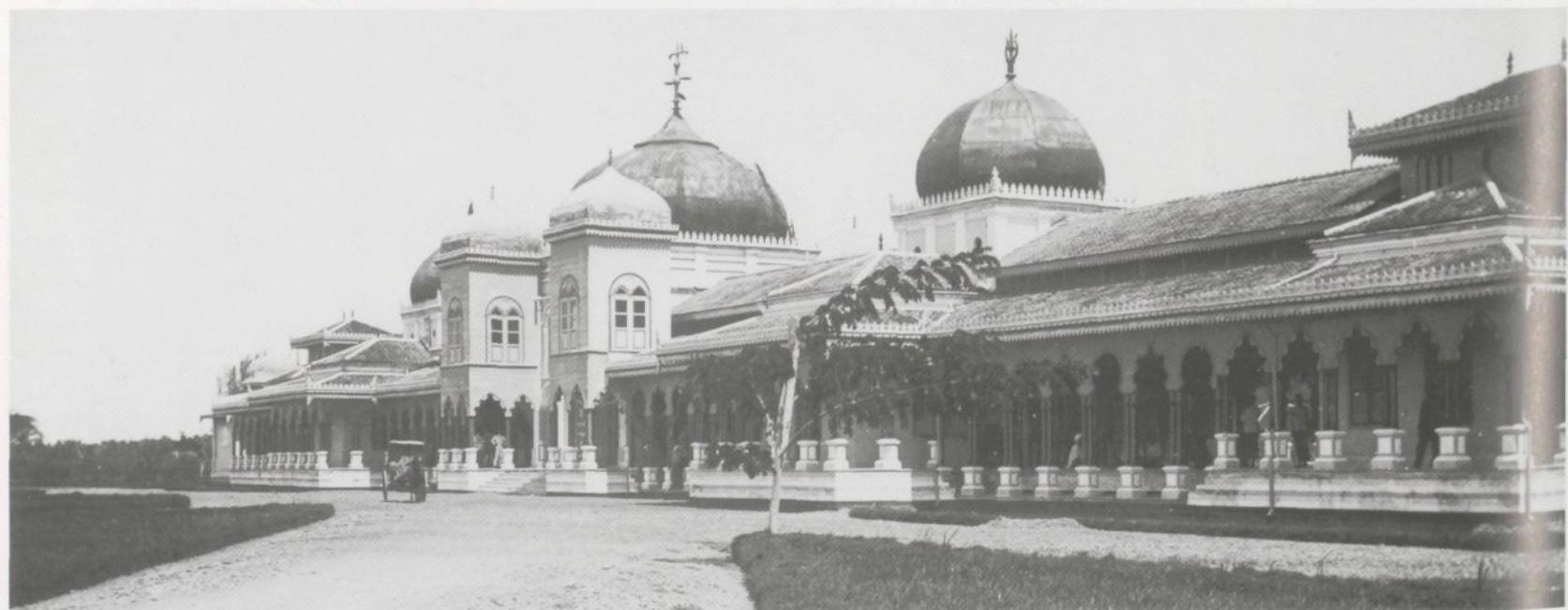

Links: frontaanzicht (ca. 1925) van dit eerste, geheel houten paleis van de Delische sultans tussen Djalan Poeri en Djalan Amalioen, dat na de voltooiing van het nieuwe aan de Paleisweg (1890) diende als privéverblijf van de vorstelijke familie. Foto: J. Anten.

Rechts: kroonprins Amaloeddin, de latere Sultan Amaloeddin Sani Perkasa Alam Sjah II, in vol ornaat op de troon voor een fotosessie in het nieuwe paleis door medewerkers van het bekende fotografisch atelier Stafhell & Kleingrothe, ca. 1895. Foto: KIT.

Onder: het eerste Rijksraadgebouw of Kerapatan van het sultanaat Deli aan Djalan Radja, dat was gelegen tussen het latere zwembad en de spoorlijn naar Tebing Tinggi. In 1912 kreeg de Rijksraad een nieuw onderkomen aan de Paleisweg (zie pag. 127). De opname dateert van ca. 1910. Foto: KITLV.

Boven: het nieuwe sultanspaleis, Istana Ma'amoen, tijdens de feestelijkheden ter gelegenheid van de inhuldiging van Sultan Amaloeddin Sani Perkasa Alam Sjah II, februari 1925. Foto: KITLV. Links: het AVR OS-proefstation voor de rubbercultuur te Kampong Baroe, ca. 1925. Foto: Asia Maior. Onder: de nieuwe Kerapatan aan de Paleisweg, ca. 1930. Het gebouw werd in 1946 tijdens de 'sociale revolutie' verwoest. Foto: IFA.

Boven: Istana Ma'amoen bleef in de 'sociale revolutie' gespaard dankzij de ligging binnen de door Brits-Indische troepen beschermd sector. Een deel van het paleis is nog in gebruik bij de vorstelijke familie, maar de Delische sultans hebben nu geen bestuursmacht meer. De troonzaal en enkele andere staatsvertrekken zijn tegenwoordig opengesteld voor bezoekers; toeristen kunnen zich tegen betaling zelfs in 'traditioneel' vorstencostuum laten fotograferen op de sultantroon. Het ontwerp voor het paleis wordt doorgaans toegeschreven aan een Italiaanse architect Ferrari, maar ook de KNIL-kapitein Th. van Erp is in dit verband wel genoemd.

Rechts: de 'Kolam Radja' in het Derikanpark, nu een vis- en speelvijver omgeven door eethuisjes. Zie ook de panoramafoto op pag. 123.
Foto's (1997): J.R. van Diessen.

Boven: waar de omgeving van de sultanspaleizen en de Grote Moskee voorheen gekenmerkt werd door een wijdse, open aanleg, is dit stadsdeel tegenwoordig net zo dicht bebouwd als de overige centrale delen van de agglomeratie Medan. Als enige open ruimte resteert hier de tuin voor het Istana Ma'amoen, van waar ook deze opname van de ingebouwde moskee is gemaakt.

Links: terugkerend van de Kota Masoem naar het stadscentrum langs de Paleisweg, nu Jl. Brigjend. Katamso, passeert men het oude kantoor- en goedangcomplex van Lindeteves-Stokvis, waarin voor 1952 eveneens het agentschap van de BPM was gevestigd.
Foto's (1997): J.R. van Diessen.

Links: bij de kruising met de Kerkstraat (rechts) en Soekamoelja (links) ging de Paleisweg over in de Kesawan. Foto (januari 1937): A.C. Tobi-Kayser.

Rechts: hetzelfde punt gezien vanaf de Kerkstraat, met links het AVROS-kantoor en rechts de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij en café-restaurant Ter Meulen, ca. 1930. Foto: Asia Maior.

Pag. 130 onder, pag. 131 boven: Ter Meulen was in de vooroorlogse jaren bij uitgaand Medan vooral geliefd om zijn 'platje', het ruime dakterras met strategisch uitzicht over een der drukste punten van de stad. Foto's (ca. 1935): D.A. Buiskool.

Onder: het zuidelijke einde van de Kesawan met het AVROS-kantoor, ca. 1935. Foto: M.C.A. Adama.

Boven: het AVROS-kantoor is sinds de Nederlandse tijd vrijwel niet veranderd en heeft ook nog steeds dezelfde functie. Zo herbergt het als vanouds, zij het onder andere naam, de voortzetting van het zogenoemde Dactyloscopisch Bureau van DPV en AVROS, waar de contractarbeiders van de aangesloten maatschappijen en ondernemingen centraal werden - en worden - geregistreerd met behulp van hun vingerafdrukken. Sinds de instelling in 1918 zijn door dit bureau in totaal ca. 600.000 afdrukken gearchiveerd.

Rechts: achter het AVROSgebouw verrees aan Soekamolia in 1919 het Nillmijkantoor, nu agentschap van P.T. Asuransi Jiwasraya, dat eveneens zo goed als onveranderd is gebleven.
Foto's (1992, 1997): J.R. van Diessen.

Boven: blik vanuit het AVROS-gebouw op de Kesawan/Jl. Jend. A. Yani (links) en de Kerkstraat/Jl. Letjend. Haryono (rechts). In het midden de Bank Dagang Negara, voorheen N.I. Escompto Maatschappij. Foto (1997); J.R. van Diessen. Onder: Tip-Top aan de Kesawan, 1953 en 1992. Foto's; H. van Benthem; J.R. van Diessen.

Twee beelden van de pas herbouwde Kesawan-wijk in de eerste jaren na de grote brand van 1899. Boven een blik in noordwaartse richting langs de Kesawan zelf, ter hoogte van de Datoekstraat; hier zou later de bakkerij en lunchroom Epperlein worden gevestigd. Hieronder een doorkijk in westelijke richting langs de Tepekongstraat op de moskee achter de Kesawan. Foto's: Moesson.

Rechts: optocht van betjahridders op de zuidelijke Kesawan tijdens de feesten ter gelegenheid van Koningin Wilhelmina's 50-jarig regeringsjubileum en de kroning van Koningin Juliana, september 1948. Foto: SMG.

Driemaal de hoek van de Kesawan met de Oude Markt, boven in noordelijke richting tijdens de herbouwjaren kort na de eeuwwisseling, links onder naar het oosten gezien van de Oude Markt op de Kesawan, ca. 1930 (zie ook pag. 137), en rechts-onder in de beginjaren vijftig in een zuidwaartse blik langs de Kesawan. Foto's: Moesson; SMG; E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Boven en rechts: de Kesawan toen en nu, in noordwaartse richting gefotografeerd ter hoogte van het huidige restaurant Tip-Top. De oude opname dateert uit het eerste decennium na de eeuwwisseling; in het verlengde van de Kesawan is de toren van de oude protestantse kerk aan de Esplanade te onderscheiden. In de tegenwoordige situatie vormt alleen het huis rechts op de foto nog een direct herkenningspunt. Foto's: Moesson; J.R. van Diessen.

Pag. 137 boven: het 'Grote Huis' van de Majoor der Chinezen Tjong A Fie aan de Kesawan, voltooid na de grote brand van 1899. Het karakteristieke pand in art déco-stijl ernaast behoorde in de Nederlandse tijd toe aan de drukkerij en boekhandel Varekamp & Co., waar ook de *Sumatra Post* werd uitgegeven. Foto (1997): J.R. van Diessen.

Onder: de Oude Markt/Jl. Mayend. Sutoyo in 1997; zie ook pag. 135. Foto: J.R. van Diessen.

Onder: het westelijke deel van de Oude Markt/Jl. Mayend. Sutoyo, waar nu zelfs gelegenheid bestaat tot het ondergaan van 'Haus Musik'. Foto (1997): J.R. van Diessen.

Pag. 138, pag. 139 boven: drie-maal de 'kop' van de Kesawan gezien van de Esplanade, linksboven kort na de voltooiing van Seng Haps 'tempeltoko' in 1903, daaronder enkele jaren later tijdens de bouw van een rij winkels aan de tegenoverliggende straatzijde, en hiernaast rechts met Chinese ere-poorte ter gelegenheid van Koningin Wilhelmina's 25-jarig regeringsjubileum in 1923. Foto's: Moesson 2x; D.A. Buiskool.

Links: Tjong A Fie's begrafenisstoet, op weg van het 'Grote Huis' naar Poelau Brayan, passeert het noordelijk einde van de Kesawan, 28 maart 1921. De foto is genomen in zuidwaartse richting vanaf het dak van het Julianagebouw. Zie ter vergelijking de recente opname van hetzelfde punt op pag. 140. Foto: KITLV.

Boven: dezelfde opname als die van de vorige pagina, maar dan ruim driekwart eeuw later. Centraal herkenningspunt is het hoge dak van het pand op de hoek van de Oude Markt/Jl. Mayend. Sutoyo, waar in de vooroorlogse jaren ondermeer enige tijd het agentschap van de N.V. Machinefabriek Gebr. Stork & Co. was gevestigd.

Rechts: Medan's Warenhuis uit 1919 aan de Hüttenbachstraat, nu Jl. Jend. A. Yani 7. In het winkelpaleis zijn tegenwoordig enkele gemeentelijke instellingen ondergebracht. Op de achtergrond is het dak van het parlementsgebouw van de provincie Noord-Sumatra zichtbaar, op de plaats waar voorheen het KNIL-kampement aan de Poloniaweg was gelegen.
Foto's (1997, 1992): J.R. van Diessen.

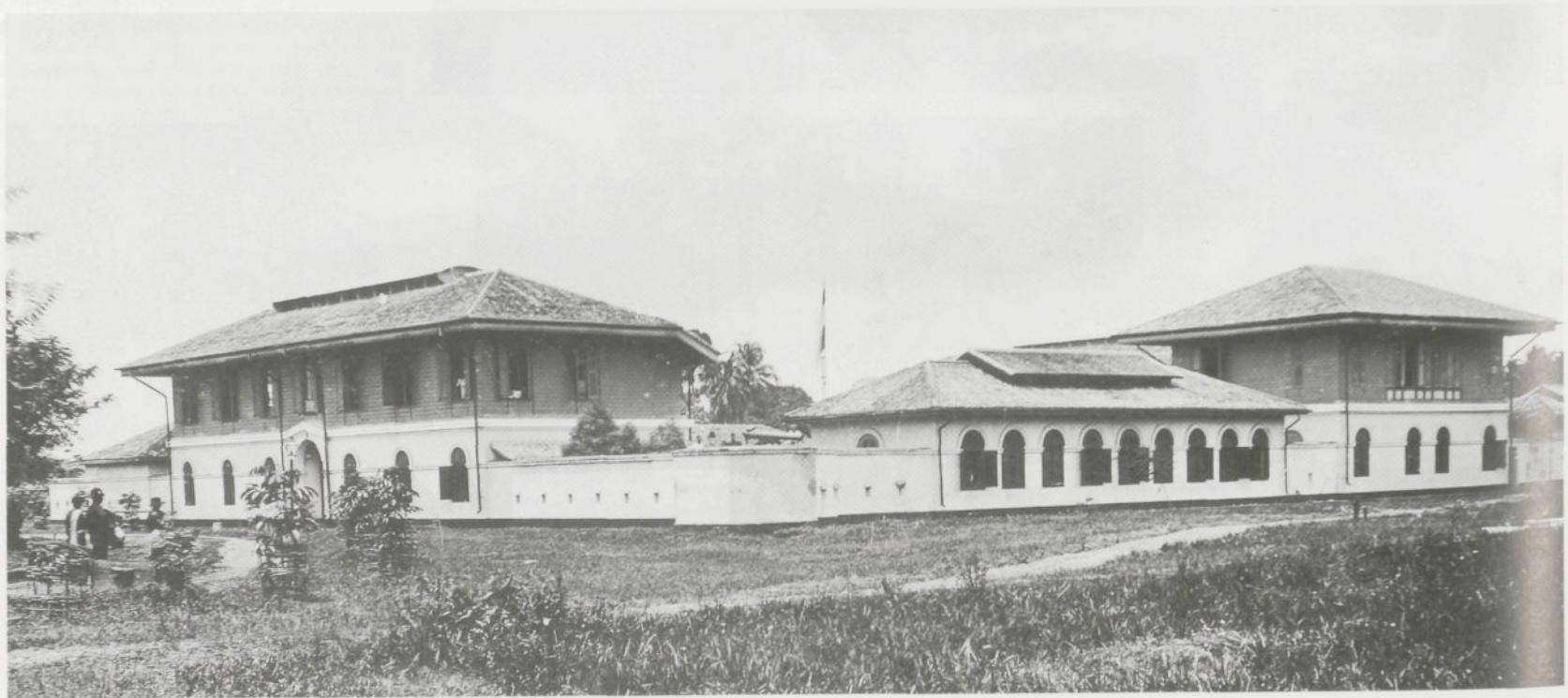
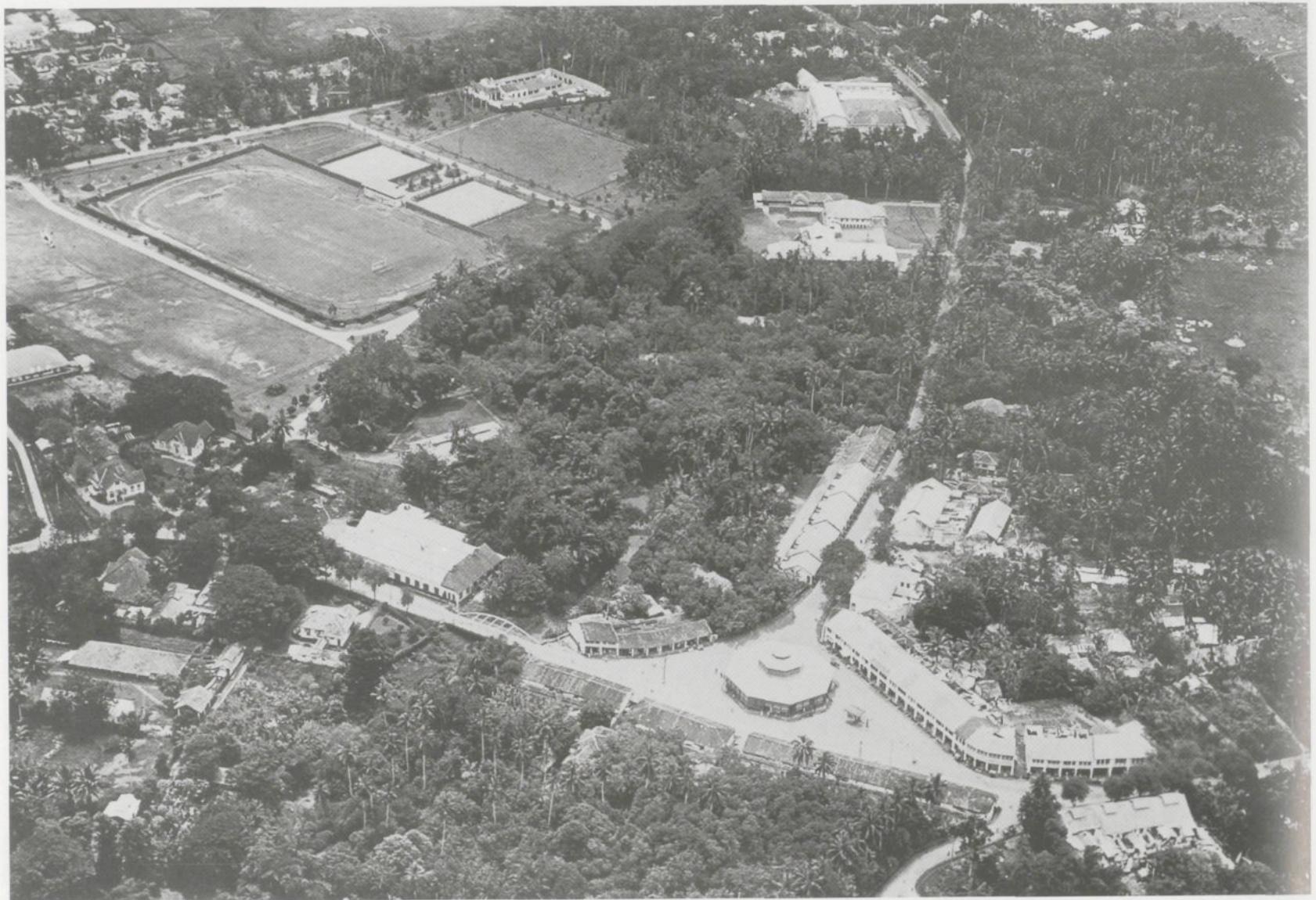
Links: avondstemming aan de voormalige Calcuttastraat, tegenwoordig Jl. H. Zainul Arifin, ter hoogte van de hindoetempel op de hoek (rechts) met de Kroesenstraat/Jl. Pagaruyung. Kampong Kling - Kampung Keling in de moderne spelling - is als drukke winkelwijk nog steeds een begrip in Medan, al is de Voor-Indische bevolkingsgroep inmiddels ook hier een minderheid geworden. Foto (1997): J.R. van Diessen.

Links: de omgeving is totaal veranderd, maar oud-Medanners zullen in dit gebouw van de Chartered Bank aan Jl. Imam Bonjol (Poloniaweg) zonder twijfel het voormalige residentshuis herkennen. Het bijgebouw links, met vliegtuigstaart, is een discotheek en op de achtergrond wordt de plaats van de Europese lagere school aan de Poloniaweg nu ingenomen door Hotel Danau Toba. Foto (1997): J.R. van Diessen.

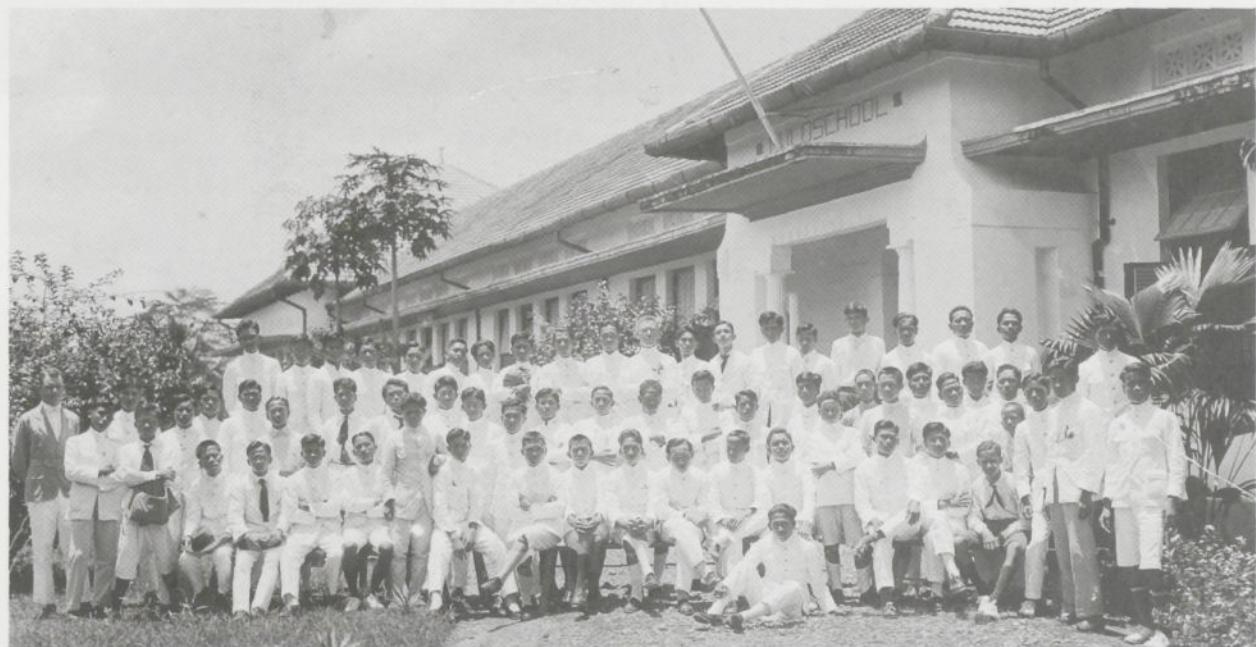
Rechts: het residentshuis in waardiger tijden, versierd en omstuwd door een menigte enthousiaste Medanners tijdens de viering van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard, 7 januari 1937. Foto: A.C. Tobi-Kayser.

Links: de Tjong Yong Hianbrug over de Soengei Baboera, tussen de Calcuttastraat (vooraan) en de Coenstraat (overzijde) in Medan Baroe. De brug werd in 1917 door Tjong A Fie geschenken aan de gemeente Medan, ter nagedachtenis aan zijn broer. Foto: KITLV.

Pag. 142: de KNILM-luchtfoto van de 'pasar boender' in de wijk Petissah is omstreeks 1933 genomen in zuidwestelijke richting. Iets links van het midden is de brug over de Soengei Baboera naar de Bentengweg te herkennen, links op de achtergrond het sportveld aan de Westenenkstraat. Rechts vooraan begint de weg naar Bindjei, naar boven toe loopt de Padang Boelanweg, met het katholieke schoolinternaat 'Assisië' en de ijsfabriek 'Petodjo'. De onderste foto toont Medans 'benteng' annex militair magazijn en hospitaal aan de Bentengweg, ca. 1915. Het historische fortje, gebouwd tussen 1873 en 1876, is jammer genoeg recentelijk afgebroken voor de bouw van een restaurant en partycentrum. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL; KITLV.

Rechts: de gereformeerde kerk aan de Residentsweg, eind jaren dertig, die tot op heden onveranderd van aanzien en functie is gebleven.
Foto: W. van Staveren.

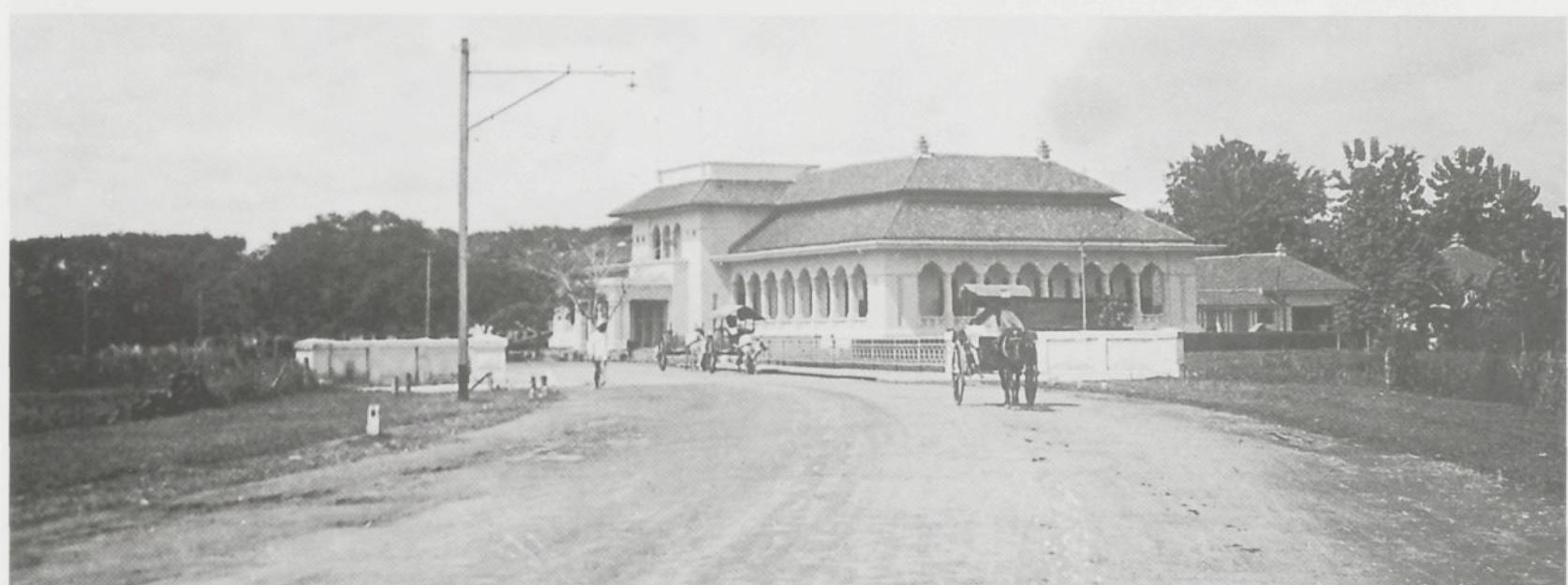
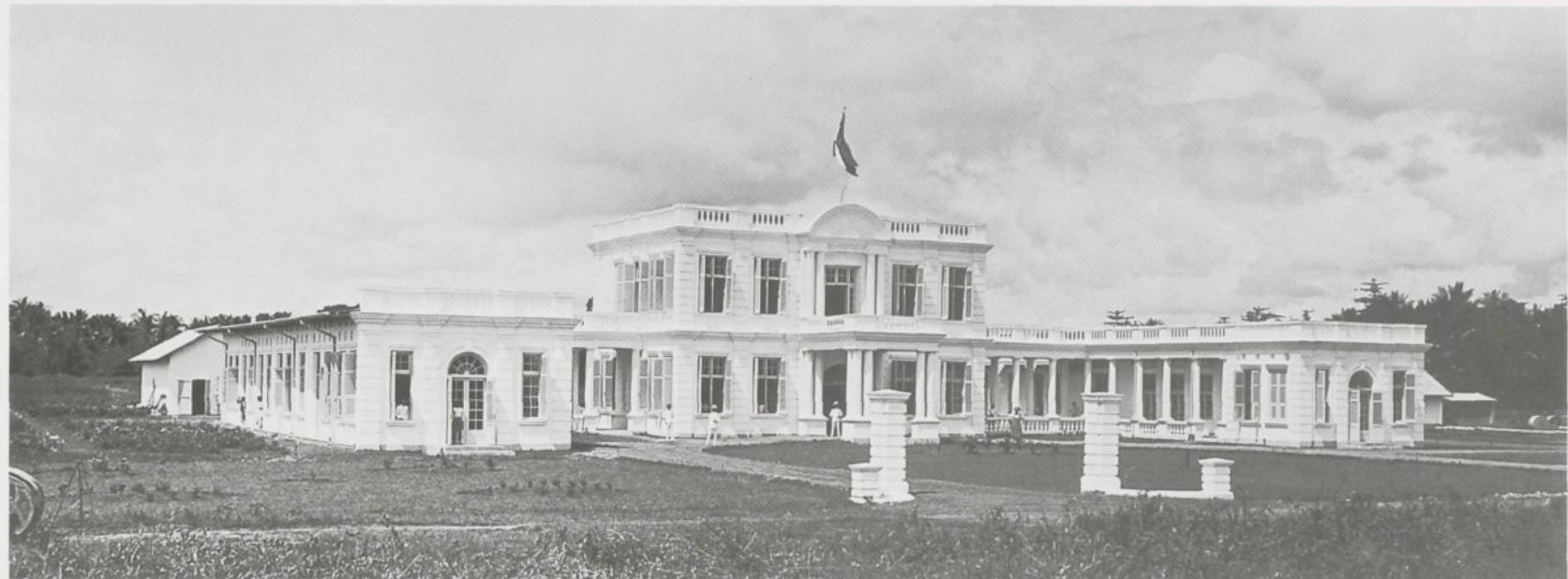

Boven en pag. 145 boven: het Deli Proefstation voor de Tabakscultuur aan de Manggaalaan/Jl. Diponegoro in 1997 en omstreeks 1915. In 1948 werd dit gebouw het bestuurskantoor voor de deelstaat Oost-Sumatra, tegenwoordig heeft het nog dezelfde functie voor de provincie Noord-Sumatra. Foto's: J.R. van Diessen; KITLV.

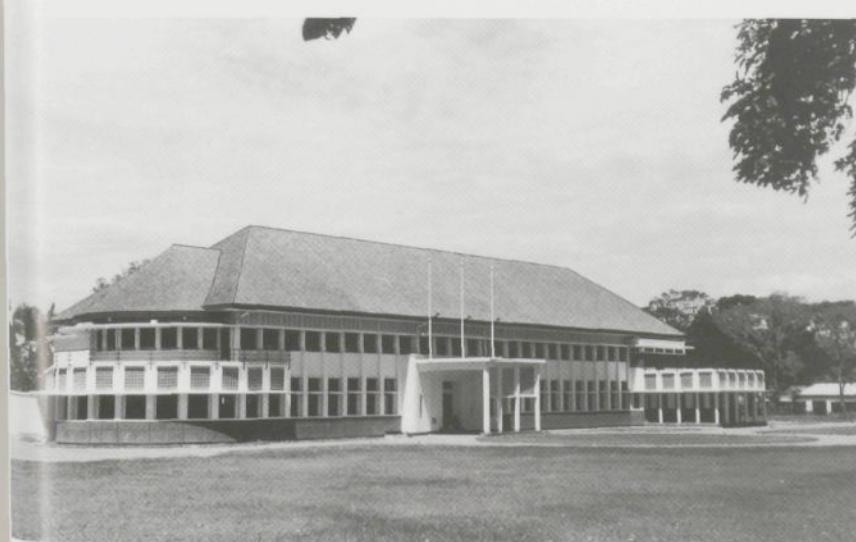
Onder en pag. 145 midden: het fraaie HVA-kantoor, nu politiebureau, aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg/Jl. Jend. Suprapto in 1997 en kort na de voltooiing in 1928. Foto's: J.R. van Diessen; KITLV.

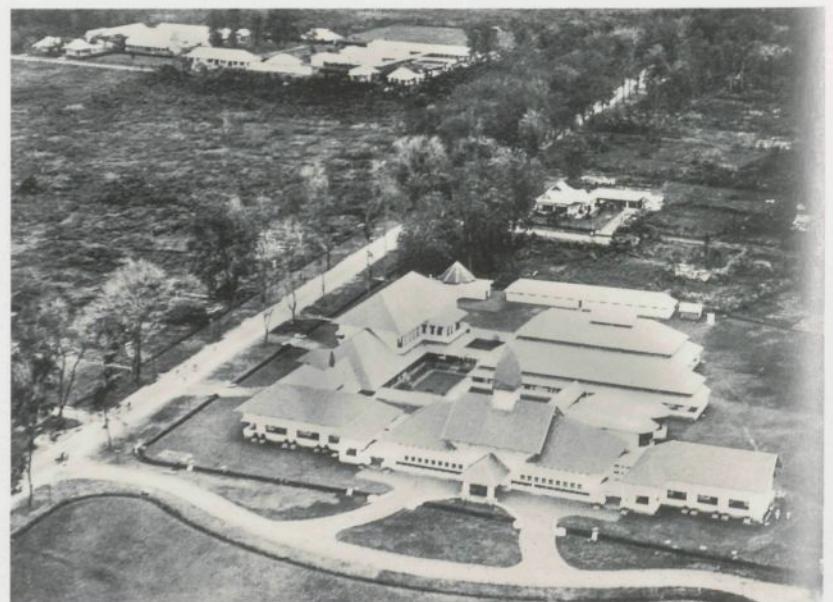
Onder: het nieuwe BPM-kantoor aan de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg tegenover het HVA-gebouw, ca. 1953. Foto: H. van Benthem.

Onder: Polonia kende naast prestigieuze villa's ook veel bescheidener woonbebouwing, zoals deze aan de Hugo de Vrieslaan. Foto (ca. 1935): E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Boven: de protestantse kerk tegenover het Deli Proefstation aan de Manggalaan/Jl. Diponegoro, nu Gereja Immanuel, 1997. Onder: tweemaal het Sint-Elisabethziekenhuis, links in 1997, rechts in een KNILM-luchtopname van ca. 1935. De lange rechte weg in de laatste foto is de Poloniaweg; op de achtergrond de politiekazerne aan de Beatrixlaan. Foto's: J.R. van Diessen 2x; E.M.F. Eijsberg-Klasser.

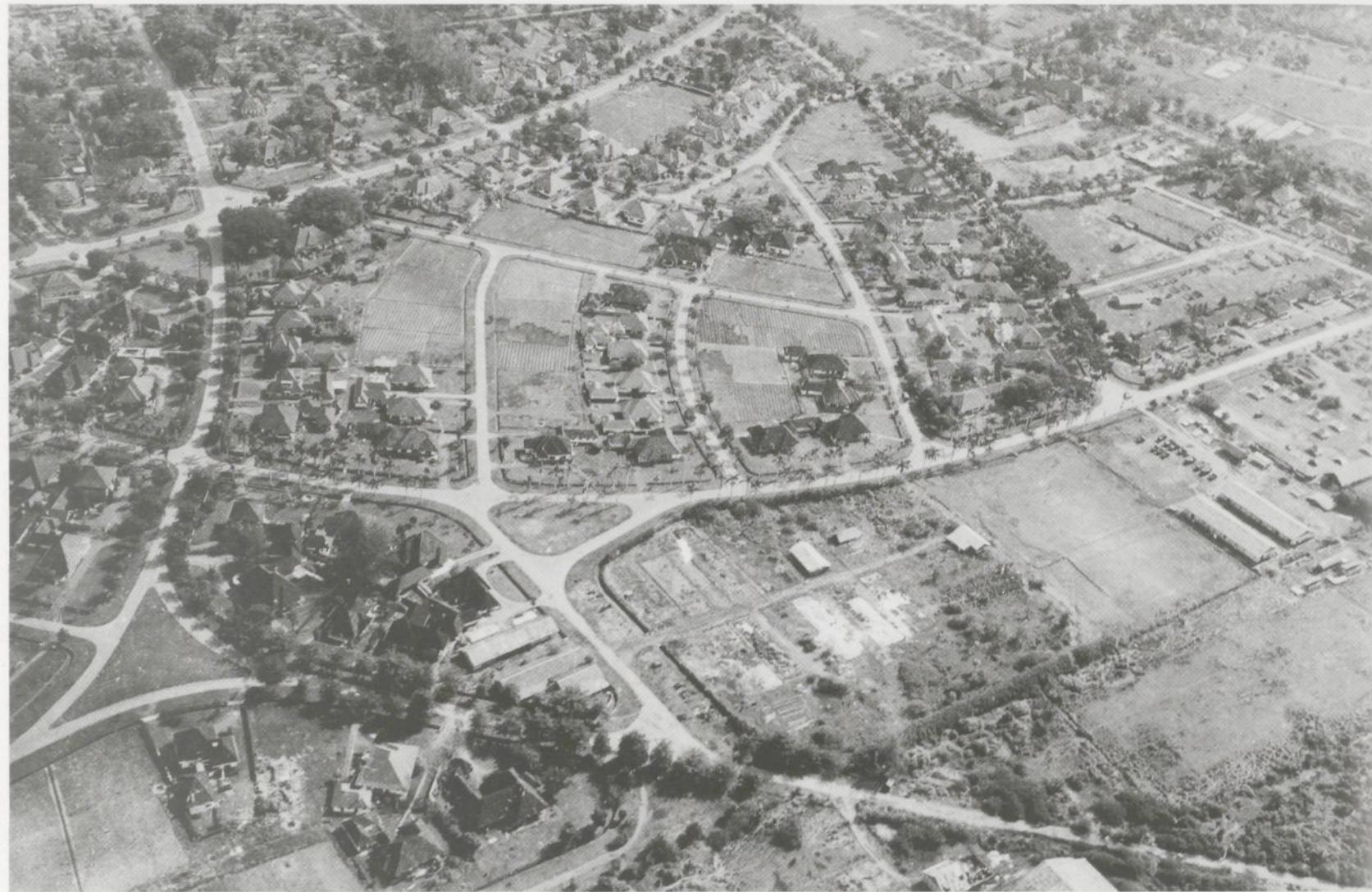

Boven: de gouverneurswoning aan de Beatrixlaan, die in 1939 werd gebouwd voor de gouverneur van het in het voorafgaande jaar ingestelde 'eilandgewest' Sumatra, maar in 1948 de ambtswoning werd voor de Wali Negara van Oost-Sumatra, Tengkoe dr. Mansoer. Tegenwoordig is dit de woning van de gouverneur van de provincie Noord-Sumatra. Foto (1948): A. Mansoer.

Links: een zonnige blik in de P.W. Janssenlaan in Polonia-Zuid, ca. 1949, die met zijn ruime aanleg en statige koningspalmen bij uitstek representatief was voor het karakter van de wijk als geheel.
Foto: E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Boven: ML-KNIL-luchtfoto in oostelijke richting, 1947, van Polonia-Zuid tussen de Poloniaweg (rechtsboven, met Sint-Elisabethziekenhuis), de Sultan Ma'amoen Alrasjidweg (linksboven) en de Beatrixlaan (midden). Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

Links onder: Van der Hoop c.s. moesten in 1924 landen op de renbaan van Polonia, omdat het landingsterrein dat voor de Indiëvlucht in gereedheid was gebracht, door regenval onbruikbaar was geworden. Foto (1924): Fotoarchief ML-KNIL.

Pag. 148 rechts onder, hierboven: de provisorische landingsplaats bij de renbaan werd in 1928 uitgebouwd tot een echt vliegveld, dat vanaf 1930 was opgenomen in de lijndiensten van KLM en KNILM. Na de oorlog werd Polonia op 18 november 1946 door de ML-KNIL overgenomen van de RAF en werd hier het 122 Squadron gestationeerd, dat uitgerust was met North American P-51 'Mustang'-jagers. In 1947 kwam er een nieuw stationsgebouw, hierboven te zien met vier ervoor gesparkeerde P-51's. Op het voorterrein herinnerde het in 1925 onthulde monument (weer) aan de eerste Indië-vlucht. Polonia ging op 18 april 1950 over naar de Indonesische luchtmacht. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL.

Links: bij Polonia werd op 6 juli 1949 aan de Verlengde Padang Boelanweg het gelijknamige ereveld ingewijd, in aanwezigheid van onder anderen dr. Mansoer, generaal Scholten en de Britse consul. Naast de Britse en de Nederlandse is ook de oranje-wit-groene vlag van de Negara Soematera Timoer gehesen. In 1966 zijn de begravenen overgebracht naar erevelden op Java. Foto: B.B. Hering.

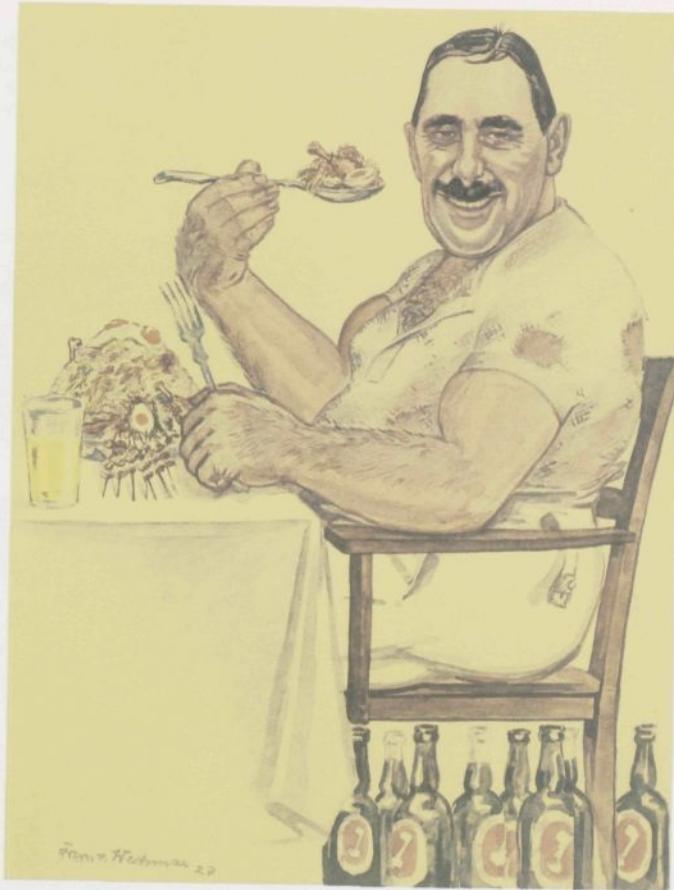
De hier afgebeelde slachtoffers van Von Wechmars spotlust zijn, van links naar rechts: A.J.E. Dingemans, secretaris-penningmeester Vakvereeniging voor Assistenten in Deli; mr. J. Liefstink, officier van justitie te Medan; J.F. van Hengel, directeur diverse cultuurmaatschappijen; en B. van den Bergh, administrateur Medan Estate. De laatste tekening laat zien hoe de kunstenaar, achtervolgd door boze Delianen, in Belawan overhaast aan boord gaat van het Duitse schip *Trier*. Foto's: D.R. Vermeulen.

In 1926 en 1927 werd Deli bezocht door de Duitse aristocraat Eberhard Carl Alfred Freiherr von Wechmar, niet - zoals indertijd zo veel van zijn landgenoten - om er zijn geluk als planter te beproeven, maar voor het maken van een filmdocumentaire. Tijdens zijn verblijf kwam de Freiherr uit de aard der zaak in contact met tal van prominenten uit planters- en bestuurskring op de Oostkust. Kennelijk leverde de omgang met deze ongetwijfeld niet steeds even 'gebildete' Delianen hem nogal eens hilarische ervaringen op. Von Wechmar, die ook een zeer verdienstelijk tekenaar en aquarellist was, zag er althans aanleiding in een aantal van hen te vereeuwigen in een reeks kostelijk karikaturen, waarin op ondubbelzinnige wijze de draak wordt gestoken met Deli's nieuw-rijke bluf en arrogantie. Na zijn terugkeer in Europa liet hij

daarvan twintig in reproductie verschijnen in de vorm van een losbladige uitgave in cassette, onder de titel *Delianer 1927*. Vijf van deze tekeningen zijn hier afgebeeld, een zesde siert de achterzijde van het omslag van dit boek. Eberhard Freiherr von Wechmar werd geboren op 12 juli 1897 in Frankfurt am Main. Tijdens de Eerste Wereldoorlog raakte hij in Russische krijgsgevangenschap, maar wist uit zijn kamp in Siberië te ontsnappen, om uiteindelijk na de oorlog via China naar Duitsland terug te keren. De film waarvoor hij in Deli was, is later in Berlijn in de bioscopen te zien geweest, maar alle nadere gegevens daarover - zelfs de titel! - zijn in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. Von Wechmar zelf werd op 1 juli 1934 te Deutsch-Lissa in Silezië door de SS gefusilleerd.

Naar boven: Brastagi en Prapat

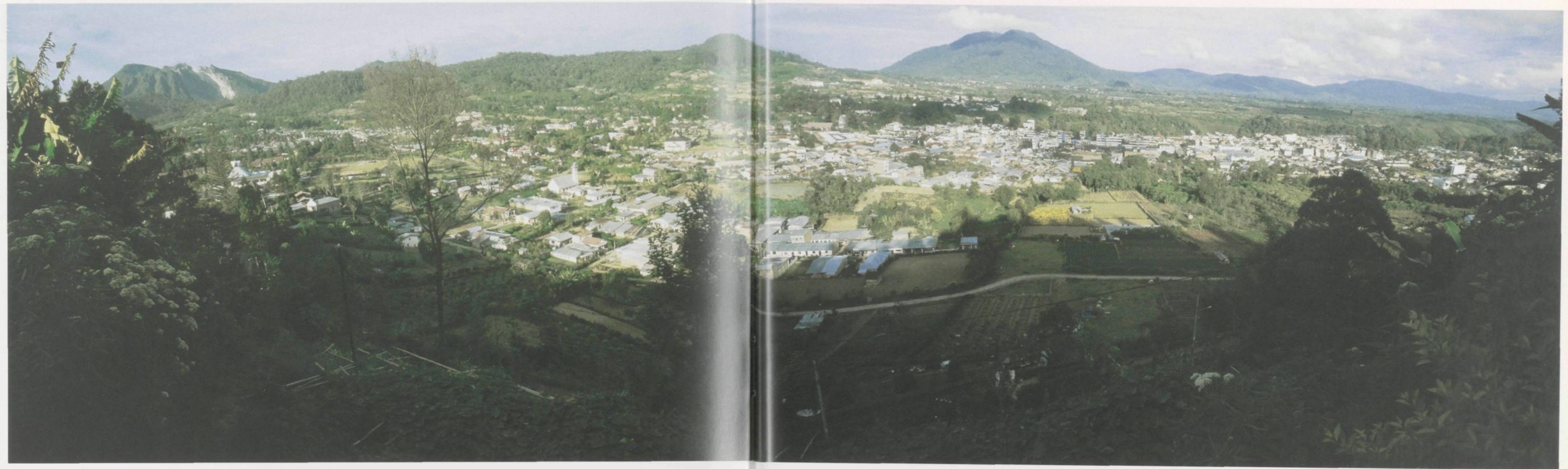
Brastagi: driemaal het oude Grand Hotel Brastagi, dat in 1927 afbrandde en onder meer is beschreven in Madelon Székely-Lulofs roman *Rubber*. Foto's: Asia Maior; D.A. Buiskool; Moesson.

De opvolger van het oude hotel, opnieuw Grand Hotel Brastagi geheten, was al in 1929 weer in bedrijf. De opname hierboven is van iets later datum, ca. 1935; het aantal geparkeerde limousines laat goed uitkomen hoe populair dit hotel bij de gegoede Delianen was. Paardrijden (rechtsonder) op de omringende Karo-hoogvlakte was een geliefde bezigheid voor de sportievere hotelgasten. De middelste foto toont het uitzicht vanaf het terras van het oude hotel in de richting van het dorp Brastagi. Links onder een ander klasse-hotel, het iets zuidoostelijker gelegen Belvédère, dat in de jaren dertig eveneens door brand werd verwoest. Zie ook pag. 71. Foto's: J. Verkaik; Asia Maior; R. Degenaars; H.W. ter Haar Romeny-Degenaars.

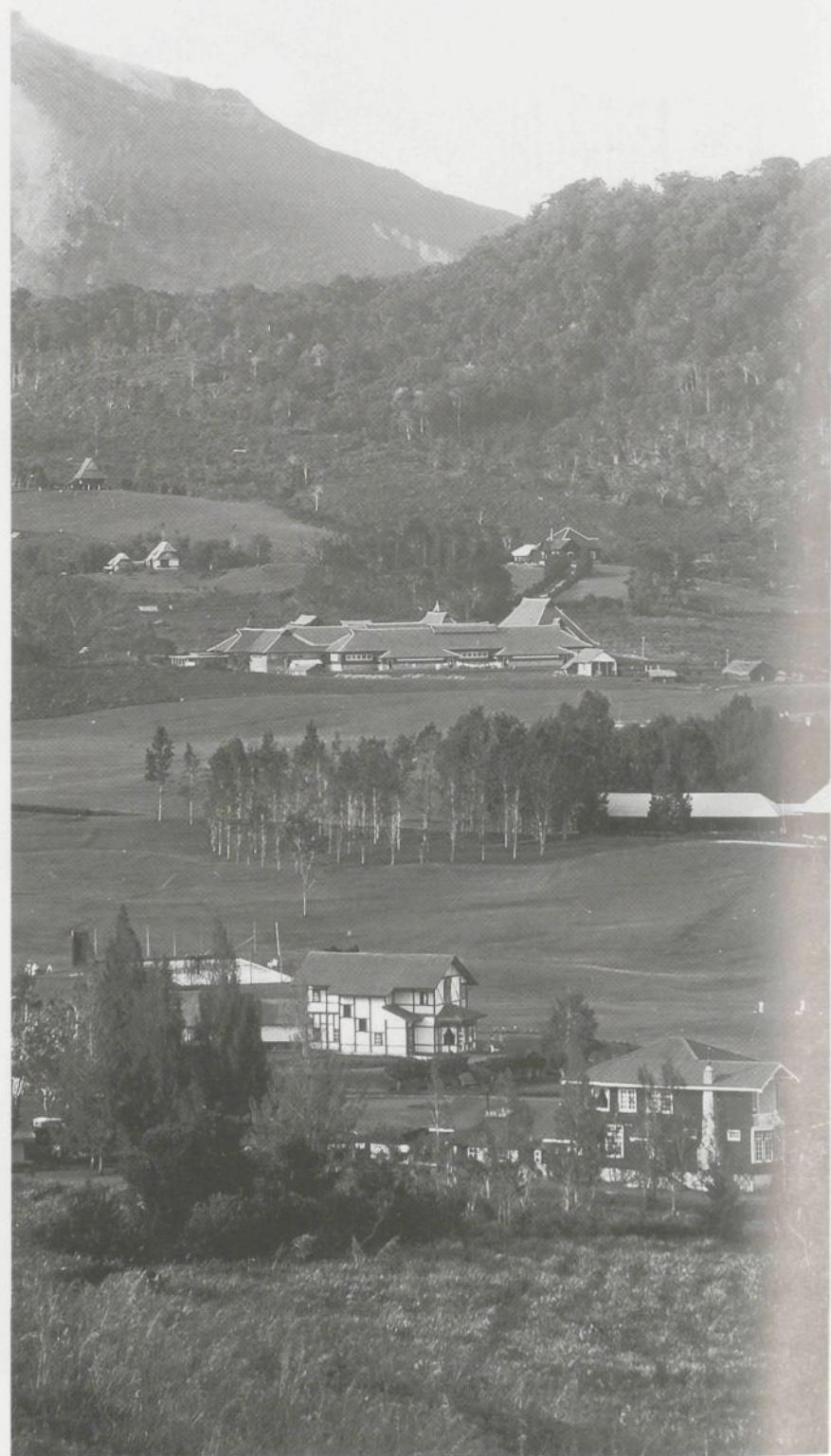
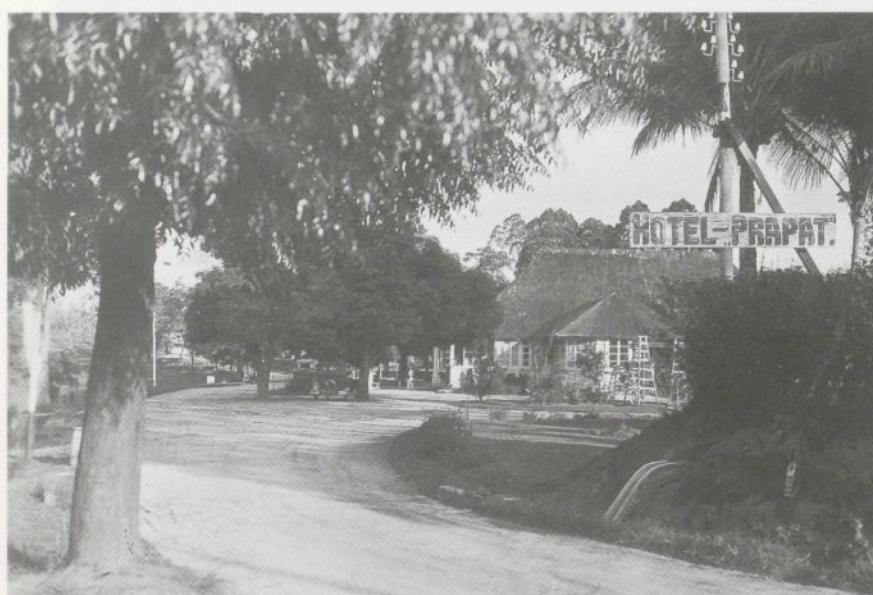
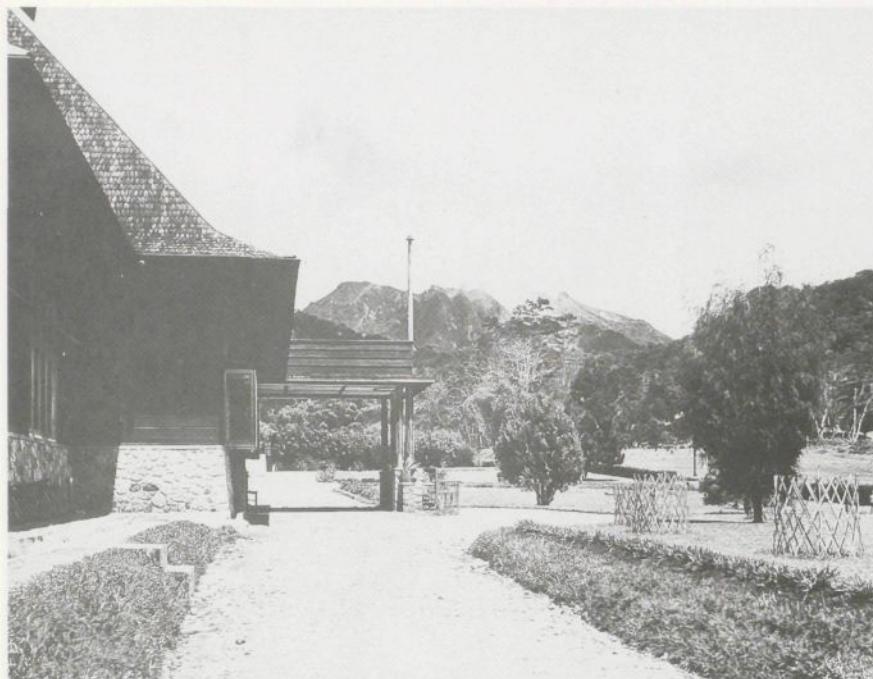
Brastagi, Deli's vakantieoord op de koele Karo-hoogvlakte, ontstond als zodanig in het eerste decennium na de eeuwwisseling. Er vestigden zich toen enkele kleine hotels en pensions voor particuliere bezoekers, maar aanvankelijk was de plaats vooral rust- en herstellingsoord voor employés van de grotere Europese cultuurbedrijven en handelsondernemingen in Deli, die hier al in de jaren tien vrijwel alle hun eigen bungalows hadden. De glorietijd van Brastagi als populair vakantieoord lag iets later, tijdens de haussejaren na 1917 en opnieuw in de latere jaren dertig. Naast het Grand Hotel kreeg Brastagi toen ruimschoots andere chique accommodatie, er kwam een

golf- en een tennisbaan, een bioscoop, een zwembad en zelfs een vliegveldje - later trok Brastagi steeds meer Britse bezoekers van Malakka en Singapore - en in 1926 werd er een Europees schoolinteraat voor planterskinderen geopend. Vooral in de jaren dertig raakte Brastagi ook in trek als woonplaats voor gepensioneerde Nederlanders en kreeg de plaats meer en meer het aanzien van een Hollands villadorp. Van dit vooroorlogse Brastagi is nu weinig meer over. In de revolutietijd na de Japanse capitulatie werd het voormalige vakantieoord het hoofdkwartier van verschillende pemoeda-organisaties, die hier in maart 1946 na de 'sociale revolutie' een

groot aantal van de honderden uit de kustgebieden ontvoerde leden van de Maleise bestuursadel interneerden en later veelal alsnog vermoordden. Van de Britse troepen in Medan hadden zij daarbij niets te duchten; na een gevecht in Brastagi tussen een patrouille en pemoeda's op 25 november 1945, waarbij twaalf Brits-Indische soldaten gewond raakten, hadden de Britten zich hier niet meer vertoond. In het kader van de *taktik boemi hangoes* werd door de pemoeda-groepen in juli 1947 tijdens de Eerste Politionele Actie kort voor de intocht van de Nederlandse troepen een groot aantal gebouwen door brandstichting vernield, waaronder het Grand Hotel, dat als

hun stafkwartier had gediend - zie in deze samenhang ook de opnamen op pag. 71. Het huidige Brastagi - of Berastagi - is met zijn ca. 35.000 inwoners allang niet meer het rustige dorp van vroeger, zoals hierboven ook het panoramabeeld (1997) in noord-oostelijke richting vanaf het bekende uitzichtpunt op Bockit Goendaling laat zien. Het oude panorama, opgenomen van dezelfde locatie, dateert van ca. 1920. Foto's: J.R. van Diessen; D.A. Buiskool.

Boven, linksboven en linksmidden: driemaal het in 1926 gestichte schoolinternaat van de Planters School Vereeniging, ca. 1930, bekend ondermeer van Rudy Kousbroeks jeugdherinneringen in zijn *Terug naar Negri Pan Erkoms*. Tijdens de Japanse bezetting diende het tot juli 1945 als interneringskamp voor vrouwen en kinderen. Zie ook pag. 158. Foto's: W.C. de Bruin 2x; D.A. Buiskool.

Linksonder: Hotel Prapat op de landtong in het Tobameer bij het gelijknamige plaatsje, ca. 1925. Foto: D.A. Buiskool.

Prapat of Parapat op de oostelijke oever van het Tobameer werd in de jaren twintig eveneens een populaire vakantieplaats, waar veel maatschappijen *bungalows* lieten optrekken en ook enkele hotels en pensions werden gevestigd. Deze bedrijvigheid concentreerde zich vrijwel geheel op de genoemde landtong, aan het begin waarvan ook een jachtclub en een zweminrichting was. De beide hier gereproduceerde opnamen van dit paradijselijke oord dateren van omstreeks 1930. Foto's: D.A. Buiskool; E.M.F. Eijsberg-Klasser.

Boven: wie bij zijn tocht uit Medan 'naar boven' of elders buiten de stad tabakaanplant verwacht te zien, komt tegenwoordig bijna zeker bedrogen uit. Voor zover de eertijde tabaksgronden nog in gebruik zijn bij de opvolgers van de Europese cultuurmaatschappijen, zijn ze nu vrijwel geheel met suikerriet beplant. Slechts zeer incidenteel, zoals hier op de onderneming Boeloe Tjina (Bulu Cina) tussen Stabat en Medan, worden bij gelegenheid nog percelen voor tabak gereserveerd. Alleen hier vindt men dan ook nog enkele van de karakteristieke droogschuren, die vroeger overal het Delische landschap beheersten.

Rechts: de stenen dragers van een deel van het bijgebouw en enkele vloer- en muurresten van het hoofdgebouw zijn de enige overblijfselen van het internaat van de Planters School Vereeniging, dat als zo veel andere gebouwen in Brastagi in juli 1947 door pemoeda's in brand werd gestoken. Zie ook pag. 156. Foto's: J.R. van Diessen.

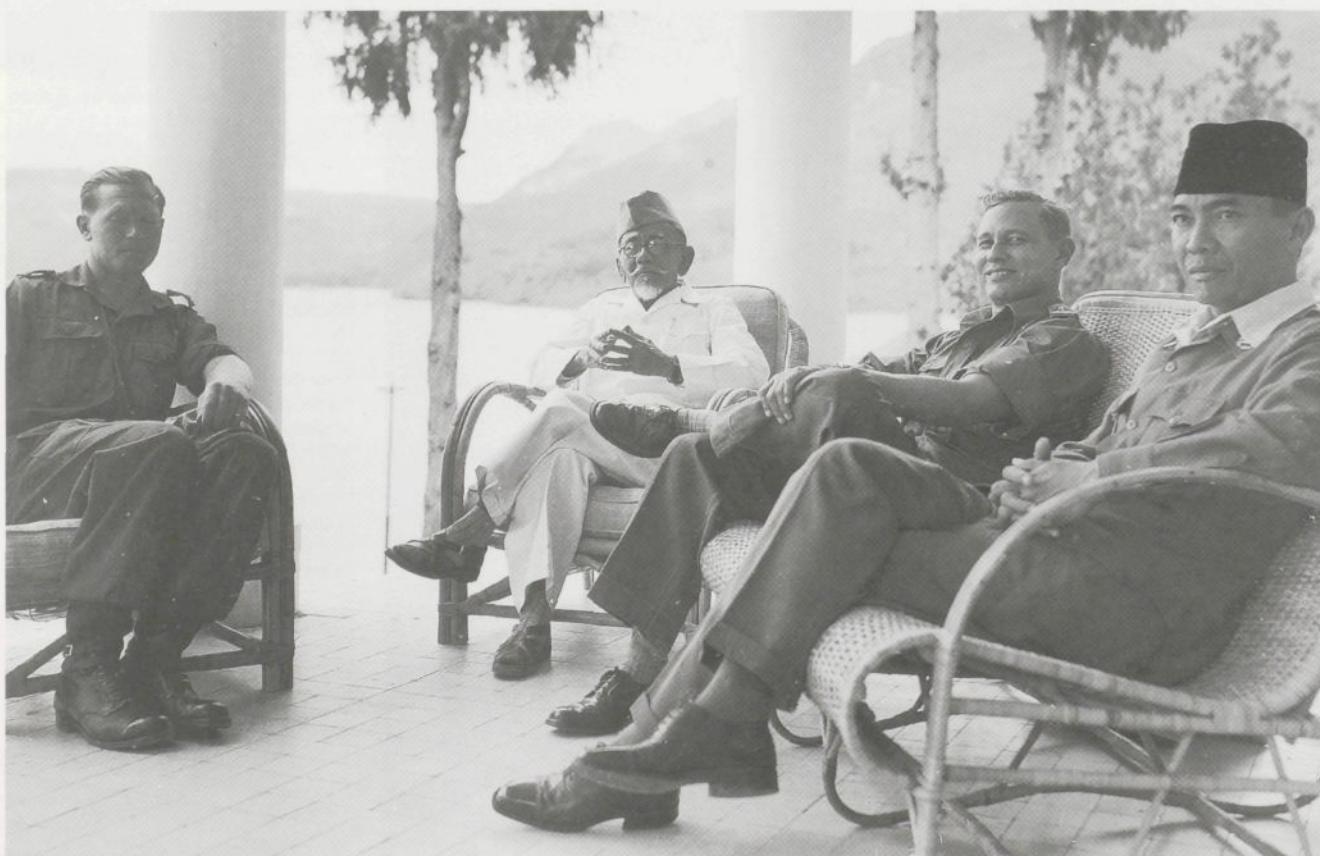

Boven: straatbeeld achter de bekende fruitpasar (links) van Brastagi, met verder op de achtergrond bij de hoofdweg naar Medan en Kaban Djahe een kolossaal monument ter herinnering aan de wapenfeiten ter plekke in de onafhankelijkheidsslrijd.

Links: de villa op de punt van de landtong van Prapat, waar in de maanden na de Tweede Politionele Actie de Republikeinse president Soekarno en minister van Buitelandse Zaken H. Agoes Salim waren geïnterneerd. Het huis was oorspronkelijk niet, zoals vaak wordt vermeld, de bungalow van de Deli Maatschappij, maar behoorde toe aan een Duitse cultuurmaatschappij, de in Pematang Siantar gevestigde Marihat Sumatra Plantagen Co. G.m.b.H. In mei 1940 werd deze met de overige Duitse bezittingen in Indië van gouvernementswege geconfisqueerd, waarna de villa te Prapat een nieuwe bestemming kreeg als pasanggrahan van het Gouvernement.
Foto's: J.R. van Diessen.

President Soekarno en Hadji Agoes Salim in gezelschap van enkele Nederlandse militairen in hun interneringsverblijf te Prapat. De foto's zijn genomen in januari 1949, bij een bezoek van generaal-majoor P. Scholten. Soetan Sjahrir, die aanvankelijk samen met Soekarno en Agoes Salim in Prapat zou blijven, was na een conflict met de president kort voordien apart gefinterneerd in Brastagi. Toen president Soekarno anderhalf jaar later met groot gevolg naar Medan vloog om Tengkoe dr. Mansoer te overreden tot het opgeven van de Negara Soematera Timoer, heette het officieel dat de president was gekomen om nog eens de plaats van zijn laatste gevangenschap onder de Nederlanders te bezoeven.

Foto's: SMG.

